

Naučnice u društvu

Women Scholars
and Scientists in Society

Urednice:
Lada Stevanović
Mladena Prelić
Miroslava Lukić Krstanović

NAUČNICE U DRUŠTVU

Institute of Ethnography SASA

WOMEN SCHOLARS AND SCIENTISTS IN SOCIETY

Proceedings from the Conference Held on 11–13 February 2020,
at Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

Editors:

Lada Stevanović

Mladena Prelić

Miroslava Lukić Krstanović

Belgrade 2020

Etnografski institut SANU

NAUČNICE U DRUŠTVU

Radovi sa konferencije održane od 11. do 13. februara 2020.
u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu

Urednice:

Lada Stevanović

Mladena Prelić

Miroslava Lukić Krstanović

Beograd 2020

Programski odbor konferencije *Naučnice u društvu*:

Akademik Vladimir S. Kostić, predsednik SANU

Akademik Nada Milošević Đorđević

Prof. dr Tanja Ćirković Veličković, dopisni član SANU

Prof. dr Ljubinka Trgovčević

Prof. dr Mirjana Rašević

Izdavač:

Etnografski institut SANU

Kneza Mihaila 36/IV, Beograd, tel. 011 2636-804

e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs

<http://www.etno-institut.co.rs>

Za izdavača: Dragana Radojičić

Urednice:

Lada Stevanović

Mladena Prelić

Miroslava Lukić Krstanović

Recenzenti:

prof. dr Ljubinka Trgovčević

prof. dr Jelena Đorđević

dr Srđan Radović

Lektura i korektura (srpski jezik): Ivana Ralović

Prevod, lektura i korektura (engleski jezik): Obrazovni centar ILAS i autori

Dizajn korica: Dimitar Vuksanov

Priprema za štampu: Davor Palčić

Štampa: 4Print Studio

Tiraž: 300 primeraka

ISBN 978-86-7587-106-4

*Zbornik Naučnice u društvu: radovi sa konferencije održane od 11. do 13. februara u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu, predstavlja jedan od rezultata projekta *Položaj naučnica u društvu i na tržištu rada u Srbiji* Etnografskog instituta SANU. Projekat je podržan u okviru Programa participacije Uneska 2018/2019.*

SADRŽAJ

Predgovor	11
-----------------	----

I. NAUČNICE U/O DRUŠTVU

Dragana Popović	
Borba za osvojeno: istraživačice u prirodnim naukama . . .	19
Marijana Pajvančić	
Rodna ravnopravnost u nauci – jednake mogućnosti	
i posebne mere	29
Jelena Petrović	
Feministička teorija i praksa: (dis)kontinuirano	
prevazilaženje granica	41
Sanja Lazarević Radak	
„Patriotkinje, domaćice, majke i lepotice“:	
trivijalizacija vesti o naučnicama u Srbiji	51
Tatjana Rosić Ilić	
Moć, umrežavanje i prakse otpora rodnom režimu	
u polju naučnoistraživačkog rada	57
Daša Duhaček, Milica Miražić	
Rodna perspektiva u nastavi na Univerzitetu u Beogradu .	73
Jelena Čeriman, Irena Fiket	
Intra-family Engagement? A Study of Female Academic	
Staff at the University of Belgrade	89
Isidora Jarić	
Da li rod umanjuje karijerne potencijale žena	
u akademskoj profesiji? Studija slučaja polja	
visokog obrazovanja u Srbiji	99

II. NAUČNE DISCIPLINE I RODNA RAVNOPRAVNOST

Dubravka Đurić	
Ažinova škola poezije: konstrukcija istorije i budućnost <i>druge linije</i>	113
Olga Atanacković	
Žene u astrofizici	121
Senka Gavranov, Aleksandra Izgarjan, Slobodanka Markov	
Zastupljenost žena u STEM naukama: oblast matematike u periodu od 1980-ih do 2010-ih godina	131
Zorica Mršević	
Strategije akterki feminističke jurisprudencije	141
Vladislava Gordić Petković	
Vrednovanje ženskog stvaralaštva i kritičkog doprinosa žena u nauci o književnosti	155
Lada Stevanović	
Istorijska antropologija žena na Balkanu: metodologija i škola Svetlane Slapšak	163
Magdalena Sztandara	
Angažovanje na etnografskom terenu: pozicioniranje, identiteti i aktivnosti	171
Aleksandra Pavićević	
Da li u antropologiji postoje <i>ženske</i> teme? Prilog kritičkoj istoriji discipline	181
Svenka Savić	
Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu: doktorske studije	191

III. REGIONALNE I GLOBALNE PARALELE

Ana Luleva	
Does Gender Matter? Current Academic and Public Discourses in Bulgaria	213

Mirjana Prošić-Dvornić	
What Can Women Do: Making the Hidden Women's Culture Visible	221
Vladana Vukojević	
Gender Equality at Research and Higher Education Institutions in Sweden and Strategies for Achieving Equal Opportunities	233

IV. FEMINISTIČKO ZNANJE I OBRAZOVANJE KROZ ISTORIJU

Jelena Batinić	
Žensko pitanje, obrazovanje i jugoslovenska država u revolucionarnom periodu 1942–1953	255
Sanja Petrović Todosijević	
Socijalistička učiteljica – novo lice roda	263
Adriana Zaharijević	
Socijalizam i feminizam na <i>Istoku</i>: neobični slučaj Jugoslavije	273
Stanislava Barać	
Feminističke studije periodike u Institutu za književnost i umetnost	283
Jelena Milinković	
Savremeno proučavanje feminističkih časopisa: <i>Ženski pokret</i> (1920–1938)	293
Žarka Svirčev	
Centar za ženske studije između dva svetska rata	301
Ana Kolarić	
Feminističko znanje i pedagogija: ženska i feministička periodika u nastavi	309
Katarina Lončarević	
Feminističko znanje u visokoškolskom obrazovanju i naučnoj periodici	317

V. BITI NAUČNICA: INTERPRETACIJE

- Svetlana Slapšak
Bolje nacista nego žena: neki vidovi namernog zaboravljanja Anice Savić Rebac 333
- Ivana Bašić
Ksenija Atanasijević – autoportret u portretima 343
- Ivana Pantelić, Dragomir Bondžić
Život i rad Smilje Kostić-Joksić (1895–1981) profesorke Medicinskog fakulteta u Beogradu 351
- Margareta Bašaragin, Draga Gajić
Dr Margita Hercl (1900–1942): antifašistkinja i lekarka 361
- Gordana Stojaković
Palimpsest o Ani 373
- Sanja Kojić Mladenov
Marica Radojčić: naučnica i umetnica 391
- Ervina Dabižinović
Mileva Filipović – začetnica rodnog diskursa u Crnoj Gori 401
- Larisa Orlov Vilimonović
Između Lete i Mnemosine: slučaj jedne (ne)zaboravljene vizantološkinje 409
- Selena Rakočević, Mladena Prelić
Sestre Janković: pionirski rad na polju etnokoreologije .. 421
- Sonja Radivojević
Biti žensko u srpskoj tradicionalnoj i savremenoj kulturi: etnografski rad Miroslave Malešević kroz prizmu rodnog pitanja 431

VI. ZAVRŠNI OSVRT

Miroslava Lukić Krstanović

Biti žena u nauci – naučnica: problemi i perspektive.

O projektu Etnografskog instituta SANU pod

pokroviteljstvom Uneska 443

Predgovor

Zbornik *Naučnice u društvu* nastao je nakon istoimene konferencije održane od 11. do 13. februara 2020. godine u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, u organizaciji Etnografskog instituta SANU, uz podršku Programa participacije Uneska. Na stranicama koje slede zabeleženo je ono o čemu smo na konferenciji slušale, što nas je podsticalo na dalja razmišljanja i diskusije koje su usledile. Učesnice konferencije otvorile su brojne teme i neretko nas podsećale na one naučnice koje su nam utirale staze u prošlosti, na one koje su nas inspirisale i učile, i na one koje to još uvek čine.

Zbornik je, poput konferencije, podeljen u pet tematskih celina: 1. Naučnice u/o društvu, 2. Naučne discipline i rodna ravnopravnost, 3. Regionalne i globalne paralele, 4. Feminističko znanje i obrazovanje kroz istoriju i 5. Biti naučnica: interpretacije.

Nit koja povezuje radove u prvoj celini jesu napori istraživačica ne samo da zauzmu svoje mesto u akademskom svetu i društvu u celini, već i činjenica da nijedno dostignuće u tom smislu nije konačno niti zauvek osvojeno. Upravo na to upozorava Dragana Popović, u predavanju posvećenom ženama koje su se bavile prirodnim naukama, a kojim je otvoren skup. Naime, položaj naučnice, kao i položaj bilo koje žene u društvu, posledica je žilavih društvenih mehanizama koji su prožeti patrijarhatom, zbog čega neretko čak i napori koji se ulažu za postizanje rodne ravnopravnosti postoje na nominalnom nivou, a u praksi ostaju neostvareni. O položaju žena u nauci, i o diskrepanciji koja postoji u odnosu na već usvojene zakone i strateške dokumente o rodnoj ravnopravnosti u ovoj oblasti, pisala je Marijana Pajvančić.

Iako presudan, patrijarhat svakako nije jedini društveni fenomen koji osujećuje naučnice i njihove napore da budu priznate i prepoznate. Ulogu nesumnjivo igra kapitalističko tržište globalnog, ali i medijskog sveta u kome živimo, koje pred žene i naučnice postavlja stare zamke u novom ruhu, zahtevajući nove strategije za njihovo prevazilaženje. O medijskoj predstavi naučnica kroz upotrebu ustaljenih rodni stereotipa, kojima se osnažuju već postojeće hegemonne strukture, raspravlja Sanja Lazarević Radak. Sa ovom temom povezana je i diskusija o nužnosti obnavljanja feminističke istorije u procesima „(re)programiranja mreža ženskog znanja“ u kompetitivnom svetu neoliberalne nauke, o čemu piše Tatjana Rosić Ilić. Iz istorijske perspektive o sličnom problemu raspravlja i Jelena Petrović ističući kako se ponavljaju matrice isključivanja i potiskivanja žena iz javnog i političkog života. Ova autorka naglašava da „[p]ozicija žena u društvu i njegovoj javnosti nikada

nije bila jednoznačno određena samo ženskim radom i dostignućem, već je uvek bila mnogo više od toga, bilo da su u pitanju individualna ili kolektivna iskustva suočavanja sa uvek prisutnom patrijarhalnom stvarnošću“. Upravo zajedno, radovi iz ove celine, omogućavaju nam da bolje razumemo kompleksnost procesa i teškoće promena položaja i uloge naučnica, čak i kada postoje organizovani naponi da se one sprovedu. Analizi ovakvih težnji, tj. rodnoj perspektivi u nastavi na pet fakulteta Beogradskog univerziteta posvećen je rad Daše Duhaček i Milice Miražić, u kome su predstavljeni dosadašnji rezultati projekta TARGET (*Taking a Reflexive approach to Gender Equality for Institutional Transformation*). Uprkos činjenici da su do sada u okviru projekta sakupljeni detaljni podaci, autorke ističu da se i pod nazivima sa rodnim temama i dalje mogu kriti kursevi koji neguju tradicionalističke modele rodne neravnopravnosti i ženske nevidljivosti. Naposletku, problem sa kojim se sve žene, pa i naučnice suočavaju, jeste ono što bismo nazvale *patrijarhatom iza kućnog praga*. Reč je o kućnom, neplaćenom radu koji, uprkos naporima da se ravnopravnost uspostavi, pada na leđa žene. Jelena Čeriman i Irena Fiket izložile su rezultate empirijskog istraživanja o raspodeli kućnih poslova, koje su 2017. godine sprovele među ženama zaposlenim na univerzitetu. Akademskom karijerom i pitanjem da li rod određuje to jest potencijalno umanjuje mogućnosti napredovanja žena pozabavila se Isidora Jarić.

U tematskom odeljku pod naslovom „Naučne discipline i rodna ravnopravnost“ otvaraju se polja naučnih oblasti, njihovog interdisciplinarnog povezivanja, različitih epistemologija i metodologija, zalaganja i angažmana u otvaranju mnogih naučnih i društvenih problema. Olga Atanacković nas istorijski uvodi u svet doprinosa naučnica u astrofizici. Senka Gavranov, Slobodanka Markov i Aleksandra Izgarjan iznose rezultate svojih istraživanja o položaju naučnica u STEM naukama – na koje prepreke nailaze i koje su zasluge za koje su se izborile. Zorica Mršević pokreće pitanje kritičkog promišljanja i formiranja kritične mase feminističkih teoretičarki u domenu pravnih teorija. Vladislava Gordić Petković raspravlja o vrednovanju ženskog stvaralaštva u nauci o književnosti, o književnom kanonu žena koje pišu i žena koje interpretiraju. Dubravka Đurić u analizi akcenat stavlja na borbu unutar jednog marginalnog polja u povezivanju umetničke i naučne prakse. U svom radu Lada Stevanović predstavlja metodologiju istorijske antropologije balkanskih žena koju je razvila Svetlana Slapšak. Magdalena Štandara težište analize stavlja na višestruko pozicioniranje istraživačica u domenu angažovanja i aktivnosti za koje ona koristi termin *borbena etnografija*. Aleksandra Pavićević pokreće pitanje da li u antropologiji postoje ženske teme, dajući pregled tema kojima su se bavile etnološkinje i antropološkinje kod nas. Svenka Savić iznosi rezultate rada Centra za rodne studije Univerziteta

u Novom Sadu, pružajući konkretan primer napora i realizacije doktorskih studija kojima, uprkos uspešnom programu, preči gašenje.

Sledeća celina, „Regionalne i globalne paralele“, iz različitih perspektiva razmatra pitanja roda, rodni studija i položaja žena u akademskom svetu u Bugarskoj, SAD-u i Švedskoj. U radu Ane Luleve predstavljena je degradacija položaja naučnica u Bugarskoj, kao i kurikuluma sa rodni temama i to u periodu nakon porasta uticaja neotradicionalističkih struja, naročito razbuktanih nakon diskusija o ratifikaciji *Istanbulske konvencije* (Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici) krajem 2017. godine. Mirjana Prošić-Dvornić iz istorijske perspektive posmatra razvoj koncepta roda koji je iz antropologije ušao u feminističke teorije. Ovaj rad pruža zanimljiv izbor antropološkinja od početka 20. veka u Sjedinjenim Američkim Državama (Margaret Mid, Rut Benedikt, Anet Vajner, Tami Tsukijama, Stenli En Danam i Barbara Kerevski-Halpern), koje su na različite načine doprinele kompleksnijem sagledavanju i pristupu antropologiji žena, kao i shvatanju da su kategorija roda, uloge i odnosi između muškaraca i žena društveno konstruisani. Vladana Vukojević bavi se položajem naučnica u Švedskoj, jednoj od zemalja u kojoj je rodna nejednakost svedena na najmanju moguću meru. Pa ipak, budući da nejednakost i diskriminacija naučnica i dalje postoje, autorka nam predstavlja suptilne pokazatelje koji ih razotkrivaju, kao i strategije pomoću kojih se u ovoj zemlji žene i muškarci zajednički bore da ih prevaziđu.

Tematska celina „Feminističko znanje i obrazovanje kroz istoriju“ donosi radove koji se bave obrazovanjem žena i ženama koje su organizovale i obavljale obrazovne procese, nastojanjima da se uspostave istraživačke procedure ženskog stvaralaštva, ali i da se osnuju i održe studijski programi koji se bave rodom. O ženskom pitanju i ženskom obrazovanju, te o širenju pismenosti i aktivnostima AFŽ-a koje su bile dragocene za čitavo društvo, u revolucionarnom ratnom i poratnom periodu (1942–1953), ali i o gašenju ove organizacije, te o gušenju ženskog pokreta i okončanju „masovne politizacije i mobilizacije žena pod zastavom borbe za ravnopravnost“ piše Jelena Batinić. O periodu koji je usledio (1953–1956), a u kome je izvršena reforma osnovnoškolskog obrazovanja (1953) i o ulozi učiteljice piše Sanja Petrović Todosijević. Polazeći od pretpostavke da je jugoslovenski feminizam sa kraja 70-ih i 80-ih godina 20. veka ponikao iz socijalističkog iskustva, a ne iz feminističkih stremljenja koja su se na jugoslovenskim prostorima pojavljivala od kraja 19. veka, Adrijana Zaharijević se bavi njegovim specifičnostima.

Pokretanjem istraživanja feminističkih studija periodike, početni otporima, ali i uspostavljanjem tradicije koju je započela u Institutu za književnost i umetnost Slobodanka Peković još sredinom 70-ih godina 20. veka, a

neguje se i danas, bavi se Stanislava Barać. Iako institutski projekat, ne samo po afilijaciji već i po tradiciji bavljenja periodikom, on se, kako Stanislava Barać navodi, razvijao pod snažnim uticajem vaninstitucionalnog delovanja različitih feminističkih organizacija i projekata, pre svega Centra za ženske studije i časopisa *ProFemina*. Jelena Milinković posvetila se časopisu *Ženski pokret* (1920–1938), kao i predstavljanju aktivnosti koje je grupa *Ženski pokret 2020* organizovala u okviru spomenutog projekta Instituta za književnost i umetnost, a to su naučna konferencija, izrada bibliografije i što je posebno dragoceno – digitalizacija časopisa kako bi se učinio dostupnim svima. Žarka Svirčev se bavi saradničkom mrežom okupljenom oko časopisa *Ženski pokret* razmatrajući praktične i teorijske feminističke modele koje su članice ove mreže razvijale u periodu između dva svetska rata i dovodi njihovo delovanje u vezu sa centrima za ženske studije osnovane 90-ih godina 20. veka u Beogradu i Novom Sadu. Katarina Lončarević fokusira se u svom radu na probleme i izazove institucionalizacije Studija roda na Univerzitetu u Beogradu i proizvodnjom feminističkog znanja putem časopisa *Genero*. Ana Kolarić pruža zanimljivu autorefleksivnu analizu strategija uvođenja feminističke kritike i pedagogije na Filološkom fakultetu.

Tematska celina „Biti naučnica: interpretacije“, započinje tekstom Svetlane Slapšak posvećenom izuzetnoj, ali nedovoljno priznatoj naučnici Anici Savić Rebac (1892–1953) i skretanjem pažnje na procedure patrijarhalnih tihih cenzura koje su i na polju izdavaštva, ali i u akademskoj sferi, ostavile ovu naučnicu u senci. Nastojeći da oslika intelektualni portret Ksenije Atanasijević (1894–1981), Ivana Bašić se osvrće na njene tekstove o značajnim ženama antike (Sapfo, Hipatija, Theana), o Terezi iz Avile i Žorž Sand. Ivana Pantelić i Dragomir Bondžić predstavljaju životnu i profesionalnu sudbinu Smilje Joksić-Kostić (1895–1981), lekarke i profesorke Medicinskog fakulteta. Ni činjenica da je bila omiljena i čuvena lekarka, ni preko 120 objavljenih radova na francuskom i srpskom, ni priznanja koja je dobila za svoj lekarski i naučni rad (odlikovana je u Stokholmu i Parizu), nisu joj omogućili najpre da adekvatno napreduje, a ni da sačuva posao na Medicinskom fakultetu u Beogradu, sa koga je isključena iz ideoloških razloga 1954. godine. O životu i stradanju još jedne nepoznate lekarke i antifašistkinje, Margite Hercl (1900–1942), metodom životne priče i sećanja drugih osoba, pišu Margareta Bašaragin i Draga Gajić. O Ani Cimer (1906–1967), lekarki, naučnici (bakteriološkinji i farmakološkinji), koja se takođe bavila i folkloristikom, prevodjenjem i publicistikom, piše Gordana Stojaković. Rad Sanje Kojić Mladenov posvećen je Marici Radojčić (1943–2018), nedovoljno poznatoj matematičarki, profesorki i multimedijalnoj umetnici. Larisa Vilimonović posvećuje pažnju neopravdano zaboravljenoj vizantološkinji Ni-

noslavi Radošević (1943–2007). Ervina Dabižinović piše o Milevi Filipović (1938–2020), sociološkinji i politikološkinji, prvoj naučnici u Crnoj Gori koja je u svoja istraživanja unela perspektivu roda. Selena Rakočević i Mladena Prelić upoznaju nas sa delom sestara Ljubice (1894–1974) i Danice S. Janković (1898–1960) koje su zajedničkim radom i terenskim istraživanjima udarile temelje etnokoreologije kao naučne discipline. Radu Miroslave Malešević, jedne od prvih etnološkinja koja se kod nas sistematski bavila rodom i istraživanjem žena, posvetila se Sonja Radivojević.

Zbornik zaključuje rad Miroslave Lukić Krstanović koji sažima probleme i pitanja proistekla iz projekta *Položaj naučnica u društvu i na tržištu rada u Srbiji* u okviru kojeg je održana konferencija *Naučnice u društvu*. Sumirajući rezultate, autorka ih je dopunila predlozima i idejama koje su izranjale u toku diskusija na konferenciji, kao putokazi za zajednička buduća stremljenja ka zaslužnim priznanjima i većoj vidljivosti naučnica. Budući da je reč o zadatku koji nije nimalo jednostavan, pre svega zbog sveprožimajućeg i duboko ukorenjenog patrijarhata koji na različite načine osujećuje nastojanja žena da budu ravnopravne, neretko im oduzimajući i ne priznajući osvojeno, neophodne su uvek nove strategije kako žene u nauci ne bi (p)ostale nečujne i nevidljive. Konferencijom i ovim *Zbornikom* zajednički smo pokušale da doprinesemo vidljivosti, da se otrgnemo stereotipima o ženama, da se međusobno čujemo i osvrnemo na svoje prethodnice, da oslušnemo različite pristupe ženskim istraživanjima i istraživanjima žena.

Dok smo radile na pripremi *Zbornika*, stizale su nam i neke tužne vesti. U maju nas je napustila Nada Ler-Sofronić, jedna od doajenki feminističke misli kod nas. U junu je posle teške bolesti, koja ju je sprečila da učestvuje na našem skupu, preminula sociološkinja i feministkinja Marina Blagojević Hughson. U julu je u Podgorici preminula Mileva Filipović, osnivačica rod-nih sudija u Crnoj Gori, kojoj je posvećen jedan rad u *Zborniku*. U oktobru nas je napustila počasna gošća našeg skupa, astrofizičarka Mirjana Vukićević-Karabin, o čijem značajnom doprinosu nauci takođe svedoči jedan od ovde štampanih radova. Sve su one ostavile dubok trag iza sebe i sve će nam, svaka na svoj način, nedostajati. Njima, i mnogim sličnim odvažnim naučnicama, pionirkama u svojim područjima istraživanja, koje osvetljavaju i naše staze, posvećen je ovaj *Zbornik*.

Urednice

NAUČNICE U/O DRUŠTVU

Borba za osvojeno: istraživačice u prirodnim naukama

Četiri hiljade godina duga istorija (prirodnih) nauka krije imena brojnih žena, inovatorki i istraživačica, ali su one do početka 20. veka uglavnom pominjane i pamćene kao pratilje svojih očeva, braće i muževa na njihovom naučnom putu. Na ovim prostorima, na kojima je i sama, nažalost kratka, istorija nauke nedovoljno i fragmentarno istražena, pitanja doprinosa i položaja žena u nauci i položaj nauke u društvu sa aspekta roda, otvaraju se tek tokom protekle tri decenije. Rad razmatra rezultate dugogodišnjih istraživanja položaja žena u prirodnim naukama u Srbiji i bivšem zajedničkom jugoslovenskom prostoru u okviru projekata beogradskog Centra za ženske studije, sa pozicija novih okolnosti i saznanja.

Ključne reči: prirodne nauke, naučnice, rod, fizika, pozicije moći.

Pitanje doprinosa i položaja žena u nauci, otvoreno u širem kontekstu tokom protekle tri decenije, od samog početku otkriva brojne paradokse. Značajan broj žena doprineo je razvoju filozofije prirode i prirodnih nauka, mnoge su bile i priznate u određenom istorijskom trenutku, a onda bivale zaboravljane. Savremeni statistički prikazi često ne daju realnu sliku, procentna zastupljenost žena u pojedinim disciplinama ne znači i njihovu prisutnost na pozicijama moći i odlučivanja, u najvišim naučnim ustanovama, među laureatkinjama najznačajnijih naučnih nagrada. A promena vrednosnih normi, položaja nauke i obrazovanja na globalnom nivou, otvara nove izazove za pripadnice *drugog pola* koje žele da uđu u magični svet naučnih otkrića.

Istorijski osvrt: ponavljanje obrazaca

Sve do kraja 20. veka, naučnice, posebno one u oblasti prirodnih nauka, ostale su, sem retkih izuzetaka, nepoznate široj javnosti, često zaboravljene i u oblastima svojih istraživanja. Žensko osvajanje prostora nauke kroz istoriju odvijalo se u talasima, osvojeni prostori su se gubili i ponovo osvajali, neki

obrasci su se ponavljali. Za žene je klasna (i etnička i rasna) pripadnost bila neuporedivo značajnija nego za muškarce, kao i podrška muških članova porodice – očeva, braće i supruga, uglavnom takođe naučnika i pripadnika viših društvenih slojeva. I obrazovanje i osvajanje nauke bilo je uslovljeno rodnom ulogama: osnovna matematika je bila neophodna za vođenje domaćinstva, botanika je bila izvor znanja o biljkama za ishranu i lečenje članova porodice, babice su znale osnove fiziologije i anatomije. U drugoj polovini prošlog veka ideologija postaje značajan faktor, u bivšim socijalističkim zemljama, gde je država različitim javnim politikama podržavala rodnu ravnopravnost, veći broj žena studirao je i bavio se prirodnim naukama. Istovremeno, u nekim tradicionalnim patrijarhalnim kulturama (Irska, Južna Amerika), podrška patrijarhalne porodice omogućavala je ženama da se posvete naučnoj karijeri (Popović 2012).

U Egiptu i Mesopotamiji su još u 3. veku zapisana imena sveštenica koje su otkrивale tajne astronomije. Enheduana, kćerka kralja Sargona, Agnodika i Aglaonika izračunale su položaje planeta i predvidele pomračenje Meseca. U antičkoj Grčkoj Diotima je poučavala Sokrata; Hiparhija, Lastenija i Temista bavile su se filozofijom prirode; Pitagorina učenica i supruga Teano predavala je na Akademiji. Za života poznata, Hipatija, ćerka matematičara Teona, predavala je filozofiju i matematiku u Aleksandrijskoj školi i sastavila tablice kretanja nebeskih tela, zasnovane na Ptolomejevom modelu (Popović 2012).

U srednjem veku manastiri su omogućavali devojkama iz bogatih porodica pristup obrazovanju i nauci. Nadaleko poznata igumanija Hildegard iz Bingena (Hildegard von Bingen, 1099–1179), *Dragulj Germanije*, bavila se medicinom, astronomijom i teologijom, i komponovala muziku koja se i danas izvodi. I dok prvi univerziteti, osnovani u 11. i 12. veku u Parizu, Oksfordu i Kembridžu ostaju stolicima zatvoreni za žene, Univerzitet u Bolonji ih prima od samo početka. U Bolonji se žene iz bogatih porodica obrazuju, predaju i rukovode katedrama. Betina Gocadini (Bettina Gozzadini, 13. v.) vodi Katedru za pravo, Doroteja Buka (Dorothea Bucca, 14. v.) Katedru za medicinu, Laura Basi (Laura Maria Catarina Bassi, 18. v.) predaje astronomiju i fiziku, Ana Morandi Mancolini (Ana Morandi Manzollini, 18. v.) sa suprugom pravi prve voštane modele unutrašnjih organa, koji se danas mogu videti u Anatomskom muzeju Univerziteta u Bolonji. Marija Gaetana Anjezi (Maria Gaetana Agnesi, 18. v.), matematičarka i fizičarka, ostavlja nam krivu *agnesi versiera*, za koju i mnogi matematičari ne znaju ko je autor/ka (Popović 2012).

Od 16. veka iz filozofije prirode izdvajaju se pojedine naučne discipline, pronalaze se mikroskop i teleskop, dolazi do *Kopernikanskog obrta*. Žene se obrazuju putem ženskih almanaha, u privatnim školama, uz kućne učitelje. U salonima Engleske i Francuske žene iz aristokratskih porodica, dvorske dame, supruge i prijateljice uticajnih ličnosti, raspravljaju o naučnim problemima sa svojim uvažanim gostima. Margaret Kevendiš (Margaret Cavendish, 17. v.), vojvotkinja od Njukasla, u *Razmatranjima o eksperimentalnoj filozofiji* (*Observation Upon Experimental Philosophy*), bavi se osnovama humane fiziologije i teorijom o atomima, a pod svojim imenom objavljuje naučnofantastični roman *Usijani svet* (*The Blazing World*). S druge strane kanala, Emili di Šatle Lomon (Émilie Marquise Du Câtelet Lomon, 18. v.), *Lejdi Njutn*, prijateljica Voltera i Fridriha Velikog, ćerka šefa protokola na dvoru Luja XIV objavljuje *Elemente Njutnove filozofije* sa komentarima, a za esej o prirodi vatre dobija nagradu Francuske akademije nauka. Najpoznatija među njima, Ejda Lavlejs Bajron (19. v.), ćerka pesnika Bajrona, Čarlsu Bebidžu, konstruktoru mašina za rešavanje diferencijalnih jednačina, dala je dve ideje: jednu o bušenim karticama za programiranje i drugu, još značajniju, za primenu binarnog koda. Ejda predlaže da se nova mašina za računanje zove *general purpose calculator* (računar opšte namene) (Popović 2012).

U Nemačkoj i Francuskoj veliki broj žena bavio se astronomijom, porodičnim poslom koji je zahtevao duga osmatranja noćnog neba. Rezultati za života priznate Sofije Brahe (Sophia Brahe, 16/17. v.), i brata joj Tiha, dali su Kepleru osnovu za proračun planetarnih orbita. U Pariskoj opservatoriji Nikol Rene Lepot (Nicole Reine Hortenzia Lepaute, 18. v.), prati pomračenja Sunca (1762, 1764) i računa putanju Halejeve komete (1759). U Londonu, Karolina Heršel (Caroline Lucretia Herschel, 18/19. v.) sa bratom Vilijamom, kraljevskim astronomom, konstruiše u to vreme najveći teleskop, otkriva brojna nebeska tela i sastavlja katalog dvojnih zvezda. Heršel sama otkriva osam komete i postaje počasna članica Kraljevskog astronomskog društva u Londonu (1835). Meri Ferfaks Somervil (Mary Fairfax Sommerville, 18/19. v.), po kojoj je nazvan prvi ženski koledž u Oksfordu, prva je žena koja je pročitala svoj rad o magnetnim pojavama pred članovima Kraljevskog društva i objavila ga u časopisu, a njen prevod Laplasove *Nebeske mehanike* (Pierre-Simon, Marquis de Laplace, *Mécanique Céleste*) sa komentarima bio je obavezno štivo za studente u Oksfordu i Kembridžu do kraja 19. veka. S druge strane okeana, Marija Mičel (Maria Mitchell, 19. v.) koja je interes za astronomiju razvila pomažući ocu u izradi astronomskih instrumenata, dobija mesto profesorkе astronomije, kasnije i direktorke opservatorije na Vasari koledžu. Međutim, uprkos svemu, opservatorije Maunt Vilson i Palomar u SAD do sredine 20. veka bile su zatvore-

ne za astronomkinje, pravdajući i objašnjavajući to izolovanošću opservatorija, dugim boravkom i mogućim problemima. Američka akademija nauka 1978. godine izabrala je za svoju članicu prvu ženu Margaret Barbidž (Margareth Burbidge, 1919–2020), koja 1945. godine nije dobila Karnegijevu stipendiju zbog nemogućnosti da stažira na Maunt Vilson opservatoriji. Za otkriće da elementi nastaju u nuklearnim reakcijama u zvezdama, Barbidž je nepravедno ostala bez Nobelove nagrade (Popović 2012).

S druge strane, medicina, hemija i biologija bila su oduvek poželjna ženska zanimanja. U Egiptu se Merit Pta (Ptah) pominje kao glavni faraonov lekar, u Atini su Agameda i Agnodike zapisane kao iscelivačice, Aka Laurencija (Acca Laurentia) je u starom Rimu bila poznata po lečenju „ženskih“ bolesti. Prvu medicinsku školu za „dame iz Salerna“, otvorenu 875. godine, pohađala je i Trotula di Ruđero (Trottula di Rugero, 11. v.), iz porodice lekara, čije su rukopise o bolestima žena *Practica Brevis* i *Trotula Major* koristili studenti medicine do kraja 16. veka. Trotula je među prvima uočila razlike između pojedinih bolesti i klasifikovala ih kao nasledne, zarazne i druge. Početkom 13. veka Univerzitet u Monpeljeu, u Francuskoj, dozvolio je ženama da studiraju medicinu, ali je ubrzo, na zahtev Pariskog univerziteta, opet zatvorio vrata studentkinjama. Na Sorboni je ženama dozvoljen upis na studije medicine tek 1868. godine. Vek kasnije, čuvena Florens Najtingejl (Florence Nightingale), postaviće temelje nove naučne discipline – medicinske statistike (Popović 2012).

Prva žena entomolog, Marija Sibila Merijen (Maria Sibille Merian, 17. v.) iz Amsterdama, počela je „naučnu karijeru“ crtajući cvetne dezene za porodični biznis svilom, da bi kasnije prva uočila i dokumentovala životni ciklus insekata. Žan Vilpre Pauer (Jeanne Villepreux Power 18/19. v.), samouka ćerka obučara, napravila je prvi akvarijum za istraživanja akvatične sredine. Danas se uz čuvenog Žaka Kustoa (Jacques-Yves Cousteau), Vilpre pominje kao najznačajnija francuska pomorska biološkinja. I hemija je tradicionalno bila otvorena za žene. U ovoj oblasti, u početku namenjenoj kulinarskim veštinama i negovateljstvu, žene počinju da objavljuju naučne radove već krajem 18. veka, iako su doprinosi razvoju savremene hemije nekih od njih, na primer Mari Lavoazije (Marie-Anne Pierrette Paulze, 18/19. v.), supruge čuvenog Antoana Lavoazijea, još uvek nerazjašnjeni. Mari je suprugu prevodila radove sa engleskog i latinskog, radila sa njim u laboratoriji i beležila rezultate opita. Posle njegove smrti, izdala je, ilustrovala i komentarisala njegov *Traktat o hemiji* (*Traite de Chimie*, 1789), koji se smatra prvim udžbenikom savremene hemije (Popović 2012).

Krajem 19. i početkom 20. veka, u Evropi i SAD žene osvajaju i visoko obrazovanje, ne bez otpora i predrasuda, od kojih neke, kao podela na „muška“ i „ženska zanimanja“, opstaju i danas. Tako Univerzitet u Londonu dozvoljava upis studentkinjama 1878. godine, ali im Univerzitet u Kembridžu dopušta rad u laboratorijama tek posle Prvog svetskog rata (Popović 2012). Ipak, pravi proboj žena u prostor univerzitetskog obrazovanja i osvajanje prava na profesiju napravljen je posle Drugog svetskog rata. Na globalnom nivou, broj žena koji stiže visoko obrazovanje značajno se povećao od ranih sedamdesetih do devedesetih godina 20. veka. Danas je broj žena i muškaraca na studijama biologije, hemije, biohemije, farmacije i medicine skoro izjednačen, u nekim oblastima studentkinje dominiraju, ali još uvek ne u tehničkim naukama, i *tvrdim* naučnim disciplinama, kao što je fizika. Ali, ako pogledamo sajtove evropskih i naših univerziteta, videćemo da i u oblastima gde broj studentkinja značajno nadmašuje broj studenata, negde i broj doktorantkinja broj doktoranada, ključne pozicije univerzitetskih profesora, dekana, rektora, rukovodilaca katedara i laboratorija zauzimaju muškarci.

Naši univerziteti: istorijsko kašnjenje i šanse socijalizma

U Srbiji je tek 1844. godine posebni zakon o obrazovanju omogućio osnovno školovanje devojčica, dok devojke iz Srbije, državne stipendistkinje ili one iz bogatih porodica studiraju na evropskim univerzitetima, u Cirihu, Nemačkoj, Lozani, najčešće medicinu, pravo, filozofiju, ali i prirodne nauke, pre svega hemiju. One su naše prve lekarke i žene od profesije, jezgro srpske kulturne i intelektualne elite početkom 20. veka (Trgovčević 2003).

Po osnivanju Univerziteta u Beogradu (1905), Odeljenje prirodnih nauka prvo je otvoreno na Filozofskom fakultetu, a izdvojeno tek posle Drugog svetskog rata. Tada diplomiraju i prve fizičarke, buduće prve asistentkinje: Dragica Nikolić, Branka Radivojević i Dragica Kirić. Dragica Nikolić i Dragica Kirić kasnije će voditi Katedre za fiziku na Medicinskom i Veterinarskom fakultetu, a Katedru za fiziku vodiće žena i na Stomatološkom fakultetu (Smilja Popov). Institut za nuklearne nauke Vinča, dobiće svoju prvu direktorku: Branu Perović (1976–1979), stručnjakinju u oblasti nuklearne fizike. Atomsku fiziku na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu predavaće danas (nepravедno) zaboravljena Mira Jurić, a mlada asistentkinja Ljiljana Dobrosavljević Grujić postaće kasnije u svetu priznata u oblasti fizike kondenzovane materije (Поповић 2015).

Po evropskim i svetskim standardima, Srbija (i SFRJ) je imala visok procenat žena koje su studirale prirodne nauke, kao i ostale bivše socijalističke zemlje i SSSR. Osnovno i srednje obrazovanje bili su podjednako otvoreni za dečake i devojčice, u srednjem i visokom obrazovanju i dalje je postojala podela na *muške* i *ženske* profesije. Tako se broj žena koji je diplomirao u prirodnim naukama povećao od 30% (1960) na 60% (1989). Ali, za razliku od „ženskih disciplina“ (farmakologija, hemija, biohemija, molekularna biologija), broj devojaka koji je studirao fiziku nije prešao 35 %, što je u poređenju sa današnjim evropskim prosekom od 15% impozantna cifra (Popović 2015). Podaci sa sajtova instituta i fakulteta Univerziteta u Beogradu pokazuju da danas u Institutu za fiziku u Zemunu, možda kao odjek nekih prošlih vremena, radi 38% istraživačica, ali samo njih četiri rukovode laboratorijama (od ukupno 25). Na Fizičkom fakultetu od ukupnog broja nastavnika i saradnika svega je 24% žena, nešto ih je više među istraživačima (44%), ali je samo jedna žena šef katedre (od ukupno 10 katedara). Od devet naučnih projekata, svega dva vode žene. A ako pogledamo sajt Univerziteta u Beogradu videćemo da je prošao skoro jedan vek dok je poziciju rektora zauzela jedna žena, Marija Bogdanović (2000), a deceniju kasnije Ivanka Popović (2017). Univerzitet u Novom Sadu bio je nešto rodno osvešćeniji, na položaju rektorke bile su tri žene, Olga Hadžić (1996), Fuada Stanković (2001) i Radmila Marinković Nedučin (2004).

Tokom protekle tri decenije činilo se da su žene dobile novu šansu u akademskom prostoru Srbije. Povećao se broj studentkinja, asistentkinja i profesorki, šefova katedara. Nažalost, čini se da su u ovom slučaju žene samo popunile prazan prostor, koji su njihove kolege odlaskom iz zemlje i/ili u privatnu praksu ostavili za sobom. Takođe, nauka ni u svetu nije više prestižno zanimanje, sada su to informacione tehnologije, menadžment, biznis... Muškarci odlaze tamo gde su zarade veće, žene ostaju na fakultetima da budu „učiteljice“. Ovo će u budućnosti svakako biti aktuelno posebno u zemljama u tranziciji i malim zemljama, koje će gubiti svoj naučni potencijal i postajati potpuno ekonomski i tehnološki zavisne. Na sceni je nova vrsta kolonijalizma.

Stakleni plafoni akademije nauka i Nobelove nagrade

Od osnivanja, nijedna žena nije bila predsednica SANU, a članice Akademije u svim oblastima nauka i umetnosti su malobrojne. U oblasti prirodnih nauka tek od kraja 1970-ih i početka 1980-ih godina birane su u članstvo hemičarka Paula Putanov i matematičarke Mileva Prvanović i Olga

Hadžić. Procenat akademkinja danas jedva da prelazi 11%. Kako se može videti na sajtu ove ustanove, u aprilu 2020, od 136 redovnih i vanrednih članova SANU, 15 (odnosno 11%) čine žene.¹ Najviše ih ima u Odeljenju za istorijske nauke (4), zatim za jezik i književnost, likovnu i muzičku umetnost, hemijske i biološke nauke (po 3) i medicinske nauke (2), dok na Odeljenjima za matematiku, fiziku i geo-nauke, kao i Odeljenjima za tehničke i društvene nauke nema akademkinja. Značajnu poziciju u SANU zauzimala je jedino dr Veselinka Šušić, kao jedina žena sekretar Odeljenja (za medicinske nauke).²

Za utehu, i evropske akademije nauka ne prate proklamovanu ravnopravnost polova. U čuvenoj Francuskoj akademiji (*L'Académie française*), osnovanoj 1635. godine, među 726 besmrtnika bilo je samo 8 žena, od kojih je prva, književnica Margarit Jursenar, primljena u Akademiju tek 1980. godine. Francuska akademija umetnosti ima samo tri članice, od ukupno 56 članova, a među članovima Akademije nauka (*Académie des sciences*) 7% su žene. Prva od njih, Margarit Pere primljena je 1962. godine za otkriće elementa koji je nazvala po svojoj domovini – *francium*. Švedska kraljevska akademija ima 10% članica, a među 25 stalnih sekretara Akademije od osnivanja do danas nema žena. U Britanskoj kraljevskoj akademiji nalazimo 9% žena, od kojih su prve primljene tek posle Drugog svetskog rata. Britanske akademkinje dolaze uglavnom iz biomedicinskih disciplina, najmanje ih je iz fizike i hemije, nekoliko njih bavi se prestižnim kompjuterskim naukama i nanotehnologijama.

Prema podacima sa sajta Nobelovog komiteta od aprila 2020, u periodu od 1901. do 2019. godine dodeljeno je 597 Nobelovih nagrada u svim oblastima (fizika, hemija, medicina, književnost, mir, ekonomija). Laureata je bilo 950 (923 osobe i 27 organizacija). Od 923 dobitnika i dobitnice, 870 su muškarci, a 53 su žene. Od ovih poslednjih, njih 17 je dobilo Nobelovu nagradu za mir, 15 za književnost, 12 za fiziologiju i medicinu, 5 za hemiju³ i 3 za fiziku.⁴ Vidimo da su između dve dodele nagrade ženama prolazile dece-

¹ I kada se uzmu u obzir i inostrani i članovi van radnog sastava, odnos je sličan. Od ukupno 225 članova SANU, žena je 25, odnosno 11,11%.

² Za prethodne podatke, videti i Popović 2016.

³ To su: Marija Kiri (Maria Skłodowska-Curie) 1911, Irena Žolio-Kiri (Irene Joliot-Curie) 1935, Doroti Kroufort Hodžkin (Dorothy Crowfoot Hodgkin) 1964, Ejda Jonat (Ada Yonath) 2009, Francis Arnodl (Frances Hamilton Arnold) 2018.

⁴ To su: Marija Kiri 1903, Marija Gepert Majer (Maria Goeppert Mayer) 1963, Dona Striklend (Dona Teo Strikland) 2018.

nije, a najduže su na nagradu čekale fizičarke. Najzad, svega 2 žene su dobile ovo priznanje za ekonomiju.⁵

Među fizičarkama, Nobelova nagrada je nepravedno zaobišla dve velike naučnice: Lizu Majtner, za otkriće nuklearne fisije, iz političkih razloga i Rozalind Franklin za otkriće strukture DNK, iz formalnih razloga (Nobelova nagrada se ne dodeljuje posthumno) (Popović 2012, 107–112).

Umesto zaključka

I posle vekova borbe za ulazak žena u svet nauke i ravnopravno vrednovanje postignutih rezultata, mnogi problemi, za koje nam se činilo da su rešeni, opstaju i dalje. Neki od njih, kao rodna ravnopravnost u obrazovanju i usklađivanju ličnog/porodičnog života i naučne karijere čini se da se i umnožavaju u sadašnjim okolnostima retradicionalizacije tranzicionih društava, globalizacije i surovih uslova neoliberalnog kapitalizma. U novom sistemu vrednovanja *znanja kao robe*, žene će možda morati da ponovo osvajaju već osvojene prostore.

Literatura

- Popović, Dragana. 2012. *Žene u nauci: od Arhimeda do Ajnštajna...: osvajanje osvojenog*. Beograd: Službeni glasnik.
- . 2016. „Rod i tumačenje nasleđa: osvajanje SANU“. U *Nasleđe, rod, građanski status*. Uredile Daša Duhaček i Dragana Popović, 25–42. Beograd: Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka.
- Поповић, Драгана. 2015. „Сећање на равноправност: научнице у Србији у доба социјализма“. *Књижевство, часопис за студије књижевности, рода и културе* 6. www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/secanje-na-ravnopravnost-ili-simulacija-jednakosti-naucnice-u-srbiji-u-doba-socijalizma
- Трговчевић, Љубинка. 2003. *Планирана елиџа: о студијентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Службени гласник.

⁵ Ukupan zbir je 54, jer je Marija Kiri dobila nagradu dva puta – jednom za fiziku, drugi put za hemiju.

Dragana Popović

UNIVERSITY OF BELGRADE

The Struggle for the Achieved: Women Researchers in the Natural Sciences

The four-thousand-year long history of (natural) sciences includes the names of numerous women – innovators and researchers, but until the early 20th century they are mostly mentioned and remembered as the companions of fathers, brothers or husbands on their scientific journey. In this region, where the only, sadly short, history of science is insufficiently and fragmentedly researched, the issues of the contributions and position of women in science, and the position of science in society from the aspect of gender have only been opened up to discussion over the last three decades. One reason for this, apart from the lack of available data, is the complexity of this issue, which, aside from the gender and class aspect, includes a review of the value of science in society, which has undergone dramatic changes during the 20th and early 21st centuries. An aggravating circumstance is certainly the lack of interest and “closedness” of scientific circles, especially in the so-called hard disciplines, such as physics. A statistical approach often gives the wrong picture, as the percentage representation of women in certain disciplines does not necessarily mean they are present in prestigious areas of research, in positions of power and decision-making, in the highest scientific institutions, in the lists of the most important scientific awards. New questions are being raised today, primarily whether, in the new system which evaluates *knowledge as a commodity*, the position of women in science has deteriorated, both globally and in this region. Or perhaps this new system has opened new doors?

Keywords: natural sciences, women scientists, gender, physics, positions of power.

Rodna ravnopravnost u nauci – jednake mogućnosti i posebne mere

Rad je fokusiran na istraživanje izvora koji definišu javne politike i pravni okvir unutar koga postoje (ili ne postoje) jednake mogućnosti da žene i muškarci ostvare svoja prava pod jednakim uslovima uključujući i pravo da se bave naučnim radom. Predmet pažnje su strateški dokumenti u oblastima obrazovanja, nauke, rodne ravnopravnosti i zabrane diskriminacije i propisi koji pozitiviraju javne politike. Pitanje na koje se nastoji odgovoriti je da li su u Srbiji izgrađene osnovne pravne pretpostavke da žene i muškarci imaju jednake mogućnosti da se bave naučnim radom. Ustav Srbije garantuje ravnopravnost žena i muškaraca i obavezuje državu da vodi politiku jednakih mogućnosti i preduzima posebne mere kako bi se i u praksi postigla rodna ravnopravnost. Naše je pitanje da li država ispunjava ovu ustavnu obavezu, da li vodi politiku jednakih mogućnosti u nauci, da li preduzima posebne mere kako bi otklonila rodni jaz, da li su mere koje se preduzimaju dovoljne i kakvi su njihovi efekti.

Ključne reči: rodna ravnopravnost, jednake mogućnosti, posebne mere, rodno zasnovana diskriminacija, nauka, naučnice.

Predmet istraživanja u ovom radu su pravni izvori i strategije u Srbiji koji oblikuju ambijent u kome postoje (ili ne postoje) jednake mogućnosti da žene i muškarci ostvare svoja prava uključujući i pravo da se bave naučnim radom pod jednakim uslovima i bez bilo kog vida diskriminacije.

Normativni okvir

Normativni okvir prava na rodnu ravnopravnost u Srbiji čini Ustav Srbije,¹ antidiskriminaciono zakonodavstvo (Zakon o zabrani diskriminacije² i Zakon o ravnopravnosti polova³), zakoni koji regulišu nauku (Zakon o nauci i istraživanjima⁴) ali i supsidijarni zakoni važni za ostvarivanje rod-

¹ Službeni glasnik Republike Srbije br. 98/2006. Više o tome: Пajванчић 2010.

² Službeni glasnik Republike Srbije br. 22/2009.

³ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 104/2009.

⁴ Službeni glasnik Republike Srbije br. 49/2019.

ne ravnopravnosti u nauci (npr. Zakon o visokom obrazovanju,⁵ Zakon o budžetskom sistemu⁶). Ukazujemo u kratkim crtama na relevantne odrednice u propisima koji se odnose na rodnu ravnopravnost i naučni rad.

Zakon o zabrani diskriminacije i *Zakon o ravnopravnosti polova* načelno regulišu zabranu diskriminacije i zaštitu od rodno zasnovane diskriminacije⁷ kao i ravnopravnost na osnovu pola. Ni jedan od ovih zakona izričito ne reguliše rodnu ravnopravnost u nauci, ali oba čine zakonodavni okvir relevantan i za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u nauci.

Zakon o zabrani diskriminacije reguliše diskriminaciju po osnovu pola kao poseban vid diskriminacije i „postupanje protivno načelu ravnopravnosti polova, odnosno načelu poštovanja jednakih prava i sloboda žena i muškaraca u političkom, ekonomskom, kulturnom i drugom aspektu javnog, profesionalnog, privatnog i porodičnog života“.⁸ Zakon izričito zabranjuje „uskraćivanje prava ili javno ili prikriveno priznavanje pogodnosti u odnosu na pol“⁹ kao i „fizičko i drugo nasilje, eksploataciju, izražavanje mržnje, omalovažavanje, ucnjivanje i uznemiravanje s obzirom na pol, javno zagovaranje, podržavanje i postupanje u skladu sa predrasudama, običajima i društvenim obrascima ponašanja zasnovanim na ideji podređenosti ili nadređenosti polova, odnosno stereotipnih uloga polova“.¹⁰

Zakon o ravnopravnosti polova pored načelne garancije ravnopravnosti polova koja podrazumeva „ravnopravno učešće žena i muškaraca u svim oblastima javnog i privatnog sektora (dakle i u oblasti nauke) u skladu sa Ustavom i međunarodnim standardima ljudskih prava koje su svi dužni da poštuju“¹¹ reguliše nekoliko suštinski značajnih pitanja za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u različitim oblastima. Među ovim pitanjima su:

- Politika jednakih mogućnosti koja podrazumeva „ravnopravno učešće polova u svim fazama planiranja, donošenja i sprovođenja odluka koje su od uticaja na položaj žena i muškaraca“.¹² Država i organi javne vlasti

⁵ Službeni glasnik Republike Srbije br. 88/2017, 73/2018, 27/2018 - dr. zakon i 67/2019.

⁶ Službeni glasnik Republike Srbije br. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 – ispr., 108/2013, 142/2014, 68/2015 – dr. i zakoni 103/2015.

⁷ Član 20 Zakona o zabrani diskriminacije.

⁸ Član 20 stav 1 Zakona o zabrani diskriminacije.

⁹ Član 20 stav 2 Zakona o zabrani diskriminacije.

¹⁰ Član 20 stav 2 Zakona o zabrani diskriminacije.

¹¹ Član 2 Zakona o ravnopravnosti polova.

¹² Član 3 stav 2 Zakona o ravnopravnosti polova

vode politiku jednakih mogućnosti u svim oblastima društvenog života, uključujući i nauku, jer ih na to izričito obavezuje i Ustav Republike Srbije i zakon.¹³

- Posebne mere¹⁴ (trajne ili privremene) kao instrumenti vođenja politike jednakih mogućnosti. Njihov cilj je da otklone nejednak položaj žena i muškaraca u društvu, uključujući i nejednakosti u oblasti nauke. Ustav Republike, Zakon o zabrani diskriminacije i Zakon o ravnopravnosti polova izričito regulišu nediskriminatorni karakter posebnih mera.¹⁵ Neke od posebnih mera, relevantnih i za oblast nauke, reguliše Ustav,¹⁶ a neke Zakon o ravnopravnosti polova (na primer: mere vezane za odsustvovanje sa posla zbog trudnoće i roditeljstva koje „ne smeju biti smetnja za izbor u više zvanje, napredovanje i stručno usavršavanje“¹⁷, niti smeju biti „osnov za raspoređivanje na neodgovarajuće poslove i za otkaz ugovora o radu“¹⁸). Za rodnu ravnopravnost u nauci posebno je važna i odredba Zakona da „pripadnost polu ne može da bude smetnja napredovanju na poslu“.¹⁹

Zakon o nauci i istraživanjima u osnovnim odredbama, pored načelne norme koja reguliše korišćenje rodno senzitivne terminologije za sve položaje, profesije, zanimanja i zvanja,²⁰ kao jedno od osnovnih načela na kojima nauka počiva i od kojih polazi, navodi rodnu ravnopravnost u nauci i istraživanjima i rodnu ravnopravnost u organima odlučivanja.²¹ Ova načela nisu operacionalizovana u odredbama koje regulišu ciljeve naučnog rada²² i programe od opšteg interesa za Republiku.²³ Neke odredbe Zakona mogu se interpretirati i tako da uključe rodnu perspektivu u naučni i istraživački rad

¹³ Član 15 Ustava Republike Srbije i Član 7 Zakona o ravnopravnosti polova.

¹⁴ Član 7 Zakona o ravnopravnosti polova.

¹⁵ Član 21 stav 4 Ustava Republike Srbije, Član 14 Zakona o zabrani diskriminacije i član 7 Zakona o ravnopravnosti polova.

¹⁶ Na primer, posebna zaštita žena na radu (član 60 stav 5 Ustava Republike Srbije), posebna zaštita majki i samohranih roditelja (član 66 stav 1 Ustava Republike Srbije), posebna zaštita majki pre i posle porođaja (član 66 stav 2 Ustava Republike Srbije) i dr.

¹⁷ Član 16 stav 2 Zakona o ravnopravnosti polova.

¹⁸ Član 16 stav 3 Zakona o ravnopravnosti polova.

¹⁹ Član 16 stav 1 Zakona o ravnopravnosti polova.

²⁰ Član 1 stav 2 Zakona o nauci i istraživanjima.

²¹ Član 4 stav 1 tačka 8 Zakona o nauci i istraživanjima.

²² Član 8 Zakona o nauci i istraživanjima.

²³ Član 12 Zakona o nauci i istraživanjima.

iako to Zakon izričito ne propisuje – na primer: obaveze naučnih organizacija da planiraju ljudske resurse,²⁴ obaveza da se uključuju u međunarodne tokove, da uspostavljaju i održavaju međunarodnu saradnju i konkurišu za projekte međunarodnih fondova²⁵ i dr. jer sve pobrojane aktivnosti u međunarodnom okviru uključuju rodnu ravnopravnost.

Iako rodnu ravnopravnost u organima odlučivanja ističe kao polazno načelo naučnog i istraživačkog rada njegova konkretizacija izostaje u odredbama koje regulišu način izbora i sastav Nacionalnog saveta za naučni i tehnološki razvoj,²⁶ Odbora za akreditacije,²⁷ Komisije za sticanje naučnih zvanja,²⁸ matičnih odbora²⁹ kao i organa upravljanja u institutima čiji je osnivač Republika i koji se finansiraju iz budžeta.³⁰ Polazno načelo koje naglašava i Strategija naučnog i tehnološkog razvoja kao jednu od planiranih aktivnosti, ostaje samo proklamacija bez konkretne primene.

Zakon reguliše i statističke evidencije u nauci. U registru istraživača vodi se i evidencija po polu,³¹ koja govori o zastupljenosti žena među istraživačima. Ovaj podatak koristi se i u bazi podataka o istraživačkim programima od opšteg interesa za Republiku i značajan je za sagledavanje zastupljenosti žena u istraživačkim timovima u različitim naukama.

Jedina posebna mera koju Zakon reguliše je pravo naučnice da podnese zahtev da rokovi za izbor u zvanje miruju i da se ne uračunavaju u rok za izbor odnosno reizbor, za vreme dok je na porodiljskom odsustvu.³²

²⁴ Član 9 stav 1 tačka 8 Zakona o nauci i istraživanjima.

²⁵ Član 9 stav 1 tačka 14 Zakona o nauci i istraživanjima.

²⁶ Član 15 Zakona o nauci i istraživanjima. Zakon o naučnoistraživačkoj delatnosti sadržao je odredbu koja je predviđala da se prilikom imenovanja članova Nacionalnog saveta za naučni i tehnološki razvoj, koji se biraju iz reda predstavnika organizacija koje obavljaju naučnoistraživačku delatnost, vodi računa o rodnoj ravnopravnosti (član 13 stav 7). U sadašnjem sastavu ovog tela, od 13 članova, 3 su žene (23%) <http://www.mpn.gov.rs/resenje-o-imenovanju-predsednika-i-clanova-nacionalnog-saveta-za-naucni-i-tehnoloski-razvoj/>.

²⁷ Član 19 Zakona o nauci i istraživanjima.

²⁸ Član 23 Zakona o nauci i istraživanjima.

²⁹ Član 26 Zakona o nauci i istraživanjima. Zakon o naučnoistraživačkoj delatnosti sadržao je odredbu koja je predviđala da se prilikom imenovanja članova matičnih komisija vodi računa o rodnoj ravnopravnosti (član 24 stav 6).

³⁰ Član 60 Zakona o nauci i istraživanjima.

³¹ Član 68 stav 10 Zakona o nauci i istraživanjima.

³² Član 101 Zakona o nauci i istraživanjima.

Strategije i akcioni planovi

Za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u nauci relevantna dokumenta su i strategije i akcioni planovi: Strategija naučnog i tehnološkog razvoja (2016–2020),³³ Akcioni plan za njeno sprovođenje,³⁴ Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost (2016–2020),³⁵ Akcioni plan za njeno sprovođenje (2016–2018).³⁶

Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. ne navodi nauku kao posebnu oblast značajnu za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, već je sporadično pominje u kontekstu obrazovanja. Ovde izdvajamo samo aktivnosti i mere koje se odnose na rodnu ravnopravnost u nauci. Jedna od mera vezana je za rodno osetljivo formalno obrazovanje i odnosi se na uključivanje ženskog doprinosa nauci, kulturi i umetnosti u sadržaje nastavnih predmeta. U strategiji su naznačena i dva posebna cilja koja se odnose na nauku, ali u kontekstu visokog obrazovanja i javnih politika.

Jedan cilj se odnosi na „razvijanje znanja i vidljivost akademskih rezultata u oblasti studija roda“.³⁷ Mere za realizaciju tog cilja uključuju: unapređivanje i podržavanje rodnih studija kao izvora znanja o rodnim odnosima kako bi se na najvišem obrazovnom nivou obezbedilo usavršavanje ljudskih resursa u ovoj oblasti; povećanje vidljivosti rodnih studija i jačanje njihovog uticaja na širu akademsku zajednicu; podsticaje i podršku interdisciplinarnosti u studijskim programima; uvođenje novih disciplina iz rodnih studija na univerzitetima; jačanje uticaja rodnih studija na promenu rodnih obrazaca i razvoj kulture rodne ravnopravnosti; podsticanje i finansijsku podršku naučnih istraživanja rodnih odnosa; podsticanje i podršku studiranja na specijalističkim, master i doktorskim studijama roda, naročito pripadnica ranjivih grupa; povećanje broja studenata i studentkinja specijalističkih, master i doktorskih studija koji/e se finansiraju iz budžeta.

³³ Službeni glasnik Republike Srbije br. 4/2016 od 22. januara 2016. <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2016/4/1/reg>

³⁴ Usvojen 30. jula 2018. godine na sednici Vlade <http://otvorenavlada.rs/akcioni-plan-za-sprovodjenje-strategije-naucnog-i-tehnoloskog-razvoja-republike-srbije-za-period-od-2016-do-2020-godine/>

³⁵ Službeni glasnik Republike Srbije br. 4/2016.

³⁶ Službeni glasnik Republike Srbije br. 4/2016.

³⁷ Videti cilj 1.3 Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost za period 2016. do 2020.

Drugi cilj se odnosi na javne politike i „uključivanje rodne perspektive u strateška dokumenta“³⁸ pa i na strateške dokumente u oblasti nauke i istraživačkog rada. Ovaj cilj se oslanja na preovlađujuće prakse koje pokazuju da u toku planiranja strategije izostaje prethodna rodna analiza i procena uticaja na rod, da se rodna ravnopravnost ne integriše u strategiju kao celinu već se uključuje kao posebna „ženska“ komponenta i/ili odvojen deo posvećen rodnoj ravnopravnosti.

Mere koje služe prevladavanju problema i ostvarivanju postavljenog cilja uključuju: razvijanje metodologije i procedura za uvođenje rodne perspektive u javne politike u nauci; standardizovanje rodno korektno terminologije, obavezujuća uputstva za korišćenje nediskriminatornog jezika i dosledno korišćenje rodno osetljivog jezika u propisima i službenoj komunikaciji državnih organa; pravovremeno i efikasno sprovođenje antidiskriminacionih propisa; obavezno uključivanje rodne ravnopravnosti u ciljeve politika u strateškim dokumentima o nauci; obezbeđenje ravnopravnog učešća žena i muškaraca u procesu planiranja, pripreme i izrade strateških dokumenata u nauci; integrisanje rodne komponente u propise u oblasti nauke; obezbeđivanje odgovarajućih resursa i sredstava za realizaciju posebnih mera; informisanje javnosti o primeni posebnih mera u oblasti nauke posebno mera koje se odnose na poboljšanje položaja ranjivih grupa žena; razvijanje partnerstva žena i muškaraca u promociji i kreiranju rodno osvešćenih politika rodne ravnopravnosti u nauci.

Strategija naučnog i tehnološkog razvoja. Indikativno je da se u uvodnom delu u opisu misije strategije u kome se poziva na evropske dokumente relevantne za ovu oblast na poslednjem mestu navodi Horizont 2020. i Evropski istraživački prostor.³⁹ Među osnovnim nalazima o problemima u ovoj oblasti, kao i među opštim i posebnim ciljevima Strategije, rodna ravnopravnost u oblasti nauke se ne prepoznaje. Ovakav opšti pristup ima konsekvence i na one delove Strategije u kojima se opšti i posebni ciljevi operacionalizuju.

Samo na jednom mestu⁴⁰ navodi se unapređivanje rodne i manjinske ravnopravnosti u nauci i na opšti način navode se dve aktivnosti koje tome treba da doprinesu: jedna je unapređivanje rodne i manjinske ravnopravnosti na svim nivoima odlučivanja, a druga se odnosi na sprovođenje rodnog

³⁸ Videti cilj 3.2 Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost za period 2016. do 2020.

³⁹ Uvodni deo strategije – Misija strategije stav 2.

⁴⁰ Deo 4. koji se odnosi na ljudske resurse, među merama za postizanje cilja (tačka 6) i pokazateljima koji govore o realizaciji postavljenog cilja (tačka 12).

budžetiranja prema Smernicama za rodno budžetiranje na nacionalnom nivou. Kao pokazatelj ostvarivanja ovih mera navode se samo dva: procentualna rodna zastupljenost na različitim nivoima odlučivanja i udeo žena u ukupnom broju istraživača. Drugi ciljevi Horizonta 2020. (npr. rodni balans u istraživačkim timovima i rodni sadržaji istraživanja) nisu našli mesto u Strategiji. U delu o međunarodnoj saradnji u nauci među ciljevima se upućuje na Horizont 2020,⁴¹ ali ni jedna od brojnih aktivnosti Horizonta 2020. i pratećih dokumenata koji se odnose na unapređenje rodne ravnopravnosti u nauci nije uključena u Strategiju.

Akcioni plan za sprovođenje strategije predviđa tri posebne mere⁴² u cilju unapređenja rodne ravnopravnosti u nauci. Jedna se odnosi na povećanje procentualne zastupljenosti žena u ukupnom broju istraživača (najmanje 40% manje zastupljenog roda u zapošljavanju i/ili napretku, u karijeri i u pripremi i vrednovanju programa istraživanja i razvoja). Druga se odnosi na vrednovanje istraživačkog rada žena (uvođenje nagrade za prepoznavanje dostignuća žena u nauci i stvaranje pretpostavki da karijera u nauci izgleda privlačnije mladim ženama – dodatna nagrada za mladu ženu istraživača⁴³). Treća mera odnosi se na podršku razvoju i promociji ženskog inovacionog preduzetništva (raspisivanje javnog poziva za razvoj i promociju ženskog inovacionog preduzetništva). Iako se u Strategiji kao jedna od aktivnosti navodi i povećanje učešća manje zastupljenog na svim nivoima na kojima se odlučuje o nauci i tehnološkom razvoju, Akcioni plan ne ustanovljava ni jednu posebnu meru koja doprinosi ostvarivanju te aktivnosti.

I Strategija i Akcioni plan navode rodno budžetiranje kao važan instrument za unapređenje rodne ravnopravnosti u nauci. Ova mera uvedena je Zakonom o budžetskom sistemu⁴⁴ koji reguliše: rodno odgovorno budžetiranje koje „predstavlja uvođenje principa rodne ravnopravnosti u budžetski proces, što podrazumeva rodnu analizu budžeta i restrukturiranje prihoda i rashoda sa ciljem unapređenja rodne ravnopravnosti“;⁴⁵ ciljeve budžetskog

⁴¹ Deo 5. tačka 2 Strategije.

⁴² Tačke 4.6.1 i 4.6.2 Akcionog plana za sprovođenje Strategije naučnog i tehnološkog razvoja.

⁴³ Šire: Докмановић и Ђурић Кузмановић 2012. https://www.academia.edu/27070852/SMERNICE_ZA_UVODJENJE_RB_REPUBLIKA_SRBIIJA; Владисављевић и Николин 2017. <http://www.skgo.org/storage/app/media/dobro-upravljanje/pubs/Prirucnik%20za%20uvodjenje%20ROB.pdf>

⁴⁴ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 –ispr., 108/2013, 142/2014, 68/2015 – dr. zakon i 103/2015.

⁴⁵ Član 2 stav 1 tačka 58 в) Zakona o budžetskom sistemu.

sistema među kojima je i „alokacijska efikasnost koja podrazumeva raspoređivanje sredstava budžeta sa ciljem unapređenja rodne ravnopravnosti“;⁴⁶ definisanje rodno odgovornih ciljeva, rodni indikatora učinka, ishoda i rezultata, kojima se prikazuju planirani i očekivani doprinosi programa, programske aktivnosti ili projekta ostvarivanju rodne ravnopravnosti⁴⁷ prilikom pripreme programskog modela budžeta.

Preciziran je i način primene i koraci koje je potrebno preduzeti kako bi se rodna ravnopravnost uključila u aktivnosti svih korisnika budžetskih sredstava, dakle ne samo državnih organa u oblasti visokog obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja već i svih organizacija koje deluju u ovim oblastima. Godišnjim planom rodno odgovornog budžetiranja reguliše se postupak pripreme i donošenja budžeta Republike Srbije za svaku godinu i integrisanje rodne ravnopravnosti u programske aktivnosti svih budžetskih korisnika.⁴⁸

Zaključak

Odgovor na pitanje postavljeno na početku referata mogao bi se sažeti u nekoliko zapažanja:

1. *Strateški i normativni okvir rodne ravnopravnosti postavljen je načelno* u Ustavu Srbije, zakonima i strateškim dokumentima. Oni sadrže najvažnije principe i instrumente koji kreiraju ambijent u kome postoje šanse da se u nauci ostvari rodna ravnopravnost. Garantuje se pravo na ravnopravnost žena i muškaraca. Država ima obavezu da vodi politiku jednakih mogućnosti kako bi se otklonile prepreke u ostvarivanju rodne ravnopravnosti. Ona preduzima i posebne mere sa ciljem da se proklamovano pravo na ravnopravnost i ostvari. Zabranjena je i sankcionisana rodno zasnovana diskriminacija.

2. *Politika jednakih mogućnosti nije dosledno operacionalizovana* u strategijama i propisima o nauci i istraživanjima. Politika jednakih mogućnosti pretpostavlja set posebnih mera usmerenih na prevazilaženje rodnog jaza u nauci posebno u tri osnovna segmenta vezana za: naučnu karijeru i napredovanje, rodni balans u istraživačkim timovima kao i u upravljačkim i nad-

⁴⁶ Član 4 stav 1 tačka 4) Zakona o budžetskom sistemu.

⁴⁷ Član 28 stav 6 Zakona o budžetskom sistemu.

⁴⁸https://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/budzetski%20korisnici/2018/Uputstvo%20za%20uvodjenje%20ROB%20za%202019_%20godinu.pdf

zornim telima i na rukovodećim mestima, integrisanje rodne dimenzije u sadržaje istraživanja.

3. *Strategije i propisi o nauci ne oslanjaju se u potrebnoj meri na međunarodne dokumente o rodnoj ravnopravnosti u nauci* naročito kada su u pitanju konkretne posebne mere u ovim dokumentima koje treba da doprinesu ostvarivanju rodne ravnopravnosti u nauci: na individualnom planu (stipendije, drugi podsticaji, mere vezane za usklađivanje rada i porodice i roditeljstva – npr. podsticajne mere ukoliko i majka i otac koriste odsustvo radi nege deteta i dr.); u timskim aktivnostima i u organima koji odlučuju (rodni balans u naučnim i istraživačkim timovima, kvote za manje zastupljeni pol u telima koja odlučuju i na rukovodećim pozicijama posebno u naučnim institucijama koje se finansiraju iz budžeta kao i telima koja odlučuju o javnim politikama i strategijama u nauci / nacionalni savet, akreditacione komisije i dr.); u sadržajima istraživanja (uključivanje rodne komponente u konkursne uslove i kriterijume za ocenjivanje projekata, prednost za projekte koji uključuju rodnu dimenziju prilikom rangiranja projekata koji imaju iste rezultate u ocenjivanju).

4. *Strategije i legislativa nisu sadržinski usklađeni*. To je vidljivo kada se upoređuju brojne i konkretne aktivnosti i posebne mere predviđene u strateškim dokumentima sa zakonskim rešenjima koja sadrže mali broj posebnih mera, kao i kada se uporede načela od kojih zakonodavac polazi kada reguliše nauku i konkretizacija tih načela kroz zakonska rešenja. Strateški dokumenti definišu pravce javnih politika u oblasti nauke, a u zakonima te politike se pozitiviraju i postaju obavezujuće norme. Politika jednakih mogućnosti ne može se voditi bez preduzimanja posebnih mera. Zato je u legislativi neophodno, rukovodeći se aktivnostima i prioritetima postavljenim u strategijama, propisati opšte i posebne, trajne i temporarne posebne mere koje treba da uspostave ambijent u kome je moguće ostvariti rodnu ravnopravnost u nauci.

5. *Rodno budžetiranje je važan alat za unapređenje rodne ravnopravnosti u nauci*. To je svojevrsna posebna mera koja obavezuje sve institucije u oblasti nauke i visokog obrazovanja čije se programske aktivnosti i rad finansiraju iz budžeta, da rodnu ravnopravnost integrišu u sadržaje svojih aktivnosti, kao i da definišu rodno odgovorne ciljeve, rodne indikatore učinka, ishoda i rezultata, kojima se prikazuju planirani očekivani doprinosi programa, programskih aktivnosti ili projekata za ostvarivanje rodne ravnopravnosti.

Literatura

- Чичкарић Лилијана. 2019. Родне неједнакости у научним истраживањима. У *Родна равноправност у високом образовању – концепции, праксе и изазови*, ур. Вујадиновић Драгица, Антонијевић Зорана, 87–101. Нови Сад: Академска књига.
- Докмановић Мирјана и Тања Ђурић Кузмановић. 2012. *Смернице за родно одговорно буџетирање*. Београд: Управа за родну равноправност.
- Пајванчић Маријана. 2010. *Уставни оквир равноправности полова*. Нови Сад: Правни факултет.
- Владисављевић Александра и Сања Николин. 2017. *Родно одговорно буџетирање – нова пракса и законска обавеза у систему управљања јавним финансијама у Републици Србији*. Београд: UN Women.

Linkovi

- Акциони план за спровођење Стратегије научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2016. до 2020. године. <http://otvorenavlada.rs/akcioni-plan-za-sprovođenje-strategije-naucnog-i-tehnoloskog-razvoja-republike-srbije-za-period-od-2016-do-2020-godine/>
- Закон о буџетском систему. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_budzet-skom_sistemu.html
- Именовани председник и чланови националног савета за научни и технолошки развој. <http://www.mprn.gov.rs/reshenje-o-imenovanju-predsednika-i-clanova-nacionalnog-saveta-za-naucni-i-tehnoloski-razvoj>
- Национална стратегија за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године са акционим планом за период од 2016. до 2018. године: 4/2016-3. <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2016/4/1/reg>
- Rodno odgovorno budžetiranje (ROB) – nova praksa i zakonska obaveza u sistemu upravljanja javnim finansijama u Republici Srbiji. <http://www.skgo.org/storage/app/media/dobro-upravljanje/pubs/Prirucnik%20za%20uvodjenje%20ROB.pdf>
- Smernice za uvođenje rodnog budžetiranja – Republika Srbija. https://www.academia.edu/27070852/SMERNICE_ZA_UVODJENJE_RB_REPUBLIKA_SRBIIJA
- Упутство за увођење родно одговорног буџетирања. https://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/budzetski%20korisnici/2018/Uputstvo%20za%20uvodjenje%20ROB%20za%202019_%20godinu.pdf

Marijana Pajvančić

FACULTY OF LAW, UNIVERSITY OF NOVI SAD

Gender Equality in Science – Equal Opportunities and Special Measures

The paper explores the sources that define public policies as well as those that set the legal framework within which equal opportunities for women and men to exercise their rights on equal terms exist (or do not exist), including the right to engage in scientific work. Strategic documents in the fields of education, science, gender equality and non-discrimination, and regulations that positivise public policies are the focus of attention. The question that is being investigated is whether the basic legal preconditions for women and men to have equal opportunities to engage in scientific work, have been put in place in Serbia. The Constitution of Serbia guarantees the equality of women and men and obliges the State to pursue a policy of equal opportunities and take special measures in order to achieve gender equality in practice. Our question is whether the State is fulfilling this constitutional obligation, whether it is pursuing a policy of equal opportunities in science, whether it is taking special measures to close the gender gap, whether the measures that are being taken are sufficient and what their effects are.

Keywords: gender equality, equal opportunities, special measures, gender-based discrimination, science, women scientists and scholars.

Jelena Petrović

INSTITUT ZA TEORIJU UMETNOSTI I KULTURNE STUDIJE, AKADEMIJA LEPIH UMETNOSTI,
BEČ, AUSTRIJA

Feministička teorija i praksa: (dis)kontinuirano prevazilaženje granica*

Pozicija žena u društvu i njegovoj javnosti nikada nije bila jednoznačno određena samo ženskim radom i dostignućima, već je uvek bila mnogo više od toga, bilo da su u pitanju individualna ili kolektivna iskustva suočavanja sa uvek prisutnom patrijarhalnom stvarnošću. Ovim radom želim da ukažem na neke repetitivne obrasce isključivanja, negiranja i potiskivanja žena iz javnih sfera, pre svega, u kontekstu njihove društvene i političke borbe, ali i kontinuiranog teorijskog i praktičnog rada na tome da se ta borba učini vidljivom na polju angažovane produkcije znanja. Iz ličnog, a ujedno i feminističkog ugla obrazovanja i rada na ovim temama, želela sam da ukažem na prevazilaženje, odnosno prekoračenje granica koje se dešavalo u okvirima (post)jugoslovenskog društva, ukazujući vrlo često na greške i zablude s kojima su se suočavale pobornice feminističke teorije i prakse.

Cljučne reči: (post)jugoslovenski feminizam, anti-nacionalizam, istorijski (dis)kontinuitet, žensko autorstvo, žensko pitanje.

Knjiga *Žensko autorstvo u međuratnom periodu: Politika ljubavi i borbe*¹ bila je povod da se pridružim konferenciji koja se bavi ženama u nauci, organizovanoj u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, simbolički na mestu na kome su one najčešće bile zanemarene, isključene, potcenjene i nepoželjne. Knjiga je nastala kao rezultat dugogodišnjeg obračuna sa sopstvenim tekstom kome se uvek iznova vraćam u pokušajima da ga otpetljam, dopunim i učinim dostupnim za neke dalje kritike i istraživanja. U trenucima u kojima sam imala prilike i vremena da se izgubim u svim tim naracijama zaboravljenog toka, uvek su me iznova inspirisale one crvene niti međuratnih zbivanja i ženskog

* Ovaj tekst obuhvata deo istraživanja na projektu Jelene Petrović: *Politika pripadanja. Umetničke geografije*, u okviru Elise Richter programa Austrijske naučne fondacije (FWF No. V730).

The research partly to this chapter, was done under the FWF Elise Richter project, entitled: *The Politics of Belonging. Art Geographies* supported by Austrian Science Fund (FWF No. V730).

¹ Petrović, Jelena. 2018. *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: The Politics of Love and Struggle*. London: Palgrave Macmillan.

stvaranja u Jugoslaviji, koje i danas svedoče o nedovršenoj ženskoj revoluciji. Ta inspirativna snaga prenosila se i u druge sfere mog rada koji se kroz individualno istraživanje i kolektivno delovanje, najvećim delom fokusirao na feminizam i Jugoslaviju. Dugogodišnji rad na knjizi, kao i pokušaji da se ona dovrši, prerasli su u mnoge i različite oblike angažovanja u polju feminističke teorije i prakse usredotočene na (post)jugoslovenski prostor kao zonu političke nelagode i nedovršene društvene subjektivizacije. Na taj način je ova knjiga i pre samog objavljivanja zaživela kao feministički otpor svim onim patrijarhalnim, neoliberalnim i militantnim oblicima svakidašnjice, makar u onoj meri u kojoj sam, inspirisana međuratnim feminizmom, u tom otporu učestvovala kroz različite kolektivne (post)jugoslovenske prakse: akademske, umetničke, društveno angažovane.

Rad na sociolingvističkim, antropološkim, rodnim i sličnim temama tokom doktorskih studija omogućio mi je da pitanju ženskog autorstva i istorizaciji jugoslovenskog feminizma pristupim kroz različita istraživanja i aktivnosti koje su vrlo često prevazilazile akademske okvire.² Prvobitna ideja, kojom sam započela doktorsko istraživanje početkom 2000-ih, ticala se ratova koji su se vodili na području socijalističke Jugoslavije tokom 1990-ih. Autobiografska, antiratna i antinacionalistička književnost „ženskih pisaca“ uvela me je u politike sećanja, polje rodnih studija, ali isto tako u nemoguće procese istorizacije jugoslovenskog prostora u novonastalim postjugoslovenskim državama koje su pod parolom demokratizacije društva i promene hegemonog režima zapale u surove ratove, etnonacionalizam i neoliberalnu tranziciju. U tom periodu, desile su se i etnizacija nacionalnih identiteta i opšta demonizacija jugoslovenskog opredeljenja, pa je tako žensko telo u novim etnonacionalističkim diskursima simbolički postalo teritorija za koju se trebalo boriti, a i ubijati. Identifikacija ženskog tela sa pojmom nacije i bojnog polja (Mostov 1995; Slapšak 2000; Žarkov 2007 et al.), koja je potekla iz etnonacionalnih srednjovekovnih mitova (kao što je mit o Kosovu), dodelila je aktivne uloge – univerzalnu poziciju vladajućeg subjekta – muškarcima koji će tih 1990-ih voditi rat, štititi i širiti svoje teritorije i vlasništvo nad zemljom, ženskim telom i kapitalom u tranziciji. Tome su se suprotstavile

² Tezu o ženskom autorstvu u međuratnoj Jugoslaviji, koja je nastala pod mentorstvom prof. dr Svetlane Slapšak odbranila sam 2009. godine u Ljubljani na Fakultetu za postdiplomske humanističke studije: Institutum Studiorum Humanitatis, nakon višegodišnjeg rada na istoriji feminističkog pokreta i ženskog autorstva u (post)jugoslovenskom prostoru u njegovim različitim fazama i vremenskim periodima. Zbog opsežne istorijske građe, kao i nepreglednog opusa ženskog autorstva koje je kroz istraživanje prevazilazilo sva moja predviđanja, tema doktorskog rada se vremenom menjala i postajala sve specifičnija i fokusiranija na period prvog talasa jugoslovenskog feminizma.

mnoge generacije različitih autorki, koje su se od 1990-ih do danas, uspešno odupirale trendu patrijarhalnog, ratnog i nacionalističkog pisanja.³ Mnoge od njih stvorile su alternativu mitu „o balkanskom sindromu recipročne tragedije“, o „zatvorenicama nedovršene istorije“ i o „bespomoćnim žrtvama nasilja“ (Jambrešić Kirin 2000). Kako to Renata Jambrešić Kirin kaže, za mnoge žene koje su u tom trenutku pisale i javno govorile, osećaj simboličke i kulturne dezorijentisanosti bio je važniji od bilo kakvog osećaja deteritorizacije, a potreba suočavanja sa moralnom krizom, bila je važnija od osećaja nekorenjenosti i bilo kakvog istorijskog diskontinuiteta. Isto tako, gubitak racionalne i razumne vizije budućnosti u Jugoslaviji za njih je bio destruktivniji od bilo kakvog propadanja tradicionalnih, često izmišljenih etnonacionalnih vrednosti. Taj osećaj izmeštenosti doveo je veliki broj društveno i politički angažovanih žena i autorki u položaj koji Kirin jasno precizira oksimoronom „beskućnice u sopstvenoj kući“ (Jambrešić Kirin 2000).

Politika feminističkog antiratnog i antinacionalističkog pisanja, čitanja, prevođenja omogućila je rad na mnogim temama koje su se ticale ne samo ženske, već i društvene emancipacije. Ženske studije i samoorganizovane feminističke škole, publikacije i akcije tokom 1990-ih i početkom 2000-ih oblikovale su društveno-politički i kulturni prostor u kome je bilo moguće baviti se ženskim autorstvom i feminističkim politikama uprkos sveprisutnoj kulturi političke amnezije, mizoginije, šovinizma i etnonacionalizma. Aktivistički i akademski post-jugoslovenski feminizam suočavao se sa ratnim zločinima, genocidom i etničkim čišćenjima, izbeglicama, kriminalom, ratnim i egzistencijalnim traumama i svim onim stradanjima koja je tadašnja ratna stvarnost 1990-ih proizvodila. Ova politički angažovana proizvodnja znanja o „teškim temama“ pokrenula je i nove procese istraživanja i učenja o prošlosti, o zaboravljenoj i cenzurisanju istoriji žena, kao i o njihovom umetničkom stvaralaštvu i kulturnom radu. Uporedo sa tim, pojavili su se i izvaninstitucionalni načini rada na feminističkoj i rodnoj istoriji u Jugoslaviji koji su kroz žensko autorstvo i feminističke prakse iz prošlosti, uspostavljali kontinuitet sa prethodnim vremenima ženske borbe i emancipacije.

Moj dalji rad na istraživanjima i projektima koji su se bavili ženskim autorstvom 1990-ih i novim načinima proizvodnje emancipacijskog znanja pokrenuo je mnoštvo novih pitanja bez kojih je bilo nemoguće razumeti post-jugoslovenske 1990-e, ali i 2000-e. Radilo se svakako o istorijskom diskontinuitetu feminističkih pravaca i pokreta, ženskog stvaralaštva i autor-

³ Među njima su: Dubravka Ugrešić, Daša Drndić, Alma Lazarevska, Maruša Krese, Ferida Duraković, Marija Ivanović, Svetlana Slapšak, Irena Vrkljan, Šejla Šehabović, Tanja Stupar, Adisa Bašić, kao i mnoge druge.

stva, koji se dešavao tokom perioda socijalističke Jugoslavije (1943–1991), što me je dovelo do novog istraživačkog polja – ženske borbe protiv patrijarhata u socijalizmu. Kako to mnogi izvori i svedočenja pokazuju, žene su, posle Drugog svetskog rata, dobile jednaka prava, ali i novu vrstu nevidljivosti o kojoj se malo diskutovalo, jer je ona zvanično bila osporavana. Po pitanju autorskog rada u izgradnji novog emancipacijskog znanja, na odsustvo žena ukazuje i činjenica da su književni kanon kao i ostali kanoni javno prisutnog stvaralaštva izuzeli iz tog procesa žensko autorstvo s mnoštvom različitih opravdanja o nepostojanju, kvalitetu i nekim izuzecima i to baš u vreme jednakih mogućnosti ili u vreme zlatnih godina jugoslovenskog socijalizma.

Uvid u arhivske zapise međuratnog perioda, retke studije o ženskom autorstvu i pokretima u vreme socijalističke Jugoslavije, kao i sve veći broj radova koji se u poslednjih nekoliko decenija bave istorijom feminizma, jasno pokazuje da se praksa obračuna sa ženama kroz istoriju još jednom ponovila i to na samom početku ostvarivanja progresivnih ideja komunizma i kasnije socijalizma. Tako na primer, omladinske sekcije raznih feminističkih organizacija i ženskog pokreta u međuratnom periodu, pred Drugi svetski rat postaju deo ženskog sekretarijata pod okriljem Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), pod uticajem partijskih članica koje se u to vreme aktivno bave agitacijom (Kecman 1978, 68–115; Božinović 1996, 100–129; 1998, 516). Međuratnu ulogu *patera* preuzima *partija* (Đurović 1998), pa tako u procesu „raskida“ sa dotadašnjim feminizmom učestvuju i ženski pokreti koji su se pridružili KPJ u Drugom svetskom ratu. Povlačeći radikalni rez sa međuratnim feminističkim pokretima, novonastali ženski ogranak Komunističke partije preuzima većinu feminističkih zahteva i uvrštava ih u ciljeve klasne borbe, uz pretpostavku da su žene i muškarci već postali međusobno ravnopravni. Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ (1940) feminizam je i zvanično označen kao „desničarska oportunistička sila“ koja uspostavlja monopol nad svim ženama koje treba da se otrgnu i za svoja prava bore isključivo unutar partije (Tomšič 1955).

Usled teških ratnih godina i borbi, 1942. godine u Bosanskom Petrovcu osniva se najvažniji i najmasovniji ženski pokret – Antifašistički front žena (AFŽ) koji se izborio kako za oslobađanje Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, tako i za pravo glasa za žene u novonastaloj socijalističkoj Jugoslaviji (1945). U godinama koje su zatim usledile i u kojima je žensko pitanje smatrano rešenim, neke od tih hrabrih i borbenih žena AFŽ-a dobijaju imenom i prezimenom svoje mesto kao ratni heroji, dok se većina njih potpuno zaboravlja, briše ili jednostavno apstrahuje (o čemu svedoče i brojne nadgrobne ploče *nepoznate partizanke*). Svedočanstva o učešću žena u društveno-politi-

tičkom životu i kasnije u ratu, kao i njihove zasluge, našle su se, vrlo brzo nakon završetka rata, u partijsko-patrijarhalnim naracijama nove jugoslovenske države. Mnoštvo novokonstruisanih mizogininih argumenta, koji su vremenom dobili status činjenica, u kojima se trag o ženskom angažovanju gubi, revidirali su stare patrijarhalne mehanizme stvaranja zvanične istorije. Taj postupak najbolje se oslikava na primeru identifikacije žena boraca sa *najboljom decom naroda* (Sklevicky 1996, 29) koji proističe iz srži patrijarhalnog shvatanja o infantilnoj ulozi žena u društvu koje ženama daje „dostojanstven razlog i motiv za javno angažovanje koji je neće, istovremeno, izložiti vređanju i podsmehu lokalne zajednice“ (Milić 1998, 556). Prema Anđelki Milić, patrijarhalna sredina i patrijarhalni moral bili su u stanju da prihvate žensko angažovanje u „muškim poslovima“ samo onoliko koliko je to angažovanje bilo neka vrsta časne i dobrovoljne žrtve za dobrobit celokupne zajednice. Prema njoj, ta žrtva je mogla da dobije moralni ugled i značenje, samo ako se iskazala „kao žrtva koju daju nevini“ (Milić 1998, 558).

Žene koje su tokom Drugog svetskog rata imale važnu ulogu u političkom životu i antifašističkoj borbi, umesto na važnim političkim i društvenim pozicijama našle su se, posle rata, uglavnom u ulozi socijalnih i prosvetnih radnica, ili u onim zanimanjima koja su bila profilisana kao „ženska“. Nakon novog položaja koji su žene ostvarile u socijalističkom društvu, koji je bio svakako bolji od međuratnog, trebalo je dosta vremena da se žensko pitanje ponovo pokrene i formira drugi talas feminizma u Jugoslaviji krajem 1970-ih godina, jer se socijalizam u svojoj realnosti pokazao kao patrijarhalan. Neposredno nakon ukidanja AFŽ-a 1953. godine, jedna od njegovih prethodnih vođa Mitra Mitrović skrenula je na ovaj problem pažnju upravo sledećim rečima:

Kao da je pomalo zastarelo govoriti o takozvanom ženskom pitanju, kao da je savremeni svet prevazišao taj problem. A problem je, međutim, prvorazrednog značaja, i političkog i sociološkog. Proteže se već skoro vek i to kao društveno pitanje, takav je da se ne može zaobići, – sad još više, u savremenom svetu, kad je načet, kad je počeo da se rešava. [...] I možda kao ni u jednom pitanju – odjednom jedan ogroman raspon: od pune civilizacije do pune diskriminacije. Ništa neobično. Kao od sjajnog bogatstva do pune bede, ili od potpuno razvijene zemlje do potpune zaostalosti. Ali se čini da ovde, kod ovog problema, skoro više nego kod rasnog, i kod klasnog, porobljavanje je još ogoljenije, još složenije, jer ne zavisi samo od moćnih, ne zavisi samo od dalekih i tuđih, bogatih ili belih, već i od samog svog najbližeg, čoveka, pojedinca, oca i brata, čak sina, koji ni sami ne mogu izaći iz okvira predrasuda i shvatanja, nametnutih i njima, razume se nekad davno, ali koja su postali sastavni deo života i običaja i kućnog reda (Митровић 1960, 6–8).

Pozivajući se na socijalističku stvarnost svog vremena, Mitra Mitrović, još tada je jasno ukazala zbog čega je feminizam važan i zbog čega zapravo predstavlja širi emancipacijski okvir od klasne borbe. Citirajući upravo izašlu knjigu Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir), pored toga što otklanja zabludu da je ova autorka u socijalizmu bila nepoznata, ona jasno stavlja do znanja da žensko pitanje još uvek nije rešeno:

Šta kaže Simone de Beauvoir u svojoj izvanrednoj knjizi 'Drugi pol' o konfliktima koji posebno karakterišu situaciju 'slobodne' žene, koja hoće da živi u novom položaju u savremenom svetu, da živi odjednom i kao čovek i kao žena? Simone de Beauvoir zna da to nije potpuno nov položaj; potpuno nov položaj je i za nju, u socialističkom svetu. Međutim i kada se žena oslobodi ekonomske zavisnosti od muškarca, još uvek nije moralno, socijalno i psihološki u identičnoj situaciji [...] Ona zapravo i ne ulazi sasvim u 'višu klasu'; viša klasa – ovoga puta muškarci, prema Simone de Beauvoir vrlo je stroga prema pridošlicama (Митровић 1960, 177).

Pokazalo se da je rodna jednakost u socijalizmu bila prihvaćena samo u ekstremnim i izmeštenim situacijama, odnosno u ratnim okolnostima, kao obećanje za „posle“ koje se nije dogodilo. Retradicionalizacija društva dogodila se zapravo na vrhuncu svoje besklasne emancipacije vraćanjem u društvene matrice porodičnog i rodno determinisanog svakodnevnog života. Iz jedne takve istorijske perspektive i pre svega iskustva, jasno je da feminizam nije imao značaj samo za promenu položaja žene u kapitalizmu. U lokalnom jugoslovenskom kontekstu, upoređivanje klasnog i besklasnog društvenog uređenja ukazuje na to da oba sistema, kako kapitalistički tako i socijalistički, zapravo reprodukuju patrijarhat vrlo često na isti način:

Bilo bi jednostavnije ako bi se moglo ostati na uopštenoj konstataciji da je klasni društveni sistem nosilac neravnopravnosti žene, pa kad jednom on bude uništen, ravnopravnost žene će se brzo rešavati u svoj svojoj punoći. Međutim, tek tada, što pokazuje razvoj u socijalističkim zemljama, tek kada se problem načne i otvore sva pitanja u svojoj širini, naročito problem materinstva, postaje jasno koliko stvarna ravnopravnost žena zahteva savladavanje brojnih prepreka i koliko je ona složen društveni problem. S druge strane, nije jednostavno zadržati se bukvalno na konstataciji da kapitalistički sistem već po samoj svojoj klasnoj strukturi ne dopušta ravnopravnost žene. Savremeni život poslednjih decenija, naročito, uneo je mnoge promene u položaj žene i u ovim zemljama. Prodor žena u ekonomski, politički i kulturni život tako je zamašnog karaktera, predstavlja jedan istorijski proces; savremeni svet se, bez obzira na društvene sisteme, sudario licem u lice s problemom ravnopravnosti žene (Митровић 1960, 178).

Zaokret ka jugoslovenskom feminizmu i ženskim pokretima koji su se očigledno kroz socijalističko iskustvo ponovo uspostavljali, odveo me je do istraživanja prvih i zaboravljenih feminističkih i ženskih pokreta, njihovih autorstva i stvaralaštva u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941). Kraj ovog istraživačkog puta o (post)jugoslovenskim ženskim borbama i feminizmu hronološki govori o početku borbe za društvenu emancipaciju i samostalnost žena, isto tako o počecima njihovog stvaralaštva i afirmacije u polju kulturnog, umetničkog, a pre svega književnog rada u procesu modernizacije i stvaranja jugoslovenskog društva. Važno je reći da *jugoslovenski feminizam* u svojim prvim pokušajima uspostavljanja borbe i njegovog smisla nije bio homogena struktura. Kao singularni pojam koji ukazuje na jedinstveno mesto i zajedničko istorijsko vreme njegovog nastanka, *jugoslovenski feminizam* se vremenom razvijao kroz pluralni oblik *jugoslovenskih feminizama* u skladu sa različitim ideologijama i politikama, ali i poljima delovanja u svim fazama njegovog (post)jugoslovenskog diskontinuiteta.

Ženskom pitanju – na kome se zasniva prvi talas feminizma – u međuratnoj Jugoslaviji pristupalo se kroz neretko suprotstavljene ideološke pravce odnosno društveno-političke struje koje su se u nekim odsudnim trenucima preplitale. U okviru ovih suprotstavljenih, ali isto tako i međusobno prožetih usmerenja, nastale su i društveno-političke paradigme u okviru kojih su žene delovale u različitim javnim sferama svakodnevnog života od opismenjavanja do socijalnog, humanitarnog, pacifističkog, stvaralačkog, naučnog i svakog drugog rada. Delovanje žena označavalo se, u tom periodu, raznim kvalifikativima koji se mogu objediniti kroz tri osnovne odrednice: *građanskog feminizma* (salonski, buržoaski, elitni, liberalni), *ženskog proletarijata* (radnički, narodni, masovni, komunistički, socijalistički) i *pro-patrijarhalno ženskog zadrugarstva* (tradicionalno, konzervativno, dobrotvorno, religiozno, apolitično i u ratnim uslovima desničarsko). Građanski feminizam i ženski proletarijat su, oko svojih samoorganizovanih i novoustanovljenih društava i pokreta, okupljali veliki broj žena koje su se, u međuratnom periodu, često pojavljivale u javnosti, pokušavajući da usmere javno mnjenje u pravcu novih ideja i emancipacijskih društvenih promena. Za razliku od njih, pro-patrijarhalne, uglavnom, dobrotvorne ili verske zadruge saučestvovala su u očuvanju i prenošenju već postojećih tradicijom i patrijarhatom utvrđenih rodnih uloga i radile u senci javnog života. Ovaj ideološki pluralizam po svojoj praksi i poljima delovanja vrlo često je bio neprilagođen političkim matricama desničarskog, buržoaskog ili levičarskog usmerenja koje su se uspostavljale u muškom svetu, jer je imao neki svoj otpora i delovanja u okolnostima koje su bile date pod zajedničkom opresijom patrijarhata. Politička amnezija

ili istorijski revizionizmi koji su se već paralelno dešavali na samom početku, uticali su na diskontinuitet i nevidljivost mnogih pokušaja stvaranja jedinstvenog feminističkog pokreta.

U potrazi za singularnim značenjem jugoslovenskog feminizma, nastala je i knjiga o politici ljubavi i borbe, o ženskom autorstvu međuratne Jugoslavije kao krajnja, a ujedno i početna studija o mogućim kontinuitetima ženskog autorstva, njegove političke istorije i zajedničkog iskustva. Ovaj tekst predstavlja, samim tim, i pokušaj da se sa pozicije istorije sadašnjosti, kada je reč o (post)jugoslovenskom iskustvu feminizma, uspostavi kontinuitet kritičkog promišljanja prošlosti, odnosno, (samo)refleksija o nužnosti dijahronijskog i sinhronijskog povezivanja feminističkih pokreta u moguću autonomnu zonu feminističkog delovanja danas. Reč je o zajedničkoj ženskoj zoni koja o društveno-političkoj emancipaciji reprodukovanja svakodnevnog govori sa pozicije jedinstvenog feminizma, osvrće se kritički ili afirmativno na teorije, škole i prakse feminističkih pokreta, ili danas bolje rečeno – grupa, i pre svega izbegava zamku vlastite ekskluzivnosti i pionirskog rada na mestu dragocenog ženskog nasleđa i feminističkog iskustva.

Literatura

- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX I XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta – Žene u crnom.
- . 1998. „Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji“. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović, 505–533. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Đurović, Smiljana. 1998. „Istorija žena – opšta metodološka razmatranja sa osvrtom na jugoslovenski istorijski prostor u 20. veku“. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović, 534–550. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Jambrešić Kirin, Renata. 2000. “Personal Narratives on War: A Challenge to Women’s Essays and Ethnography in Croatia”. *War Discourse, Women Discourse*. Tematski broj, prir. Svetlana Slapšak. *TOPOS II* (1–2): 285–323.
- Kecman, Jovanka. 1978. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju.
- Milić, Anđelka. 1998. „Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene“. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2. Položaj žene kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović, 551–559. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

- Митровић, Митра. 1960. *Положај жене у савременом свијету*. Београд: Народна књига.
- Mostov, Julie. 1995. "Our Women'/'Their Women': Symbolic Boundaries, Territorial Markers and Violence in the Balkans". *Pro Femina, Časopis za žensku književnost i kulturu* 3: 210–219.
- Petrović, Jelena. 2018. *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: The Politics of Love and Struggle*. London: Palgrave Macmillan.
- Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Slapšak, Svetlana. 2000. "Yugoslav War: A Case of/for Gendered History". *War Discourse, Women Discours*. Tematski broj, priir. Svetlana Slapšak. *TOPOS II* (1–2): 17–69.
- Tomšić, Vida. 1955. „Referat o ženskom pitanju na Petoj zemaljskoj konferenciji. Dokument 1: V konferencija KPJ održana studenog 1940. u Zagrebu o radu sa ženama“. U *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi I*. Zagreb: Savez ženskih društava Hrvatske.
- Žarkov, Dubravka. 2007. *The Body of War: Media, Ethnicity, and Gender in the Break-up of Yugoslavia*. Durham, NC and London: Duke University Press.

Jelena Petrović

INSTITUTE FOR ART THEORY AND CULTURAL STUDIES, ACADEMY OF FINE ARTS,
VIENNA, AUSTRIA

Feminist Theory and Practice: (Dis)Continuous Transcendence

The position of women in society and public attention has never been unambiguously determined purely by their work and achievements, but has always required much more than that, whether in individual or collective experiences of dealing with the ever-present patriarchal reality. In this paper I wish to point out some repetitive patterns of the exclusion, denial and repression of women in public spheres, primarily in the context of their social and political struggle, but also in the continuous theoretical and practical work to make this struggle visible in the field of engaged knowledge production. From a personal and feminist viewpoint on education and works on these topics, I wish to highlight how boundaries have been overcome and exceeded in (post) Yugoslav society, pointing out the mistakes and misconceptions frequently faced by the supporters of feminist theory and practice.

Keywords: (post) Yugoslav feminism, anti-nationalism, historical (dis)continuity, women's authorship, women's issues.

„Patriotkinje, domaćice, majke i lepoticе“: trivijalizacija vesti o naučnicama u Srbiji

Uvid u novinske članke, televizijske emisije i internet stranice otkriva prisustvo rodnih stereotipa i postupaka diskurzivne „normalizacije“ naučnica u Srbiji. Oslanjanjem na koncept „drugih vesti“ koji je Džon Langer izložio u svojoj knjizi *Tabloid Television*, analizirane su informacije koje mediji u Srbiji plasiraju o naučnicama. Naučnice postaju vidljive u trenucima kada ta vidljivost doprinosi održavanju struktura moći, dok tri kriterijuma – upotreba patriotskog diskursa, estetika i usklađenost sa tradicionalno shvaćenim rodnim ulogama određuju njihovu zastupljenost u medijima. Skretanje pažnje čitalaca na „trivijalnost“ ili sporednu vest, kakve su one o naučnicama, omogućuje reprodukovanje postojećih političkih, socijalnih i rodnih struktura.

Ključne reči: naučnice, mediji, diskurs, trivijalizacija, rodne uloge.

Krajem prve decenije trećeg milenijuma diskurs o značaju nauke u Srbiji dobio je skromno mesto u prostoru sporednih vesti. Javno ispoljene slutnje o posledicama trenda „odliva mozgova“ i mogućnost da Srbija u obrazovanje ulaže više nego što joj se vraća, omogućile su pojavljivanje nauke u medijima. Stereotipno shvaćena nauka, ubrzo se našla u medijskom procesu između sumnji, pitanja akreditacije, relevantnosti, utemeljenosti, citiranosti, a u ovom kontekstu, gledaocima i čitaocima sporednih vesti o nauci, predstavljena su neka od pitanja sa kojima se, u medijima, marginalizovana i malobrojna grupa istraživača susreće. Izveštavanje o uspesima naučnica prolazi kroz višestruki filter stereotipizacije i trivijalizacije koja se tiče reprezentacije nauke i uključivanja rodnih stereotipa.

Uvid u dnevnu štampu, internet stranice, blogove, i ređe, vesti, otkriva da je govor o naučnicama uslovljen upotrebom: 1. patriotskog diskursa („Odlučne da ne odu iz zemlje“); 2. estetskih kriterijuma („Lepe, mlade i uspešne“); 3. vezivanja za rodne uloge („One su supruge i majke“).

Teorijsko-metodološki okvir

Analizom novinskih naslova, tekstova na internet stranicama i sadržajem vesti, traga se za latentnim značenjima iskaza o naučnicama. Izgo-

voreno, napisano i predstavljeno otkriva politike (ne)ravnopravnosti, omogućavajući beskrajnu reprodukciju podrazumevanog (Fuko 2007, 7). Mediji nameću teme, promovišu proizvode, stavove, selektuju informacije, te delujući kao vršioци transmisije i instrumenti skladištenja reprezentacija, održavaju ključnu ulogu u poimanju i kreiranju društvene stvarnosti (Рашијевић 2014, 116). Putem konstruisanja i određivanja pojedinih stavova i institucija, oni produžavaju trajanje korpusa vrednosti i dopuštaju rekonstrukciju slike kolektiva (Debre 2000, 22). Ovako shvaćene vesti postaju kulturni diskurs povezan sa održavanjem i obnavljanjem statusa kvo, nacionalnog identiteta i nacionalnih institucija. Patrijarhalni okviri srpskog društva određuju polazišne pretpostavke u vestima – očuđavanje žene koja se bavi naukom zasnovano je na pretpostavci o neophodnosti potpune posvećenosti tako „zahtevnoj“ profesiji, te otkriva širi okvir predstave o nauци i naučnicima. Jednu od značajnih uloga među njima igraju takozvane sporedne vesti ili kako ih Džon Langer naziva trivijalne ili ne-sasvim-vesti. Naizgled marginalne, zabavne, zastrašujuće, relaksirajuće, propuštene kroz filtere trivijalizacije, dramtizacije i očuđavanja, ove vesti dopuštaju da se pažnja javnosti prividno usmeri izvan polja političkog, ali da ostane na tragu dominantne ideologije, što rezultuje reprodukovanjem vrednosti neophodnih za njegovo održanje (Langer 1998, 31). Ovako shvaćeno, uključivanje „irelevantnih informacija“ menja karakter „ozbiljnih vesti“, te preokupacija strategijama koje se koriste radi proizvodnje trivijalnih vesti počinje da oblikuje i najzad preplavljuje „relevantno“ i „značajno“. Istovremeno uključivanje informacija o naučnicama u sporedne vesti otkriva dvostruko marginalnu poziciju – kako žene, tako nauke. Poplave, požari, crna hronika, intervjui sa javnim ličnostima, „običnim ljudima“, pretnje saobraćajnim kolapsom, analize psiholoških profila osuđenika, služe široko shvaćenoj zabavi i kreću se putem disciplinovanja pojedinaca i grupa, održavanjem njihovih vrednosti, stavova, merila na način koji neće povrediti poredak informacija (Langer 1998, 33).

Patriotski diskurs

Pitanje ostanka naučnica i naučnika u Srbiji sve je zastupljenije u emisijama zabavnog karaktera koje pitanju imigracije daje ton trivijalnosti. Rečenice koje se neumorno ponavljaju preoblikuju se u floskule što omogućuje trivijalizaciju njihovih primarnih značenja (Барт 2010, 127). Ovim putem floskule postaju „istine“ i opipljivi potezi koji prenose diskurse. Proces

okamenjivanja diskursa o „ostanku u Srbiji“, traje znatno duže od, za društvo osetljivog i složenog, procesa tranzicije koji je napuštanje zemlje učinio vidljivim, što omogućuje funkcionalno učešće u bujici trivijalizovanih vesti. Konstruisanje i predstavljanje naučnice u medijima postaje deo široko shvaćenog postupka konstruisanja identiteta žene koji se određuje na osnovu društveno etabliranih i poželjnih rodnih modela nastalih u institucionalnim okvirima savremenog srpskog društva. No, ovaj postupak ostaje u međuzavisnosti sa praksama etabliranja identiteta šireg društva u procesu tranzicije. Kolebanje između „evropskog puta“ i nacionalizma kao dominantne ideološke paradigme, ispoljava se kroz težnju ka kolektivizmu i žrtvovanju slobode pojedinca slobodi kolektiva (Bešlin 2016, 133–147). U tom smislu, naučnica koja može postati predmet interesovanja medija i akter trivijalne vesti, mora ispunjavati postojeće zahteve društva.

Već u članku koji su *Novosti* povodom nagrade Za žene u nauci, a koji dodeljuju Unesko i Loreal uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, objavile 19. oktobra 2013. godine (autor I. Mićević), navodi se da su dobitnice „Odlučne u nameri da ostanu u svojoj zemlji“.

Godine 2016. dobitnice stipendija za žene u nauci, koje su na sajtu *B92* od 14. decembra nazvane „prvim damama nauke u Srbiji“, u istoj vesti izražavaju želju da ostanu u zemlji ističući neophodnost angažovanja svojih kolega u pravcu sticanja stipendija iz inostranstva zarad života i rada u „siromašnoj zemlji kakva je Srbija“.

Dve godine kasnije, kako 12. decembra 2018. godine prenosi sajt *RTS Planeta*, dobitnicama iste nagrade nadležni obećavaju kako će učiniti što više da bi naučnice ostale u zemlji.

Na portalu *Naši u svetu*, 5. septembra 2019. godine, objavljen je deo razgovora sa dobitnicom nagrade koja izjavljuje da joj nikada nije bio cilj da ostane u inostranstvu.

Uporedo sa ovakvim naslovima i tekstovima koji reprodukuju dominantni diskurs, nailazi se na mnoštvo tekstova koji tematizuju masovni odlazak visoko obrazovanih lica iz Srbije. Pitanje cenzurisanja i selektivnog pristupanja izjavama naučnica u Srbiji ostaje deo nevidljivog teksta koji mobilise ambivalentnu pretpostavku da bi se izjave onih koji žele da odu iz Srbije odista našle u bujici trivijalizovanih informacija i u široko shvaćenom korpusu ne-vesti.

Estetika naučnice

Očuđavanje naučnica nije proizvod globalnog društva, niti specifičnost patrijarhalnog konteksta u Srbiji. Stereotipi vezani za naučnice i naučnike preoblikovani su u prihvatljive, širokom auditorijumu jasne, nedvosmislene predstave o karijeristima ili neobičnim karakterima i kreću se evropskom književnošću i brojnim diskursima o kulturnoj istoriji.

Uprkos tome, percepcija koja dolazi iz ovog kulturnog konteksta doprinosi kreiranju stereotipa, pa tako svaki medijski pokušaj njihovog razbijanja deluje nespretno i otkriva latentni aspekt zamišljanja naučnice.

Naslov kojim se vrši očučavanje naučnice i dopušta kreiranje prostora kojim dominiraju tradicionalno „logične“ predstave o društvenim autsajderima, naizgled se suprotstavlja jedan u nizu naslova o dobitnicama nagrade Za žene u nauci.

Novosti u pomenutom tekstu od 19. oktobra 2013. godine saopštavaju: „Lepe, mlade i uspešne. Doktorirale su pre tridesete godine, posvećene naučnim istraživanjima, radovima, studentima kojima predaju“, a na portalu *Mondo* od 1. januara 2020. godine čitamo: „Lepa srpska košarkašica postala naučnica“, dok isti izvor 18. decembra 2019. godine donosi naslov: „One prkose predrasudama: lepe i u samom vrhu nauke“.

Dok je manifestni cilj teksta usmeren na razbijanje predrasude, on nastavlja da služi predrasudnom oblikovanju slike žene u nauci podržavajući jedan od koncepata koji danas srećemo u dnevnoj štampi, da žena posvećena poslu, bilo da je reč o nauci ili o nekoj drugoj profesiji, nema privatni život ili da je taj život nemoguće podvrgnuti različitim instrumentima normalizacije.

Privatni život

Marginalizacija u formi diskursa o rodnoj/profesionalnoj „(ne)potpunošću“, „(ne)ostvarenosti“ naučnice, kao jednog od dominantnih diskursa na koje se oslanja patrijarhalna slika žene, može se pratiti od tematizacije biografija u emisijama i feljtonima poput onih o Milevi Marić – „Zbog majčinstva se odrekla nauke“ u *Novostima* od 25. novembra 2019, ili – „Mileva Marić, žena koja je karijeru zamijenila majčinstvom“, *Lola magazin* od 20. decembra 2016, ili narativa o, po ženu, „tragičnim posledicama“ intelektualne i duhov-

ne istančanosti na sajtu *Kultur!kokoška*, u tekstu od 16. aprila 2013. godine – „Isidora Sekulić – Spisateljica, stoik i samotnjak“.

U Srbiji, diskurs o naučnici kao supruzi i majci iznova vraća na problem ostanka u zemlji, te oni ostaju u međuzavisnosti. Naučnice čija su se imena našla u medijima, postaju subjekti posredstvom kojih društvene strukture retorički ili simbolično potvrđuju svoja zalaganja za zadržavanje naučnica i naučnika u Srbiji, i moraju ostati uzori posredstvom čijih biografija društvo prezentuje poželjno i nagrađujuće ponašanje.

Novinski naslov: „Žene, majke, naučnice“, objavljen 20. novembra 2015. na portalu *Mondo*, otkriva da su sve dobitnice nagrade „Za žene u nauci“, uspešne kako u javnom, tako u privatnom životu.

Članak „Mlade naučnice i majke rešene da ostanu u Srbiji“, objavljen u *24 sata* 1. januara 2011. godine dopušta da čitalac zaviri u privatne živote žena koje se bave naukom i tako ih normalizuje u okvirima prividne dekonstrukcije dominantne slike naučnice. U intervjuu nagrađena naučnica napominje da joj je, osim nauke, glavna preokupacija porodica. Parafraziranjem izjave prenet je zaključak da uprkos obavezama u nauci i posvećenosti porodici, „naučnica nalazi vremena za normalan život“.

Diskurs o naučnici – domaćici neretko dobija ironični prizvuk, te naslovi poput ovih – „I naučnica može da štrika džempere“ iz *Politike* od 22. septembra 2014, ili – „Zbog ove naše naučnice, vanilice su postale najbolji kolač na svetu“ u *Blic ženi* od 25. aprila 2017. godine, očuđavaju sam postupak normalizacije i suprotstavljaju se stereotipima na ironičan način.

Analizirani postupci očuđavanja i normalizacije naučnice omogućavaju da ona postane deo bujice trivijalnih vesti, istovremeno vršeći ulogu modela koji reprodukuje postojeće institucije. Utoliko malobrojne naučnice u medijima postaju deo prostora u kojem predstavnici društva dokazuju kako svoje zalaganje za afirmaciju žene u nauci, tako i zahtevanu rodnu ravnopravnost, koja ne narušava dominantne reprezentacije o njenoj rodnoj ulozi. Masovni mediji tako postaju i ostaju glavna institucionalna snaga u proizvodnji socijalnog znanja, u kodifikaciji rodnih uloga, profesija, privatnog i javnog života i deo eksplanatornog konteksta koji daje značenje događajima, biografijama, opredeljenjima i stilovima života. Reprezentacijom podrazumevanog, prirodnog, neophodnog, konstruiše se pojedinačno i održava poredak stvari koji je od suštinske važnosti u upravljanju ideološkim prostorom (Langer 1998, 14). Naučnice u društvu postaju, iako naizgled nevažan, deo društva kojim se vrši medijsko normiranje, kontrola, reprodukcija, i potvrđuje ispravnost funkcionisanja postojećih institucija.

Literatura

- Барт, Ролан. 2010. *Заговљсѣво у ѿексѣу & Варијације у ѿисму*. Прев. Јовица Аћин. Београд: Службени гласник.
- Бећлин, Милivoј. 2016. „Nova’ istorija za novi identitet“. U *Potka srpskog identiteta – antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam...* Prir. Sonja Biserko, Biblioteka Ogledi 17, 133–147. Београд: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Debre, Režis. 2000. *Uvod u mediologiju*. Прев. Marijana Ivanović. Београд: Clio.
- Fuko, Mišel. 2007. *Poredak diskursa*. Прев. Dejan Aničić. Loznica: Karpos.
- Langer, John. 1998. *Tabloid Television: Popular Journalism and Other News*. London: Routledge.
- Рашевић, Драгана. 2014. *Медијска култура и медијска ѿисменосѣ*. Бања Лука: Удружење социолога.

Sanja Lazarević Radak

INSTITUTE FOR POLITICAL STUDIES, BELGRADE

“Patriots, Housewives, Mothers and Beauties”: The Trivialisation of News about Female Academics in Serbia

Insights into newspaper articles, television shows and websites confirm the presence of gender stereotypes and procedures for the discursive “normalisation” of women academics in Serbia. The stories that the Serbian media run about female academics were analysed on the basis of the concept of “other news” presented by John Langer in his book *Tabloid Television*. Female scholars become visible at times when that visibility contributes to the maintenance of power structures, while three criteria – the use of patriotic discourse, aesthetics and compliance with traditionally understood gender roles – determine their representation in the media. Drawing readers’ attention to “trivia” or side news, such as that concerned with women academics, enables the reproduction of existing political, social and gender structures.

Keywords: female academics, media, discourse, trivialisation, gender roles.

Moć, umrežavanje i prakse otpora rodnom režimu u polju naučnoistraživačkog rada

U radu se analizira proces umrežavanja kao jedan od ključnih za stvaranje i uvećanje simboličkog kapitala, kao i za ostvarenje društvene vidljivosti i uticaja ženskog naučnog rada. Analiziraju se problemi umrežavanja naučnica na neoliberalnom tržištu rada 21. veka: egzil i migracije, prekarijat, kao i generacijski jaz i ejdžizam. Ovi problemi pokazuju da je savremena nauka postala visoko kompetitivno neoliberalno polje uzajamnog nadmetanja u kome je proces umrežavanja naučnica uslovljen zakonitostima neoliberalnog tržišta rada. U radu se ukazuje na neophodnost obnavljanja feminističke istorije i pružanja otpora tihim strategijama (re)programiranja mreža ženskog znanja: strategija osmišljenih tako da iznova opstruiraju teško osvojenu društvenu vidljivost i uticaj ženskog naučnog rada.

Ključne reči: naučnice, umrežavanje/mreža, rod, neoliberalno tržište naučnoistraživačkog rada, simbolički kapital, vidljivost, egzil, prekarijat, ejdžizam, prakse otpora.

Mreže „ženskog znanja“ i otpor rodnoj hegemoniji

Simbolički kapital jedan je od ključnih oblika kapitala u akademskom polju rada: važan je kako za vidljivost naučnog rada, tako i za razmenu znanja između naučnih radnica i radnika. Kakav je, međutim, simbolički kapital naučne radnice na neoliberalnom tržištu rada, u trenutku kada tim tržištem vladaju neokolonijalne strategije doktrine šoka (Klajn 2009) i benjaminovskog vanrednog stanja, kao i sve izraženiji prekarijat? Kakav je, posle više od veka duge borbe za ženska prava, simbolički kapital naučnica u tranzicionim zemljama koje prolaze kroz specifične oblike neokolonijalizma? Konačno, kakav je simbolički kapital starijih naučnica u tim istim zemljama u kojima je uobičajeni put hijerarhijskog akademskog napredovanja prekidan i remećen više puta i na više načina, gde se iskustvo istorijskog diskontinuiteta suočava, naizgled nepotrebno, sa zahtevima sve glasnije digitalizacije i virtuelne komunikacije?

Zorica Ivanović ističe da Pjer Burdije, uvođenjem koncepta simboličkog kapitala, „razvija svoju teoriju moći“ (Ivanović 2010, 34). Koncept simboličkog kapitala Burdije razvija u *Nacrtu za jednu teoriju prakse* (1972), gde simbolički kapital biva upotrebljen umesto pojma časti, kako bi se naglasila „povezanost između kulturnih, socijalnih i ekonomskih aspekata prakse“ (Ivanović 2010, 34). Simbolički kapital predstavlja one vrednosti „koje su u određenom društvu, grupi ili zajednici priznate kao najznačajnije i neophodne za njegov opstanak i trajanje“ (Ivanović 2010, 34) i objedinjuje tri osnovna oblika kapitala – ekonomski, kulturni i društveni – koja Burdije ističe. Transformacija jednog oblika kapitala u drugi neprekidna je i cilj joj je maksimizacija bogatstva. Pojedinač će, čak i ako poreklom ne pripada hegemonim elitama, nastojati da im se priključi i da svoju društvenu inkluziju ostvari posredstvom stečenog ili posredovanog simboličkog kapitala (Rosić 2013, 96). Simbolički kapital stečen poreklom, obrazovanjem i talentom je neka vrsta „ulaznice“ za vertikalnu društvenu inkluziju budući da je, po Burdijeu, polje društvene moći uvek hijerarhijski nadređeno društvenim poljima nauke i umetnosti tako da npr. „u polju moći [...] književno polje zauzima podređeno mesto“ (Burdije 2003, 303).

Pripadnost određenoj grupi određuje na taj način kako habitus pojedinca tako i potencijal i mogućnosti sticanja simboličkog kapitala. Otuda je umrežavanje jedan od ključnih procesa sticanja i zadržavanja simboličkog kapitala naučnica: umrežavanjem se ističe pripadnost društvenoj grupi, kao i pravo na korišćenje njenih resursa, s jedne strane, dok se, sa druge, stvara specifičan habitus znanja kojim se obeležava praksa i telo ženskog naučnog rada, čime se simbolički kapital štiti i uvećava. Burdijeova teorija „društvenih polja“ ukazuje na način sticanja „simboličkog kapitala“ kao na oblik borbe:

Modernizacija, proces diferencijacije i osamostaljivanja/autonomizacije različitih ograničenih polja – pravnog, političkog, intelektualnog, umetničkog, akademskog, kulturnog, religijskog – od opštijeg polja moći, odvija se putem borbi. Za Burdijea polja predstavljaju strukture u kojima se primenjuju strategije i u kojima dolazi do borbi (Ivanović 2010, 39).

Umrežavanje, stvaranje vidljive mreže naučnica i njihovog znanja, koje bi potvrdilo i uvećalo simbolički kapital žena koje se bave istraživanjima i naukom, nije, dakle ni spontan ni jednostavan proces. Bilo da se radi o mreži znanja i razmene naučnih rezultata ili o mreži društvenih-naučnih kontakata i saradnje, umrežavanje zahteva poznavanje tehnologija i strategija moći, a najčešće i suprotstavljanje (direktno ili indirektno) hegemonim obrascima i strategijama iste te moći. Nije, otuda, moguće umrežavati se u društvenom

vakuumu: umrežavanje podrazumeva proširivanje i osnaživanje postojećih kao i stvaranje novih naučnih zajednica koje bi promovisale ženski naučni rad, a koje su, ipak, određene društvenim i kulturnim kontekstom u kome nastaju. Upravo zato je umrežavanje naučnica vezano za dekonstrukciju postojećeg rodnog režima i postojeće distribucije hegemonih pozicija moći: podsetimo se da su i obrazovanje i naučni rad bili institucionalna privilegija muškaraca koju žene počinju da osvajaju tek u drugoj polovini 20. veka.

Na nužnost borbe pri stvaranju, programiranju i upravljanju mrežama upozoravaju svi značajni teoretičari mreža. Teoretičar digitalnih mreža Aleksander R. Galovej (Alexander R. Galloway) ističe da su mreže pre svega demonstracija „specifične tehnologije moći, organizacije i kontrole“ (Galloway 2010, 282). Mreže su za Galoveja „materijalni nosioci moći onakvom kakvom se ona pokazuje u svetu [...], simboli ili čak otelovljenja stvarne moći i kontrole [...] kako strukturalne tako i političke“ (Galloway 2010, 282). Galovej upozorava, međutim, na to da mreže komunikacija mogu biti međusobno suprotstavljene – mreže mogu ometati jedna drugu i nisu uvek povezane sa subverzivnim delovanjima protiv hijerarhizovanih struktura sistema. Najčešće se dešava da sistem koristi iste tipove umrežavanja i umreženosti kao i oni koji bi želeli da ga subverziraju, pa se postavlja pitanje kako se koriste mrežne tehnologije i u koje se svrhe komunicira, pre nego što se tvrdi da je mrežna komunikacija *a priori* emancipatorsko-subverzivna što je od velikog značaja za proces umrežavanja naučnica u globalnom svetu danas.

Jedan od najznačajnijih savremenih teoretičara društvenih mreža, Manuel Kastels, u samom uvodu svoje knjige *Moć komunikacije* takođe povezuje mreže i društvenu moć: „Upravo je preko specifičnih veza između mreža komunikacije i značenja u svetu u kojem živimo i mreža komunikacije i značenja u našem mozgu moguće identifikovati mehanizme stvaranja moći“ (Kastels 2014, 25). Kastels svoja istraživanja vodi sa dubokom željom da se mehanizmima moći suprotstavi, tako što će ukazati na specifične osobine mreže kao komunikacionog modela koji čak, ističe ovaj autor, nije inovacija savremenog globalnog društva, već drevni oblik regulisanja ljudske zajednice. Za globalno društvo je pak, po Kastelsu, karakteristična njegova mrežna arhitektura u kojoj je „dominacija mreža od presudne važnosti“ (Kastels 2014, 52). Kastels ističe da mreže imaju osobinu da se međusobno takmiče: u procesu kompeticije one su fleksibilne, nalazeći se u stalnoj interakciji. Borba za dominaciju rezultira sposobnošću mreže da u savremenom globalnom svetu stvori i plasira vrednosti na sasvim novi način, a „vrednost je zapravo izraz moći. Onaj ko ima moć u svojim rukama (a to često nisu oni koji su na vlasti) odlučuje o tome šta je vredno“ (Kastels 2014, 51). Ovako stvorena vrednost privremena

je: u areni globalnih mreža odigrava se ono na šta je ukazivao Stjuart Hol (Stuart Hall) kada je analizirao arenu savremene popularne kulture kao po-pršte borbe za prevlast različitih diskursa (Hol 2008, 326–328).

Mora se istaći da umrežavanje naučnica, koje ovde podrazumeva i veštini programiranja i veštinu reprogramiranja naučne mreže saradnje i citatnosti, u okviru humanističkih nauka doživljava svoju ekspanziju upravo zahvaljujući prodoru feminističkih teorija i epistemologija koje ukazuju na institucionalne i obrazovne probleme konstituisanja znanja kao tradicionalne privilegije belog obrazovanog muškarca koji pripada zapadnoj srednjoj klasi. Čuvena izjava Lis Irigare (Luce Irigaray) da se u zapadnoj filozofiji pojam subjekt implicitno i uvek odnosi samo na muški subjekt ukazala je na činjenicu da je muškarac u zapadnoj civilizaciji taj koji je nosilac znanja, simboličkog kapitala i moći u svim društvenim poljima, pa i u polju akademskog i naučnog rada (Irigare 2014). Ovaj uvid bio je početak feminističke dekonstrukcije tradicionalne zapadne epistemologije koji je ukazao na neophodnost stvaranja novih, ženskih mreža koje će promovisati nove oblike – pre svega feministički osvešćenog – znanja i akademskih zajednica.

Prema Kastelsu, vrednosti se u savremenom umreženom društvu grade i razgrađuju, a njihovi nosioci, mreže, ne prestaju da se nadmeću u borbi za dominaciju. Feministički pokreti dobro su iskoristili ovo nadmetanje kao i sposobnost mreže da u društvenu igru uvede, iznenada i bez najave, nove aktere. Feministički pokret u drugoj polovini 20. veka iznenada postaje prepoznatljiv zahvaljujući uspešnom umrežavanju kojim se akumulira značajan simbolički kapital i stvara habitus ne samo u polju aktivizma i ljudskih prava već i u društvenom polju obrazovanja i kulture, a konačno i nauke koja je najduže zadržala svoju tradicionalno maskulinu orijentaciju. U SFRJ umrežavanje kojim ženski naučni rad postaje vidljiv ubrzava se od 1976, a zamah dobija posle 1978. godine, kada se održava „prvo istinski feminističko okupljanje, koje su organizirale beogradske feminističke akademkinje Žarana Papić i Dunja Blažević, [...] za vrijeme konferencije ‘Drug-ca Žena. Žensko pitanje – novi pristup?’, održane u Studentskom kulturnom centru u Beogradu“ (Šinko 2018, 46). U okviru studija kulture i književnosti nova umrežavanja vode ka preispitivanju dominantnih kulturno-vrednosnih obrazaca i nacionalnih književnih kanona, otkrivajući novo i neispitano polje ženske umetničke prakse i autorstva, u okviru koga se otkrivaju nova umetnička imena i prevrednuju opusi već poznatih umetnica. Slično preispitivanje kanona odigrava se i u oblasti prirodnih nauka u okviru kojih se naizgled hegemono polje muškog naučnog autoriteta razotkriva kao polje nepriznatog ženskog naučnog rada, toliko zanemarenog i uspešno asimilovanog da ga ponekad,

kao u slučaju Mileve Marić Ajnštajn, nije moguće u potpunosti argumentovano rehabilitovati. Ova preispitivanja predstavljaju pozitivne prakse umrežavanja koje su rezultat sve većeg broja radova u kojima se ukazuje na naučne i umetničke rezultate drugih žena, dostupnih putem sve potpunijih i brojnijih mreža citata kojima se aktivira svest o radu naučnica a njihovo znanje čini delatnim i interaktivnim.

Ovo umrežavanje doživljava uspeh, međutim, u zatvorenom prostoru feministički osvešćene akademske zajednice i biva vrlo sporo prihvaćeno od strane šire akademske zajednice u celini koja i dalje citira i priznaje rad samo malog broja žena, ukazujući na rezultate naučnica kao na izuzetak i eksces u polju nauke koje se i dalje predstavlja kao polje muškog autoriteta i znanja. Brojni radovi ukazuju na rodni jaz u mrežama akademske citatnosti kao i na rodne matrice njihovog uspostavljanja koje i danas demonstriraju mušku moć u polju nauke i u akademskoj zajednici (Nielsen 2015, 2–5; King et al. 2017, 15–17). Otpor feminističkoj epistemologiji snažan je i dosledan tako da se feminističke mreže znanja, saradnje i citatnosti suočavaju sa problemom na koji Kastels jasno ukazuje kao na problem vrednosti u savremenom svetu: različite mreže imaju različitu, sebi svojstvenu logiku stvaranja vrednosti – definicija vrednosti zavisice uvek od specifičnosti mreže i njenog programa (Kastels 2014, 51). Mreže koje promovišu ženski naučni rad i simbolički kapital drugačije su programirane od mreža koje zastupaju (u okviru svog nevidljivog vrednosnog programa) repatrijarhalni univerzalizam, a u okviru kojih se pod izgovorom zalaganja za „opšte vrednosti“ ukida svest o rodnoj specifičnosti znanja i naučnih praksi što ženski naučni rad čini iznova nevidljivim.

Pri tome se feminističko umrežavanje na neoliberalnom tržištu rada 21. veka suočava sa problemom na koji je Galovej lucidno ukazao: sistem koristi iste tipove umrežavanja i umreženosti kao i oni koji bi želeli da ga subverziraju, što iznenada i iznova ugrožava simbolički kapital naučnica i teško stečenu mogućnost njegove vidljivosti. Sistem, štaviše, bolje i efikasnije koristi ovu osobinu umreženog sveta od onih koji bi hteli da dekonstruišu hegemonost sistema: stari uvidi feminističke teorije koji pokazuju da žene mogu biti najbolji saveznici patrijarhata takođe su bitni u ovom obratu. Umrežavanje među ženama nije uvek umrežavanje koje afirmiše ženska dostignuća, kao što ni akademske mreže citatnosti, ma koliko sledile pravila političke korektnosti, nisu uvek na strani istinskih dometa naučnica.

Tokom 21. veka problemi vezani za umrežavanje i citiranost naučnica transformišu se u probleme neokolonijalizma i prekarizata, u okviru kojih ejdžizam jeste posledica selekcije radne snage i smanjenja cene naučnog rada

na tržištu, s jedne, i zahteva za što dužim radnim vremenom, s druge strane, čime se diktira zahtev za zapošljavanjem sve mlađeg i mlađeg naučnog kadra. Ovi procesi praćeni su pitanjima o isplativosti naučnog rada uopšte koja u Srbiji imaju posebnu političku težinu. Otuda se u razmišljanju o ženskim mrežama znanja i novim oblicima umrežavanja kao presudna javljaju pitanja egzila i migracija, kao i klasnog i generacijskog jaza koja izazivaju raskol ne samo unutar šire akademske zajednice, već i unutar samog feminističkog razumevanja te zajednice. Ova pitanja ukazuju na fragmentarizaciju i lokalizaciju umrežavanja koje postaje nevidljivo na globalnoj mapi društvenih mreža: umrežavanje naučnica odigrava se u izolovanim nišama globalnih mreža, u kojima se naučnice umrežavaju sledeći logiku naučne discipline kojom se bave, hijerarhije akademskih pozicija, neokolonijalnih zahteva kojima podleže naučna zajednica, kao i generacijske pripadnosti koja nije uvek vezana za promociju novih oblika znanja, već i za odbranu cene naučnog rada na tržištu rada tj. za odbranu od neoliberalnog prekarijata kome su i naučnici, a pogotovu naučnice izložene.

U nastavku rada pokušaću samo da skiciram razloge zbog kojih ovi problemi ometaju efikasno umrežavanje koje bi učinilo telo ženskog znanja vidljivim, a rad naučnica društveno uticajnim. Podsećam da se u radu misli na dve osnovne mreže koje naučnice koriste u svom umrežavanju. Prva je *mreža naučne saradnje* koja promovise rad naučnica i čini ga vidljivim, omogućavajući da se on obnavlja i reorganizuje. Ova mreža podrazumeva i umrežavanje vezano za akademsku i naučnu mobilnost. Druga mreža je *mreža naučne citatnosti* koja afirmise žensko telo znanja na taj način što ga inkorporira u druge naučne radove. Tako rad naučnica postaje ne samo vidljiv, već i delatan, aktivno se koristi u daljim istraživanjima i utiče na njih, otvarajući prostor za interaktivnost i naučni dijalog. Ove dve mreže se prepliću i načelno se smatraju saradničkim mrežama, a ne mrežama kompeticije.

No, mora se istaći da u svakom umrežavanju, naročito pri stvaranju mreža citatnosti, postoji momenat uključivanja-isključivanja kojim se određene autorke afirmišu i stvaraju nasuprot drugih, koje su isključene iz procesa umrežavanja. Ova činjenica otkriva da je savremena nauka postala visoko kompetitivno neoliberalno polje uzajamnog nadmetanja koje postoji i u prostoru ženskog naučnog rada. To nadmetanje koje nužno dovodi do izostavljanja određenih naučnica iz konkretnih mreža citatnosti ukazuje na to da se mreže citatnosti istovremeno nadmeću i saraduju kako ističe Kastels, razotkrivajući u toj dinamici pravi status savremene nauke u neoliberalnom društvu i pokazujući da je i žensko umrežavanje obeleženo borbom za dominaciju i moć tj. za poziciju koja će omogućiti da se stvore i afirmišu odre-

đene vrednosti nauštrb drugih. U tom smislu Burdijeova opaska o pripadnosti društvenoj grupi dobija novi smisao: neće svi biti u istoj poziciji pri umrežavanju i neće sve mreže saradnje i citatnosti imati isti vrednosni značaj. Neokolonijalne prakse isključivanja i eksploatacije, kao i prekarijat kao oblik rada koji onemogućava naučnice da dospeju do najvažnijih naučnih pozicija, a time i resursa i dostignuća, deluju kao tihe strategije programiranja i reprogramiranja umrežavanja naučnica, često osmišljene da ometu feminističke strategije i ciljeve.

Naučnice u egzilu i asimetrija globalno umreženog sveta

Prema Kastelsovom mišljenju, savremene digitalne mreže su globalne iako ne obuhvataju sve delove planete, jer se posledice njihovog umrežavanja, bez obzira da li je neki deo planete digitalno umrežen ili ne, osećaju svuda, pa i u neumreženim delovima sveta. Globalizacija je otuda, iako neujednačena, ipak sveobuhvatna. Promena koja se dešava, tvrdi Kastels, odraziće se uvek globalno, bez obzira da li su svi delovi sveta istim intenzitetom umreženi u globalna dešavanja. Ovaj uvid ne daje, međutim, odgovor na probleme vezane za egzil kao neokolonijalni fenomen: ne samo da je pitanje egzila klasno pitanje već je i pitanje vezano za tipove modernizacije, za pitanje ko diktira promenu i njene vrednosti. Naučnici, a naročito naučnice, odlaze u novu, najčešće razvijeniju, bogatiju zapadnu akademsku zajednicu (u poslednje vreme kao bogate akademske zajednice potvrđuju se i neke zemlje Dalekog Istoka, ali i one su usvojile zapadni akademski standard). U novoj naučnoj sredini naučnice u egzilu ne promovišu (ili to čine odista retko) rad naučnica na lokalnu i domete domaćih istraživanja. Mnogo je češći slučaj preuzimanje dominantnih zapadnih teorija, uključujući tu i feminističke teorije, radi bržeg i lakšeg umrežavanja u novoj akademskoj zajednici.

Pitanje egzila koje obeležava društvenu dinamiku 21. veka – potvrđujući zapažanje Eduarda Saida (Edward Wadie Said, 2005) da živimo u epohi u kojoj je skoro svako osuđen na neku vrstu egzila – na novi način razotkriva problem umrežavanja i vidljivosti naučnica u Srbiji kao i u svetu. Pozicija naučnica koje su migrirale u druge, bogatije i naučno „razvijenije“ akademske zajednice dvostruko je osetljiva. S jedne strane, većina tih naučnica postaje nevidljiva u svojim matičnim akademskim zajednicama: teška dostupnost njihovih radova u lokalnoj naučnoj zajednici samo je jedan od razloga njihovoj nevidljivosti. Politički i ideološki razlozi, koji su uvek presudna koordinata nacionalnog naučnog rada, naročito u društveno-humanističkim

naukama, mnogo su važnije: ove se naučnice spontano „zaboravljaju“ upravo zato što se smatraju za dezertere, za one koje su napustile tešku borbu na lokalnu. Budući da institucionalna polja razmene i umrežavanja u Srbiji ne funkcionišu ni jednostavno ni lako, podrazumevajući čitav niz administrativnih zakonskih procedura, retke su prilike da se sa naučnicama u egzilu ostvari saradnja ili da one sa svojom prvobitnom naučnom zajednicom podele nova iskustva.

„Mreže ženskog znanja“ nisu od istinske pomoći u ovom slučaju budući da ih presreću i ometaju neokolonijalne mreže klasne potčinjenosti i eksploatacije: radovi naučnica objavljeni u časopisima, isto kao i knjige, nedostupni su najčešće iz ekonomskih razloga jer se plaćaju, a u prvobitnim akademskim zajednicama ne postoje prevodi novih radova naučnica u egzilu. Klasna razlika između bogatih i lokalnih naučnih zajednica onemogućava istinsko umrežavanje: kako na planu naučne saradnje tako i u pogledu citatnosti, koja na prvi pogled izgleda lakše ostvariva, ali se uglavnom svodi na sećanje na „rane radove“ naučnica dok su još pisale na maternjem jeziku ili na presretanje i hakerisanje neokolonijalnih mreža znanja koje zahtevaju da se korišćenje plati. Samo oni koji uspeju da zaobiđu „zid plaćanja“ – kako je to slikovito na FB rekao nedavno Stasis Gurguris – u stanju su da citiraju naučnice u egzilu, koje, ponekad, potpuno promene i svoje prvobitne oblasti istraživačkog interesovanja.

Prihvatanje neokolonijalnih odnosa moći u oblasti naučnog istraživanja i diskursa naročito je opasno, posebno ako se u te diskurse i istraživanja ne uključe dostignuća naučnica na lokalnu. Proces obostranog gubitka simboličkog kapitala, koji rezultira nevidljivošću naučnog rada i prekidom umrežavanja između lokalne i globalne zajednice naučnica mnogo je češća pojava nego što bi se to želelo priznati budući da je akademska mobilnost jedna od novih neoliberalnih mantri tržišta naučnog rada kojom to tržište uspešno prikriva svoje neokolonijalne aspekte. Ta je mobilnost, naime, isto kao i promocija naučnog diskursa naučnica najčešće jednosmerna. Promena i nove vrednosti plasirane umrežavanjem naučnica i dalje dolaze iz zapadnih akademskih i naučnih krugova: retke su sredine i društva koje toj jednosmernosti daju otpor. Paradoksalno je, na primer, da se u Srbiji naučni rezultati žena u egzilu najčešće smatraju rezultatima koji su postignuti upravo zahvaljujući radu u bogatim akademskim zajednicama Zapada: oni bivaju priznati tek kada su medijski povezani sa društvenom promocijom i zauzimanjem društvenih pozicija moći – u situacijama u kojima naše naučnice dobijaju pozicije dekana stranih univerziteta ili postaju ekspertske savetnice multinacionalnih korporacija. Iako ovim pozicijama najčešće prethode duge godine rada i niz prizna-

nja naučne zajednice o tome se u lokalnoj naučnoj zajednici retko šta čuje ili zna, čak i kada naučnice koriste profile i platforme na društvenim mrežama za samopromociju (što retko kada čine izuzev korišćenja akademskih sajtova-platformi za objavljivanje radova poput academia.edu).

Priroda asimetrije umreženog sveta takva je da i dalje afirmiše zapadne modele modernizacije, progresa i stvaranja novih vrednosti: moglo bi se reći da se obostranost dešava jedino posredstvom „misionarskog modela“ u kome naučnice koje prihvate zapadne naučne teorije i afirmišu ih na lokalnu bivaju nagrađene mogućnošću da svoj rad predstavljaju zapadnoj naučnoj zajednici, a možda se u nju i integrišu ukoliko migriraju. Teško da će pri toj integraciji imati priliku da umrežavanjem predstavljaju zapadnoj zajednici istraživača i svoje kolegice, ali – ukoliko se to i desi – njihove kolegice moraju imati slična ili srodna ideološka i politička viđenja naučnog diskursa. Provera vodećih naučnih časopisa i mreža citatnosti potvrđuje ove uvide kao i činjenicu da su naučnici još uvek daleko bolje umreženi od naučnica što im, zahvaljujući većem simboličkom kapitalu, omogućava pristup značajnim resursima neophodnim za istraživanje.

S druge strane, naučnice koje dolaze sa „poluperiferije“ kako Marina Blagojević naziva marginu razvijenog akademskog sveta Zapada, često su u podređenom položaju u odnosu na naučnice koje su državljanke zemalja u koje se migrira. One, prema mišljenju M. Blagojević, predstavljaju novu vrstu proletarijata čiji problemi slikovito odražavaju položaj naučnica uopšte: naučnice u bogatim zemljama su, zapravo, samo poluperiferija maskulizovane akademske zajednice (Blagojević 2009, 180–190). Otuda akademska migracija ima svoju visoku cenu, koja je plaćena brigom za samopreživljavanje pre nego brigom za samorealizaciju: umrežavanje je u tom slučaju vođeno upravo logikom borbe za opstanak umesto logikom borbe za samousavršavanje i samopromociju. Kako Blagojević ističe, nomadski život kojim živi savremena naučnica, posebno ona u egzilu, u realnosti se sastoji od niza situacija koje potvrđuju „nedostatak izbora“ i koje, u nizu, vode ka uništenju privatnosti i ljudskog života, ali i akademske, i šire gledano, ljudske zajednice uopšte (Blagojević 2009, 177).

Zato, ukoliko se radi o istraživanjima za koja je presudan rad na lokalnu iznenađenje može biti krajnje neprijatno: rad naučnica biva citiran i upotrebljen kao statistički i činjenični faktor i često je grubo izmešten iz svog osnovnog teoretskog konteksta a time doveden u pitanje. Naučnice sa poluperiferije, obuzete borbom za samoodržanjem, nemaju šansu da odbrane svoja istraživanja u globalnom kontekstu. „Negativne mreže citatnosti“ koje nastaju u zapadnoj akademskoj zajednici da bi se dao alibi neokolonijalnom

naučnom diskursu maskiraju pravo stanje istraživanja na lokalnu i često ga poništavaju: naučnice u egzilu koje učestvuju u stvaranju ovakvih mreža citatnosti predstavnice su one opasnosti o kojoj Galovej slikovito govori. Predstavnici sistema koriste iste mreže kao i njihovi protivnici. U sadašnjem istorijskom trenutku, smatra Galovej, politički problem mreža je upravo njihova hegemonost, te on smatra nužnim da se traže načini da mreže postanu opet mreže propasti koje će uzdrmati lanac pobeđe, tj. demonstraciju moći onih koji kontrolišu mreže i upravljaju njima (Galloway 2010, 292). A to neće biti moguće sve dok se vrednost na mreži, koja je danas nosilac i stvaralac vrednosti, stvara i dalje u zapadnoj naučnoj zajednici i jednosmerno, „misionarski“ širi u drugim sredinama, omogućavajući tako čak i prevrednovanje nacionalnih kanona znanja za koje se obično misli da su rezultat rada isključivo lokalnih naučnih elita.

Ejdžizam kao nevidljivi raskol umrežavanja: feministička istorija pred izazovima digitalnog doba

Većina zemalja Istočne Evrope, uključujući i zemlje koje su članice EU, ušla je u tranziciju posle dugih perioda izolacije, siromaštva, društvenih nereda, a u slučaju bivše Jugoslavije, i građanskog rata. Tranzicija je obuhvatila i polje naučnog rada: sa promenom političke mape otvorile su se mogućnosti pristupa EU i drugim fondovima, grantovima i stipendijama. Istraživačice su dobile priliku da putuju i usavršavaju se, povećaju vidljivost svog rada i svoj simbolički kapital, da ubrzaju procese umrežavanja i citiranja. Ovi procesi podrazumevali su, međutim, poštovanje međunarodne istraživačke agende, neokolonijalno propisane i za zemlje Istočne Evrope i Zapadnog Balkana. Nije bilo mnogo izbora budući da su države u tranziciji nudile tako malo (ili ništa) kada je finansiranje izvornih istraživanja na lokalnu u pitanju.

Kao nova i izazovna polja istraživanja u oblasti humanistike otvorile su se studije egzila i migracija, studije sećanja i usmenih istorija, studije popularne i vizuelne kulture, studije kulture otpora i kulture straha, a pre svih, naravno, rodne i *queer* studije. U svim ovim poljima aktivno učestvuje veliki broj naučnica mlađe generacije koje nastoje, feministički osveščeno, da učine svoj rad vidljivim u akademskoj zajednici. S druge strane one često ne primećuju da i dalje dele sudbinu starijih naučnica od kojih su mnoge, u turbulentnim vremenima, izabrale sudbinu egzila. Princip samoodržanja a ne samorealizacije – nametnut pre svega kroz ideal akademske mobilnosti – upravlja i dalje naučnom zajednicom poluperiferije, ali i centra, iznudaujući od naučnica ak-

tiviranje i trošenje njihovih resursa zarad društvenog opstanka: „U novim obrascima mobilnosti mobilnost po sebi postaje resurs koji doprinosi boljem individualnom socijalnom pozicioniranju, višem kvalitetu života i, eventualno, jačem individualnom uticaju na društvo“ (Blagojević 2009, 175). Jasno je da se ne radi toliko o borbi za naučnu i akademsku izvrsnost, čak ni u tzv. zapadnim zemljama centra, nego o borbi na neoliberalnom tržištu rada koje akademsku mobilnost predstavlja kao poželjnu, novu referencu koja otvara nove mogućnosti kako umrežavanja, tako i zapošljavanja, makar i kratkoročnog. Na tom i tako oblikovanom akademskom tržištu rada dolazi otuda do generacijske podele i borbe, tačnije do jaza koji dovodi u opasnost opstanak feminističke istorije kako na lokalnu tako i globalno.

Neoliberalni model naučnog rada zahteva sve veću efikasnost, prilagodljivost i poznavanje novih tehnologija i naučnih metoda što rezultira ubrzanim pomeranjem starosnih granica na tržištu naučnoistraživačkog rada u korist mladih naučnica. Novi oblici akademske mobilnosti podrazumevaju skrivene oblike ejdžizma, pre svega ako se uzme u obzir činjenica da „novi početak“ karijere više nije moguć za dobar broj naučnica koje su već u završnim fazama svoje karijere i koje nisu mogle da je razvijaju sistemski (ometane raspadom institucija i političkom nestabilnošću). Država, pak, očekuje da starije naučnice svojim ugledom i autoritetom pomognu njeno internacionalno naučno umrežavanje iako sama nije ulagala ništa ili minimalno u internacionalno usavršavanje čitavih generacija naučnica koje nisu uvek u stanju da odmah odgovore na izazove međunarodnih naučnih standarda i čije je istraživanje bilo, vrlo često, nekonvencionalno i vaninstitucionalno, oslobođeno birokratskih zahteva i modela. Tihi ejdžizam upravlja tako, svim naučnim poljima i disciplinama bez obzira na to ko ih i kako finansira.

Novi modeli akademske mobilnosti namenjeni su i nametnuti pre svega naučnicama mlađih ili srednjih generacija koje učestvuju u ubrzanom procesu sticanja simboličkog kapitala i hrle da podignu ili ostvare sopstvenu cenu na tržištu akademskog rada. Ovaj proces praćen je korišćenjem novih društvenih mreža i podizanjem nivoa digitalne pismenosti, te sasvim novim oblicima i formama plasiranja znanja kao što su platforme, društvene mreže, blogovi, Youtube kanali ili popularni Ted talk formati, kojima dominiraju mlađe generacije i oni retki koji su savladali nove strategije digitalne komunikacije. Mora se istaći da u ovim strategijama fizički izgled nije nebitan, tako da se fotogeničnost i dopadljivost iznova pojavljuju kao bitne odlike samopromocije i popularizacije znanja u akademskim krugovima.

Sve ovo dovodi do stvaranja novih mreža citatnosti, kao i do novih, digitalno plasiranih narativa koji su izazov za feminističku istoriju znanja.

U želji za što bržim sticanjem simboličkog kapitala mlađe naučnice sklone su stvaranju prevashodno generacijskih modusa i narativa znanja, u okviru kojih dolazi i do stvaranja specifičnih mreža generacijske akademske saradnje i citatnosti, koje afirmišu samo određene teorijske i feminističke diskurse. Ti modusi i narativi svakako su dragoceni, ali su vrlo često i isključujući: oni su vođeni logikom tihog ejdžizma koji iz mreža citatnosti briše mnoga imena, što doprinosi regresiji feminističkih epistemologija, diskontinuitetu feminističkih istorija i njihovom vraćanju na početne pozicije borbe za mreže ženskog znanja. Kao i mnoge druge slobode za koje se mislilo da su osvojene, i procesi umrežavanja i citiranja, te sticanja vidljivosti i simboličkog kapitala naučnica, pod kontrolom su novog tržišta akademskog rada i želje naučnica da mu se što adekvatnije prilagode. U tom procesu prilagođavanja mnogi dometi ženskog naučnog rada i umrežavanja postaju ponovo nevidljivi i prepušteni spontanom zaboravu.

Mreža citatnosti kojom se formira „telo ženskog znanja“ (kako sam metaforično nazvala napor naučnica da ostvare vidljivost svog rada i njegovih rezultata) na prostorima bivše Jugoslavije takođe otkriva ovaj tihi, ali opasni oblik ejdžizma kojim se potire značaj uloge i doprinosa starijih generacija feministkinja kako teoretskoj misli uopšte tako i samoj teoriji i istoriji feminizma. U ovom procesu nije toliko u opasnosti istorija feminističkog aktivizma već feministička teorija i simbolički kapital starijih generacija feministički osvećenih naučnica: mlađe naučnice često insistiraju na konceptu „novootkrivenih feminizama“ koji je odlika postfeminističkog mišljenja i rezultat populističkih oblika ženskog aktivizma danas. Otuda se u procesima umrežavanja mlađih generacija naučnica, ali i feministkinja, može uočiti izostavljanje važnih naučnica i njihovih teoretskih radova – kako globalno tako i na lokalnu, u nacionalnoj interpretaciji istorije pojedinih naučnih disciplina. Već formirani teoretski koncepti i problemi ispostavljaju se kao novi i nerešeni, uz zanemarivanje značajnih teoretskih doprinosa rodnih i *queer* studija ostvarenih krajem 20. veka, o čemu možda najbolje svedoči nedavna – globalna i žestoka – polemika o statusu transrodnih osoba koja je podelila LGBTIQ zajednicu i izazvala razdor u feminističkim krugovima.

Pomenuta polemika vodila se najvećim delom na društvenim mrežama, sasvim u skladu sa zahtevima digitalne pismenosti i digitalnih umrežavanja koja karakterišu kako savremeni aktivizam tako i aktuelno tržište rada. Mlađe generacije naučnica potvrđuju se, samom činjenicom da mnoge predstavljaju *native digitals* generaciju tj. generaciju koja od najranijih dana koristi savremene tehnologije, kao superiorne i brže, aktivnije i efikasnije u korišćenju društvenih mreža i digitalnih prostora borbe-umrežavanja. Otuda

upravo procesi međusobnog, ubrzanog umrežavanja i citiranja mladih generacija naučnica dovode do delimične suspenzije ili ukidanja svesti o feminističkoj istoriji. I to pre svega, što je iz neokolonijalnih razloga sasvim jasno, do suspenzije feminističke istorije na lokalnu.

No, kako ističe Lev Manovič, digitalna interaktivnost odavno je samo mit. Galovej takođe upozorava na političku tragediju interaktivnosti na mreži tj. na činjenicu da se interaktivnost ispostavila nepotpunom i nedovoljnom da bi se ostvarila istinska sloboda na mreži. Apsolutna interaktivnost zapravo je, po Galoveju, oblik apsolutne participacije u mreži, a ne odklon od nje i sistema koji njenim posredstvom demonstrira svoje vrednosti i svoju moć (Galloway 2010, 291). Digitalna superiornost mladih generacija naučnica, zajedno sa novim oblicima akademske mobilnosti, ne predstavlja, otuda, oblik otpora sistemu i njegovim hijerarhijama, već oblik povlađivanja i prilagođavanja neoliberalnim zahtevima novog akademskog tržišta koji vodi reviziji i zaboravljanju istorije feminističke misli koja je prva značajno doprinela vidljivosti ženskog naučnog rada i sticanju većeg simboličkog kapitala naučnica.

Zbog čega se ovakav udes nije odigrao u muškom delu naučnog polja rada iako je i ono određeno novim zahtevima neoliberalnog tržišta akademske radne snage? Kontinuitet sticanja simboličkog kapitala, njegovo izvesno iako postepeno uvećanje, utvrda su muške istorije nauke: istraživanja o auto-citiranju pokazuju da muškarci daleko više citiraju sopstvene naučne radove nego žene i da se taj procenat nije bitno smanjio ni u savremenim mrežama citatnosti (King et al. 2017, 15–17). Uprkos neoliberalnim pritiscima, ubrzavanju i promenama uslova na tržištu rada naučnici nikada ne zaboravljaju dragocenu ulogu istorije u stvaranju i uvećanju simboličkog kapitala koji određuje kako cenu naučnog rada tako i njegov društveni uticaj. Istorija muške dominacije u naučnom polju počiva na čuvanju, a ne zaboravljanju ili previđanju muških naučnih autoriteta. I dalje je aktuelna činjenica da „slaba zastupljenost žena na visokim akademskim pozicijama postoji na međunarodnom nivou, bez obzira na varijacije u istoriji višeg obrazovanja u različitim zemljama [...]. Nejednakost polova podseća na nepobedivog zmaja sa sedam glava koji ima mnoštvo lica u akademskom životu“ (Van den Brink & Benschop 2012, 71).

Otuda ejdžizam dovodi rad naučnica u ozbiljnu opasnost: mreže citatnosti i naučne saradnje se sve češće svode na radove i imena naučnica mlađih generacija uz poneko istaknuto, nezaobilazno ime feminističke misli koje je tu tek kao alibi koji potvrđuje lojalnost feminističkoj misli, a ne sa ciljem da se ta misao razvije i kritički inkorporira u nove teoretske i naučne koncepte.

Ovakvi oblici umrežavanja su zapravo načini brisanja teško izvojevane istorije ženskog naučnog rada što, paradoksalno, umanjuje simbolički kapital svih naučnica, pa i onih mlađe generacije, snižavajući cenu ženskog naučnog rada na akademskom tržištu na kome se te generacije tako strasno bore za opstanak. Sve to usporava akademsku i naučnu promociju naučnica, i čini njihov rad daleko manje vidljivim nego što bi se očekivalo.

Cilj ovog rada je da ukaže na tu opasnost. Potrebno je promisliti načine njenog prevazilaženja a da se ne podleđe uniformizaciji i homogenizaciji feminističke misli i akademske zajednice naučnica, kojoj postfeministički pokreti često teže, a kojoj se, još davne 1984. godine, kritički i strateški precizno suprotstavila Dona Haravej u svom čuvenom tekstu *Manifest za kiborge*. Dobro je imati izazovne zadatke: samo tako naučnice će ostati vidljive, učeći se novim strategijama borbe za sopstveni rad i njegov uticaj.

Literatura

- Blagojević, Marina. 2009. *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Burdije, Pjer. 2003. *Pravila umetnosti: geneza i struktura polja književnosti*. Novi Sad: Svetovi.
- Galloway, R. Alexander. 2010. "Networks". In *Critical Terms for Media Studies*, ed. W. J. T. Mitchell and Mark B. N. Hansen, 280–296. Chicago: University of Chicago Press. [Prevod odlomaka Danica Igrutinović].
- Haravej, Dona. 2008. „Manifest za kiborge“. U *Studije kulture: zbornik*, ur. Jelena Đorđević, 604–640. Beograd: Službeni glasnik.
- Hol, Stjuart. 2008. „Beleške o dekonstruisanju popularnog“. U *Studije kulture: zbornik*, ur. Jelena Đorđević, prev. Vera Vukelić, 318–328. Beograd: Službeni glasnik.
- Ivanović, Zorica. 2010. „Kuća kao knjiga koja se čita telom. Kulturna konceptualizacija prostora u teoriji Pjera Burdijea“. *Antropologija* 10 (2): 25–52.
- Irigare, Lis. 2014. *Speculum drugog: žena*. Prev. sa francuskog Sanja Milutinović Bojanić. Sremski Karlovci: Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kastels, Manuel. 2014. *Moć komunikacija*. Beograd: Clio.
- King, Molly M., Carl T. Bergstrom, Shelley J. Correll, Jennifer Jacquet and Jevin D. West. 2017. "Men Set Their Own Cites High: Gender and Self-citation across Fields and over Time". *Socius: Sociological Research for a Dynamic World* 3: 1–22. DOI:10.1177/2378023117738903
- Klajn, Naomi. 2009. *Doktrina šoka. Procvat kapitalizma katastrofe*. Beograd: Samizdat B92.

- Manovich, Lev. 2001. *The Language of New Media*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Nielsen, Mathias Wullum. 2015. "Gender inequality and research performance: moving beyond individual-meritocratic explanations of academic advancement". *Studies in Higher Education* 41(11). DOI:10.1080/03075079.2015.1007945
- Rosić, Tatjana. 2014. „Ugled na ponudu: građani, intelektualci i revolucionari“. U *Intelektualac danas. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2013*. Ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, 91–105. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Plejada.
- Said, Eduard. 2005. „Razmišljanja o egzilu“. <http://www.zarez.hr/clanci/razmisljanja-o-egzilu>
- Šinko, Marjeta. 2018. „Nastanak i formativno razdoblje feminističkog pokreta u Sloveniji i Hrvatskoj“. *Političke analize* 9 (33–34): 44–49. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=302834
- Van den Brink, Marieke and Benschop, Yvonne. 2012. "Slaying the Seven-Headed Dragon: The Quest for Gender Change in Academia". *Gender, Work and Organization* 19 (1). DOI:10.1111/j.1468-0432.2011.00566.x

Tatjana Rosić Ilić

FACULTY OF MEDIA AND COMMUNICATIONS, SINGIDUNUM UNIVERSITY, BELGRADE

Power, Networking and Practices of Resistance to the Gender Regime in the Field of Academic Research

The paper analyses the networking process as one that is key for the creation and increase of symbolic capital, as well as for the realisation of the social visibility and influence of women's academic work. The difficulties of the networking of women academics in the neoliberal 21st century labour market are analysed: exile and migration, the precariat, as well as the generation gap and ageism. These problems show that modern academia has become a highly competitive neoliberal field of mutual competition in which the process of female academic networking is conditioned by the laws of the neoliberal labour market. The paper highlights the necessity of renewing feminist history and resisting silent strategies of (re)programming women's knowledge networks: strategies designed to re-obstruct the hard-won social visibility and influence of women's academic work.

Keywords: female academics, networking, gender, neoliberal market of academic research, symbolic capital, visibility, exile, precariat, ageism, resistance practices.

Daša Duhaček

CENTAR ZA ŽENSKÉ STUDIJE, BEOGRAD / FAKULTET POLITIČKIH NAUKA,
UNIVERZITET U BEOGRADU

Milica Miražić

UNIVERZITET U BEOGRADU

Rodna perspektiva u nastavi na Univerzitetu u Beogradu

U okviru projekta TARGET (*Taking a Reflexive approach to Gender Equality for Institutional Transformation*) Univerzitet u Beogradu je 2019. godine doneo *Plan za postizanje rodne ravnopravnosti*. Početne pretpostavke za formulisanje ovog plana su bile prikupljanje i prezentacija podataka koji su dali statistički precizan pregled studentske i nastavničke populacije iz perspektive rodne ravnopravnosti. Međutim, da bi se postigla rodna ravnopravnost, važno je ići korak dalje. U tom smislu, posebno su značajni akademski obrazovni sadržaji. Ovaj rad će predstaviti sadržaje programa Univerziteta u Beogradu na pet izabranih fakulteta, s obzirom na to da li su, koliko su i na koji način zastupljeni kursevi i programi iz oblasti ženskih studija, odnosno studija roda.

Ključne reči: projekat TARGET, *Plan za postizanje rodne ravnopravnosti*, naučnice, akademski obrazovni sadržaji, studije roda.

Na Univerzitetu u Beogradu je razmatranje „ženskog pitanja“ prisutno već skoro četiri decenije, tako da se od tada, u kontinuitetu, u okviru ove visokoškolske institucije, u istraživanja postepeno uvodila rodna perspektiva i borilo se za ravnopravan položaj naučnica u društvu. Međutim, ovo je važno samo ukoliko se uzme u obzir delovanje pojedinki na Beogradskom univerzitetu.¹ One su se, kao malobrojne, u najboljem slučaju, samo međusobno povezivale i, koliko je to bilo moguće, međusobno i podržavale. Dakle, posebno

¹ Ovi počeci se pre svega odnose na delovanje profesorki: Anđelke Milić, Marine Blagojević i Žarane Papić, koje su pionirski predstavljale istraživanja o položaju žena u programima sociologije na Filozofskom fakultetu. One su autorke prvih tekstova na sociološke teme iz oblasti ženskih studija kod nas, kao što su, na primer: *Sociologija porodice* (Anđelka Milić), *Antropologija žene, Sociologija i feminizam* (Žarana Papić), *Roditeljstvo i fertilitet, Žene izvan kruga* (Marina Blagojević).

u početku, bilo je reči isključivo o individualnim naporima, često ne samo bez institucionalne podrške, već su se rezultati u osvajanju rodne ravnopravnosti postizali *uprkos* otporima unutar institucija visokoškolskog sistema.²

Jedna od mogućih promena u ovom institucionalnom pristupu je ozbiljno najavljena od 2017, od kada Univerzitet u Beogradu učestvuje u projektu TARGET (*Taking a Reflexive Approach to Gender Equality for Institutional Transformation / Zauzimanje refleksivnog pristupa prema rodnoj ravnopravnosti u institucionalnoj transformaciji*). Svaki termin u ovom nazivu ima težinu i zaslužuje posebnu pažnju. Od značaja je to što se naglašava *institucionalna* transformacija, a posebno je važno to što se u odnosu na instituciju primenjuje *refleksivni* pristup, tako da se očekuje da učesnice i učesnici procesa u sklopu svakog od konkretnih koraka zauzimaju ozbiljan (samo) kritički stav koji bi trebalo da prevazilazi projektni jezik (samo)evalucija. Projekat je složen, a ovom prilikom treba pomenuti samo jedan od značajnih rezultata. Naime, Univerzitet u Beogradu je u aprilu 2019. godine doneo *Plan za postizanje rodne ravnopravnosti (Gender Equality Plan – GEP)*.³

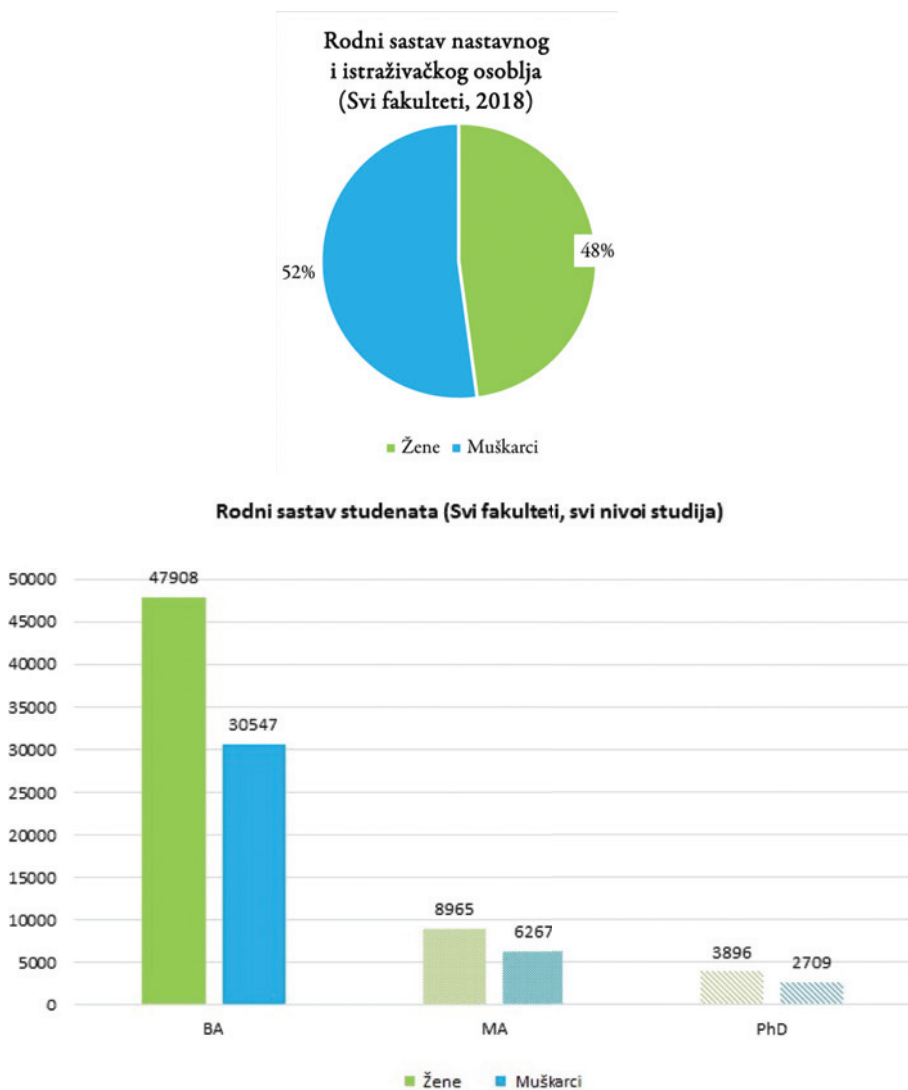
Plan se oslanja na prethodne korake u realizaciji ovog projekta, ne samo na korake koji su se sastojali u prikupljanju podataka, već na celokupnu fazu „izgrađivanja institucionalnih kapaciteta za identifikaciju relevantnih podataka i njihovo stalno održavanje, kao i uspostavljanje sistematskih procedura i informacionih sistema za poboljšanje prikupljanja podataka i rešavanje problema nedostatka podataka“.⁴ Prema tome, u uspostavljanju rodne ravnopravnosti i u visokoškolskim institucijama, početni koraci bili su u prepoznavanju problema *nedostatka podataka* o rodnoj ravnopravnosti, odnosno često nepostojeće ili nepotpune rodno osetljive statistike. Kada su u toku projektnih aktivnosti ti podaci prikupljeni, oni su se odnosili na čitav niz pokazatelja, od brojeva studenata i studentkinja, podataka o profesorima i profesorkama, istraživačima i istraživačicama do sastava organa odlučivanja Univerziteta. Podaci su inicijalno prikupljeni na početku projekta za proces *Revizije stanja rodne ravnopravnosti na Univerzitetu u Beogradu (Gender Equality Audit-GEA)*, a zatim i ažurirani naredne godine, u skladu sa aktivnostima predviđenim Planom za rodnu ravnopravnost, tako da se u nared-

² U ovom tekstu tema je delovanje u okviru *institucija*, zbog čega se ne uzima u obzir, inače veoma značajno, ali *vaninstitucionalno* delovanje u razvijanju feminističkih teorija i uvođenju ženskih studija u akademske sadržaje. U tom smislu u Beogradu je najznačajniji Centar za ženske studije, koji je počeo s radom 1992. Vidi: Popović 2012; Dojčinović-Nešić i Popović 2002; Duhaček 1998.

³ https://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/ravnopravnost/Plan_UB_za_postizanje_rodne_ravnopravnosti_2019.pdf

⁴ https://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/ravnopravnost/Plan_UB_za_postizanje_rodne_ravnopravnosti_2019.pdf

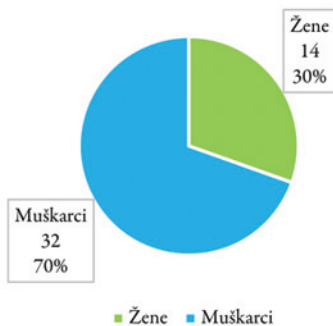
nom periodu mogu pratiti i eventualne promene u stanju rodne ravnopravnosti po različitim pokazateljima.

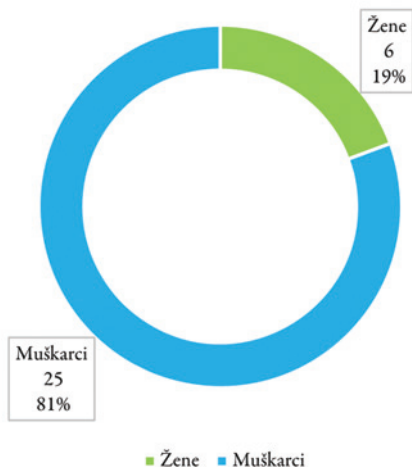
Prema tome, statistika nudi osnovne podatke koji Univerzitet u Beogradu, na osnovu tih pokazatelja svrstavaju relativno visoko u odnosu na iste ili slične podatke u evropskim akademskim institucijama.⁵ Međutim, ti podaci svakako predstavljaju rodnu ravnopravnost samo površno. Čim se uključe i pokazatelji koji upućuju na strukture donošenja odluka, rodna neravnopravnost postaje sve vidljivija.

⁵ <https://data.worldbank.org/indicator/SE.TER.ENRR.FE>

Rodni sastav Senata Univerziteta u Beogradu (2018)

Rodni sastav dekana fakulteta Univerziteta u Beogradu (2018)

S obzirom na to da je „jedan od ciljeva TARGET projekta [je] jačanje rodne dimenzije u istraživanjima i inovativnim sadržajima (*research & innovation contents*) i kurikulumima visokog obrazovanja (*curricula Higher Education*)“⁶ i jedan od ciljeva *Plana za postizanje rodne ravnopravnosti Univerziteta u Beogradu* je formulisan kroz „prikupljanje podataka o svim akreditovanim studijskim programima“⁷ i pojedinačnim predmetima *o rodu* koji se realizuju na Univerzitetu u Beogradu. Reč je o početku prikupljanja podataka o sadržajima studijskih programa i istraživanja koji polaze od, i uključuju rodnu perspektivu.

⁶ <https://www.gendertarget.eu/>

⁷ https://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/ravnopravnost/Plan_UB_za_postizanje_rodne_ravnopravnosti_2019.pdf

S tim u vezi naglasićemo da i dalje smatramo da je:

najosetljiviji barometar rodne ravnopravnosti – koji je i najteži za utvrđivanje – [jesu] programski sadržaji visokoškolskog obrazovanja, i to zato što ti sadržaji, kao i oni koji ih predstavljaju, imaju autoritet [...].⁸ Reč je o neupitnom autoritetu koji ugrađuje temeljne pretpostavke u različitim procesima sazrevanja, i time sistemski uspostavlja i vrednosti u društvu. Ti sadržaji su delimično vidljivi u pisanim tragovima visokoškolskog obrazovanja, kao što su udžbenici, spiskovi obavezne, pa i preporučene literature, ali su oni najpotpuniji u programima, kurikulumima i najzad zapravo u samim predavanjima. Rodna ravnopravnost merena zakonima, brojevima i procentima onih koje su najzad stekle pravo i mogućnost na obrazovanje je nesumnjivo prelomni istorijski momenat i značajan korak, ali je tek jedan korak. Jer, u daljem osvajanju rodne ravnopravnosti ključno postaje to šta će učiti sve one koje su najzad dobile pristup i najzad su uključene u sistem obrazovanja, to jest koji će im sadržaji biti ponuđeni, zapravo koji će sadržaji biti ponuđeni svima, dakle ne samo ženama, već i muškarcima. Ako ti sadržaji imaju oslonac u diskriminatornim praksama (etničkih sukoba, nacionalističkih sadržaja, patrijarhalnih vrednosti, neupitnih i nekritičkih klerikalnih vrednosti) tada ne može biti reč o uspostavljanju rodne – ili bilo kakve druge – ravnopravnosti u visokoškolskom obrazovanju (Duhaček 2019).

Ovaj rad će, ali tek kao pripremnu fazu, i to za početne korake u ovom istraživanju, ukratko predstaviti sadržaje programa Univerziteta u Beogradu s obzirom na to da li su, i ako jesu, u kojoj meri su zastupljeni kursevi i programi iz oblasti ženskih studija, odnosno studija roda. U ovom pristupu je primarna uloga u proizvodnji efekta umnožavanja (*multiplier effect*) koji svaki proces obrazovanja proizvodi, a zatim se u tom sklopu posebno izdvaja značajna uloga visokoškolskog obrazovanja, s obzirom na autoritet koji u svakoj društvenoj zajednici (treba da) ima. Univerzitet u Beogradu, kao jedna od najznačajnijih *institucija* visokoškolskog obrazovanja kod nas u tom smislu ima posebnu odgovornost.

Početni podaci o programskim sadržajima su, za sada, odabrani *samo prema nazivima* kurseva ili programa, a ovaj odabir je izvršen prema ključnim rečima iz naziva kurseva ili programa. Te ključne reči su, pre svega: rod, studije roda, ženske studije, žena i – iako se ređe sreće – pojam feminizma. Osim toga, uzeto je u obzir i nekoliko drugih kategorija koje su svakako relevantne, jer ukazuju na rodnu perspektivu i pokazatelji su uspostavljanja rodne ravnopravnosti u programskim sadržajima visokoškolskog obrazovanja, kao što su: porodica, srodstvo, brak, partnerski odnosi, populaciona politika, demografija, kao i pojmovi tela i seksualnosti.

⁸ Autoritet u onom značenju koji tom pojmu pridaje Hana Arent (1995).

Pojedine discipline su u svoje sadržaje pitanja rodne ravnopravnosti uvodile kroz svoj specifični kategorijalni aparat, pa su i ovi kursevi uzeti u obzir. Tako je, na primer, istorija, istražujući privatni život, uspostavljala ravnotežu u tematskim područjima u kojima su žene bile isključene; ili, u književnosti se na osnovu metafore „sopstvene sobe“ prepoznaju pitanja koja se tiču položaja žena, i sl. (Vulf 1998).

Ovaj kriterijum – izbor ključnih reči u nazivu kursa/programa – svakako donosi brojne probleme. Osnovni problem je u tome što pojedini kursevi ovim svedenim izborom mogu biti izostavljeni, jer oblasti ženskih studija i studija roda već decenijama često biraju nazive na osnovu kojih obrađuju veoma značajne teme iz oblasti studija roda, koje ne moraju biti eksplicitno obeležene samo nazivima rod, žena i sl.⁹ I obrnuto, poseban problem predstavlja mogućnost da pojedini kursevi budu uključeni na osnovu relevantnih ključnih reči (kao što su porodica, brak, žena) iako se u obradi sadržaja i pristupu nikako ne mogu podvesti pod studije roda.¹⁰ Ovim se i dolazi do osnovnog problema, a time i do zaključka o nedostacima početnog kriterijuma. Taj nedostatak se ne može jednostavno prevazići, jer nije (samo) predmet istraživanja taj koji određuje relevantnost teme za studije roda – iako, svakako ima onih predmeta istraživanja koji se gotovo nameću kao presudni. Naime, predmet istraživanja u oblasti studija roda može biti gotovo svaki elemenat naše, ljudske stvarnosti. U tom smislu, kao oblast istraživanja, studije roda nisu disciplinarno ograničene. Presudan je *pristup*, način koji se na osnovu pojednostavljeno formulisanih kriterijuma ne može ni prepoznati ni izdvojiti.

Podaci ovog preliminarnog istraživanja se odnose na školsku 2018/2019. godinu, i prema tim raspoloživim podacima od 31 fakulteta Univerzitetu u Beogradu, na svim nivoima studija, svega 5 (pet) fakulteta uopšte ima osnovne programske sadržaje koji su eksplicitno i nedvosmisleno navedeni (prema nazivima kurseva, i, u jednom slučaju, programa). To su

⁹ Tako, na primer, teoretičarka Vendi Braun navodi kurseve o Deridi (Derrida), Lakanu (Lacan), Sosiru (Saussure) i dr. kao opcije u programima ženskih studija (Brown 2005).

¹⁰ Bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu kao jedan od izbornih kurseva nudi kurs pod nazivom Bračno pravo. Ukoliko ostanemo u okviru kriterijuma gde se rodna ravnopravnost određuje na osnovu ključnih reči, mogli bismo i ovaj kurs označiti kao onaj koji doprinosi rodnoj ravnopravnosti. Međutim, uvid u nastavne sadržaje upućuje na to da je ovde reč o ozbiljnim ograničenjima u odnosu na bilo koje pravo žena, pa i njihova prava u braku.

(abecednim redom), Fakultet političkih nauka, Filološki fakultet, Filozofski fakultet, Medicinski fakultet i Pravni fakultet.

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Osnovne studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Status predmeta</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Studije roda	4. semestar	Izborni	2+2	6 ESPB

Master studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Status predmeta</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Istorija feminističkih političkih ideja	1. semestar	Obavezan	2 + 2	6 ESPB
Metodologija i epistemologija feminističkih istraživanja	1. semestar	Obavezan	2 + 2	6 ESPB
Politike rodne ravnopravnosti	1. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Savremene teorije rodnih identiteta	2. semestar	Obavezan	2 + 2	6 ESPB
Politička filozofija i pitanja roda	2. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Rod, telo i seksualnost	2. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB

Doktorske studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Status predmeta</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Teorije roda i politike	2. semestar	Izborni	2 + 2	10 ESPB

FILOZOFSKI FAKULTET

SOCIOLOGIJA

Osnovne studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Status predmeta</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Demografija partnerstva i rađanja	5. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Rodne studije I	5. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Rod i kultura	6. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Rodne studije I	7. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Rod i kultura	7. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Izazovi savremene porodice	8. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB

Master studije (moduli Opšta sociologija i Kritičke studije interkulturalnosti)

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Status predmeta</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Rodne studije II	1. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Savremena porodica kao izazov	1. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Sociologija marginalizovanih grupa	1. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB

Doktorske studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Sociologija porodice	1. semestar	5 + 0	10 ESPB
Studije roda	2. semestar	5 + 0	10 ESPB
Sociologija porodice	3. semestar	5 + 0	10 ESPB
Savremeni populacioni izazovi	3. semestar	5 + 0	10 ESPB

ETNOLOGIJA – ANTROPOLOGIJA

Osnovne studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Status</i>	<i>Broj predavanja i vežbi</i>	<i>Broj bodova</i>
Antropologija tela	1. semestar	Obavezan	3 + 1	6 ESPB
Antropologija srodstva	5. semestar	Obavezan	3 + 1	6 ESPB

Master studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Status predmeta</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Urbane i rodne studije	1. semestar	Obavezan	5 + 0	5 ESPB

Doktorske studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Status predmeta</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Antropologija srodstva i novih biotehnologija	1. semestar	Izborni	5 + 0	5 ESPB
Antropologija religije i roda	2. semestar	Izborni	5 + 0	5 ESPB

ISTORIJA

Osnovne studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Status predmeta</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Društveni fenomeni savremenog doba	7. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Privatni život u savremenom dobu	8. semestar	Izborni	2 + 2	6 ESPB

FILOLOŠKI FAKULTET

Master studije

<i>Naziv predmeta/kursa</i>	<i>Status predmeta</i>	<i>Broj predavanja i vežbi</i>	<i>Broj bodova</i>
Nasleđe sopstvene sobe	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Žanr i rod – Ženski obrazovni roman	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Jezik i rod	Izborni	2 + 2	6 ESPB
Žena u španskoj književnosti realizma	Izborni	2 + 2	6 ESPB

Doktorske studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Ženske studije u anglo-američkoj književnosti	Izborni	4 + 0	9 ESPB
Teorije roda i razlike i digitalna humanistika	Izborni	4 + 0	9 ESPB

MEDICINA

Osnovne studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Status</i>	<i>Broj predavanja i vežbi</i>	<i>Broj bodova</i>
Medicinska sociologija	Obavezan	2 + 2	3 ESPB

Master studije

<i>Naziv predmeta/kursa</i>	<i>Status</i>	<i>Broj predavanja i vežbi</i>	<i>Broj bodova</i>
Žensko zdravlje	Izborni	2 + 4	5 ESPB

PRAVNI FAKULTET

Osnovne studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Status predmeta</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Rodno pravo	1. godina	Izborni	2 + 2	2 ESPB

Master studije

<i>Naziv predmeta</i>	<i>Semestar</i>	<i>Broj predavanja i vežbi nedeljno</i>	<i>Broj bodova</i>
Nasilje u porodici	Izborni	2	10 ESPB
Savremene političke teorije	Izborni	2	10 ESPB

Na navedenih 5 (pet) fakulteta, a u okviru *dodiplomskih* studija, postoji ponuda od ukupno 13 (trinaest) kurseva na Univerzitetu u Beogradu; od toga je 10 (deset) na Filozofskom fakultetu, i raspoređeni su na tri odeljenja. U okviru *postdiplomskih studija* na Univerzitetu u Beogradu ima ukupno 26 (dvadeset šest) kurseva, i to na master programima 17 (sedamnaest) kurseva, a na doktorskim studijama 9 (devet) kurseva. Na Univerzitetu u Beogradu ima ukupno 39 (trideset devet) kurseva, od toga samo su 7 (sedam) obavezni (3 na osnovnim studijama, 4 na master programu).¹¹ Značajno je istaći da od toga samo jedan fakultet, Fakultet političkih nauka, ima *celovit program* iz oblasti studija roda, i to na master studijama. Ostali fakulteti nude kurseve, i to uglavnom izborne.

U daljoj realizaciji TARGET projekta, ovi početni podaci će biti ažurirani, a podaci o programskim sadržajima će biti dopunjeni. Ovde nije reč samo o tome da se sprovede pomenute projektne aktivnosti, već i o tome da je prepoznat značaj takvog istraživanja. Osim toga, u 2020. godini sprovodi se akreditacija novih programa na Univerzitetu u Beogradu, gde se može očekivati i nešto povoljnija statistika u pogledu rodno osetljivih i relevantnih programskih sadržaja. Ali, ako osnovni podaci ostanu u okvirima već postojećih pokazatelja, to još uvek neće predstavljati potpunu sliku o programskim sadržajima koji doprinose rodnoj ravnopravnosti.

Ova slika bi, naravno, bila nešto potpunija ukoliko, osim naziva kursa ili programa, uzmemo u obzir bar još dva podatka koji mogu biti dostupni u narednim koracima istraživanja. Tu su, prvo, razvijeni silabusi na pojedinačnim fakultetima i katedrama, i, drugo, spisak obavezne, kao i spisak preporučene literature. U tom kontekstu se, kao deo obavezne literature, mogu pojaviti i udžbenici, koji će dopuniti podatke o sadržajima pojedinih programa.

Iako nešto potpuniji, zapravo, ni ovi podaci nisu dovoljni, jer ni oni, kao što je već pomenuto, nisu pouzdan izvor u utvrđivanju sadržaja koji se tiču rodne ravnopravnosti. Tako, na primer, kao relevantni za rodnu ravnopravnost na pojedinim studijskim programima ne mogu biti uzeti u obzir

¹¹ Od školske 2019/2020. Fakultet političkih nauka organizuje, kao obavezan kurs iz oblasti Studija roda na osnovnim studijama za studente i studentkinje četvrte godina, i to jednog Odeljenja, za komunikologiju i novinarstvo, i to prema prethodnoj akreditaciji.

kursevi koji obrađuju temu abortusa, kada se njihov pristup ograničava na polaznu poziciju koja se određuje samo kao „pravo na život“, a isključuje pravo na raspolaganje sopstvenim telom.

Predmet istraživanja i disciplinarni pristup koji ne predstavlja ograničenja ogleda se u programskim sadržajima koje nude studije arhitekture, gde se analiziraju kategorije prostora, pitanja urbanih zajednica – teme koje su odavno predmet preispitivanja ženskih studija, studija roda i, dakako, feminističkih teorija. Tako, na osnovnim studijama Arhitekture ne samo što se predaje kurs o stanovanju, već i kurs Porodično stanovanje; na specijalističkim studijama istog fakulteta jedan od teorijskih izazova je svakako kurs Spomeničko nasleđe, koje je takođe sadržaj brojnih feminističkih istraživanja. U okviru interdisciplinarnog pristupa posebno bi bilo zanimljivo organizovati razmene mišljenja o programskim sadržajima na osnovnim studijama Biologije, gde je genetika jedna od ključnih tema.

Kada su žene kroz istoriju borbe za svoja prava zahtevale pravo na obrazovanje, pod tim pravom se nije podrazumevalo samo to da one imaju slobodan *pristup* obrazovanju, već i da se sistemski analiziraju i *preispitaju obrazovni sadržaji* koje svi u okviru svog obrazovanja usvajaju, u čemu su posebno bili – kao što su i danas – značajni akademski obrazovni sadržaji. Njihovo kritičko preispitivanje je i bio jedan od ciljeva osnivanja akademskih programa ženskih studija, odnosno studija roda, još pre pedeset godina, u celom svetu.

Ako će se u obrazovnim procesima i dalje obnavljati i uspešno reciklirati teorijski modeli diskriminacija i diskriminatornih politika, rodna ravnopravnost nije postigla svoj cilj. Najveća prednost i doprinos u uvođenju sadržaja ženskih studija i studija roda – i teorijska i politička – jeste u izgradnji antidiskriminatornih modela u obrazovanju.

U uspostavljanju rodne ravnopravnosti apsolutno slobodan pristup obrazovanju *se naravno podrazumeva* na svim obrazovnim stupnjevima, profilima, i u svim profesijama, a rodna ravnopravnost svakako podrazumeva i osetljivost na višestruku diskriminaciju. Međutim, podaci ne mogu zameniti analizu programskih sadržaja koja je moguća u razmeni, raspravama i debatama onih koje, i koji, se i u okviru svojih matičnih disciplina bave pitanjima roda i rodne ravnopravnosti. Prema tome, navedeni *Plan za postizanje rodne ravnopravnosti Univerziteta u Beogradu* može se realizovati, pre svega kroz

Zauzimanje reflektivnog pristupa prema rodnoj ravnopravnosti u institucionalnoj transformaciji uz aktivno učešće i podršku akademske zajednice.

Literatura

- Arent, Hana. 1995. „O autoritetu“. U Hana Arent *O slobodi i autoritetu*. Zrenjanin: Gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin“.
- Blagojević, Marina. 1991. *Žene izvan kruga: profesija i porodica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- . 1997. *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Brown, Wendy. 2005. “The Impossibility of Women’s Studies”. U Wendy Brown, *Edgework. Critical Essays on Knowledge and Politics*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Dojčinović-Nešić, Biljana i Dragana Popović, ur. 2002. *Belgrade Women’s Studies Center 1992–2002*. Beograd: Centar za ženske studije.
- Duhaček, Daša. 1998. “State of the Art. The Belgrade Women’s Studies Center”. U *European Journal of Women’s Studies* 5 (2): 489–497.
- . 2019. „Izazovi u praksama institucionalizacije i izvođenja ženskih studija“. U Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, ur. *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: koncepti, prakse i izazovi*. Beograd: Akademska knjiga.
- Duhaček Daša, Biljana Branković i Milica Miražić. 2019. *Women’s Rights in Western Balkans*. Brussels: European Parliament.
- Milić, Anđelka. 1994. *Žene, politika, porodica*. Beograd: Institut za političke studije.
- . 2001. *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Papić, Žarana. 1989. *Sociologija i feminizam. Savremeni pokret i misao o oslobođenju žena i njegov uticaj na sociologiju*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Papić, Žarana i Lydia Sklevicky, prir. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.
- Popović, Dragana, ur. 2012. *Centar za ženske studije. Center for Women’s Studies. 1992–2012*. Beograd: Centar za ženske studije.
- Vulf, Virdžinija. 1998. *Sopstvena soba*. Beograd: Plavi jahač.

Linkovi

- План Универзитета у Београду за постизање родне равноправности. 2019. https://www.bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/ravnopravnost/Plan_UB_za_postizanje_rodne_ravnopravnosti_2019.pdf
- The World Bank Data. School enrollment, tertiary, female (% gross). 2020. <https://data.worldbank.org/indicator/SE.TER.ENRR.FE>
- TARGET. <https://www.gendertarget.eu/>

Daša Duhaček

CENTER FOR WOMEN'S STUDIES, BELGRADE / FACULTY OF POLITICAL SCIENCES,
UNIVERSITY OF BELGRADE

Milica Miražić

UNIVERSITY OF BELGRADE

Gender Perspective in the Courses at Belgrade University

As part of the TARGET (*Taking a Reflexive Approach to Gender Equality for Institutional Transformation*) project, the University of Belgrade adopted a *Plan for Achieving Gender Equality* in 2019.

The initial assumptions for formulating this plan were to collect and present data that provided a statistically accurate overview of both student and teacher populations from a gender equality perspective. These data are valuable and the University of Belgrade will continue the quantitative representation of the position of women in its academic institutions.

However, in order to achieve gender equality, it is important to go one step further than increasing the number of women in higher education. Throughout the history of the struggle for their rights, when women have demanded the right to education, this right has implied not only that they have free access to education, but also that they are able to analyse systematically and review the educational content that they, as well as their male colleagues, adopt. In this respect, academic educational content is of particular importance. Its critical rethinking has been one of the goals of establishing academic programmes for women's studies, or gender studies, around the world.

The paper presents the content of the programmes of the University of Belgrade, considering whether, to what extent, and in which manner, courses and programmes in the field of women's studies and gender studies are represented. In addition, the paper also discusses the ways in which these programmes have been institutionalised within the University of Belgrade, and which non-institutional programmes have had a significant role in this still ongoing process.

Keywords: TARGET, *Gender Equality Plan*, female academics, academic educational content, gender studies.

Jelena Ćeriman

INSTITUTE FOR PHILOSOPHY AND SOCIAL THEORY, UNIVERSITY OF BELGRADE

Irena Fiket

INSTITUTE FOR PHILOSOPHY AND SOCIAL THEORY, UNIVERSITY OF BELGRADE

Intra-family Engagement? A Study of Female Academic Staff at the University of Belgrade

According to the results of various studies, women remain responsible for most household duties. This distribution is also reflected in the position of women in academia, since the family-dominant model tends to be reproduced within the academic community as well. This imbalance is reflected in the distribution of “lower rank” jobs in academia, and the shifting of most responsibilities for such jobs to women, leaving men with more time to pursue academic work. This situation, originating in the issue of family responsibilities, actually raises academic questions. The analysis in the paper is based on empirical insights from a 2017 survey conducted among academic staff at the University of Belgrade, and focuses on the following question: what factors lead to engagements within the family which seek to change patriarchal patterns as expressed in the unequal distribution of domestic and family care work, and which indirectly affect the distribution of responsibilities between men and women in the academic sphere?

Keywords: academics, patriarchal norms, engagement, family, science and higher education

Introduction

Even though the results of different research studies illustrate that women remain responsible for the majority of domestic and family care work (Sullivan, Billari and Altinas 2014; Evertsson and Neremo 2007), this problem, unjustifiably, loses its attractiveness in public discussions, even those involving feminist approaches (Fiket 2018). The relevance of questions related to the division of care work within the family has been replaced, in public debate, by questions regarding the work-family balance and specific suggestions for its achievement through a more fluid organisation of women’s work. This has led to the actual acceptance of the unequal

division of domestic and family care work as a given, unchangeable reality. Institutional measures that could lead to a balance between family and professional life have their goal and point (decreasing professional discrimination, for example), but these cannot be sufficient to change patriarchal structures because such measures do not question the division of labour within the household (Calafà 2001). The institutionalisation of more flexible working hours, as one of the most frequently used measures, can help the professional achievements of women, but it cannot solve the problems that come from an unequal division of domestic and family care work. Ironically, considerable research actually shows that the flexible organisation of working hours can lead to a double burden: rather than freeing women from their traditional role in the household, it supplements it with a new professional role (Saraceno 2004). In addition, such a division of labour is reflected also in the position of women within academia, given that the dominant model within the family has a tendency to reproduce itself in the academic community (Guarino and Borden 2017).

A consideration of the limits of institutional top-down measures in achieving the professional equality of women through the change of patriarchal patterns, both within and outside the family, has led to the conclusion that it is necessary to explore the possibilities of changing the patriarchal model through the bottom-up approach, that is, through engagement that comes from the family (political) community. Research about social engagement, within various social communities, shows that bottom-up initiatives are significant movers of change within such communities (Della Porta and Diani 1999). Bearing this in mind, the main research question that focuses on bottom-up engagement is the following: What factors lead to engagement within the family that is directed toward changing patriarchal patterns seen in the unequal distribution of domestic and family care work?

The definition of engagement that we adopted in our research emerges from understanding the concept of engagement within different social studies (Donati 2013) and it is formulated as follows: *engagement in the family occurs when reflection by women (or men) about the unequal division of domestic and family care work moves her (or him) to act toward changing patriarchal patterns (reflected in the unequal division of domestic and family care work) and is oriented toward including other members of the social community (family), in the specific line of action.*

Data, theoretical framework and main assumptions

The analysis in this article is based on the empirical insights of wider exploratory research based on 20 in-depth semi-structured interviews conducted in 2017 with women academics at the University of Belgrade. The “snowball technique” was used to reach the interlocutors, relying on a wide network of contacts in order to avoid having women with identical work and family experience. Nevertheless, the sample is “distorted” as the invitation was better received by women who were aware of the relevance of gender equality issues. The sample is characterised by high socio-economic status, reflected in the possession of educational, economic, cultural and social capital.

Given the character of our sample,¹ the theory of resources (Evertsson and Neramo 2004) was used to formulate the main assumption. This theory suggests that negotiations over the division of domestic and family care work are under the direct influence of resources which partners or other family members possess. In effect, the partners with the greatest resources (economic, educational or social status) perceive their own professional work as highly relevant, but also value their own free time and therefore will prioritise their right to engage in negotiations for equal (or less) participation in domestic and family care work. It follows that, since the sample of female academics is homogeneous in terms of high economic, educational and social status, the presence of engagement that is directed toward changing patriarchal patterns (seen in unequal distribution of domestic and family care work) may be expected to be constant. In other words, the theory of resources informs the main theoretical assumption in this article: the possibility of engagement directed towards changing patriarchal patterns is in direct relationship to an individual’s resources (economic, educational or social status).

¹ The sample was drawn from the academic staff population at the University of Belgrade. The aim was to reach variation regarding the scientific field of our interlocutors: eight interlocutors are from the field of social sciences and humanities, six from the field of natural and mathematical sciences and six from technological sciences. The number of interlocutors was defined based on the percentage of women in the aforementioned scientific fields, according to the official statistics (RZS 2017). The sample consisted of women at the beginning of their academic career (up to five years of work). Since the purpose of the wider research was to identify gender hierarchies at the University, there was an interest in hearing about the topic from women who have not yet solidified their positions within the academy. For more details about the sample characteristics and the overall methodology of the research see Čeriman, Fiket and Rác (2018).

However, the contextualisation of conditions in which family life takes place in Serbia (Stanojević 2015; Tomanović 2017; Čeriman 2019) lead to the identification of the patriarchy theory (of Silvia Walby) as equally relevant for the research and to the according (re)formulation of our assumptions. The theory of patriarchy clarifies the survival of asymmetrical gender roles in society even when women have higher resources at their disposal. The different social expectations for men and women form the foundation of such asymmetry, where the woman's primary role is that of mother and housewife, no matter her working status, while the man is seen as primarily engaged in activities related to the public sphere, holding the authority and decision-making power (Tomanović 2017). The acceptance of the patriarchal (normative) gender order is visible in the acceptance of values that maintain such female and male gender roles.

When the patriarchy theory is taken into consideration, the research assumptions change as follows: in partnership negotiations in which women's engagement is directed towards changing an unequal division of domestic and family care work, manifestations of resistance from the male partner can be expected. Furthermore, it could also be expected that not all women from our sample would engage in negotiations directed towards change because some accept the patriarchal gender order and, consequently, the unequal division of domestic and family care work. It is expected that this acceptance might be even stronger in families with children due to the acceptance of the normative idea of the primary role of the woman as mother and her "natural connection" with children (Stanojević 2015; Tomanović 2017; Čeriman 2019).

By using the above described theoretical framework, the collected data is interpreted in an attempt to answer the main research question: What factors lead to engagement within the family that is directed toward changing patriarchal patterns seen in the unequal distribution of domestic and family care work?

Analysis

Before examining engagement and the factors that influence it, it is important to give a brief overview of the overall results of the wider research from which we extracted the data used in this paper (see Čeriman, Fiket and Rác 2018). Overall, our previous findings show that there is a clear situation of inequality that is characterised by the infrequent participation of

men (partners, brothers, or fathers) in household labour. Men do not take responsibility for activities, and even if they do participate, they usually only *help* women in doing domestic and family care work and women most often feel “like a household project manager”.

As previously stated, and following the theory of resources, engagement directed towards the equal division of domestic and family care work would be expected to be under the direct influence of resources possessed by partners, and our data partially confirms that engagement does take place in the households examined. The interlocutors testify that men are not equally involved in domestic and family care work and also that their sporadic involvement in it occurs after a series of requests. Upon describing partner relations that involve negotiations around domestic and family care work, the female interlocutors usually use notions pointing to conflict situations (“war”, “fight”, “wrestling”...).

Interviewer: How does such a division of obligations make you feel?

Interlocutor: I don't know, it annoys me. [...] We are constantly wrestling about it [...] and somehow I don't feel that I've won. And it annoys me that it's a war, but I don't feel I've won anything for myself or won the fight...

Even though the female academics from our sample recognise that they do not manage to achieve an equal division of domestic and family care work, most of them clearly show their dissatisfaction and do engage in order to change such division of the household labour. This finding is particularly relevant when compared to the findings of the research on parenthood in Serbia which was carried out on a sample that is not homogeneous in terms of having higher resources at their disposal, and which shows that neither mothers nor fathers voice their dissatisfaction with such a division of domestic and family care work. The lack of engagement, in those studies, is explained by the internalisation of the “good mother” and “good father” norms (Ćeriman 2019, Tomanović-Mihajlović 1997; Tomanović 2010).

The second group of findings are related to the assumptions based on the patriarchy theory, and show that the experience of the unequal division of domestic and family care work within the interlocutor's family of origin, and the accepted social norms which support such unequal division, are exactly the factors that negatively determine engagement directed toward changing patriarchal patterns within the family. Even though the great majority of interlocutors spoke about certain practices they use in order to achieve greater equality in their households, the data show that at the normative level our interlocutors actually support patriarchal patterns of family relations. This

is especially noticeable in family-of-origin narratives: interlocutors find various arguments to justify the practices of their own fathers who often did not participate at all in domestic and family care work.

Interlocutor: You grow up here and you're raised thinking that it is shameful for men to do laundry, and then you do some housework, you take it over, and during that time you could be doing something else.

Interviewer: Who does the laundry in your house?

Interlocutor: Mostly me, because, it's me, I don't like it when men do the laundry.

[...]

Interviewer: You say that your father participated with fewer obligations in their household. Why do you think that was the case?

Interlocutor: If you knew him it would be clear to you. I'm joking, of course, he's spaced out a bit, clumsy, it's not for him, maybe if he did the dishes he would break something, and simply, this is how they arranged it, with him doing something more difficult physically, while mother does other household chores. Maybe they know the difference between male and female work, although I don't think that's the case here. If they told him to do something, he would do it without any problems.

Patriarchal heritage from the family of origin, in conjunction with the influence of the normative gender regime (Walby 1991), as factors relevant to the dynamics of family life in Serbia (Tomanović 2017; Čeriman 2019), make possible the reproduction of patriarchal patterns in the families of the interlocutors. Even when female academics are aware of patriarchal heritage, support for patriarchal norms that negatively influence engagement directed towards changing the unequal division of domestic and family care work can be identified in their attitude.

My husband thinks that he's been given some obligations that are not really his, but I think it's a consequence of exterior pressure because when we say that we share work, it's usually greeted with disapproval: "He washes the dishes!?", so that sometimes it is under this influence. He soon realises that it's only a negative influence from others and that you have to compromise with the person you live with.

A third group of findings prove that, due to the acceptance of the norms about the primary role of woman as mother, the birth of a child represents a factor that negatively influences engagement directed toward changing patriarchal patterns within the family. Narratives of female academic workers

with children show that they face completely different difficulties in doing daily care and domestic work compared to those without children. The data actually show that, with the birth of a child, the “struggle” against patriarchal patterns is interrupted and the greater part of domestic and family care work is automatically transferred to women.

Interviewer: What was the situation before the child was born?

Interlocutor: It seems to me that my husband and I worked together more back then, since we had more time. [...] When the child was a little baby, everything had to be clean, one had to sweep the floor every day, to dust... [...] It was more relaxed before the child was born.

Interviewer: What was the division of obligations then?

Interlocutor: Maybe it was 50 / 50. Now, it's so and so. My husband will do everything; but I have to tell him what and when to do it.

It should be noted that these findings are confirmed also in the interviews with academic workers without children. In other words, when they reflect about potential childbirth in the future, they are worried because they expect a more unequal division of domestic and family care work to take place when that happens. The general impression is that there is some widely accepted norm that with the birth of a child more household chores will be transferred to the woman, and because of this they are holding firmly to their free and professional time now “when they do not have any obligations regarding children”.

Discussion

All the interlocutors reflected on the unequal division of domestic and family care work between women and men during the interviews, and most were aware of the resources they own. Nevertheless, reflexivity does not necessarily lead to the engagement (expressed through various forms of request directed toward their partner) that seeks to achieve the equal division of domestic and family care work.

In that sense the economic, social and educational resources of female academics could be considered as factors that motivate engagement directed toward changing patriarchal patterns within the family, but do not have a direct connection with it. The research instead illustrates the clear negative influence of patriarchal norms on engagement. Experience of the unequal division of domestic and family care work within the family of origin strongly

affects the engagement directed toward changing the unequal division of domestic and family care work. In the same way, the presence of children represents a factor that negatively determines the engagement of the interlocutors toward changing patriarchal patterns. Female academic workers with children rarely engage in actions oriented toward the more equal division of domestic and family care work compared to those without children. Besides, interviews show that more egalitarian relations existed in the families of academic workers before the birth of a child. It should also be mentioned that the rare examples of the equal division of domestic and family care work between men and women which were observed in the research show that the possibility of change starts with reflection by both partners, and with their critical thinking about gender roles and the general positions of men and women in a broader normative social system. However, given that our research did not explore the attitudes and experiences of the interlocutors' partners, the findings are limited and some future research focused on family dynamics (the flexibility and adaptability of partners in new situations) could provide a more encompassing explanation of the issues explored.

If these findings are considered as a part of a broader picture, then it may be said that they are relevant for the academic professional sphere, since the unequal division of domestic and family care work that grants women the place of organisers and main workers is reflected in the very position of women within the academic community (Guarino and Borden 2017). Further research on this topic could provide significant insights for the improvement of the general levels of equality between men and women, but also for the improvement of the physical and mental health of women who remain responsible for organising and doing the majority of domestic and family care work (Moreno et al. 2011; Fiket 2018).

References

- Calafà, Laura. 2001. "La conciliazione tra incentivi e azioni positive". In *I nuovi congedi*, ed. By G. Del Punta, 187–309. Milano: Il Sole 24 Ore – Pirola.
- Ćeriman, Jelena, Irena Fiket i Krisztina Rác (eds.). 2018. *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu – Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju.
- Ćeriman, Jelena. 2019. "The Limits of Individualizing Parenthood in Serbia: Study of Gender Socialization of Children". *Philosophy and Society* 30 (3): 321–462.

- Della Porta, Donatella and Mario Diani. 1999. *Social Movements: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Donati, Pierpaolo. 2013. "Social engagement: The viewpoint of relational sociology". *International Journal of Sociology and Anthropology* 5: 84–99.
- Evertsson, Marie and Magnus Neremo. 2004. "Dependence within families and the division of labor: Comparing Sweden and the United States". *Journal of Marriage and Family* 66(5): 1272–1286.
- Evertsson, Marie and Magnus Neremo. 2007. "Changing resources and the division of housework: A longitudinal study of Swedish couples". *European Sociological Review* 23(4): 455–470.
- Fiket, Irena. 2018. „(I dalje) dupli teret na leđima (akademskih) radnica“. In *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata*, prir. Jelena Čeriman, Irena Fiketi Krisztina Rácz, 25–44. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju.
- Guarino, Cassandra M. and Victor H. Borden. 2017. "Faculty Service Loads and Gender: Are Women Taking Care of the Academic Family" *Research in Higher Education*, 58(6): 672–694.
- Moreno, Neus, Salvador Moncada, Clara Llorens, and Pilar Carrasquer. 2011. "Double Presence, Paid Work, and Domestic-Family Work". *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy* 20(4): 511–526.
- Republički zavod za statistiku (2017). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: RZS.
- Saraceno, Chiara. 2004. "Dalle pari opportunità alle politiche di conciliazione: passi avanti o passi indietro?". Prefazione in *Tra mestoli e scrivanie: il lavoro delle donne. Attori, problemi norme e pratiche di conciliazione* by Elena Manueddu, 5–8. Torino: CIRSDe – Trauben edizioni.
- Scholes, Robert, and Clifford Wulfman. 2010. *Modernism in Magazines. An Introduction*. New Haven: Yale University Press.
- Stanojević, Dragan. 2018. *Novo očinstvo u Srbiji: sociološka studija o praksama i identitetima očeva*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Sullivan, Oriol, Francesco C. Billari and Evrim Altintas. 2014. "Fathers' Changing Contributions to Child Care and Domestic Work in Very Low-Fertility Countries: The Effect of Education". *Journal of Family Issues* 35(8): 1048–1065.
- Tomanović-Mihajlović, Smiljka. 1997. *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, Smiljka. 2010. „Odlike roditeljstva“. U *Vreme porodica: Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, priredile Anđelka Milić i dr., 177–194. Beograd: Čigoja štampa – Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

- . 2017. “Roditeljstvo između familizma i individualizacije: primer Srbije”. U *Individualizam*, prir. Suzana Ignjatović i Aleksandar Bošković, 162–181. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Walby, Sylvia. (1991). *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.

Jelena Čeriman

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU, UNIVERZITET U BEOGRADU

Irena Fiket

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU, UNIVERZITET U BEOGRADU

Angažman unutar porodice? Studija o akademskim radnicama Univerziteta u Beogradu

Prema rezultatima različitih istraživanja, žena je i dalje nositeljka najvećeg dela obaveza u domaćinstvu. Ovakva raspodela reflektuje se i na poziciju žena u okviru akademske zajednice, budući da model koji je dominantan u porodici ima tendenciju da se reprodukuje i unutar nje. Neravnoteža u akademskoj zajednici ogleda se u raspodeli poslova „nižeg ranga“ i prebacivanja većine odgovornosti za takve poslove na žene, dok muškarcima ostaje više vremena za bavljenje akademskim radom. Takva situacija od problematike porodičnih obaveza zapravo čini akademsko pitanje. Analiza u ovom radu se zasniva na empirijskim uvidima istraživanja koje je sprovedeno 2017. godine sa akademskim radnicama Univerziteta u Beogradu, a fokusira se na sledeće pitanje: koji faktori dovode do angažmana u porodici koja stremi menjanju patrijarhalnih obrazaca iskazanih u neravnomernoj raspodeli poslova u domaćinstvu, a koji posredno utiču i na raspodelu zaduženja u akademskoj sferi između muškaraca i žena?

Ključne reči: akademske radnice, patrijarhalni obrasci, angažman, porodica, visoko obrazovanje.

Da li rod umanjuje karijerne potencijale žena u akademskoj profesiji? Studija slučaja polja visokog obrazovanja u Srbiji

Rad analizira uticaj varijable rod na karijerne mogućnosti unutar polja akademske profesije. Analiza je rađena na nekoliko različitih vrsta empirijskih podataka: (1) podacima zvanične statistike, (2) relevantnim istraživanjima o položaju žena u nauci i različitim problemima sa kojima se one suočavaju i (3) svedočanstvima sa biografskim elementima poznatih naučnica (koja uključuju njihove autobiografije, biografije, intervjuje, članke ...). U radu je učinjen pokušaj da se podaci zvanične statistike koji govore o zastupljenosti žena unutar polja visokog obrazovanja (u koje spadaju podaci o zastupljenosti studentkinja i studenata, kao i diplomaca različitih nivoa studija, zaposlenih na pozicijama saradnika i nastavnika) i u njima uočene pravilnosti u rodnoj distribuciji u savremenoj i istorijskoj perspektivi, uz pomoć diskurzivne analize situiraju u konkretan društveni i istorijski, lokalni i globalni, kontekst.

Cljučne reči: rod, žene, naučnice, akademska profesija, visoko obrazovanje, Srbija.

U društvenim naukama smatra se opštim konsenzusom tvrdnja da ne postoji socijalno neutralno znanje i da je ono uvek oblikovano ličnim i socijalnim, privatnim i (trans)generacijskim, kulturnim i supkulturnim akumuliranim iskustvima interpretatora određenih sadržaja. Ove interpretacije oblikovane su i strukturisane uvek u odnosu prema aktuelnim hegemonim (sub)kulturnim diskursima, tj. „značenjima i praksama, centralnih, delotvornih i dominantnih sistema značenja, vrednosti i postupanja koje živimo“ (Apple 2012, 57). Na taj način kulturna hegemonija i iz nje proistekla značenja oblikuju naše javne i privatne živote, ali i naša očekivanja i mogućnosti da zamislimo i strukturiramo sopstvene (sadašnje i buduće) realnosti. Hegemona pozicija u ljudskim zajednicama ne osvaja se „samo silom, već i idejama“ (Bates 1975, 351), koje uspostavljaju koordinatne sisteme različitih društvenih struktura koje oblikuju naše lične i socijalne živote, koje su uvek utemeljene u konkretnim užim i širim, globalnim i lokalnim, centralnim i perifernim, društvenim i (sub)kulturnim kontekstima unutar kojih se „konstituišu [...] granice zdravog razuma za većinu ljudi na koje deluju“ (Apple 2012, 56). Ove

granice nam omogućavaju da veoma precizno komuniciramo unutar određene jasno omeđene simboličke konstrukcije političke i društvene realnosti, čineći nas visoko osetljivim u odnosu na njene različite konstitutivne elemente, pojave i procese, ali i neosetljivim, ili čak potpuno slepim u odnosu na one pojave i procese koje ta simbolička konstrukcija isključuje i/ili negira njihovo postojanje. Jedan od takvih fenomena je i pitanje rodne neravnopravnosti.

S obzirom na to da se naši životi odvijaju unutar određenih konstruisanih simboličkih političkih i društvenih realnosti koje počivaju na konkretnim „diskurzivnim konstrukcijama i sistemima klasifikacija“ (Glover i Kaplan 2000, 160) veliko je pitanje u kojoj meri je moguće neke od njih promeniti ili čak i zamisliti na drugačiji način. Jedna od takvih konstrukcija je i rod, „jer rod niti je potpuno promenljiv (eng. *protean*) niti je potpuno fluidan; u bilo kom vremenu i mestu on je konfigurisan okvirima koje nameću različita tehnološka, socioekonomska i kulturna ograničenja“ (Glover i Kaplan 2000, 160). U tom smislu i položaj žena unutar akademske profesije takođe je određen ovim diskurzivnim granicama koje nameću kulturne hegemonije naših svetova.

Društvene realnosti žena naučnica

Životi žena naučnica, baš kao i životi drugih građana, odvijaju se unutar različitih višestrukih realnosti (Šic 1998) u kojima one kao socijalna bića participiraju. Sve ove realnosti oblikovane su svojevrsnom mrežom kontrole (Haravej 2002) koja je „ugrađena i u konstitutivna načela, kodove i naročito u zdravorazumsku svest i prakse na kojima naši životi počivaju“ (Apple 2012, 56). Na taj način oblikovane društvene strukture otvaraju i/ili uskraćuju mogućnosti koje su nam na raspolaganju unutar naših individualnih života da zauzmemo određenu društvenu poziciju. Jedna od tih mnogostrukih realnosti je i ona profesionalna, koja se u konkretnom slučaju žena, naučnica tiče akademskog profesionalnog polja. Konkretna društvena položaj žena naučnica obeležen je *strukturnom protivrečnošću* koja počiva na složenoj matrici intersekcionalnosti (Crenshaw 1991) njihove pozicije – pripadnosti socijalno povlašćenim grupama: visokoobrazovanih, zaposlenih sa relativno sigurnim primanjima, stabilnog srednjeg sloja, ali i pripadnosti subordiniranoj rodnoj grupi žena unutar globalnog rodnog poretka, što je ugrađeno u globalni hegemoni konstrukt realnosti svih do sada poznatih ljudskih društava. S obzirom na to da hegemonija „natapa“ našu svest (Apple 2012, 57), ona „konstituiše osećaj stvarnosti za većinu ljudi“ (Apple 2012, 58) i zato različiti

oblici strukturnih nepravdi koji počivaju na rodnoj neravnopravnosti i prolaze ispod praga osetljivosti većine ljudi i tako se neometano reprodukuju.

Istraživanje Marine Blagojević iz 1991. godine, *Žene izvan kruga*, o stručnjakinjama, pokazuje da je bez obzira na njihova akademska postignuća i pripadnost povlašćenom socijonom sloju, društveni položaj visokoobrazovanih žena „posredovan njihovom pripadnošću marginalnoj grupi i [...] delovanjem SISTEMSKE INHIBICIJE“ (Blagojević 1991, 5). U ovoj studiji autorka definiše sistemsku inhibiciju kao „skup društvenih mehanizama koji ometaju vertikalnu pokretljivost naviše pripadnika marginalnih grupa. [...] Ona se ostvaruje preko niza veoma različitih društvenih institucija: porodice, obrazovnih institucija, tržišta radne snage, profesionalnih udruženja, ustanova za socijalnu pomoć itd.“, i to, kaže Blagojević, kroz različite „restriktivne mehanizme koji ometaju društvenu promociju“ žena (Blagojević 1991, 30). Na taj način unutar akademskog polja, žene su primorane da prolaze kroz svojevrsnu nebezbednu integraciju u profesionalnu zajednicu koja je obeležena ulaganjem „izrazitih napora kako bi se savladali otpori koji postoje“ (Blagojević 1991, 247) u konkretnom društvenom i akademskom okruženju.

Upravo ovo *savladavanje otpora* je ono što suštinski obeležava egzistenciju naučnica. Strukturno oblikovani otpori ugrađeni su u različite društvene podsisteme unutar kojih se u različitim fazama njihovih života materijalizuje *sistemska inhibicija*. Iako malobrojna, postoje istraživanja koja govore o nekim oblicima sistemskih otpora sa kojima se naučnice suočavaju unutar akademskog okruženja. Naravno, zbog svega prethodno rečenog jasno je da izvođenje ovakvih istraživanja nikada nije jednostavno, između ostalog i zbog činjenice da sam sistem počiva na ideološkoj premisi o podrazumevajućoj „normalnosti“ neravnopravne rodne distribucije određenih poslova, očekivanja i aspiracija.

Tako na primer Veneras i Vold (Wennerås and Wold) u svom istraživanju “*Nepotism and sexism in peer-review*” pokazuju da prilikom konkurisanja za određene pozicije žene i muškarci nisu u ravnopravnom položaju i da se njihova postignuća i kompetencije ne procenjuju na standardizovan način. Oni zaključuju da žene koje se prijavljuju za postdoktorske pozicije moraju da objave najmanje 3 rada više u prestižnom naučnom časopisu ili dodatnih 20 radova u manje poznatim specijalizovanim naučnim časopisima kako bi dobile istu ocenu produktivnosti kao njihove muške kolege koji se prijavljuju za istu poziciju. Ovo dosledno potcenjivanje kandidatkinja svakako treba uključiti u objašnjenje koje se tiče zabeležene niže zastupljenosti žena naučnica u zauzimanju visokih akademskih pozicija (Wennerås and Wold 1997). Istraživanje “*The Pipeline Still Leaks and More Than You Think: A Status Report on Gender Diversity in Biomedical Engineering*” ukazuje na delo-

vanje određenih rodnih predrasuda koje rade protiv žena u procesu recenziranja rezimea i članaka u naučnim časopisima i dodeljivanja postdoktorskih stipendija. U svom istraživanju autori pokazuju da su rezimei i članci u časopisima ocenjeni niže od strane muških i ženskih recenzenata kada im je bilo unapred rečeno da je autor žena; slično tome, istraživanje postdoktorskih stipendija pokazalo je da je ženama koje su dobile stipendiju bilo potrebno znatno više publikacija da bi postigle istu ocenu kompetentnosti kao muški dobitnici istih stipendija (Chesler i dr. 2010 1933).

U tekstu "Inequality regimes: Gender, class, and race in organizations" ukazuje se na važnost neformalnih interakcija unutar radnog okruženja, kojima se rodne nejednakosti stvaraju, reprodukuju, učvršćuju i posledično legitimizuju u akademskim krugovima. To se posebno odnosi na slabo vidljive delove akademskog posla koji nisu u funkciji neposrednog napredovanja a moraju biti obavljani, kao što su različiti administrativni poslovi koji apsorbuju značajno vreme i energiju, a koje najčešće obavljaju žene (Acker 2006, 451).

Ipak, najozbiljnije i najdugoročnije mesto otpora tiče se svojevrsnog „rodnog slepila“ u odnosu na „rodni i roditeljski status“ koje dominira akademskim poljem o kome govori Tun u svom tekstu "Excellent and gender equal? Academic motherhood and 'gender blindness' in Norwegian academia". Analizirajući vezu između rodne organizacije rada i legitimisanja rodne nejednakosti unutar akademije, u svojoj analizi ona otkriva sistemsko „rodno slepilo“ u organizaciji akademskog radnog okruženja i to naročito u odnosu na žene-majke. Autorka konstatuje da je upravo organizacija uslova (ili pak njihovo odsustvo) za akademsko majčinstvo važan faktor kako bi se shvatila perzistentnost rodne nejednakosti unutar akademskog polja (Thun 2020).

Naravno, akademsko polje nije izolovano u odnosu na druge društvene kontekste sa kojima se prožima i preklapa i koji posredno ili neposredno utiču na artikulaciju određenih politika unutar tog polja. O tome svedoči i izvod iz intervjua sa jednom našom poznatom naučnicom u kome se ona priseća zapleta koji je prethodio njenom dobijanju posla na univerzitetu:

Sredinom šezdesetih godina raspisan je konkurs za asistenta [...] bila sam na magistarskim studijama [...] Konkursisala sam i bila sam odbijena. U to vreme sam radila u Institutu [...]. Sećam se, jednog dana dok se sve to dešavalo, našla sam se zajedno u autobusu sa jednim od profesora koji su bili u komisiji za izbor asistenta. Bili smo kod Pravnog fakulteta, bila je neka ogromna gužva, jedva da je moglo da se priča a da se čujemo. U onoj gužvi, taj profesor mi je rekao: „Znate kolegice, vi ste konkurisali na mesto asistenta, ali ja nisam mogao da budem za vas, ne iz ličnih razloga, već je u pitanju polna struktura.“ Zabezegnuto sam ga pogledala, nisam mogla uopšte da shvatim, kakva „polna struktura“? Šta znači da sam odbijena zbog „polne strukture“ na odeljenju?

Valjda sam nešto rekla, da mi objasni šta to znači, onda je on rekao da su do sada na katedri primili dve ženske osobe i da bi i moj prijem poremetio polnu strukturu. Opet mi nije bilo jasno, budući da su svi redovni profesori na katedri bili muškarci, ali nisam ništa rekla. Izašla sam potpuno ošamućena iz autobusa jednu stanicu ranije nego što je trebalo (Секулић 2012, 783–784).

Trenutak zapošljavanja samo je jedan od inicijacijskih momenata u kojima se naučnice i one koje to pokušavaju da postanu suočavaju sa otporima i preprekama. Iskustvo majčinstva uvek je trenutak u kome se žene, naučnice suočavaju sa (unutrašnjom i spoljašnjom) opresijom kulturnog konteksta:

U to vreme ostala sam sama sa [sinom]. Kada sam počela da radim, već sam bila prava 'samohrana majka'. [Sin] nije imao ni dve godine i morao je u jaslje. Svako jutro, pre posla, dizala sam ga i vodila u jaslje [...] Na početku je užasno plakao jednom kada sam ga budila, a drugi put kada sam ga ostavljala u jaslama. Dugo sam čula njegov plač dok sam bežala niz ulicu. Ta prva zima bila je strašna. [...] Posle posla sam opet trčala [...] po njega, pa onda kod mame na ručak. [...] No, ubrzo sam morala i po podne da ostavljam [sina], opet sam počela da učim!

Tada sam shvatila da ću gotovo sve morati da radim sama [...] (Radović 2000, 68).

Istraživanje *U senci javnih politika: rodne politike i rodno iskustvo*, sprovedeno u okviru Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 2017. godine, na uzorku od 1560 žena – majki na teritoriji Srbije, pokušalo je da socijalno situira iskustvo materinstva unutar ličnih i socijalnih mentalnih geografija građanki Srbije u savremenom trenutku. Istraživanje je pokušalo da mapira neke od izazova i sistemskih otpora sa kojima se suočavaju žene koje iskorače u iskustvo roditeljstva. Sudeći po nalazima ovog istraživanja, sistemska podrška projektu materinstva unutar društva Srbije je izuzetno mala. Većina ispitanica ukazuje na nedovoljnu *institucionalnu podršku*. Zanimljivo je da ne postoji ni jedna mera kojom bi bilo zadovoljno barem pola ispitanica. Ispitanice su iskazale najveće nezadovoljstvo:

- (a) dostupnošću i cenom robe za decu (86,1% je nezadovoljno),
- (b) politikama zapošljavanja mladih roditelja (84,3%) i
- (c) politikama ustanovljavanja fleksibilnog radnog vremena (82,6%)

Najmanji stepen nezadovoljstva zabeležen je u odnosu na zdravstvenu zaštitu dece, s tim što je i tu nezadovoljstvo izuzetno visoko (čak 46,9% ispitanica je iskazalo nezadovoljstvo) (Sekulić 2017, 26).

Analiza *ličnih mreža podrške* majkama koju su sprovele Jarić i Sokolovska pokazuje da se majke oslanjaju na značajno redukovane mreže podrške u kojima su glavni stubovi podrške *majke* i *najbolje prijateljice*. Zanimljivo je spomenuti uočenu razliku između mreža podrške na koje se oslanjaju visoko-obrazovane ispitanice i one sa nižim obrazovanjem u odnosu na pojavljivanje drugih značajnih altera. Naime, pored majki i najboljih prijateljica visoko-obrazovane majke pomoć dobijaju i od *sestre, svekrve* i *oca*, dok se u ličnim mrežama podrške majki sa nižim obrazovanjem pored majke i najbolje prijateljice kao jedini relativno značajan alter pojavljuje još i *komsinica* (Jarić i Sokolovska 2017, 163).

Kao posledica ovakvog strukturnog odsustva podrške na institucionalnom i ličnom planu „veliku većinu poslova nakon porođaja, oko bebe i u kući, žene obavljaju same“ (Bobić 2017, 126). To potvrđuju i druga istraživanja, poput na primer istraživanja ranog roditeljstva, koje pokazuje da je to matrica po kojoj funkcioniše većina porodica nezavisno od njihove slojne pripadnosti (Tomanović, Stanojević i Ljubičić 2016). U prilog tome govori i sledeći nalaz – na pitanje: Da li je Vaš suprug ikada koristio mogućnost porodijskog odsustva sa posla? – čak 96,1% ispitanica odgovorilo je odrično. Ipak, odgovor na pitanje: Da li podržavate važeći zakon u Srbiji po kome očevi mogu u nekom periodu da uzmu porodijsko odsustvo umesto majke u periodu dok dete ne napuni godinu dana?, otkriva da velika većina ispitanica priželjkuje i razmišlja o jednoj drugačijoj realnosti.¹

Ipak, pritisak kulturnog konteksta koji strukturise rodne identitete majki unutar zadatih hegemonih svetonazora o rodnim hijerarhijama materijalizuje se u odgovorima ispitanica u obliku svojevrsne protivrečnosti sopstvene pozicije koja ih vezuje za kuću i potencijalno ugrožava dalji karijerni put. To je posebno vidljivo u odgovorima na pitanje: Prema Vašem mišljenju koji je najmlađi uzrast kada dete treba upisati u jaslice? (6 meseci 2,9%, godinu dana 30,8%, dve godine 36,7%, ako je moguće najbolje je ne upisati dete u jaslice jer mu je u tom periodu još uvek neophodno prisustvo majke 29,6%). Dakle, čak 66,3% žena misli da najmanje do druge godine života dete ne bi trebalo da ide u jaslice, a čak 97,1% se slaže da prvih godinu dana dete ne bi trebalo da ide u jaslice (Poleti Čosić i Petrović Trifunović 2017, 67).

U ovakvim uslovima i diskurzivnim konstrukcijama i kulturnim ograničenjima žene naučnice završavaju svoje školovanje i specijalizacije, zapo-

¹ Čak 61% ispitanica odabralo je odgovor – U potpunosti se slažem, Uglavnom se slažem 21,6%, Neutralna sam 7,1%, Donekle se slažem 3,6%, Uopšte se ne slažem 6,7% (Poleti Čosić i Petrović Trifunović 2017). To pokazuje da više od 80% ispitanica smatra da je u redu da oba roditelja podnesu određene karijerne žrtve tokom perioda neposredno po rođenju deteta.

šljavaju se i rade, i prolaze kroz različite faze životnih ciklusa koje uključuju i roditeljstvo.

Naravno, bilo bi pogrešno reći da se unutar ovih realno postojećih i simboličkih realnosti i njihovih podsistema ne dešavaju značajne promene, pod uticajem različitih mera potaknutih politikama *gender mainstreaming-a*.

Žene u akademskom polju u Srbiji: obrazovanje i zapošljavanje

Pod uticajem različitih politika *gender mainstreaming-a* i u društvu Srbije došlo je do značajnih promena u polju obrazovanja i strukture zaposlenih u sektoru visokog obrazovanja. Na ovom mestu ukazaćemo na neke od najznačajnijih trendova koje je moguće pratiti u poslednjem desetogodišnjem periodu u Republici Srbiji.

U ovom periodu prvi put u istoriji visokog obrazovanja na ovim prostorima beležimo nadzastupljenost žena među onima koji su upisali visoko obrazovanje (videti tabele 1 i 2).

Tabela 1. – Upisani studenti 2007. i 2009, distribucija prema polu

Studenti	2007			2009		
	Ukupno	Muški	Ženski	Ukupno	Muški	Ženski
20–24	500542	255127 (50,9%)	245415 (49,0%)	480717	245752 (51,1%)	234965 (48,8%)
Studenti	145493	68636 (47,1%)	76857 (52,8%)	174777	80255 (45,9%)	94522 (54,0%)
Procentualno učešće studenata u opštoj populaciji starosti 20–24	29%	27%	31%	36,4%	32,7%	40,2%

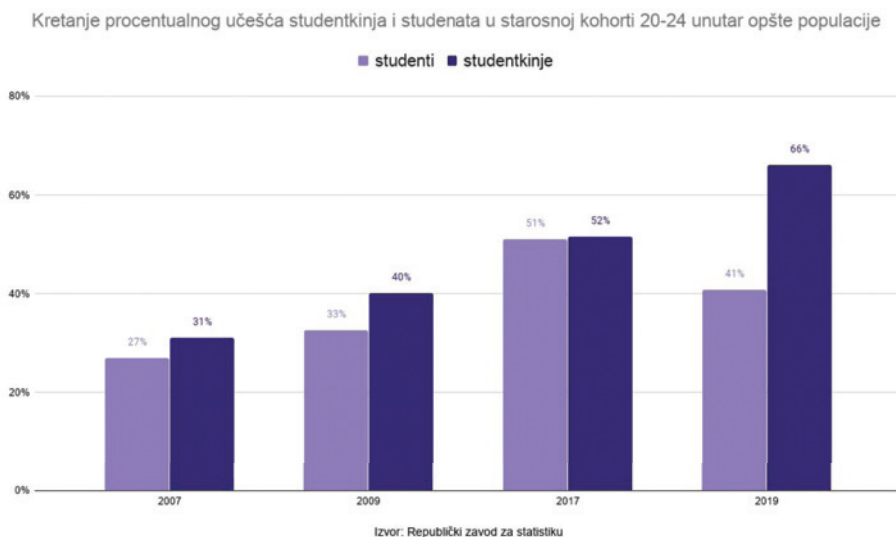
Izvor: Republički zavod za statistiku

Tabela 2. – Upisani studenti 2017. i 2019, distribucija prema polu

Studenti	2017			2019		
	Ukupno	Muški	Ženski	Ukupno	Muški	Ženski
20–24	439741	225231 (51,2%)	214510 (48,7%)	439741	225231 (51,2%)	214510 (48,7%)
Studenti	226016	115206 (50,9%)	110810 (49,02%)	249771	108092 (43,2%)	141679 (56,7%)
Procentualno učešće studenata u opštoj populaciji starosti 20–24	51,39%	51,1%	51,65%	56,7%	47,9%	66,0%

Izvor: Republički zavod za statistiku

Kao što prethodne tabele pokazuju procentualno učešće studentkinja u starosnoj kohorti 20–24 godine u opštoj populaciji je kontinuirano raslo u periodu između 2007. i 2019. godine, od 31% u 2007. do neverovatnih 66% u 2019. godini (videti grafikon 1). Na osnovu priloženih podataka nameće se zaključak da su učinjeni značajni koraci u uklanjanju otpora vezanih za pristup žena visokom obrazovanju do tačke da sada treba razmišljati o razlozima podzastupljenosti muškaraca među onima koji upisuju visoko obrazovanje.

Grafikon 1. – Kretanje procentualnog učešća studentkinja i studenata u starosnoj kohorti 20–24 unutar opšte populacije

Ovaj trend porasta prisustva žena zabeležen u stopama upisa studentkinja i studenata na fakultete primetan je i u podacima koji se odnose na diplomirane studente prema kojima jedva nešto manje od 60% diplomiranih studenata u 2017. i 2019. godini čine žene (videti tabelu 3).

Tabela 3. – Diplomirani studenti 2017. i 2019, distribucija prema polu

Diplomirani studenti 2017. i 2019. – distribucija prema polu				
	2017		2019	
Muški	21460	41,5%	18519	40,8%
Ženski	30136	58,4%	26761	59,1%
Ukupno	51596	100%	45280	100%

Izvor: Republički zavod za statistiku

Na osnovu ovih podataka moguće je zaključiti da su studentkinje iznadprosečno prisutne kako među onima koji upisuju fakultete tako i među onima koji ih završavaju.

Međutim, kada pogledamo podatke koji se odnose na strukturu zaposlenih u sektoru visokog obrazovanja podaci izgledaju nešto drugačije (videti tabelu 4).

Tabela 4. – Nastavno osoblje prema polu

Nastavno osoblje	2017			2019		
	Ukupno	Muški	Ženski	Ukupno	Muški	Ženski
Ukupno	16280	8353 (51,3%)	7927 (48,6%)	16552	8313 (50,2%)	8239 (49,7%)
Nastavnici	11503	6148 (53,4%)	5355 (46,5%)	11983	6248 (52,1%)	5735 (47,8%)
Saradnici	4777	2205 (46,1%)	2572 (53,8%)	4569	2065 (45,1%)	2504 (54,8%)

Izvor: Republički zavod za statistiku

Ono što je uočljivo je trend opadanja procentualnog učešća žena kako se pomeramo ka hijerarhijski višim (nastavničkim) pozicijama, što je, sasvim sigurno, posledica suočavanja žena sa različitim vrstama sistemskih otpora o kojima je bilo reči i u ovom radu. Tako, možemo zaključiti da rod umanjuje karijerne potencijale žena u akademskoj profesiji, u Srbiji kao i na drugim mestima u svetu.

Zaključak

Uprkos otporima sa kojima se suočavaju, visokoobrazovane žene visoko vrednuju mogućnost za ostvarivanje dobrog balansa između profesionalnog i porodičnog života, smatrajući da lično „zadovoljstvo proističe upravo iz njihove maksimalne usklađenosti“ (Blagojević 1991, 248). Nažalost, hegemoni kulturni kontekst ne podržava ovaj za naučnice priželjkivani scenario, izlažući ih izazovima različitih formi systemske inhibicije koji doprinose odustajanju žena od praćenja akademskog karijernog puta. S druge strane, i sama akademska zajednica u određenim kritičnim trenucima zauzima distancu prema svojim članicama i to naročito onima koje odluče da se realizuju i kao majke, što se materijalizuje kao rodno determinisano „slepilo“ za različita iskustva i izazove koje donosi roditeljstvo, a naročito majčinstvo.

Ipak, iako ova različita ograničenja na izvestan način ucrtavaju diskurzivne granice našeg sveta, ona u isto vreme mogu postati i polazna tačka u kojoj „naša imaginacija može prkosno otpočeti ponovo“ (Glover i Kaplan 2000, 160) da osmišljava kreativne prostore slobode i samorealizacije. U tom smislu neophodno je uložiti dodatni napor da se identifikuju osujećujuća uporišta otpora unutar hegemonih kulturnih/društvenih i supkulturnih/akademskih matrica, kako bi se ti strukturni otpori razumeli i efikasno dekonstruisali, a postojeća „pohlepna, nesigurna i selektivno ‘slepa’“ (Thun 2020) akademska zajednica učinila senzibilnom i inkluzivnom u odnosu prema različitim životnim izborima svojih članica i članova. Jer samo zajednica koja podržava svoje članove u potrazi za ličnim i kolektivnim interpretacijama novih simboličkih političkih i društvenih realnosti, koje će počivati na diskurzivnim konstrukcijama i sistemima klasifikacija koji neće biti isključujući i opresivni prema onima koji žele da iskuse zadovoljstvo u iskoračivanju izvan njihovih granica, jeste ona koja može da participira u kreiranju novog hegemonog kulturnog diskursa slobode i ravnopravnosti.

Literatura

- Acker, Joan. 2006. “Inequality regimes: Gender, class, and race in organizations”. *Gender & Society* 20: 441–464.
- Apple, Michael W. 2012. *Ideologija i kurikulum*. Edicija Reč, Beograd: Fabrika knjiga.
- Bates, Thomas R. 1975. “Gramsci and the Theory of Hegemony”. *Journal of the History of Ideas* 36(2): 351–366.
- Blagojević, Marina. 1991. *Žene izvan kruga: profesija i porodica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

- Bobić, Mirjana. 2017. „Od partnerstva ka roditeljstvu: od uzajamnosti do odvojenosti“. U „U senci javnih politika: Rodne politike i rodno iskustvo“, ur. Nada Sekulić, Isidora Jarić i Ognjen Radonjić. *Limes Plus* 14(2): 107–134.
- Chesler, Naomi C., Gilda Barabino, Sangreeta N. Bahatiaand and Rebeca Richards-Kortum. 2010. „The Pipeline Still Leaks and More Than You Think: A Status Report on Gender Diversity in Biomedical Engineering“. *Annals of Biomedical Engineering* 38(5): 1928–1935. doi: 10.1007/s10439-010-9958-9.
- Crenshaw, Kimberle. 1991. „Mapping the Margines: Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color“. *Stanford Law Review* 43(6): 1241–1299.
- Glover, David and Cora Kaplan. 2000. *Genders*. Routledge, London and New York.
- Haraway, Donna. 2002. „Manifest za kiborge: nauka, tehnologija i socijalni feminizam na kraju dvadesetog veka“. U *Uvod u feminističke teorije slike*, ur. Branislava Anđelković. Beograd: Centar za savremenu umetnost.
- Jarić, Isidora & Valentina Sokolovska. 2017. „Ego i alteri: Socijalna analiza ličnih mreža podrške majkama u Srbiji“. U „U senci javnih politika: Rodne politike i rodno iskustvo“, ur. Nada Sekulić, Isidora Jarić i Ognjen Radonjić. *Limes Plus* 14(2): 153–174.
- Poleti Ćosić, Dunja & Tamara Petrović Trifunović. 2017. „Institucionalna podrška usklađivanju profesionalne i porodične sfere u Srbiji“. U „U senci javnih politika: Rodne politike i rodno iskustvo“, ur. Nada Sekulić, Isidora Jarić i Ognjen Radonjić. *Limes Plus* 14(2): 49–74.
- Radović, Nadežda. 2000. *Možeš ti to Vesna, možeš*. Edicija Ženski identiteti. Beograd: Medijska knjižara Krug.
- Секулић, Нада. 2012. „Оснивање студија рода на Филозофском факултету у Београду: Разговор са проф. Анђелком Милић“. У „Сто година социологије у Србији“, ур. Слободан Антонић. *Социолошки ипреглед*, посебно издање, 46(3–4): 783–795.
- Sekulić, Nada. 2017. „Populaciona politika iz ugla žena – analiza iskustava i političkih opredeljenja“. U „U senci javnih politika: Rodne politike i rodno iskustvo“, ur. Nada Sekulić, Isidora Jarić i Ognjen Radonjić. *Limes Plus* 14(2): 15–48.
- Šic, Alfred. 1998. „O višestrukim realnostima“. U *Interpretativna sociologija*, ur. Ivana Spasić, 87–108. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Thun, Cecilie. 2020. „Excellent and gender equal? Academic motherhood and ‘gender blindness’ in Norwegian academia“. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/gwao.12368?referrer_access_token=NgaXa5ivd2G2pES4NAJAYIta6bR2k8jH0KrdpFOxC665diPaElRCXLjGy57_oN3cjuUVIDOppJUyhrpbA_pCf9kNErRQ4_WbkF6-XXvIBWJ2bRd04odxbI1tuQy4UetnUGyKDTKcvdBwUtyNpFRF6A%3D%3D
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. 2016. *Postajanje roditeljem u Srbiji: Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Wennerås, Christine and Agnes Wold. 1997. „Nepotism and sexism in peer-review“. *Nature* 387: 341–343.

Isidora Jarić

FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF BELGRADE

Does Gender Impair Women's Careers Prospects in Academic Profession? The Case Study of Higher Education in Serbia

The paper examines the impact of gender on career prospects within the academic profession. The analysis is based on several different types of empirical data: (1) official statistics, (2) relevant researches on the position of women in science and the various problems they deal with, and (3) testimonials with biographical elements of renowned women scientists (including their own autobiographies, biographies, interviews, articles...). In the paper is made an attempt to interpret data from official statistics related to the representation of women within the field of higher education (including data of the representation of female students, as well as graduates of different levels of study, female employees in the positions of associates and teachers) and perceived matrix in gender distribution in contemporary and historical perspective, with the help of discursive analysis. The discursive analysis situates these data in a concrete social and historical, local and global, context and shows that gender imbalance in the historical perspective within the academic field decreases, especially in positions that generate less social power (such as student and associate positions), while in positions that generate higher levels of social power (such as teacher) gender inequalities distribution is still retained, true to a reduced extent. Based on available researches and testimonials the analysis mapping and analyzing spots of tension in: (a) societal (related to the broader social and cultural context), (b) systemic (related to higher education) and (c) individual plan, which preclude the establishment of an academic climate that will not further generate and perpetuate the matrix of gender inequalities.

Keywords: gender, women, women scientists and scholars, academic profession, higher education, Serbia.

**NAUČNE DISCIPLINE
I RODNA RAVNOPRAVNOST**

Ažinova škola poezije: konstrukcija istorije i budućnost *druge linije**

Razmatranje Ažinove škole poezije izvešću kao specifičnu istorizaciju koja ukazuje na dve značajne razine. Prva razina se odnosi na realizaciju kreativne zajednice autorki koje su svojom praksom razvile angažovani pesnički diskurs u kontekstu feminističkih institucija 90-ih godina 20. stoleća. Taj diskurs nastaje iz uverenja da je poezija specifično polje znanja i da je u njoj moguće razviti autorefleksivne spisateljske pozicije. Rezultat tog nastojanja je hibridizacija pesničkih procedura u mešanju poezije i teorije, rad na formalnim aspektima pesme. Na drugoj razini ovu ću praksu u postupku nove istorizacije eksperimentalne poezije smestiti u kontekst *druge linije* (termin Ješe Denegrija). Razotkrivaju se diskontinuiteti eksperimentalne pesničke prakse kao specifične ženske prakse u istorijskoj perspektivi. Istovremeno se postavlja pitanje o budućnosti pesničkog eksperimenta u lokalnom kontekstu. Ovaj narativ razotkriće borbe unutar jednog marginalnog polja kakvo je poezija za definisanje pesničke prakse kao teorije prakse.

Gljučne reči: autorefleksivnost, Ažinova škola poezije, istorizacija poezije, pesnički eksperiment, *druga linija*.

Govoriti o poeziji širem naučnom auditorijumu izaziva izvesnu nelagodnu, jer je poezija marginalni žanr. U okvirima pesničke kulture savremena radikalna poezija, i pored obnovljenog globalnog interesovanja za neoavangardne književne prakse, ne postoji. To znači da se radikalne prakse naučnim aparatima istorije književnosti proizvode kao zaokružene i završene formacije koje sa savremenošću nemaju nikakve veze. Radikalna poezija dovodi u pitanje kodove i konvencije dominantnog modela narativne lirске pesme koja funkcioniše u senci velikog hegemonog žanra – proze, i kao takva je jedino moguća u savremenosti lokalne sredine. Feminističke teoretičarke u Srbiji i postjugoslovenskoj regiji nisu zainteresovane za poeziju, jer je marginalni žanr, ali i zato što se smatra da nije pogodna za kulturalnu analizu, jer navodno ne pruža uvid u bit i složenost društvenosti. Ova višestruka margi-

* Rad je nastao u okviru projekta *Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine*, br. 178029, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

nalizacija ima i pozitivnu stranu, jer poezija kao manje nadzirano polje kulturalne proizvodnje dopušta da se u njenom polju makar povremeno razviju radikalne prakse u momentima kada one postanu značajan transnacionalni trend. To se dogodilo sa Ažinovom školom poezije.

Ažinova škola poezije¹ nastala je krajem 1990-ih u nacionalnom pesničkom polju koje je u potpunosti bilo okrenuto prošlosti, kako po formi tako i po sadržaju. Produkcija je bila prezasićena pesmama pisanim vezanim stihom, a pesnici i pesnikinje opsesivno su se bavili temama nacionalne istorije i lokalnim religioznim kontekstom. Urbana savremena poezija gotovo da je nestala. Časopis *ProFemina* bio je institucionalna platforma koja je dala prostora urbanim modernim pesničkim praksama, kao i praksama koje su referirale na avangardno/neoavangardno nasleđe, koje je od početka 1980-ih potiskivano iz polja aktuelne pesničke proizvodnje. U 1990-im godinama ova poezija je eksplicitno i implicitno imala i politička značenja u vremenu obnovljenih nacionalnih mitova i jugoslovenskih ratova u kojima su se uspostavljali mononacionalni državni okviri koje danas još uvek u velikoj meri dramatično živimo. Škola se artikulisala u kontekstu pružanja simboličkog otpora procesima radikalizacije nacionalizama. Najuzi kontekst njenog nastanka bile su feminističke organizacije koje su se zalagale za mirovno rešenje jugoslovenskih sukoba i na nivou mikropolitike svakodnevnog života, ali i u kulturalnoj proizvodnji teorije, književnosti i vizuelnih umetnosti uvodile emancipatorske prakse. Mogu se pomenuti Centar za ženske studije i komunikacije, *ProFemina*, a kasnije i Asocijacija za žensku inicijativu, BOŠ, i drugi projekti vezani za kulturu.

Rad koji smo artikulisale zasnivao se na primeni modela razvijenog u jugoslovenskim neoavangardnim i postavangardnim zajednicama *druge linije*, da upotrebim ovaj izraz istoričara umetnosti Ješe Denegrija. *Druga linija* u vizuelnim umetnostima označavala je socijalističke jugoslovenske umetničke prakse koje su se otvarale transnacionalnim uticajima suprotstavljajući se lokalnim hegemonim nacionalnim tradicionalnim umetničkim kontekstima (Denegri 2000). Isti termin možemo preuzeti i njime označiti radikalne pesničke prakse, koje dovode u pitanje dominantne procedure i postupke u polju poezije. Dominantne prakse stalno se i bez ostatka upisuju u pesnički svetonazor uobličen onim što se smatra da je nacionalna pesnička tradicija. Ali ta tradicija je proizvedena i uokvirena interpretativnim zahvatima etabliranih kritičara i kritičarki koji uspostavljaju granice u kojima se može kretati

¹ Ažinova škola poezije i teorije je feministička eksperimentalna pesnička formacija nastala oko 1996. Ažin je skraćena naziva feminističke organizacije Asocijacija za žensku inicijativu u čijim prostorijama je škola delovala.

književna proizvodnja. Na taj način stvaraju fiksno polje univerzalnih trans-istorijskih nacionalnih pesničkih vrednosti.

I pored toga što su tokom 20. stoleća u jugoslovenskim književnostima postojale radikalne pesničke prakse, *drugu liniju* nije bilo moguće uspostaviti ni na nivou kompleksa radikalnih poezija koje su se realizovale između nacionalnih i nadnacionalnih u smislu jugoslovenskih pesničkih praksi i njihovih neposrednih relacija sa transnacionalnim poljem poezije. *Koncept druge linije* se u diskursu o poeziji nije mogao artikulirati zato što je polje poezije ostalo zarobljeno u orbiti jugoslovenskih socijalističkih nacionalnih identiteta, jer je medijum kojim se ono služi nacionalni jezik,² a konceptualni okvir – institucionalno proizvedeno nacionalno polje kulture. Radikalne pesničke prakse su taj okvir probijale i zato se nisu mogle jednostavno i lako apsorbovati u nacionalnu kulturu. One su u uslovima jugoslovenskog socijalizma ostajale na marginama ili su u jednom istorijskom trenutku pozicionirane kao hegemoni, da bi se u narednim periodima ponovo marginalizovale. U socijalističkoj jugoslovenskoj Republici Sloveniji, radikalna struja poezije je u 70-im postala hegemon. U Hrvatskoj je kritičarskim dejstvom pojma *poezija iskustva jezika* integrisana u kanon i u mekšem obliku postala osa koja kao dominantna (da upotrebim ovaj termin ruskih formalista) (Jakobson 1978, 120–126) artikuliše produkciju u različitim istorijskim periodima. U Srbiji je radikalna pesnička praksa ostala na marginama usled neupitne hegemonije beogradske narativne paradigme urbane poezije. Ali usled globalizacijskih pritisaka interesovanje za radikalne prakse je obnovljeno i ovaj tekst se realizuje zahvaljujući tom transnacionalnom imperativu. U njemu Ažinovu školu smeštam u kontekst *druge linije* poezije koja se artikulirala u različitim istorijskim periodima postojanja Jugoslavije. Trenutak njenog nastanka i referiranje na korpuse koji se raspadom Jugoslavije definitivno odvajaju po nacionalnoj liniji definisanoj uspostavljenim državnim granicama, u osnovi je bilo političke prirode. Značajnu podršku našem radu pružila je zagrebačka pesnikinja i kritičarka Darija Žilić, te je zahvaljujući njenoj interpretaciji Ažin postao vidljiv kako u postjugoslovenskoj regiji, tako i u samoj Srbiji (Žilić 2010, 48–49).

Ažinova škola je nastala i delovala je u zatvorenom srpskom postsocijalističkom društvu u uslovima rata u okruženju i međunarodnih sankcija. Feminističke organizacije, pre svega Asocijacija za žensku inicijativu koja joj

² Za razliku od vizuelnih umetnosti koje se služe vizuelnim jezicima (slikarstvo boja, linijama i površinama, skulptura drvetom ili kamenom, video umetnost videom), medijum poezije je nacionalni jezik kulture u kojoj se piše (srpski, engleski, nemački, ruski, hrvatski, itd.).

je dala prostor, bile su i konceptualni okvir, što je značilo da se rad autorki implicitno i eksplicitno vezivao za feminističke ideje. Nastala je iz potrebe da se konstruiše novi koncept poezije koji bi generisao pesničku praksu radikalno različitu u odnosu na tadašnju produkciju u njenom celokupnom rasponu. Referentni model permanentnog samoobrazovanja pružile su umetničke zajednice u rasponu od slovenačkog OHO-a, zagrebačke neformalne Grupe šestorice, beogradske istoričarke umetnosti Biljane Tomić, beogradske Grupe 143 i Zajednice za istraživanje prostora. Rad je organizovan kao radionica na kojoj se čitaju manifesti istorijskih avangardi i o njima se raspravlja. Dok se dominantni tok poezije uvek artikuliše internalizacijom 'neupitnih najviših' pesničkih vrednosti, u Ažinu smo insistirale na eksplicaciji poetike. Referentni su bili ruski kubofuturizam i italijanski futurizam, anglosaksonski radikalni modernizam, jugoslovenski zenitizam, zatim slovenački reizam, vojvođanski konceptualizam, američka bit poezija, poezija Blek Mauntina kao i jezička poezija. U nizu imena čijim smo se radom bavile mogu se izdvojiti Velimir Hlebnjиков, Ezra Paund, Alen Ginzberg, Deniz Levertov, rani Tomaž Šalamun, Slobodan Tišma, Vladimir Kopicl, Nina Živančević, Jelena Lengold, Jelena Marinkov, Jasna Manjulov, Zorica Radaković, Sanja Marčetić i Josip Sever (Đurić 2010, 77). Znanje o poeziji sticalo se čitanjem i interpretiranjem manifesta i autopoeitičkih tekstova, kao i usmenom artikulacijom poetičkih ideja koje su u srži radikalnih praksi. Časopis *Delo* iz 1988. posvećen američkim poetikama funkcionisao je kao značajan referentni okvir posebno kada se radi o savremenim poetikama. Zato je važno istaći da je čitanje poetika i manifesta imalo performativnu moć generisanja nove Ažinove pesničke i autopoeitičke prakse. Intenzivni zajednički rad imao je za cilj konstrukciju zajednice pesnikinja. Dok su u bivšoj Jugoslaviji u umetničkim zajednicama (ali i transnacionalno) autorke bile retke, feministički postsocijalistički okvir omogućio je upravo konstituisanje zajednice pesnikinja. Za razliku od ovog koncepta, pesničke radionice transnacionalno, ali i lokalno (u tom trenutku u Beogradu postojalo je nekoliko projekata pesničkih radionica) razvijale su osećaj prema zanatskoj strani pesničkog umeća. To je značilo da polaznici/polaznice radionice uče kako da rade na sopstvenom tekstu. U tekstu „*Vertikalni horizont pre i posle*“ Danica Pavlović je taj proces, sproveden u Centru za stvaralaštvo mladih, koji je vodio Vasa Pavković, opisala na sledeći način: „uz prve podrške, kritike, sugestije i *tajne zanata*, moja poezija je od *bujice patetike* počela da se transformiše u narativnu, liričnu poeziju“ (Pavlović 2004, 14–15).

Radikalne pesničke prakse uspostavljaju se kao ekscenone u odnosu na dominantni tok. One se samosvesno izgrađuju na suprotnim principima od

onih koje su generativne za poeziju dominantnog toka. U tome je njihov implicitni subverzivni potencijal. Ali radikalne poetike se artikuliraju i kao eksplicitno subverzivne u smislu artikulacije radikalno drugačijih svetonazora i obrazaca ponašanja koji korespondiraju sa samom pesničkom praksom. Značajno mesto razlike je i uverenje da pisati poeziju znači misliti poeziju i misliti poezijom. Ovo je značilo intervenirati u antiintelektualni dominantni tok intelektualizacijom poezije, koja tek danas u procesima globalizacije zahvata i lokalne dominantne tokove različitih nacionalnih kultura. U prvoj fazi Ažinove škole ovaj kredo sproveden je uz manji ili veći stepen hibridizacije lirskim zahvatom, koji se smatra suštinom poetske prakse. Iz tog ideološkog stava izvedena je antologija *Diskurzivna tela poezije: poezija i poetike nove generacije pesnikinja*. U knjizi se nalazi poezija i autopoetički tekstovi Danice Pavlović, Ljiljane Jovanović, Natalije Marković, Snežane Žabić, Ivane Velimirac, Tamare Šuškić, Jelene Tešanović, Dragane Popović, Ksenije Simić, Sanje Petkovske, Jelene Savić, Snežane Roksandić i Ane Seferović, a na kraju su kritičarski tekstovi Aleksandra Trklje i Dubravke Đurić. U skladu sa etikom radikalnih praksi, moja odluka je bila da se antologija demokratski označi kao zajednički urednički poduhvat, što u dominantnim institucionalnim okvirima uglavnom nije praksa. Pesnikinje su birale svoje pesme i pisale su tekstove na kojima sam zatim sa njima radila na konačnom uobličanju. Standard postavljen u antologijama poput *New American Poetry* Donalda Alena iz 1960. koja je dopunjena antologijom tekstova *The Poetics of New American Poetry* koju su 1973. uredili Donald Alen i Voren Tolman ili *In the American Three: Language, Realism, Poetry* Rona Silimana (Silliman) iz 1986. ovde je sproveden: pored poezije svaka pesnikinja je pisala autopoetički tekst, eksplicirajući autorsku poziciju. Tekstovi se realizuju u velikom rasponu hibridizacija: od poetičkog teksta koji eksplicira odnosno konstruiše autorske pozicije do teksta koji koristi pesničke strategije i meša ih sa ekspliciranjem poetike. Ovaj postupak možemo povezati sa produkcijom novosadskih konceptualnih grupa KoD i ∃) koju su u relaciji sa slovenačkom reističkom pesničkom praksom i specifičnom produkcijom tekstualnog korpusa oni ostvarili tokom 70-ih godina 20. veka. Budući da smo radile u uslovima kada globalna reaktualizacija neoavangarde još nije zahvatila srpsku nauku o književnosti, ovaj koncept se ostvarivao posredstvom uticaja modela koji je od 70-ih godina razvijan u američkoj jezičkoj poeziji. Ovde možemo govoriti o vraćanjima i zaobilaznim dolascima do određene destinacije u terminologiji Eduarda Glisanta (Ramazani 2009, 10). Do praksi koje su u jednom nacionalnom polju uklonjene iz aktuelnosti, čime im se onemogućava da deluju kao aktanti – kao

nexusi koji generišu nove tekuće prakse, dolazi se zaobilazno, posredstvom transnacionalnih modela.

Ažinova škola je u srpskoj pesničkoj kulturi reaktualizovala autopoetiku kao žanr te su u jednom trenutku svi mlađi pesnici i pesnikinje govorile o njenom značaju. Ona je uticala na generaciju pesnika rođenih od sredine 70-ih do početka 80-ih postavivši kao normu poetsko stvaranje koje proizlazi iz radikalnih modernističkih i postmodernistički neeklektičkih pesničkih opusa. Svojom drugom fazom, o kojoj u ovom tekstu nije bilo reči pokazala je da je moguće u savremenosti pisati poeziju koja se zasniva na vizuelnoj konfiguraciji stranice papira. Njen značaj kao sada već istorijskog fenomena tek treba razmotriti.

Literatura

- Denegri, Jerko. 2000. *Umjetnost konstruktivnog pristupa: Exat 51, Nove tendencije*. Zagreb: Horetzky.
- Đurić, Dubravka. 2010. *Politika poezije: tranzicija i pesnički eksperiment*. Beograd: Ažin.
- Jakobson, Roman. 1978. *Ogledi iz poetike*, prevod Ljubica Došen i drugi. Beograd: Prosveta.
- Pavlović, Danica, et al. 2004. *Diskurzivna tela poezije: poezija i autopoetike nove generacije pesnikinja*. Beograd: Ažin.
- Ramazani, Jahan. 2009. *A Transnational Poetics*. Chicago: Chicago University Press.
- Žilić, Darija. 2010. *Muza izvan geta: Ogledi o suvremenoj književnosti*. Zagreb: Biokova.

Dubravka Đurić

FACULTY OF MEDIA AND COMMUNICATIONS, SINGIDUNUM UNIVERSITY

AŽIN's School of Poetry: The Construction of History and the Future of the *Second Line*

The paper considers AŽIN's school of poetry as a specific historicisation illustrating two significant levels. The first level refers to the realisation of a creative community of female authors who, through their practice, developed an engaged poetic discourse in the context of feminist institutions in the 1990s. This discourse arises from the belief that poetry is a specific field of knowledge within which it is possible to develop self-reflexive writing positions. The result of that effort is the hybridisation of poetic procedures in mixing poetry and theory, and work on the formal aspects of the poem. On the second level, in the process of a new historicisation of experimental poetry, I will place their practice in the context of the *second line* (to use Ješa Denegri's term). The discontinuities of experimental poetic practice as a specific female practice in a historical perspective are revealed. At the same time, a question about the future of the poetic experiment in the local context arises. This narrative will reveal the struggles within a marginal field such as poetry to define poetic practice as a theory of practice.

Keywords: self-reflexivity, AŽIN's school of poetry, historicisation of poetry, poetic experiment, *second line*.

Žene u astrofizici

Prvi deo rada biće posvećen ženama koje su dale značajan doprinos razvoju astrofizike u svetu od kraja 19. veka do danas, kao i njihovom položaju u nauci i društvu. U drugom delu biće prikazani počeci razvoja astrofizike kod nas i kratke biografije prvih žena-profesora Beogradskog univerziteta, koje su utemeljile univerzitetsku nastavu u ovoj oblasti i značajno uticale na njenu promociju i popularizaciju u društvu. Na kraju će se diskutovati o zastupljenosti žena na svim nivoima studija astronomije i astrofizike tokom pet decenija nastave astrofizike na Univerzitetu u Beogradu, kao i o njihovim najvažnijim dostignućima u nauci, obrazovanju i društvu uopšte.

Ključne reči: žene u nauci, istorija nauke, astrofizika.

Astrofizika je najmlađa astronomska disciplina, koja se za 160 godina svog postojanja izuzetno brzo i burno razvijala. Tome su svojim radom i otkrićima značajan doprinos dale žene. Istovremeno se boreći za pravo glasa i jednaka prava na obrazovanje i rad, žene su tiho i strpljivo stvarale istoriju i u oblasti astrofizike ostavile neizbrisiv trag.

Žene sa Harvarda

Prve žene koje su se bavile astrofizikom bile su zaposlene na opservatoriji Harvard krajem 19. i početkom 20. veka. Početkom 1880-ih, zahvaljujući razvoju fotografije, Opservatorija je raspolagala ogromnim brojem snimaka zvezdanih spektara koje je trebalo obraditi i analizirati. Tadašnji direktor Opservatorije, Edvard Pikering (Edward Charles Pickering), nezadovoljan radom svog asistenta, otpušta ga i na njegovo mesto zapošljava svoju kućnu pomoćnicu Viljaminu Fleming (Williamina Paton Stevens Fleming, 1857–1911), učiteljicu iz Škotske. Bez fakultetskog i astronomske obrazovanja, ali savesno i s ljubavlju, radila je prvo kao pomoćnik da bi vrlo brzo predložila prvi sistem klasifikacije zvezdanih spektara. Njen rad je nagrađen počasnim članstvom Kraljevskog astronomske društva (1906). Ona je bila prva od nekoliko desetina žena koje su za vreme Pikeringovog mandata (1877–1919) bile angažovane na Harvardu i radile tokom skoro 40 godina (1885–1924)

na obradi spektara i klasifikaciji zvezda. Pikerling je ženama poverio ovaj posao, koji je zahtevao izuzetno strpljenje i pedantnost. Time je ustalasio patrijarhalnu akademsku javnost, koja je ove žene nazivala „Pikeringov harem“ ili „Harvardske računaljke“, što odslikava položaj žena u vreme kada nije bilo uobičajeno da žene stiču obrazovanje i rade van kuće. I kada su radile bile su, za isti posao, znatno slabije plaćene od muških kolega. Nekolicina njih koje su bile fakultetski obrazovane dale su značajan doprinos nauci.

Eni Kenon (Annie Jump Cannon, 1863–1941) diplomirala je fiziku na Vesli koledžu i 1907. godine postala magistar astronomije. Na Harvardu je radila 45 godina i ustanovila sistem klasifikacije zvezdanih spektara, koji se i danas koristi. Klasifikovala je više od 350000 zvezda. Posedovala je izuzetnu koncentraciju, strpljenje i odličnu memoriju, osobine neophodne za izradu konzistentne klasifikacije objavljene (1924) u vidu čuvenog HD (Henry Draper) kataloga zvezda, nazvanog u čast pionira astronomske spektroskopije. Eni Kenon je bila prva žena koja je dobila (1925) počasni doktorat Oksfordskog univerziteta, bila je počasni član Kraljevskog astronomskeg društva (1931) i dobitnica medalje Nacionalne akademije nauka koja nosi ime Henrija Drejpera. Od novčanog dela nagrade koji je dala Američkom astronomskom društvu, ustanovljena je nagrada The Annie Jump Cannon Award, za žene koje su dale značajan doprinos astronomiji.

Antonija Mori (Antonia Maury, 1866–1952) diplomirala je na Vasar koledžu. Predložila je modifikaciju postojećeg sistema klasifikacije zvezdanih spektara, koju Pikerling nije prihvatio, pa je ona svoj katalog 681 sjajnih zvezda objavila samostalno u *Harvardskim analima* (1897). To je bio prvi katalog na kome je stajalo ime jedne žene kao autora. Tek dvadesetak godina kasnije ispostavilo se da je njena klasifikacija od velikog značaja, jer je predstavljala prvi korak u korišćenju spektara za određivanje luminoznosti zvezda i rastojanja do njih. Dobila je nagradu Eni Kenon (1943), a jedan krater na Mesecu nosi njeno ime.

Henrijeta Svon Livit (Henrietta Swan Leavitt, 1868–1921) diplomirala je na Redklif koledžu. Kao jedna od „Harvardskih računaljki“ radila je na katalogizaciji promenljivih zvezda. Na fotografijama Magelanovih oblaka otkrila je oko 1800 promenljivih zvezda među kojima i cefeide. Njeno otkriće (1912) relacije „period-sjaj“ za cefeide jedno je od najznačajnijih za određivanje vangalaktičkih rastojanja. Jedan asteroid i jedan krater na Mesecu nose njeno ime.

Sesilija Pejn-Gapoškin (Celilia Helena Payne Gaposchkin, 1900–1979) završila je studije na Univerzitetu u Kembridžu, ali diplomu nije dobila, jer do 1948. godine Kembridž nije dodeljivao diplome ženama. Za studije i rad

na Harvardu dobila je stipendiju Edvarda Pikerina (1923) ustanovljenu za studentkinje. Njen doktorat (1925) bio je prvi doktorat iz astronomije na opservatoriji Harvard. Po rečima čuvenog astronoma Oto Struvea njena disertacija „Zvezdane atmosfere“ bila je najbriljantnija doktorska disertacija ikada napisana u astronomiji. Sesilija je bila prva koja je ustanovila da je vodonik najobilniji hemijski element na zvezdama. Postala je prva žena – redovni profesor i šef Katedre za astronomiju na Harvardu (1954). Jedan asteroid nazvan je po njoj.

Moderna astrofizika

Drugu polovinu dvadesetog veka obeležila su imena nekoliko značajnih žena. Margaret Barbidž (Margareth Burbidge, 1919–2020), rođena je u Engleskoj, doktorirala je 1943. godine na Londonskom univerzitetskom koledžu (UCL). Sa svojim suprugom i sa kolegama Faulerom i Hojlom objavila je 1957. čuveni B²FH rad o nuklearnoj sintezi hemijskih elemenata u zvezdama. Bila je direktor Kraljevske Griničke opservatorije (1972–74). Mnoge nepravde sa kojima se suočavala učinile su je jednim od najistaknutijih boraca protiv diskriminacije žena u astronomiji. Odbila je nagradu Eni Kenon jer se dodeljuje samo ženama. Bila je i prva žena predsednik Američkog astronomskog društva (1976), kao i prva žena član američke Nacionalne akademije nauka. Jedan asteroid nazvan je po njoj.

Vera Rubin (Vera Florence Cooper Rubin, 1928–2016) rođena je u Pensilvaniji. Diplomirala je astronomiju na Vasar koledžu. Odbili su da je upišu na poslediplomske studije u Princetonu, jer sve do 1975. godine nisu primali žene. Master studije fizike završila je na Kornel univerzitetu, a doktorirala je 1954. godine na Džordžtaun univerzitetu pod mentorstvom čuvenog Džordža Gamova. Najpoznatiji rad Vere Rubin i Kenta Forda (1970) o krivoj rotaciji spiralnih galaksija dao je dokaz postojanja tamne materije, čija masa znatno premašuje masu vidljive materije u galaksiji. Bila je druga žena u Nacionalnoj akademiji nauka (1981), dobila je pet počasnih doktorata, brojne nagrade i medalje, a jedan asteroid i greben na Marsu nose njeno ime.

Erika Bem-Vitenze (Erika Helga Ruth Böhm-Vitense, 1923–2017) rođena je u Nemačkoj. Doktorirala je na Univerzitetu u Kilu 1951. godine. Poznata je po svojim radovima o konvekciji, a njen mnogo puta citiran rad o konvekciji u Sunčevoj atmosferi iz 1953. godine bio je decenijama korišćen u modeliranju zvezdanih atmosfera. Osim po plodnom istraživačkom radu, poznata je i po izvrsnom udžbeniku o zvezdanim atmosferama. Primila je

nagradu Eni Kenon (1965) i Švarcšildovu nagradu (The Karl Schwarzschild Medal) (2003).

Beatris Tinsli (Beatrice Muriel Hill Tinsley, 1941–1981) rođena je u Engleskoj, a doktorirala je na univerzitetu Teksas u Ostinu (1966) na temu evolucije galaksija. Dobila je nagradu Eni Kenon (1974) i postala prva žena profesor astronomije na Jejlu (1978). Preminula je u svojoj 40. godini. Asteroid i planina na Novom Zelandu (2010) nazvani su po njoj.

Džoslin Bel Burnel (Jocelyn Bell Burnell, 1943), rođena u Severnoj Irskoj, diplomirala je fiziku na univerzitetu u Glazgovu, a doktorirala na Kembridžu (1969) kod Entoni Hjuīša (dobitnika Nobelove nagrade 1974). Otkrila je pulsare, ali je ostala bez Nobelove nagrade za to otkriće jer je bila doktorand. Bila je predsednik Kraljevske akademije nauka (2002–2004). Nepravda sa Nobelovom nagradom ispravljena je 2018. godine kada je primila Breakthrough nagradu (“The Breakthrough Prize”) od 3 miliona evra, čiji je najveći deo donirala za podsticaj žena i manjina u nauci.

Sandra Faber (Sandra Moore Faber, 1944) poznata je po svojim istraživanjima evolucije galaksija. Pošto je doktorirala postala je prva žena zaposlena na Univerzitetu u Kaliforniji, Santa Kruz i Lik opservatoriji. Njeno najznačajnije otkriće, poznato kao Faber-Džeksonova relacija, koristi se za određivanje vangalaktičkih rastojanja.

U 21. veku porastao je broj žena na svim meridijanima (Maria Teresa Ruiz, Čile; Kati Vivas, Venecuela; Meriem Čadid, Maroko; Čung-Pei Ma, Tajvan; Licia Verde, Italija i mnoge druge) koje svojim radom i rezultatima doprinose razumevanju procesa u svekolikoj vasijskoj materiji.

Zasnivanje astronomije i astrofizike na Beogradskom univerzitetu

Astronomija u Srbiji ima 140 godina dugu tradiciju. Godine 1880. na Velikoj školi osnovana je Katedra za astronomiju i meteorologiju, a za prvog profesora 1886. godine izabran je Milan Nedeljković, koji je studije astronomije i meteorologije završio u Francuskoj. On je 1887. godine osnovao Astronomsku opservatoriju u Beogradu i postao njen prvi direktor. Godine 1909. kada je Velika škola već postala Univerzitet, na poziv u Srbiju dolazi Milutin Milanković za profesora racionalne mehanike, teorijske fizike i nebeske mehanike, a potom i istorije astronomije. Najzad, 1926. godine izborom Vojislava Miškovića za profesora na Katedri teorijske i praktične astronomije, počinje razvoj astronomije kao posebne naučne i nastavne discipline. Prvi

diplomirani student astronomije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (1936) bila je gospođica Slobodanka Dimitrijević, o kojoj je tim povodom u *Politici* od 23. avgusta 1936. godine objavljen članak „Naša prva žena astronom“.

Beogradska škola astrofizike

Na Prirodno-matematičkom fakultetu (PMF) u Beogradu, osnovanom 1947. godine, na Katedri za astronomiju 1962. godine uveden je novi smer – Astrofizika. Dolaskom dr Ivana Atanasijevića (doktorirao u oblasti radio-astronomije na Fizičkoj grupi) na Astronomsku grupu 1958/59. godine uvedena je astrofizika kao poseban predmet. Sa Astronomске opservatorije u Beogradu (AOB), na kojoj je 1960. godine osnovao astrofizičku grupu na Katedri za astronomiju 1964. godine, na mesto docenta dolazi Vasilije Oskanjan. Međutim, već početkom 1966. godine docent Vasilije Oskanjan odlazi u Jermeniju, a prof. Ivan Atanasijević u Holandiju i Katedra ostaje bez nastavnika astrofizike za novouvedene astrofizičke predmete. Iste godine počinju i poslediplomske studije na astronomiji i bivaju upisani prvi studenti. Na poziv profesora Branislava Ševarlića, tadašnjeg šefa Katedre za astronomiju, na Katedru dolazi dr Mirjana Vukićević-Karabin. Njenim dolaskom počeo je razvoj, u svetu veoma cenjene, beogradske škole astrofizike.

Mirjana Vukićević-Karabin (25. novembar 1933 – 2. oktobar 2020)¹ rođena je u Skoplju, a osnovnu školu i gimnaziju završila je u Beogradu. U toku studija na Fizičkoj grupi PMF-a u Beogradu, zaposlila se 1956. godine kao saradnik u Institutu Mihajlo Pupin u Beogradu, u grupi za proučavanje jonosfere. Posle diplomiranja, 1957. godine, dobila je zvanje asistenta, a zatim i naučnog saradnika. Kao stipendista indijske vlade, školsku 1962/63. godinu provela je na usavršavanju u Nacionalnoj fizičkoj laboratoriji u Nju Delhiju. Pod mentorstvom prof. Mitre radila je na izradi doktorske disertacije o uticaju Sunčevih erupcija na Zemljinu jonosferu. Doktorsku disertaciju „Iznenadni jonosferski poremećaji – SID i metode njihove detekcije i proučavanja“ odbranila je 1965. godine na PMF-u u Beogradu. Januara 1966. godine izabrana je za savetnika. Na poziv prof. Ševarlića, 1968. godine konkuriše i biva izabrana za docenta na Katedri, za predmete Opšta astrofizika i Teorijska astrofizika. Dolaskom na fakultet bila je jedini nastavnik astro-

¹ Profesorka Mirjana Vukićević-Karabin bila je gošća Konferencije 12. februara 2020, kada je održano predavanje o njenom radu i doprinosu razvoju astrofizike u Jugoslaviji i Srbiji. Tada su i druge učesnice Konferencije imale priliku da je lično upoznaju.

fizike i predavala je sve astrofizičke predmete predviđene statutom PMF-a. Organizovala je Katedru za astrofiziku (1971) i bila njen šef do odlaska u penziju 1996. godine. U nekoliko mandata bila je šef Instituta za astronomiju (Katedra je tokom vremena menjala nazive). U zvanje vanrednog profesora izabrana je 1977. a u zvanje redovnog 1983. godine. Organizovala je poslediplomske studije iz astrofizike i bila mentor ili član komisija za više magistarskih i doktorskih disertacija. U osmišljavanju programa osnovnih i poslediplomskih studija imala je veliku pomoć francuskih akademika, profesora Pekera i Šacmana. Početkom 1980-ih godina institucionalizuje saradnju sa prof. Pekerom, sklapanjem bilateralnog ugovora o naučnoj saradnji Jugoslavije i Francuske u oblasti astrofizike. Sa profesorom Ševarličem organizovala je bilateralnu naučnu saradnju sa Mađarskom i Čehoslovačkom. Na osnovu ovih međudržavnih ugovora veliki broj mladih astronoma i astrofizičara bio je na usavršavanju u inostranstvu radeći na svojim magistarskim ili doktorskim tezama. Sa kolegama iz Čehoslovačke, sa prof. V. Petkovićem iz Zagreba i dr A. Kubičelom učestvovala je u organizovanju Hvarske opservatorije na koju su studenti astrofizike kasnije godinama odlazili na praksu. Glavne oblasti njenog istraživanja su fizika jonosfere i fizika Sunca. U saradnji sa kolegama sa AOB nastala je jaka grupa za fiziku Sunca. Najviše je saradivala sa dr A. Kubičelom. Objavljivala je naučne radove u vodećim međunarodnim časopisima (*Solar Physics, Jour. Atm. & Terr. Phys.*) i u monografijama. Napisala je dva univerzitetska udžbenika: *Teorijska astrofizika* 1994. godine (jedini autor) i *Opšta astrofizika*, 2004. i 2010. godine (sa O. Atanacković). Sa B. Ševarličem i S. Sadžakov, napisala je udžbenik *Astronomija* za 4. razred gimnazije prirodno-matematičkog smera, 1975. godine, kao i udžbenik *Astrofizika* za 4. razred gimnazije, 1988. godine. Učestvovala je na mnogim naučnim konferencijama, a organizovala je 11. nacionalnu konferenciju jugoslovenskih astronoma 1996. godine. Više godina bila je predsednik Rektoratskog stručnog veća za astronomiju, astrofiziku i mehaniku, član Komisije za astro-geo nauke u Fondu za naučni rad Srbije i rukovodilac naučnog projekta Instituta za astronomiju. Brinula je o zapošljavanju diplomiranih studenata astronomije i radila na reviziji nastavnih planova kako bi se diplomiranim astronomima omogućilo da se zaposle kao nastavnici fizike i matematike. Bila je član Uređivačkog odbora *Publikacije* Instituta za astronomiju, a kasnije i zajedničkog *Biltena* sa Astronomskom opservatorijom. Učestvovala je u popularizaciji astronomije brojnim predavanjima na Kolarčevom narodnom univerzitetu i 1984. godine nagrađena je Plaketom KNU. Član je Međunarodne astronomske unije i komisija za Sunčevu aktivnost i Zračenje i strukturu Sunca.

Godine 1960. na Katedri za astronomiju se, kao asistent, zaposlila Jelena Milogradov-Turin (28. januar 1935 – 3. februar 2011), koja je diplomirala na Fizičkoj grupi PMF-a u Beogradu 1959. godine. Kao stipendista univerziteta u Mančesteru 1966. godine odlazi u Englesku na trogodišnje posle-diplomske studije u oblasti radio-astronomije i na tom univerzitetu 1972. godine i magistrira. Doktorsku disertaciju pod naslovom „Pregled neba na 38MHz i Galaktički spektralni indeks“, koju je radila pod mentorstvom ser Fransis Graham-Smita, direktora Opservatorije, akademika i Kraljevskog astronoma, odbranila je 1982. godine na Univerzitetu u Beogradu. Godine 1983. izabrana je za docenta, a školske 1983/84. godine uvela je kurs Radio-astronomija, koji se i danas sluša na 4. godini studija. Za vanrednog profesora izabrana je 1989, a za redovnog 2002. godine. Sa I. Atanasijevićem koautor je skripti *Izabrana poglavlja zvezdane astronomije* (1964, 1974), dok je sa D. Uroševićem koautor univerzitetskog udžbenika *Teorijske osnove radio-astronomije* (2007). Predavala je Radio-astronomiju, Istoriju i metodiku nastave astronomije i Osnove astrofizike. Bila je rukovodilac nekoliko doktorskih i magistarskih teza iz oblasti radio-astronomije. Glavne oblasti njenog naučnog rada bile su galaktička radio-astronomija i istorija jugoslovenske astronomije. Učestvovala je na mnogim naučnim konferencijama, a organizovala je 13. nacionalnu konferenciju jugoslovenskih astronoma 2002. godine. Posle 42 godine rada na Katedri, 2002. godine otišla je u penziju i iste godine inicirala učešće Srbije na Međunarodnim astronomskim olimpijadama (MAO). Bila je predsednik Nacionalnog astronomskog olimpijskog komiteta (NAOK). Aktivno se borila za povratak astronomije kao posebnog predmeta u srednju školu. Bila je upravnik Narodne opservatorije i Planetarijuma u Beogradu (1995–1999), član uredništva časopisa *Vasiona*, urednik (1975–1982) i zamenik urednika (1996–1997). U uredništvu časopisa *Mladi fizičar* bila je od 1994, a od 2000. zamenik urednika. Održala je brojna predavanja na Kolarčevom narodnom univerzitetu, u školama, Istraživačkoj stanici Petnica (bila je predsednik Programskog saveta Petnice), republičkim seminarima za nastavnike fizike, radiju i televiziji. Dobitnik je Plakete KNU za 1994. godinu. Objavila je preko 50 članaka namenjenih popularizaciji astronomije. Bila je predsednik Društva astronoma Srbije (1998–2002), član Međunarodne astronomske unije, njene Komisije za radio-astronomiju, kao i predstavnik naše zemlje u Komisiji za nastavu astronomije.

Krajem 1950-ih se na Astronomskoj opservatoriji, još kao student, zapošljava Jelisaveta Arsenijević (2. oktobar 1931 – 16. mart 2015), prva žena magistar astrofizike u Srbiji. Tokom Međunarodne geofizičke godine, projekta koji je trajao od 1957. do 1958. godine, u Službi za Sunčevu aktivnost

učestvovala je u posmatranjima i njihovoj obradi i objavila svoj prvi naučni rad: „Posmatranje polarizacije sunčeve korone tokom pomračenja Sunca na Hvaru 15 II 1961“. Od 1960. godine radila je u Grupi za promenljive zvezde u kojoj su po odlasku Vasilija Oskanjana u Jermeniju 1966. ostali samo ona i Aleksandar Kubičela. Zahvaljujući Jelisavetinoj upornosti, Grupa je evoluirala u Astrofizičku grupu AOB, kojoj je ona bila šef od 1982. do odlaska u penziju 1993. godine. Danas se 80% istraživača zaposlenih na Opservatoriji bavi astrofizikom. Jelisaveta se bavila raznim oblastima astrofizike: eruptivnim zvezdama, polarizacijom zračenja Be zvezda i hladnih superdžinova, interagujućim dvojnim zvezdama i aktivnim fenomenima na Suncu i zvezdama. Po povratku sa specijalizacije na Bjurakanskoj opservatoriji, inicirala je 1970. program izučavanja polarizacije zračenja hladnih superdžinova (u toj oblasti je 1977. odbranila magistarski rad), a 1974. godine program izučavanja dugoperiodičnih promena polarizacije zračenja Be zvezda. Od 1982. godine saradivala je na ovim problemima sa Verom Doazan sa Opservatorije u Parizu. Sa A. Kubičelom i I. Vinceom sa AOB i prof. M. Vukićević-Karabin inicirala je program spektroskopskog posmatranja Sunca kao zvezde, koji je bio u početnoj fazi i u svetu. Nekoliko godina radila je na izboru najpogodnijeg mesta za izgradnju visinske stanice. Jedan od njenih predloga bila je planina Vidojevica, na kojoj se danas nalazi Astronomska stanica. Objavila je više od 100 radova. Interesantno je da njen poslednji rad „Totalno pomračenje Sunca '99 – fotografije iz Kikinde“ iz 1999. godine prikazuje isti fenomen kao i njen prvi samostalni naučni rad.

Sve tri žene, pioniri u svojim oblastima, posvećene i uspešne u nauci, bile su uvek iskreno zainteresovane za naučni i nastavni put svojih mlađih kolega. I danas su svojim primerom inspiracija mladim istraživačima. Za pet decenija nastave astrofizike na Katedri, diplomiralo je oko 200 astrofizičara od kojih je 53% žena. Zastupljenost žena na svim nivoima studija astronomije i astrofizike je znatna. Na Katedri je od 1936. godine diplomiralo 304 studenta, od kojih su 144 žene (47%), od 2007. godine master rad odbranilo je 44 studenta od kojih 24 žene (54%), od 1968. do 2011. magistriralo je 26 žena od ukupno 69 (38%) i od 1958. godine doktoriralo 18 od 61 (30%). Procenti, kao i tendencija smanjenja ovih procenata sa povećanjem nivoa studija slična je kao na univerzitetima u Americi. Najveći broj žena koje su završile doktorske studije na Katedri bavi se naukom na Astronomskoj opservatoriji u Beogradu, zatim na Katedri za astronomiju Matematičkog fakulteta, Institutu za fiziku, Institutu u Vinči i Departmanu za fiziku PMF-a u Novom Sadu. Procenat žena zaposlenih na AOB i Katedri je oko 42%. Treba

imati u vidu i da su mnoge studentkinje, koje su svoje studije završile u Srbiji, uspešno nastavile naučni rad u inostranstvu.

Literatura i izvori

- Arbutina, Bojan & Olga Atanacković. 2018. "Astronomy in Serbia and Serbia in the International Astronomical Union". Proceedings of the International Astronomical Union, Vol.13, Symposium S349 (Under One Sky: The IAU Centenary Symposium), 268–273. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1743921319000413>
- Атанацковић, Олга. 2013. „Вукићевић Карабин, Мирјана“. У *Српска енциклопедија*, том II, 880. Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска академија наука и уметности; Завод за уџбенике.
- Encyclopedia.com. s.a. "Astronomy: Biographies". <https://www.encyclopedia.com/people/science-and-technology/astronomy-biographies/>
- Fraknoi, Andrew. 2016. "Unheard Voices, Part 2: Women in Astronomy". *A Resource Guide by Andrew Fraknoi*. Foothill College. <https://multiverse.ssl.berkeley.edu/women>
- Fraknoi, Andrew. 2019. "Women in Astronomy: An Introductory Resource Guide". Fromm Institute, University of San Francisco. https://astrosociety.org/file_download/inline/c008f391-233f-4c3b-89ed-b41ae92336fc
- In memoriam: Jelisaveta Arsenijević (1931–2015). 2015. *Serbian Astronomical Journal* 190: 87–88.
- Institute of Astronomy, University of Cambridge. s.a. "Celebrating Women in Astronomy". <https://www.ast.cam.ac.uk/about/history/celebrating.women.astronomy>
- Милоградов-Турин, Јелена. 1997. „Један прилог историји Катедре за астрономију Универзитета у Београду“. Publication of the Astronomical Observatory of Belgrade 56: 65–75.
- Споменица: 125 година Математичкој факултету [и периоду 1808–1998.]*. 1998. Београд: Математички факултет.

Olga Atanacković

FACULTY OF MATHEMATICS, BELGRADE

Women in Astrophysics

The first part of the paper will be dedicated to women who have made significant contributions to the development of astrophysics in the world from the end of the 19th century to the present, as well as their position in science and society. The second part will describe the beginnings of the development of astrophysics in our country and offer short biographies of the first female professors at the University of Belgrade, who laid the foundations of university teaching in this field and significantly influenced its promotion and popularisation in society. Finally, the representation of women at all levels of astronomy and astrophysics studies throughout the five decades that astrophysics has been taught at the University of Belgrade will be discussed, along with their most important achievements in science, education and society in general.

Keywords: women in science, history of science, astrophysics.

Senka Gavranov

NEZAVISNA ISTRAŽIVAČICA, NOVI SAD

Aleksandra Izgarjan

FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U NOVOM SADU

Slobodanka Markov

PRIRODNO-MATEMATIČKI FAKULTET, UNIVERZITET U NOVOM SADU

Zastupljenost žena u STEM naukama: oblast matematike u periodu od 1980-ih do 2010-ih godina

Članak se bavi nedovoljnom zastupljenošću žena u oblasti matematike, u periodu od 1980. do 2010. godine. Veliki broj studija koji je do sada objavljen ukazuje na neravnopravnost u pogledu broja muškaraca i žena u prirodnim i drugim STEM naukama (Science, Technology, Engineering, Mathematics), naročito u matematici. Naše istraživanje fokusiralo se na to da li i do koje mere sledeći faktori utiču na uspeh žena u polju matematičkih nauka: porodično okruženje, obrazovanje, profesionalni razvoj, akademske obaveze i privatni život, porodične obaveze, prepreke ili podrška u okviru poslovnog okruženja kao i zadovoljstvo izborima u karijeri.

Ključne reči: rodna ravnopravnost, zastupljenost, matematičarke, STEM nauke.

Uvodna razmatranja

Povod za naše istraživanje bila je opservacija da postoji neuravnoteženost, ne samo u Srbiji, već i u drugim zemljama, u pogledu zastupljenosti muškaraca i žena naučnika u višim zvanjima kao što su vanredni i redovni profesori u akademskoj sferi STEM nauka, naročito matematike. Pregled relevantne literature o postignućima i učešću učenica i studentkinja prirodnih nauka i matematike ukazuje na rodni jaz u ovom polju na svim nivoima obrazovanja u većini društava u svetu. Ove studije svedoče o nižoj zastupljenosti, učešću, interesova-

njima i uspesima devojčica i devojaka u osnovnim i srednjim školama kao i na univerzitetskim studijama u poređenju sa istim varijablama kada su u pitanju dečaci i mladići. Ovaj trend raste proporcionalno sa nivoom obrazovnih studija, a naročito akademskih zvanja. Statistički podaci iz velikog broja uporednih kulturnih studija dokazuju da je ne samo manje verovatno da će žene postati redovni profesori i zauzeti leaderske pozicije na univerzitetima (Halpern 2007, 2), već i da je mnogo manji broj žena na rukovodećim položajima na projektima, u istraživačkim institucijama i naučnim savetima. Mali je broj žena koje uspevaju da budu prepoznate kao eminentne stručnjakinje u matematici i prirodnim naukama. „Ovaj problem prevladuje u sferi akademije generalno, ali u matematici naročito, zastupljenost žena opada kako se penju obrazovnom i profesionalnom lestvicom“ (Herzig 2004, 172).

Zainteresovalo nas je zašto je to tako, kada imamo u vidu da sve veći broj mladih žena upisuje ove nauke. Da bismo istražile neke od razloga za ovu nejednakost, sprovele smo intervju sa matematičarkama različitih životnih doba, koje dolaze iz različitih kulturnih, društveno-ekonomskih i obrazovnih sistema. Iako je naše istraživanje na malom uzorku, ono ima pre svega nameru da identifikuje glavne probleme. Nadamo se da će dovesti do daljih, dubljih studija i analiza na većim uzorcima i da će pomoći da se dođe do korisnih preporuka i instrumenata za buduće strategije u otklanjanju rodne neravnopravnosti u naučnim karijerama između muškaraca i žena.

Može se postaviti pitanje zašto su „žene u matematici“ uopšte tema neke studije. Zašto borba sa preprekama, motivacija i napredovanje muškaraca u matematici nije podjednako interesantna i zašto se nismo bavile društveno-političkim faktorima koji utiču na njihovo obrazovanje i akademsku karijeru. Ali, imajući u vidu gore navedene razlike u pozicioniranju muškaraca i žena na vodećim mestima u obrazovnim ustanovama kao i u brzini njihovog napretka u akademskoj karijeri, pred nama izranja problem rodne neravnopravnosti u matematici i drugim STEM naukama. Kao što prethodne studije i naše istraživanje pokazuju, ovaj problem prevazilazi okvire nauke. Naprotiv, to je društveno pitanje i kao takvo zahteva intervenciju različitih društvenih institucija. Neka od rešenja za smanjenje jaza između muškaraca i žena u polju STEM nauka i povećavanje zastupljenosti žena na višim nivoima obrazovnih institucija predlažemo u ovom radu. Pri tome, moramo biti svesni da iako ne smemo da ignorišemo probleme sa kojima se suočavaju muškarci u polju matematike, moramo i da uzmemo u obzir da su STEM nauke, posebno matematika, vekovima bile posmatrane kao muški domen. Žene i druge manjinske grupe koje žele da napreduju u ovoj oblasti nailazile su na prepreke i dalje se suočavaju sa specifičnim

problemima sa kojima se većina muškaraca, belaca srednje klase ne suočava. Naša studija ukazuje na neke aspekte ovog problema. Intervjui koje smo sprovele ciljano su pravljene da otkriju specifične izazove sa kojima su se suočavale žene koje su uspele da ostvare uspešnu karijeru u polju matematike.

Pošle smo od pretpostavke da svaka žena koja je deo našeg uzorka poseduje kognitivne sposobnosti neophodne da se bavi matematikom na akademskom nivou. Ovaj pristup je u skladu sa integrativnim pristupom koji je počeo da se primenjuje početkom 21. veka, za razliku od podeljenih bioloških i društveno-političkih pristupa koji su dominirali pre toga. Ove ranije studije fokusirale su se pre svega na razlike između muškaraca i žena kako u pogledu bioloških, tako i psiholoških, kognitivnih i društvenih faktora. Veliki broj tih studija bavio se stereotipima o matematici kao prevashodno muškom domenu koji nije pogodan za žene ili zbog njihovih navodno slabijih kognitivnih sposobnosti za bavljenje matematikom/STEM naukama (jer se smatralo da su njihove sposobnosti izraženije u domenu verbalnog nego apstraktnog izražavanja) ili zbog toga što bi ih bavljenje naukom sprečilo da se ostvare u društveno proskribovanim ulogama supruge i majke.

Fokus studija koje se bave rodnom (ne)zastupljenošću žena u prirodnim naukama krajem dvadesetog i na početku dvadeset prvog veka pomerio se sa razlika između žena i muškaraca u akademskoj sferi na istraživanje njihovih sličnosti. Na primer, Dženet Š. Hajd tvrdi da meta-analiza mnogih različitih studija pokazuje da su „muškarci i žene slični, u pogledu većine, mada ne svih, psiholoških varijabli“ (Hyde 2005, 581). Stoga smo i mi, smatrajući da je nepotrebno da prvo procenjujemo kognitivne sposobnosti naših ispitanica, započeli istraživanje sa namerom da objasnimo do koje mere su društveni i kulturni faktori doprineli napredovanju žena u matematici, njihovim naučnim dostignućima, priznanjima i osećanju ispunjenosti.

Fokusirale smo se na analizu da li i do koje mere su sledeći faktori uticali na uspeh naših ispitanica: porodično okruženje u ranom detinjstvu i adolescenciji, obrazovno okruženje i prisustvo/odsustvo direktnog ili indirektnog podsticanja za bavljenje matematikom, strategije koje su naše ispitanice koristile za postizanje ravnoteže između profesionalnog razvoja, akademskih dužnosti i privatnog života; između obavljanja porodičnih obaveza i podizanja dece. Pitale smo ih i sa kojim ograničenjima, preprekama i podsticajima u poslovnom okruženju su se susretale i na kraju, da li su zadovoljne izborom karijere.

Geografsko poreklo jedanaest matematičarki koje smo intervjuisale u našem uzorku je raznoliko: tri matematičarke su iz zemalja Zapadne Evrope,

četiri su iz zemalja bivšeg Sovjetskog saveza, tri žive i rade u SAD, a jedna dolazi iz Australije. Na osnovu rezultata naše studije zaključujemo da geografsko poreklo i državljanstvo nisu uticali u znatnoj meri na profesionalnu karijeru niti na naučni razvoj naših ispitanica.

Rodni stereotipi, porodično okruženje i osnovno obrazovanje

Naša prva hipoteza bila je da su se tokom svog obrazovanja i akademske karijere naše ispitanice srele sa stereotipima i predrasudama da je matematika tipično muška naučna disciplina. Ova hipoteza se pokazala kao tačna. Većina naših ispitanica susrela se sa prikrivenim, a nekada i otvorenim, rodnim stereotipima naročito na višim nivoima njihovog obrazovanja i profesionalnog napretka. Naše ispitanice iskusile su izolaciju na radnom mestu i teškoće u integrisanju u radnu sredinu upravo zbog toga što je matematika rodno podeljena profesija.

Na osnovu relevantne literature, naša druga hipoteza bila je da ohrabrivanje i podrška porodice i nastavnika tokom ranog obrazovnog uzrasta može biti ključan faktor u prepoznavanju talenta i interesa za matematiku i njihovu realizaciju. Ova hipoteza pokazala se kao tačna, ali odgovori naših ispitanica ukazuju na rodne stereotipe unutar porodice kada se radi o matematici i na nedostatak sistemске podrške devojkama da se bave matematikom na nivou obrazovnih institucija.

U slučaju većine naših ispitanica članovi uže porodice, pre svega očevi, bili su ti koji su igrali odlučujuću ulogu u otkrivanju njihovog interesovanja za brojeve. Drugi važan faktor koji se pokazao u našoj analizi korpusa intervjua, a koji se poklapa sa nalazima drugih relevantnih studija, jeste primedba ispitanica da obrazovne strukture na nivou institucija u zemljama odakle dolaze, još uvek nisu u potpunosti primenile metode koje bi otkrile i podstakle potencijal kod dece i ohrabrine ih da razviju svoje interesovanje za neku oblast nauke. Tako su skoro sve naše ispitanice, bez obzira na starost, zemlju porekla i obrazovni sistem kome su pripadale, naglasile da u njihovom životu odlučujuću ulogu nisu imale obrazovne institucije, već pojedinci koji su ih podstakli da odaberu karijeru u matematici. Međutim, u nekim slučajevima njihovi talenti i sposobnosti su, ili ostali dugo neprepoznati i otkriveni kasno, ili su ih pak razvile same. Tako je jedna od ispitanica iz starije generacije iz Severne Amerike navela da joj je dok je bila mala matematika lako išla, ali joj niko nije rekao da je dobra u tome već je ona mislila da je to slučaj sa svom decom. Njena poruka u intervjuu bila je da je deci teško da procene koliko

su dobra u nečemu. Tek kada je ova naša ispitanica stasala za odabir fakulteta shvatila je da može da se ostvari kao matematičarka, ali je morala mnogo da nadoknadi u poređenju sa drugim studentima čiji je talenat za matematiku bio prepoznat i negovan na ranijem uzrastu. Imamo i primer ispitanice iz bivšeg Sovjetskog Saveza koja je rasla u izolaciji zbog neslaganja njene porodice sa ondašnjim političkim sistemom. Čak i u veoma teškim uslovima, ona je svoju ljubav prema matematici otkrila zahvaljujući tome što je na raspolaganju imala knjige iz dobro snabdevene gradske biblioteke i uglavnom je sama razvila svoj potencijal.

Na osnovu ovakvih i sličnih primera iz većine intervjuja koji čine naš korpus, smatramo da podstrek ispitanica da slede svoje interesovanje za matematiku nije bio ugrađen u obrazovni sistem. U kom pravcu će se odvijati njihov intelektualni razvoj zavisilo je od toga koliko pažnje su im posvećivali pojedinci u obrazovnim ustanovama, pre svega učitelji i učiteljice. Neke od njih su čak konstatovale da su imale sreće što su imale mentore koji su prepoznali i podržali njihovo interesovanje za matematiku. Takođe, izrazile su žaljenje što talenti mnoge dece ostaju neprepoznati i što njihove veštine i znanja nisu cenjeni.

Generacijske razlike između ispitanica u pogledu iskustva u radnom okruženju

Većina žena u našem uzorku bila je u kasnim četrdesetim ili ranim pedesetim, nekoliko je bilo tridesetih godina. Sakupljanje podataka od ispitanica iz različitih generacija omogućilo nam je da pravimo poređenja u njihovim iskustvima i društvenim i obrazovnim okolnostima dijahronijski. Na većem uzorku ovakva poređenja mogla bi da dovedu do otkrivanja određenih društveno-ekonomskih faktora i trendova u uključivanju rodno osetljivih strategija u društvenu praksu i radno okruženje.

Ispitanice u našem istraživanju koje pripadaju starijoj generaciji navele su da su, kada su počele da se bave matematikom u okviru akademske sfere, tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka, STEM nauke, a naročito matematika, posmatrane stereotipno kao muški domen. Na mnogo matematičkih katedara nije bilo nijedne žene profesora ili je bila zaposlena samo po jedna. Mnoge od naših ispitanica su morale da se suoče sa stereotipnim stavovima o ženskim intelektualnim osobinama, njihovo radno okruženje bilo je neprijateljski nastrojeno i puno skepse, što je od njih zahtevalo dodatni napor da se dokažu kao jednake sa muškim kolegama i sposobne

da grade akademsku karijeru. Mlađe generacije žena u našem uzorku izjavile su da im je prisustvo žena na katedrama gde su se zaposlile pomoglo na dva načina. Prvo, došlo je do promene u sredini, katedre za matematiku postale su otvorenije za zapošljavanje žena ili je bar bilo manje otpora da žene uđu u akademski svet matematičkih nauka. S druge strane, žene iz mlađe generacije bile su motivisanije da uspeju, jer su imale uzore na koje su se ugledale. Generacija žena matematičarki koje su išle ispred njih pomogla je mladim ženama da steknu i zadrže poverenje u svoje sposobnosti i mogućnost da uspeju. Kao što navode Marks i Roman, prisustvo žene koja je matematičarka u ulozi uzora, pomaže mlađim generacijama da se izbore sa stereotipima da žene nisu dobre u matematici, stereotipima koji mogu da im podriju samopouzdanje (Marx and Roman 2002).

Mnoge žene koje smo intervjuisale, koje su bile u kasnim četrdesetim i ranim pedesetim godinama u vreme kada smo sprovele istraživanje, nisu ni znale na početku karijere da mogu da se zaposle kao istraživačice u naučnim institucijama. Po njihovom mišljenju, ovaj nedostatak informacija o mogućnostima stvaranja karijere u ovoj grani nauke tokom njihovog ranog obrazovanja, a čak i univerzitetskog, bio je glavni i odlučujući faktor u nedostatku jasnog pravca koji bi izabrale u obrazovanju i karijeri i koji je usporio njihov kasniji napredak. U ranom dobu, mislile su da žena koja je zainteresovana za matematiku može da postane samo nastavnica matematike u osnovnoj ili srednjoj školi. Za razliku od njih, ispitanice iz mlađe generacije su već bile svesne da mogu da postanu naučnice u polju matematike. Upravo to što su imale primere naučnica i univerzitetskih profesorica matematike u porodici ili neposrednom okruženju, bilo je ključno za njihov izbor karijere.

Naša sugestija je da se na ranom uzrastu počne sa upoznavanjem dece sa različitim oblicima angažovanja u nauci. Jedan od načina da se i devojčice i dečaci zainteresuju za karijeru u različitim naučnim oblastima jeste da se tokom predškolskog i ranog školskog obrazovanja organizuju posete fakultetima i laboratorijama kako bi deca mogla da vide da su i muškarci i žene angažovani u svim poljima nauke i da postoji širok spektar mogućnosti za sve. Druga preporuka koja proističe iz naše studije je da se osnuju centri za pomoć u odabiru zanimanja pri srednjim školama i univerzitetima. Ovi centri bi mogli da budu jedan od načina da se smanje efekti nedostatka informacija u vezi sa izborima zanimanja koje imaju mlade žene i muškarci. Treća preporuka se tiče uključivanja rodno osetljivog obrazovanja u kurseve iz metodike i hospitovanja na svim fakultetima čiji će studenti kasnije raditi u nastavi i visokim školama strukovnih studija za obrazovanje. Ti kursevi bi mogli da

sadrže i primere žena koje su se ostvarile u nauci, kako u našoj zemlji tako i u svetu, kako bi onda oni koji rade sa decom mogli da ih upoznaju sa ovim primerima.

Rodno uslovljene generacijske razlike između ispitanica u našem uzorku tiču se i oblika i manifestacija rodne diskriminacije. Kao prve, često jedine žene na katedrama za matematiku, pripadnice starije generacije sretale su se sa različitim oblicima otvorene ili prikrivene inercije i otpora. Naše ispitanice iz Sjedinjenih Američkih Država su naročito isticale prednosti sprovođenja pozitivnih mera pri upisu na univerzitet i zapošljavanju koje su doprinele diverzitetu njihovih radnih mesta. Ispitanice iz zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza navele su da im je mnogo značilo to što su imale period od tri do pet godina nakon rađanja dece kada su bile oslobođene nekih akademskih i administrativnih obaveza, što im je pružilo mogućnost da naprave ravnotežu između porodičnih i poslovnih obaveza.

Upravo je nedostatak ove ravnoteže i teškoća da se ostvare podjednako u ulozi naučnice i majke ono što se javlja kao tema u intervjuima sa ispitanicama i mlađe i starije generacije, što navodi na zaključak da ovaj problem još uvek nije adekvatno rešen. Ispitanice iz mlađe generacije konstatovale su da brinu da li će uspeti da imaju decu i zadrže karijeru naučnica. One koje su bile u srednjim tridesetim u vreme intervjuja primetile su da je značajan broj žena morao da uspori napredovanje u karijeri kada su došle u godine kada im ističe vreme da imaju decu ili su zbog odgajanja dece morale potpuno da napuste akademsku karijeru. Osim prednosti ekonomskog sistema koji bi imao više razumevanja za porodične obaveze, sve žene koje smo intervjuisale koje imaju decu naglasile su da ne bi uspele bez ogromne pomoći članova uže ili šire porodice.

Zaključak

Na osnovu odgovora naših ispitanica, možemo da zaključimo da su ljubav i strast prema matematici bile za njih primarni okidač da se opredele za ovu oblast i u njoj izgrade karijeru. Međutim, treba istaći da su naše ispitanice prijavile nedostatak sistemске podrške, obrazovnog sistema i obrazovnih praksi pomoću kojih bi njihova sklonost ka matematici bila redovno procenjena tokom obrazovnog procesa pomoću različitih metodologija.

Na početku 21. veka, trebalo bi da možemo sa sigurnošću da kažemo da težimo stvaranju društva gde postoje ista prava i mogućnosti za sve članove. Obrazovnom sistemu koji obeshrabruje neku osobu da razvije talente i

sledi svoje obrazovne i profesionalne ciljeve na osnovu roda, rase ili etničke pripadnosti, potrebna je promena na svim nivoima, počevši od nivoa obrazovne politike. Princip jednakog pristupa svim naučnim disciplinama koji je omogućen svim talentovanim i zainteresovanim pojedincima bez obzira na to u kakvoj zajednici su rođeni ili kojoj zajednici pripadaju, mora biti implementiran i redovno kontrolisan u obrazovnoj politici i praksi. Društvenokulturni, obrazovni i akademski sistem koji podržava pojedince da ostvare svoje potencijale od koristi je ne samo za te pojedince, već i za samu nauku. Osim što su isključiva i raslojena, homogena akademska polja nisu sklona napretku. Po mišljenju Herzig, „odustajanje ljudi od matematike zbog toga što osećaju da ne pripadaju može dovesti do manjeg diverziteta mišljenja kod onih koji ostaju u ovoj disciplini“ (Herzig 2005, 173). Dugoročna vitalnost sistema se osigurava diverzitetom koji smanjuje uniformnost teorija, modela i ideja. Uvođenje pripadnika grupa koje su do sada bile manje prisutne u matematici doprinosi jednakoj distribuciji znanja, ali i raznolikosti pristupa pri rešavanju matematičkih problema, što dalje vodi ka fleksibilnosti ove naučne discipline. Ovo se naravno ne odnosi samo na matematiku, već na sve naučne discipline. Fleksibilni i inovativni pristupi povećavaju verovatnoću da će naučnici moći da predvide i odgovore na nove izazove u svetu koji se sve brže menja zbog tehnoloških, političkih, ekonomskih, demografskih i ekoloških promena.

Naša sugestija je da se nezastupljenost žena u polju matematike ne doživljava kao problem u akademskoj kuli od slonovače, već kao pitanje od društvenog interesa (Fennema 1977; Herzig 2004; Halpern et al. 2007). Cilj studija kao što je naša, koje se bave sličnostima i razlikama u angažovanju muškaraca i žena u matematici, nije samo da se razume kako i zašto postoji rodna neravnoteža. Identifikovanje problema treba da vodi ka preporukama za stvaranje efektivnih i sprovedivih mera na nivou vlade i institucija koje bi obezbedile veći profesionalni angažman žena i drugih manjinskih grupa u polju matematike i tehničkih nauka kao i na vodećim pozicijama u naučnim institucijama. Smatramo da je neophodno raditi što ranije na ukidanju rod-nih stereotipa koji su vezani za ono što se vidi kao prikladno zanimanje ili naučna disciplina za dečake i devojčice. Naša preporuka je da pomoću ranog prepoznavanja sklonosti ka matematici i uopšte STEM naukama treba ohrabriti devojčice da se bave ovim granama nauke i da budu svesne da je moguće da izgrade karijeru u matematici i razviju svoj puni potencijal ako se odluče za ovu disciplinu.

Literatura

- Halpern, Diane, Camilla P. Benbow, David C. Geary, Ruben C. Gur, Janet Hyde Shibley and Ann Morton Gernsbacher. 2007. "The Science of Sex Differences in Science and Mathematics". *Psychological Science in the Public Interest: a Journal of the American Psychological Society* 8 (1): 1–51.
- Herzig, Abbe H. 2004. "Becoming Mathematicians: Women and Students of Color Choosing and Leaving Doctoral Mathematics". *Review of Educational Research* 74: 171–214.
- Hyde, Janet Shibley. 2005. "The Gender Similarities Hypothesis". *American Psychologist* 60: 581–592.
- Marx, David M. and Jasmin S. Roman. 2002. "Female role models: Protecting Women's Math Test Performance". *Personality and Social Psychology Bulletin* 28: 1183–1193.

Senka Gavranov

INDEPENDENT RESEARCHER, NOVI SAD

Aleksandra Izgarjan

FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF NOVI SAD

Slobodanka Markov

FACULTY OF SCIENCES, UNIVERSITY OF NOVI SAD

Representation of Women in the Field of STEM Sciences: Mathematics from 1980s to 2010s

The article discusses engagement of women in the field of mathematics from 1980s to 2010s. So far, a number of studies has pointed to the disproportionate numbers of men and women in the field of STEM sciences (Science, Technology, Engineering, Mathematics), particularly mathematics. Our research focused on analysis whether and to what extent the following factors affect the success of women in the field of mathematics: family environment; education; professional development, academic obligations and private life; family obligations and (dis)satisfaction of women with their career choices.

Keywords: gender equality, representation, female mathematicians, STEM sciences.

Strategije akterki feminističke jurisprudencije

U ovom tekstu ukazuje se kako je postepeno povećanje broja profesor-ki i istraživačica u akademskom ambijentu pravnih studija, doprinelo formiranju kritične mase pravnih teoretičarki feminističke orijentacije, koje su dovele jurisprudenciju i feminizam u međusobni odnos. Jurisprudencija, pravna nauka, kao celokupna pravna učenost do druge polovine dvadesetog veka, u gotovo potpunom odsustvu žena pravnih teoretičarki, nije imala dodirnih tačaka sa feminizmom, koji se zalaže za širenje prava i uloga žena u društvu. Tek su profesorke prava, pravne naučnice i istraživačice dovele u vezu jurisprudenciju i feminizam, teoriju i praksu koja, polazeći od jednakovrednosti žena i muškaraca, nastoji da sprovodi društvene promene sa ciljem prestanka društvene, pravne, političke i ekonomske diskriminacije žena.

Ključne reči: feministička jurisprudencija, profesorke prava, istraživačice, pravna praksa, društvena pravda, rodno zasnovano nasilje, rodna ravnopravnost.

1. Strategije autodidaktike

Početna strategija svih prvih akterki teorije roda bila je strategija samoedukacije, kroz manje ili više sistematične procese autodidaktike bazirane na inostranoj literaturi, koja je u slučaju Srbije, uglavnom (gotovo isključivo) dolazila sa političkog Zapada i iz engleskog jezičkog područja. To se odnosi i na jurisprudencičarke. Naime, polovinom dvadesetog veka posle univerzitetskog buma krajem šezdesetih godina tj. naglog porasta broja žena na studijama, naučnice i akademičarke osvojile su šansu kao nikada do tada u istoriji, da uđu i napreduju u akademskoj hijerarhiji zapadnoevropskih, američkih, među njima i jugoslovenskih (takođe i srpskih) univerziteta.

Rodni stereotipi u pravu su se pokazali kao jaki mobilizatorski izvori energije ženskog otpora i potrebe da se promišljaju koreni rodne neravnopravnosti. Kroz klasične tekstove teorije roda, promišljeno su analizirale sopstvena saznanja i iskustva da je društvo oblikovano patrijarhalno i da njime dominiraju muškarci. Oni pritom produkuju rodno zasnovano nasilje i strah od njega, rodno karakterističnu bedu i strah od nje, održavajući i štaviše ra-

zvijajući sve vreme pravni sistem koji takve pojave nije u stanju ni da problemski artikuliše, a kamoli da eliminiše. No, već se na tom početku naučilo da nema večitih istina, da je permanentna samoedukacija put širenja saznanjnih okvira, i naročito, da ono što je u redovnom školovanju naučeno, može da se kroz određenu (samo)didaktičku disciplinu, i oduči. Rezultat doduše može da bude i nagomilavanje znanja, bez prave mogućnosti delanja u smislu doprinosa promenama, ali i ne mora. Postojao je tada, na počecima razvitka feminističke jurisprudencije naime, strah da će maksimalan doprinos takve feminističke jurisprudencije možda biti samo ono što Doris Lesing naziva velikom eksplozijom informacija o nama kao direktnog proizvoda sposobnosti da prema sebi ne budemo ni pristrasne ni laskave. „Kada se ljudi budu osvrta li na naše vreme, mislim da će ih jedna stvar začuditi više od ostalih, a to je da mi znamo mnogo više o sebi nego ljudi u prošlosti o sebi, ali da gotovo ništa od toga nije primenjeno“ (Lesing 1993, 4).

Prebrodivši nedoumice, lutanja i sumnje tipične za sve autodidakte, feministička pravna teorija započela je efikasno da kritikuje ulogu pravnog sistema u reprodukovanju diskriminacije ženskog položaja u patrijarhalnom sistemu. S druge strane, ona nastoji da razvije transformativne elemente i metode eliminisanja patrijarhata, analizirajući prirodu i obim ženske podređenosti u raznim pravnim oblastima. Ona zahteva reforme radi poboljšanja pravnog statusa žena kritikujući pravni sistem kroz težnju ka promenama koje idu u nekoliko osnovnih pravaca: rodno zasnovano nasilje, rodno zasnovana diskriminacija, siromaštvo, reproduktivna prava i zdravstvena zaštita (kritička analiza zaštite ženskih reproduktivnih prava i sloboda), prava marginalizovanih žena, položaj žena u pravnoj profesiji i pravnom obrazovanju, položaj žena u kriznim periodima, žene i bezbednost, odsustvo žena iz javnog, političkog i informativnog života.

2. Strategije savezništva jurisprudencije i feminizma

Jurisprudencija je pravna nauka, skup znanja koja se odnose na pravne norme u njihovoj teoretskoj zasnovanosti, praktičnoj primeni, na sudsku praksu, ukratko, na celokupnu pravnu učenost. Jurisprudencija kao akademska pravna disciplina i feminizam kao društveni pokret aktivističkog tipa, dugo su se kretali u paralelnim društvenim tokovima, bez međusobnih dodira i malo međusobnih uticaja. Tek u drugoj polovini dvadesetog veka, sa pojavom kritične mase pravnih teoretičarki feminističke orijentacije, jurisprudencija i feminizam su došli u međusobni odnos. Taj susret jurisprudencije (pravne teorije) i feminizma nastaje na akademskoj teoretskoj i

političkoj levisi, otvorenoj za, i fokusiranoj na ravnopravnost i ljudska prava. Na tom mestu susreta te, samo prividno, neutralne pravne teorije i vrlo otvoreno angažovanog feminizma, artikuliše se feministička jurisprudencija kao akademska kritička analiza pravne teorije, zakona i njihove primene kao suštinski patrijarhalnih institucija. Shodno tome, feministički aktivizam i feministička jurisprudencija postaju najbliži saveznici i saradnici u zajedničkoj strategiji kritičkog promišljanja pravnog položaja žena i u nastojanjima da se on poboljša. Ujedno, feministička jurisprudencija konačno nalazi svog pravog akademskog saveznika u levo orijentisanoj kritičkoj jurisprudenciji, sa kojom artikuliše zajedničke argumente za postizanje pravde i ravnopravnosti, zalažući se za neophodnost pravnog sankcionisanja seksizma, mizoginije, rasizma, govora i zločina mržnje, ksenofobije, homofobije, islamofobije, antisemitizma. Teoretičarke prava su postale bliske feministkinjama i u vreme kada su uglavnom koristile nefeministički diskurs koji im je tada zapravo omogućavao razgovetnu komunikaciju sa akterima društvene, posebno, političke moći. Tek u sledećoj fazi pravne teoretičarke i ženski pokret postaju saveznički artikulisani vokabularom koji otvara feminističke okvire mobilizacije i akcije.

3. Strategije akademskog savezništva: oceubistvo, bratoubistvo ili samoubistvo kao profesionalni put pravnic

Čin projektovanja feminističke jurisprudencije tako je postao akt talentovanih i upornih pojedinaka, koji nije lišen ličnog herojstva, ali svakako u tim početnim fazama bez kolegijalne, grupne solidarnosti i akcionog zajedništva. Tradicionalna akademska savezništva nudila su nekoliko strateških opcija baziranih na viševekovnoj praksi muških pravnih teoretičara. Akademske oceubistvo je profesionalni put generacija muškaraca koji postavši prvo sledbenici jedne ideje ili prosto, učenici starije generacije pravnika, izrastajući, stvaraju novu teoriju i praksu, metaforično „ubijajući“, odnosno negirajući, prevazilazeći i eliminišući teoriju i praksu svojih prethodnika, pa i njih same kroz neumitnu smenu generacija. Pravni teoretičari muškarci, kroz profesionalni životni vek, najčešće imaju iskustvo i „sinova“ i „očeva“.

Pitanje je šta je autentično iskustvo pravnic, da li generacijska solidarnost sa svojim muškim kolegama, dakle iskustvo pobunjenih sinova? Premda smo u jednom periodu jedni drugima neophodni saveznici, deo našeg ženskog profesionalnog iskustva je da nam naša profesionalna i generacijska „braća“

neće dozvoliti uopšte, ili bar ne u punom obimu, da sa njima podelimo privilegije „očeva“ kada za to dođe vreme.

Da li smo pak, ljubimčad, izabrana deca svojih profesionalnih očeva koja se nikada neće pobuniti protiv autoriteta starijih, ali hoće protiv sopstvene generacije (poznata paradigma nemogućeg otpora: rob ne sme da napadne svog gospodara, niti robovlasnički sistem, ali sme da udari na svog robovskog sapatnika, pa to poslednje i radi, verujući da preduzima autentični čin pobune)?

Ili smo pobunjene i protiv očeva i protiv sinova, odbacujući i očeve i braću, pošto su oni, budući muškarci, prethodno odbacili nas? Da li i mi moramo uopšte nekoga da „ubijemo“ da bismo afirmisale sebe i svoje ideje i ako da, koga? A ako na žalost da, jesu li to primarno muškarci ili možda i žene starije/iste generacije? Sporadični primeri „matricida“ možda već ukazuju na izvesnost ponavljanja paradigmatškog modela profesionalnog oćubistva i na generacijskoj relaciji starijih etabliranih žena i dolazeće generacije mlađih, nestrpljivih profesionalki. Ili možda, naš profesionalni, žensko-ženski problem uopšte nije generacijski već rodno zasnovano statusni (dihotomija obrazovane/neobrazovane žene, teoretičarke/aktivistkinje, elitistkinje/„prave“ feministkinje, jurisprudentičarke/practicirajuće pravnice)?

Da li zastupanje feminističke jurisprudencije znači neminovno sukob sa svima, starijim i mlađim muškarcima, starijim i mlađim ženama? Da li je u tom slučaju bolje da, nemajući saveznike, radije „ubijemo“ same sebe, tj. prestanemo da se uopšte bavimo feminističkom ili ma kakvom jurisprudencijom?

Neophodni minimum je uočavanje da je žena – profesionalna saveznica, žena preobučena u muškarca (*women who are men in drag*) – tipično muška tvorevina. To je žena koja barata istom teorijom, govori istim jezikom, kreće se slobodno u istom prostoru u kome suštinski ne menja ništa, što u stvari znači, ne pokreće „ženska“ pitanja u svom profesionalnom životu, odnosno ne pokreće ih na drugačiji način od onoga koji tradicionalno već postoji u pravnoj teoriji. Njeno tipično ponašanje je, npr. da ne pokreće pitanje da li barijere u poslu proizilaze iz bioloških razlika ili rodno zasnovane diskriminacije, a ako se to pitanje nekako i pokrene, na njega odgovara sleganjem ramenima i eventualnim ukazivanjem na svoj primer (zaslužene) profesionalne uspešnosti i promocije.

Zato je i prvobitno nastali predmet Žena i pravo, iz koga se razvila feministička jurisprudencija, uglavnom izučavao rodno zasnovanu diskriminaciju u početku sa argumentima za ubeđivanje muškaraca da smo „iste“, odnosno da smo zaslužile pravnu jednakost. Predmet Žena i pravo takođe je sadržavao argumente u pravcu ostvarenja participacije žena u radu, univerzitetu, javnom i pravnom životu, na način koji ne bi previše uznemiravao muškarce.

On se udvorički uklapao u njihovu predstavu da znanje/nauka jesu i mogu da budu (tobože) neutralni (a u stvari muško dominirani), i da žene naučnice neće biti ništa drugo (znači neće tražiti ništa drugo, a ni više, i neće govoriti nikakvim drugim jezikom) do drugorazredne kolege manje vrednog, drugog pola.

4. Strategije lične ekspanzije

Feminističke jurisprudencičarke su do danas uveliko proširile svoje lično učešće u pravnoobrazovnom, zakonodavnom, izvršnom i sudskom domenu na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou, sve vreme analizirajući šta se dešava sa ženama u svetu koji je oblikovan pravom, tj. pravnim institucijama u kojima se govori pravnim jezikom, što je milenijumima bio ekskluzivni domen muškaraca. Pritom, žene nisu samo postale obrazovane i sposobne pravnice, mnoge od njih su postale manje ili više otvoreno feministički orijentisane pravnice. Pravosuđe je i dalje bio muški klub baziran na idealu muškosti koji je razvijan milenijumima. Žene su dočekane u najboljem slučaju sa iznenađenjem, odbijanjem ali i sa manje ili više neprijateljstva, a u nekim zemljama još uvek ne mogu da budu ni sudije niti da se bave bilo kojom pravnom profesijom, npr. u Saudijskoj Arabiji i Iranu (Schutz and Shaw 2013).

Iako vrhunski profesionalno kompetentne žene danas nisu ni retkost, niti manjina u pravnoj profesiji, i dalje se dočekuje negativnim reakcijama diskvalifikacije ono što rade i objavljuju. Biti žena koja govori o pravima žena znači biti na ranjivoj poziciji lake diskvalifikacije zbog navodne stručne i/ili akademske neadekvatnosti (Rhode 1989). To je neretko kombinovano i sa nižim akademskim vrednovanjem feministički orijentisane naučne produkcije.

5. Strategije reprezentacije

Od samih početaka formiranja feminističke jurisprudencije postavilo se (i ostalo otvoreno) pitanje da li ta teorija treba da pretenduje da govori u ime svih žena. Tu se dolazi i do čuvenog pitanja, ko smo to, mi – (ženski) narod? (*Who are we, the (female) people?*). Jurisprudencičarke feminističke orijentacije insistiraju da odgovor na to pitanje mora da stigne od samih žena. Svaka teorija ili svaki misaoni sistem koji nastoji da bude teorija, ima nužno pretenziju da bude opšteg karaktera, tj. da bude govor „u ime svih“ ili većine. Problem važi i za druge aspekte feminističke teorije, a ne samo za feministič-

ku jurisprudenciju. Za sada se samo zna jasan stav da ne treba generalizacijom nametati kao opšte žensko iskustvo majčinstvo, iskustvo sa nasiljem, poslovnu diskriminaciju, ili iskustvo nekih posebnih grupa, npr. studentkinja prava ili sutkinja. Sve drugo je otvoreno za argumente i argumentovane opcije.

6. Strategije izlaska iz kaveza

Feministička jurisprudencija uočava da su žene kroz donošenje i formulisanje zakona i njihovu primenu u patrijarhalnom akademskom i institucionalnom ambijentu, neadekvatno zastupljene, ostavljene po strani, ignorisane, ućutkivane, loše tumačene, deprivilegovane i podređene. Ta specifična pravna nevidljivost žena i njihovih interesa, do te mere je sveprisutna da se od mnogih, i žena i muškaraca, percipira kao normalna, štaviše, prihvatljiva. To rezultira vidljivim prisustvom neadekvatne zaštite od rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije raznih vrsta, uz prateću tradicionalnu akademsku nezainteresovanost za te teme.

Pravo dakle, nije samo jezička veština jednog kolektiva, ona je takođe i kavez tog kolektiva. Nesvesna i bespogovorna poslušnost ustaljenim pravilima i značenjima vezuje čovečanstvo čeličnim lancima i za dobro i za zlo naše prošlosti (Sherman Thomas 1991). Mnogi zakoni bez ispitivanja odražavaju kulturne pretpostavke koje diskriminišu žene. Tipičan pravni neprijatelj nasleđen iz prošlih vremena je pravna nevidljivost, tj. odsustvo bilo kakve, a naročito adekvatne regulative niza pojava veoma tipičnih za žensko životno iskustvo kao što su iskustva, npr. silovanja u braku, porodičnog nasilja, femicida. Gubitak sećanja je, dakle, luksuz koji feministička jurisprudencija ne sme sebi da dozvoli. Gubitak sećanja, a ne kult sećanja, napraviće od nas zarobljenike prošlosti. Samo dijalog između prošlosti i sadašnjosti, starog i novog shvatanja uloge prava, jeste formalan izraz vere u promene unutar kontinuiteta. Samo ta svest o kontinuitetu pribaviće feminističkoj jurisprudenciji neophodnu ravnotežu između identifikacije i distance, sa prošlim, sadašnjim i budućim pravnim sistemima.

Feminističke jurisprudentičarke kritički analiziraju „normalnost“ kao okove ženske neravnopravnosti i kritikuju dalju „normalizaciju“ ženske pravne nevidljivosti i prateće akademske inertnosti, i samim tim ukazuju da je pravna neutralnost nekritički prihvaćen stereotip. Kada je taj tvrdi, milenijumima izgrađivan zaštitni oklop navodne neutralnosti pravnih sistema, ne samo doveden u pitanje, već i praktično razmontiran, otvorena je istovreme-

no široka paleta brojnih tematskih oblasti, tj. grana prava, u kojima je neopohodna feministička kritička analiza i reforma.

7. Strategije feminističke pravde i feminističkog pravnog metoda

Postavljalo se često pitanje kako feministički sprovesti, ostvarivati pravo, da li to zahteva novu konceptualizaciju pravde kao „ženskog“ prava, nasuprot integrisanom pristupu sa uvažavanjem „ženskih“ aspekata u opštem pravu, i sl. Postavljalo se pitanje artikulacije feminističkog neslaganja sa podrazumevanom „opravdanošću“ postojanja muške dominacije, što sa svoje strane predstavlja pravac dalje kritičke analize rodnih aspekata pravnog sistema.

Jedno od otvorenih pitanja feminističke jurisprudencije je i ono koje se odnosi na žensku različitost. Pravne teoretičarke koje su dobro edukovane o rodnim pitanjima i feminističkim teorijskim temama, kao i posebno posvećene rodnoj pravdi, dovode do rešenja koja uopšte nisu nespojiva sa pravosudnim normama nezavisnosti, nepristrasnosti i doslednosti, i verovatno doprinose više i bolje samoj pravедnosti ili je bar sigurnije omogućavaju (Hunter, McGlynn and Reckley 2010).

Specifično zajedničko angažovanje aktivistkinja i teoretičarki na feminističkoj sceni u Srbiji najviše se u početku oslanjalo na zajednička ženska iskustva. Pitanje rodno zasnovanog nasilja bilo je jedan od glavnih stubova razvoja ne samo u Srbiji već i celokupnog postsocijalističkog ženskog pokreta. Moguće je da je to pitanje gde je uspeh, politika i zakonodavni uticaj bio najvidljiviji, najbolje praćen i dokumentovan i gde je uporna mobilizacija organizacija civilnog društva, uz ostvareno savezništvo sa pravnim teoretičarkama, postigla trajne promene. Međutim, promene pojedinih elemenata pravnog sistema, ma koliko bile rodno senzitivne i za žene povoljne, same po sebi još uvek ne menjaju rodno zasnovane strukture moći. Ipak, zakoni stvaraju institucije, a u isto vreme institucije, svojom primenom ili odsustvom primene, utiču na karakter i prirodu zakona, pa i na njihovo samo postojanje (MacCormick 1995). Ako, na primer, institucije (administrativna tela, sudovi, uprava) stalno odbijaju da deluju po osnovu nekog zakona, taj zakon prestaje da bude deo pravnog sistema, uprkos činjenici što je na zakonit način usvojen i nikada nije ukinut (Burazin 2015). Tipičan aktuelni primer u našoj sredini je Zakon o ravnopravnosti polova (2009) koji je u velikoj meri ostao neprimenjen u praksi.

8. Strategije provokacije

Uočava se da je akademija bila milenijumima ekskluzivan prostor tradicionalno rezervisan za generacije učenih sinova obrazovanih očeva što omogućuje postojanje jasne pukotine u proklamovanoj ravnopravnosti pravne zaštite i tretmana diskriminacija u obrazovanju, zaposlenju, napredovanju i zaradama. Pravne teoretičarke denunciraju sistem tzv. „patrijarhalnih dividendi“ (Connell 1987) ukazujući da muškarci reprodukuju sistem patrijarhalnih institucija kroz nekažnjivost, komplikovanu i neadekvatnu zaštitu od rodno zasnovanog nasilja, izazivajući kod žena strah, osećaj nemoći i rodno karakteristično siromaštvo, održavajući i, štaviše, razvijajući pravni sistem koji takve pojave nije u stanju ni da suzbije, a još manje iskoreni. Ukratko, one su te koje uočavaju patrijarhalnosti normativnog aspekta prava, kao i akademske produkcije pravne teorije, nastave prava i institucionalne primene zakona. Zahtevaju novu naučnu terminologiju i metodologiju, u nameri da dekonstruišu nauku i svojim prisustvom i svojim unošenjem rodne perspektive u naučne domene.

Zato ne iznenađuje da feministička jurisprudencija zagovara ponekada i provokativne stavove potencijalno iritativne za tradicionalistička, anahrona, rodno stereotipna shvatanja. Naime, ona između ostalog, promovise i žrtvino pravo na samoodbranu a ovim institutom se zahteva da ubistvo nasilnog partnera bude tretirano kao vid legitimne samoodbrane. Sledeće jesu zahtevi za pola-pola participacijom u svim predstavničkim i rukovodećim telima i organima – kako u političkoj tako i privrednoj oblasti, zahtevi za legitimisanjem lezbejskih i drugih istopolnih zajednica i njihovog prava na roditeljstvo sopstvene i/ili usvojene dece, i sl. Sve to ukazuje na potrebu za novom kulturom prava koja bi se ogledala kako u pravnoj praksi, tako i u pravnom obrazovanju.

9. Strategije otvaranja spornih pitanja

Postojala su i postoje za sada, ne samo mnoga otvorena pitanja, kao i pitanja koja stalno nose tenziju neslaganja i razlaza, već i ona koja čak nisu bila prihvatljiva ni za diskusiju, odnosno potpuno odbačena od strane nekih feminističkih krugova. Ova strategija je dvovalentna, naime sporna pitanja se otvaraju, tj. pokreću, ali se i ostavljaju otvorenim, da budu rešena u nekim budućim vremenima, u drugačijim, promenjenim društvenim i naučnim kontekstima.

Nedostajala je tada, na primer, „dozvola“ feminističkih aktivistkinja da pokrenu pitanja unutrašnjih žensko-ženskih odnosa, a naročito da ukazuju na postojanje žensko-ženskog nasilja, diskriminativnih i eksploatišućih praksi. To je, na primer, slučaj sa nasiljem u lezbejskim zajednicama (obuhvaćen opštim pojmom „roze modrice“, a ponegde i „lavander bruises“) (Robson 1996, 378–387), ili, uopšte, nasiljem među ženama. Otvorena su i pitanja postojanja seksualnog nasilja žene nad ženom, incesta i drugih oblika seksualnog zlostavljanja od strane majke/maće/starateljke nad ženskim detetom i sl. Tu se nalazi i poznato pitanje „izdatog sestinstva“, tj. nekorektnih poslovnih odnosa između žena od karijere, dosta retko spremnih da sarađuju sa drugim ženama, da kao prirodne saveznice tretiraju one koje to zaista mogu i treba da budu, a to su druge žene (umesto čega se ulazi u sumnjiva savezništva sa muškim kolegama).

Ta i druga slična „nezgodna“ pitanja naravno neće zauvek ostati neistražen domen, jer su jurisprudentičarke svesne da se neophodna higijena javnog života, između ostalog, ostvaruje i putem otvorenog postavljanja pitanja i pokretanjem ne baš za sve ugodnih tema. Naravno, feministički „veto“ (inače, prilično nepoznat u muško-ženskom demokratskom profesionalnom ambijentu) neće sprečiti profesionalnu radoznalost i profesionalnu nezavisnost jurisprudentičarki da zađu i u „zabranjene“ gradove.

Ta otvorena pitanja doprineće uglavnom pojavi novih tenzija i konflikata sa kojima se i inače, generalno, suočavaju sve žene. Doprineće otežavanju profesionalnog puta jurisprudentičarki koje već imaju dovoljno problema sa svojom muškom, ili muško-ženskom patrijarhalnom profesionalnom zajednicom i celokupnim ambijentalnim prostorom profesionalnog delovanja. Neke akterke feminističke jurisprudencije će pritom, i usled toga, biti dovedene i do onog, gore pomenutog profesionalnog „samoubistva“, tj. prestanka bavljenja feminističkom jurisprudencijom kao nečim što stvara „samo sukobe“ sa svima. Druge će pak, nastaviti svoj usamljeni put naučnog rada, ali usled konflikta, ne doprinoseći uopšte ili doprinoseći beznačajno malo, realizaciji savezničkog koncepta da feministička jurisprudencija doprinosi feminizmu uopšte, a da feminizam u svom krajnjem ishodu doprinosi demokratizaciji pravnog sistema i društva u celini, povratno omogućavajući jačanje i širenje feminističke jurisprudencije. Treće će naći profesionalno zadovoljstvo u ironiji („zadovoljstva ironije su jedina uteha u proučavanju priče o čoveku“), a četvrte, npr. u metastazama bizarnog humora i pravne parodije.

10. Strategije tematske i profesionalne inovativnosti

Teoretičarke prava takođe promišljaju položaj žena u pravnim profesijama, ali i pravni status žena društveno marginalizovanih grupa, drugačije rasne, nacionalne, religijske pripadnosti i/ili manjinske seksualne orijentacije i rodnog identiteta, otkrivajući ne samo žensku diskriminisanost već i njenu višestrukost i intersekcionalnost. One uočavaju preciznije od svojih kolega da pojedinke nisu izolovani slučajevi, niti su njihovi slučajevi plod koincidencije, jer tipično ženske diskriminacije imaju za svoj uzrok (ali i rezultat), žensko siromaštvo, povećan rizik od rodno zasnovanog nasilja svih oblika, umanjenu socijalnu mobilnost posebno vertikalnog tipa čime se stvara začarani krug međusobne uzročno-posledične povezanosti.

Dalje, feministička jurisprudencija se ne kreće samo u striktnim, tradicionalnim domenima kritičke analize osnovnih pravnih pojmova kao što su pravda, ravnopravnost, uslovi i situacije posedovanja i lišenosti prava i sl. (Mršević 1999, 43). Ona dolazi do izražaja i u novim oblastima društvenih aktivnosti i samim tim i pratećim, novoformiranim zahtevima za rodno egalitarnim pravnim regulativama, kao što je oblast inkluzivne bezbednosti. Na osnovu toga, nužan sledeći korak je napor da feministička jurisprudencija pokrene pitanje potrebe drugačijeg koncipiranja pravnih kurikuluma radi popunjavanja postojećih praznina u akademskim domenima nastave, u istraživanjima i produkciji znanja.

Inovativne jurisprudentičarke donose sve češće nove kritičke pristupe, nove reči i pojmove, nove argumente za nova pravna rešenja, u nastojanju da se omogući transformacija pravnog i društvenog konteksta i prakse. Zajedničko žensko iskustvo rodno zasnovane profesionalne diskriminisanosti doprinosi stvaranju nove ženske profesionalne samosvesti. Ona je bitno različita od one „profesionalne“ ženskosti stvorene od strane muškaraca sa ciljem da služi njihovim interesima. Postepeno dolazi do formulisanja i formiranja ženskog teoretskog pravnog prostora u kome će prepoznati ženski interesi biti adekvatno artikulisani i zaštićeni. Parcijalni uspesi u vidu promene pojedinih propisa, doduše ne izostaju, ali oni nisu ništa drugo do parcijalna poboljšanja, mere zasnovane na ženskom iskustvu, bolje razumevanje prava koje vodi ka poboljšanju pravnog sistema. Pravo danas stvarno pokušava da prizna ženske zahteve u pogledu pravne zaštite od rodno zasnovanog nasilja, posebno silovanja i porodičnog nasilja, pravnog garantovanja jednakih plata za jednak rad, političke participacije žena i sl. Ali je greška verovati da će se sve promeniti ako i kada se promene zakoni. Potrebne su društvene promene u pogledu novih društvenih odnosa i zato feministkinje ne pokreću samo

pravna pitanja, već dovode u pitanje i navodnu „prirodnost“ muških privilegija, muško ženske hijerarhije, muške supremacije i dominacije u svim javnim i političkim prostorima i profesionalnim kontekstima.

Razvijena je svest da postoji realna mogućnost da se ostane unutar jurisprudencijskih limita univerzalnih, dobro poznatih, milenijumima starih muško neutralnih principa pravde i pravne jednakosti. Ipak, i sa tim saznanjima, mora se teoretisati u oblasti pravne teorije i normativnog prava i to pre svega o diskriminaciji i nasilju nad ženama.

Moraju se kreirati načini da se kroz feminističku jurisprudenciju i na njenim osnovama pokrene edukativni angažman na dekonstrukciji dosadašnjeg pravnog sistema kroz nuđenje inovativnih, rodno senzitivnih pravnih odredaba i kroz razvijanje raznih strategija njihove afirmacije, a po potrebi, i kampanja za njihovu promociju. Samo znatna intelektualna snaga i glasnost feminističke jurisprudencije može da dovede do afirmacije onoga što je permanentno bilo odbacivano kao iracionalno, nelogično, nekonzistentno, a što su atributi kojima je diskvalifikovana pravna teorija kada i ako bi se bavila „ženskim“ pitanjima, posebno, kada bi i ako bi bila stvarana od strane žena nepodržanih od strane muških kolega.

Literatura

- Burazin, Luka. 2015. "Emergence, Coherence, and Interpretation of Law. The rule of recognition and the emergence of a legal system". *Journal for Constitutional theory and philosophy of law*. Vol. 27: 99–114. <https://journals.openedition.org/revus/3372>.
- Connell, R.W. 1987. *Gender and power*. Sydney, Australia: Allen, Mercer and Urwin.
- Hill-Kay, Herma. 1992. *Sex-based Discrimination*. St. Paul: West Publishing Co.
- Hunter, Rosemary, Clare McGlynn and Erika Reckley. 2010. *Feminist Judgments from Theory to Practice*. Oxford and Oregon Portland: Hart Publishing.
- Lesing, Doris. 1993. *Tamnice u kojima smo izabrali da živimo*. Beograd: Bata.
- MacCormic, Neil. 1995. "The Maastricht Urteil: Sovereignty Now". *European Law Journal* 1(3): 259–266. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-0386.1995.tb00031.x>.
- McKinnon, Catherine. 1996. "Rape, On Coercion and Consent". In *Sex, Violence, Work and Reproduction*, edited by D. Kelly Weisberg, 471–483. Philadelphia: Temple University Press.
- Mršević Zorica. 1999. *Rečnik osnovnih feminističkih pojmova*, Beograd: Ž. Albulj. http://zoricamrsevic.in.rs/knjige/Recnik_osnovnih_feministickih_pojmova.PDF

- 2000. „Ka feminističkoj jurisprudenciji“. *Ženske studije* 11/12: 307–329.
- 2011. *Ka demokratskom društvu – Rodna ravnopravnost*. Beograd: Institut društvenih nauka. http://zoricamrsevic.in.rs/knjige/Rodna_ravnopravnost_-_Zorica_Mrsevic.pdf
- Rhode, Deborah. 1989. *Justice and Gender*. England. London: Harvard University Press Cambridge, Massachusetts.
- Robson, Ruthann. 1996. “Lavender Bruises: Intra-Lesbian Violence, Law and Lesbian Legal Theory”. In *Sex, Violence, Work and Reproduction*, edited by D. Kelly Weisberg, 378–387. Philadelphia: Temple University Press.
- Schneider, Elizabeth 1996. “The Violence of Privacy”. In *Sex, Violence, Work and Reproduction*, edited by D. Kelly Weisberg, 388–396. Philadelphia: Temple University Press.
- Schultz, Ulrike and Gizela Shaw. 2013. *Gender and Judging*. Oxford and Portland Oregon: Hart Publishing.
- Sherman Thomas, Clair. 1991. *Sex Discrimination in a Nutshell*. St. Paul, Minn: West Publishing Co.
- Weisberg, D. Kelly (ed). 1996. *Sex, Violence, Work and Reproduction*. Philadelphia: Temple University Press.

Zorica Mršević

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES, BELGRADE

The Strategies of Feminist Jurists

The paper indicates that the gradual increase in the number of women professors and researchers in the academic field of legal studies has contributed to the formation of a critical mass of feminist-oriented legal theorists, who have brought jurisprudence and feminism together. Jurisprudence, the science or philosophy of law, like the whole of legal scholarship until the second half of the 20th century – given the almost complete absence of women legal theorists – has had no points of contact with feminism, which advocates the promotion of women's rights and roles in society. It is only women law professors, legal scholars and researchers who have created a connection with the theory and practice of feminism, which, arising from the equality of women and men, seeks social change in order to end social, legal, political and economic discrimination against women. The starting point is the fact that women in society have a traditionally maintained disadvantage, which can be altered by systematic changes in the legal domain of activities that make women's problems specific and visible, recognised and adequately evaluated, by identifying violence against women and indicating discrimination against and the unequal treatment of women. Feminist jurists are shaping their activities on the academic, theoretical and political left, open to and focused on equality and human rights. At this meeting point of jurisprudence as merely a seemingly neutral legal theory and very openly engaged feminism, practitioners from the field of legal academia articulate feminist jurisprudence as an academic critical analysis of legal theory, legislation, and their procedural and institutional applications as essentially patriarchal institutions. Accordingly, feminist jurists seek to reflect critically on the legal position of women in an effort to improve it. Feminist jurists find their true academic ally in left-wing critical jurisprudence, articulating common arguments for social justice and equality, advocating the need to sanction sexism, misogyny, gender-based violence, hate speech and crimes, xenophobia, homophobia, Islamophobia and anti-Semitism.

Keywords: feminist jurisprudence, female law professors, female researchers, legal practice, social justice, gender based violence, gender equality.

Vrednovanje ženskog stvaralaštva i kritičkog doprinosa žena u nauci o književnosti

Ženski kanon je, u poređenju sa pretežno muškom književnom tradicijom, i dalje bitno manjeg obima, još uvek nedovoljno vidljiv. U razmatranju ove teme pozvaćemo se i na ogled Dubravke Ugrešić *Ženski književni kanon* u kome proslavljena prozaistkinja i esejistkinja ukazuje da vrednosti ženskog identiteta, stvaralaštva, pa samim tim i kanona još nisu definisane, a da je brza „kanonizacija“ autorki zarad njihovog većeg udela u komodifikaciji književnosti dodatno problematizovala poimanje književnih vrednosti. Tragajući za tajnama književnog kanona, rasvetljavajući skrivenu motivaciju književne istorije, razotkrivajući procese čiji je rezultat podrivanje kulturnih, društvenih i političkih prioriteta, žene koje pišu i žene koje interpretiraju napisano razvlaćuju dominantni diskurs u potrazi za osobenim jezikom, koji se zasniva na disenzusu, afirmaciji marginalnog i osvetljavanju nevidljivog.

Ključne reči: ženska književnost, vrednost, književni kanon, vrednovanje, nauka o književnosti.

Ginokritika: kanon i vrednosti

Žensko iskustvo vekovima se nalazilo u okvirima dvostruko obeležene tišine: pomerano je u repozitorijum tema navodno nepodesnih za naracije od istorijskog, kulturnog ili nacionalnog interesa, a negirana je i njegoa socioistorijska relevantnost.

O oblikovanju ženske književne tradicije pisalo se već mnogo, a klasifikacije ženske književne kritike raznovrsne su, neretko kontradiktorne: odbijaju nacionalne odrednice ili ih spremno prihvataju, dovodeći u pitanje čak i pojam roda kao društveno konstruisane polnosti. Feministička kritika može se baviti pojmovima tela i teksta, ali će se posvetiti i temi istorije ženske kreativnosti – biti politički i ideološki zaoštrena u ukazivanju na marginalnu i nevidljivu ulogu žene u književnoj istoriji, ili pak formirati ženski okvir za analizu ženske književnosti. U umetnosti i kulturi koje nastaju na našim prostorima od vitalne je važnosti teorijsko osmišljavanje književne prakse:

u zadatke koji predstoje srpskom kulturnom prostoru kada je ova oblast u pitanju spada stvaranje ženske književne tradicije i ženske književne istorije.

Upotrebivši prvi put pojam „ginokritika“ u knjizi *Ka feminističkoj poetici* (1979), Ilejn Šouvolter ukazuje koliko je važno da istraživački prioritet dobije ženska autorska ličnost. Ginokritika kreira ženski okvir za proučavanje ženskih tekstova, neophodan i za vrednovanje ženskog pisanja, gradi okvir za dijahrono sagledavanje ženskog stvaralačkog identiteta kao stalne borbe da se prevaziđu norme lažne univerzalnosti koje su zasnovane na patrijarhalnom prisvajanju moći (Showalter 1977, 8). Ilejn Šouvolter nije neutemeljeno optužila dvadeseti vek da trivijalizuje žensko iskustvo i njegovu književnu asimilaciju, jer su sve predrasude upisane u pojmove ženskog pisma i ženske književnosti rezultat delovanja strategija omalovažavanja ženskog doprinosa. Ženski kanon je, u poređenju sa dominantnom književnom tradicijom koju najvećim delom čine muški stvaraoci, sveden na ograničeno, kontrolisano prisustvo. Ti uski okviri ukazuju da ženska književna tradicija i dalje nosi pečat marginalnosti, a ginokritika ne daje odgovor na pitanje da li je normiranje ženskog kanona prioritet u odnosu na istraživanje genealogije ženskog stvaralaštva.

Kriterijum vrednosti, kao i sama koncepcija „velikog dela“, preselio se, tvrdi Mardžori Garber, iz debate o kanonu u političku arenu: „nespokoj u vezi s veličinom literature tesno je vezan za nesigurnost u vezi sa nacionalnom, političkom i kulturnom veličinom“ (Garber 1998, 43), odatle proizlazi pritisak na humanističke nauke da tekstualizuju kategoriju vrednosti. Tragajući za tajnama i neprepoznatim okvirima književnog kanona i rasvetljavajući skrivenu mehaniku književne istorije, ginokritičarke proučavaju dominantni diskurs i u okviru njega uspostavljaju potragu za ženskim jezikom, ženskim stvaralaštvom i ženskom kulturom, zasnovanim na disenzusu, raznoglasju, afirmaciji marginalnog i osvetljavanju nevidljivog.

Viđenje muško: Predrag Palavestra i kritičarski paradoksi

Žene se u srpskoj književnosti oglašavaju u dvadesetom veku, „kroz književna pisma, prevode i putopise, i to mahom u pokrajinskim časopisima“, navodi akademik Predrag Palavestra u *Istoriji srpske književne kritike 1768–2007* (Палавєстра 2009, 221). Početkom feminizma u modernoj srpskoj književnosti i kritici može se smatrati tematski broj mostarske *Zore* posvećen ženama iz 1899, u čijem uvodniku Jelica Belović-Bernadžikovska naglašava važnost ženskog obrazovanja za unapređenje njenog etičkog i in-

telektualnog sustava. Govoreći o ovoj književno-istorijskoj činjenici kao o želji za modernizacijom u vremenu pre nego što su žene dobile pravo glasa u većini evropskih zemalja, Palavestra progresivnost i modernost povezuje sa kosmopolitskim i građanskim.

Prva žena kojoj Palavestra u svojem istorijskom pregledu srpske književne kritike posvećuje značajan prostor je Isidora Sekulić; nju portretiše kao „jak, samostalan i prkosan duh koji ne trpi kalupe i ograničenja“ (Палавестра 2009, 222). Međutim, njenu estetiku određuje kao subjektivističku i svojeglavo ćudljivu, a njen individualizam naziva drskim, naglašenim i ljutitim. Palavestra ovakvim formulisanjem kritičkih sudova podržava često iskazivan stav o Isidorinom odbijanju da normativizuje i sistematizuje svoje pisanje o književnosti i svoje bavljenje književnom kritikom, ali to ne znači da podržava stereotip o autorkinoj ekscentričnoj posebnosti.

Kritička čitanja Isidore kao poetike i kao figure danas bi morala podrazumevati oštriju lingvostilističku analizu. Odbijajući stereotipna viđenja autorke, Palavestra sa očitom naklonošću ističe njenu „gizdavu, razuđenu, raspričanu rečenicu, punu odsečnih sudova, oštih zapažanja i osobenog ličnoga tona“ (Палавестра 2009, 223), no ništa preko toga. Palavestra ističe da je Isidorina modernost bila vasseljenska i nadistorijska, prepoznaje mističnost u njenoj sklonosti da izjednači pojedinačno i opšte, ali i da privileguje etički momenat. Opisuje je kao pouzdanog kritičara koji nije imao većih estetičkih ni književnih ogrešenja, a analizira i njeno praćenje stranih književnih fenomena i ličnosti: Isidora je, naime, napisala oko tri stotine eseja o književnosti i umetnosti o autorima od antike do dvadesetog veka.

Obzirnost i uvažavanje s kojima Palavestra pristupa kanonu srpske ženske književne kritike ogleda se i u stavu prema Kseniji Atanasijević: ističe njenu originalnost i posedovanje sopstvenog ključa za čitanje i tumačenje tradicije. Njen mysticizam i „pravoslavni ekspresionizam“ (Палавестра 2009, 314) utemeljen je na erudiciji koja je u krugovima „salonskih levičara i partijskih poslušnika“ pogrešno pročitana kao neoriginalnost. Erudiciju i negovan jezik Palavestra naglašava i kod Anice Savić Rebac, ukazujući na njeno razumevanje mističnog i tragičnog, na isticanje antike kao „kulture paradigme najvišega ranga“, „simbola sveta koji se nije gubio u isključivostima kao što se gubi moderna materijalistička civilizacija“ (Палавестра 2009, 320). Svetlana Velmar-Janković nastavlja tradiciju „otmenog intelektualnog eseja“ (Палавестра 2009, 621), a Palavestra u njene zasluge upisuje ukazivanje na Skerlićeve omaške i loše procene: pisala je blagonaklono o Peri Todoroviću, Vladislavu Petkoviću Disu, Mileti Jakšiću, iz duhovne potrebe za dijalogom i komunikacijom a ne sa revolucionarnim pretenzijama tektonskih pomera-

nja recepcije. Hvaleći razložnost i temeljnost Vladislave Ribnikar, Predrag Palavestra daje primer njene teorijski usmerene analize, koja se suzdržava od ideoloških isključivosti koliko i od impresionističkih uzleta.

Imenujući neke teze i putanje feminističke kritike i ženske književne nauke, Palavestra prepoznaje žarišne teme i bolne tačke rodnog pristupa književnosti. Patrijarhalno nasleđe i društvena zapostavljenost nisu ženama nikad zatvorile vrata, smatra autor, odlučujući se da do kraja ipak relativizuje rodne kriterijume: „Ugled, kakav je imala Isidora Sekulić, nisu mogli dosegnuti ni najmoćniji srpski muški kritičari. I u tradicijskoj ‘falokratiji’, individualni talenat imao je prevagu nad odlikama roda“ (Палавестра 2009, 792).

Viđenje žensko: rezervisanost Dubravke Ugrešić

O viđenju ženskog kanona kao tek započetog posla hrvatska književnica Dubravka Ugrešić govori skeptično i oprezno, postavljajući pitanja i navodeći svoje intimne dileme, ali i ukazujući da je klasično viđenje kanona kao sistema muških vrednosti i dalje živo: „Nacionalni kanoni organizirani su kao nogometne momčadi. Igrači su muškarci, a i suci su uglavnom muškarci“ (Ugrešić 2012, 221). Poređenje s fudbalom ukazuje na to da žene još uvek ne pripadaju svetu definisanih i prihvaćenih vrednosti onako kako bi se po napretku rodnih studija reklo: premda „ženski studiji na fakultetima nisu više akademska ekscentričnost, [...] već akademska potreba“, „spisateljice kao svoje književne idole najčešće spominju pisce, muškarce“ (Ugrešić 2012, 222). Obratno nije slučaj: pisci kao svoje književne idole, upozorava Ugrešić, gotovo nikada ne navode spisateljice – „povremena statistička istraživanja dokazuju da muškarci, i pisci i čitaoci, rijetko čitaju knjige čiji su autori – spisateljice“ (Ugrešić 2012, 222). Dubravka Ugrešić, doduše, ne navodi izvore podataka o pomenutim statistikama.

U probolju žena važno mesto zauzimaju nove kritičke teorije, te Ugrešić potencira feminizam i postkolonijalizam, čija je zasluga u tome što su „potakli [...] proces osveščivanja rodno i rasno kolonizirane ženske kulturne povijesti“ (Ugrešić 2012, 222). Ove teorije otvaraju mogućnost da se štampa i vrednuje stvaralaštvo žena iz marginalizovanih zajednica. „Danas na književnom tržištu niču mlade spisateljice iz Afrike, Južne Amerike i Azije koje svojim nakladama premašuju kanonizirane muške književne veličine. Što više, njihovi rodni, rasni, etnički i religijski identiteti – koji su koju godinu unazad bili ozbiljna prepreka – danas povećavaju njihovu tržišnu privlačnost“ (Ugrešić 2012, 222). Dubravka Ugrešić postavlja više retorskih pitanja na

koja kao da ne očekuje nedvosmislen odgovor. „Jesu li žene uspjele uspostaviti svoj ‘kulturni kanon’, ili nešto što bi se moglo zvati ‘ženskom kulturom’? Kako žene danas sebe doživljavaju, kako sebe vide, s kojim se drugim ženskim figurama masovno identificiraju, koje su njihove ženske kulturne ikone, što promiču, što pomiču i kome se obraćaju? Kome, uostalom, ja sama šaljem svoje književne poruke? Tko su moje potencijalne čitateljice, ili moji čitatelji?“ (Ugrešić 2012, 222). Međutim, odgovori, ponešto neočekivani, uslediće u delu teksta koji će se pozabaviti fenomenom žrtvovanja.

Ugrešić ukazuje da žene grade svoje kulturne vrednosti na pretpostavkama samokolonizacije, navodeći ženske ikone masovne kulture, od Hilari Klinton do Opre Vinfri, kao primer da je „formula po kojoj žena zbog samog svojeg prolaska kroz žrtvovanje (s tim da je ‘žrtvovanje’ širok pojam, koji prema suvremenim teorijama obuhvaća čak i – shopping) stiže zelenu kartu za ulazak u orbitu kulturnih ikona duboko [...] retrogradna, religiozna i patrijarhalna“ (Ugrešić 2012, 222). Ženska patnja i trpljenje tretiraju se u patrijarhalnom društvu kao vrednost, te žene i nehotice prihvataju takvu stereotipnu ulogu: „Žene ‘koloniziraju’ same sebe, prilagođavajući se (ili to autentično jesu?!) stereotipu žene-žrtve. Čini se da je njihova komunikacija sa svijetom u potpunosti uspješna samo kada je maskirana u taj stereotip“ (Ugrešić 2012, 223). Dubravka Ugrešić ne želi da ovakvim tvrdnjama stvori neka nova opšta mesta, premda je njena argumentacija krajnje svedena i apstraktna, već ukazuje na ponavljanje procesa rodnog marginalizovanja: „Modeli suvremene ženske kulture nisu emancipatorski, čini se da je čak suprotno. Istina, hoće li model imati emancipatorsku ulogu ili neće umnogome zavisiti od medijskog, političkog, kulturnog konteksta“ (Ugrešić 2012, 223). Ovde Dubravka Ugrešić kao primer navodi roman *Strah od letenja* Erike Džong, koji je imao emancipatorsku ulogu u trenutku kada je objavljen, zahvaljujući kontekstu seksualne revolucije; no u savremenom dobu, tvrdi autorka, emancipatorsku ulogu je od kulture srednje klase preuzela plejada subknjiževnih žanrova.

Kao što je sublitterarno preuzelo novu kulturnu funkciju, tako je ženski kanon zamenilo pojednostavljeno shvatanje tzv. ženske klasike: „Ako ne postoji ženski književni kanon, onda svakako postoji ‘ženska klasika’, danas revitalizirana filmovima, TV-serijama, novim izdanjima (s retuširanim fotografijama odavno pokojnih književnica!) koja bi mogla (kada bi to mogla) biti čvršći fundament ženskog književnog kanona“ (Ugrešić 2012, 224). Ugrešić ukazuje da, iako ne postoji ženski kanon, postoji kanonizacija spisateljica, koja teče brzo i lako; dokaz o nepostojanju kanona jeste nedostatak pregovaračkog i inkluzivnog karaktera u grupisanju ženskog stvaralaštva. Pregovaranja i inkluzije, smatra spisateljica, nema zato što nema ni jasne postavke

ženskog identiteta: „kanon nije uspostavljen jer temeljno pitanje ženskog identiteta ostaje i dalje zakamuflirano“. Pitanje identiteta nerešivo je bez klasne identifikacije: „Ženski identitet neodvojiv je od klasnog. Doba patrijarhata, koje tako nezdravo dugo traje, ne drži se na rodnim nego prije svega na klasnim temeljima“ (Ugrešić 2012, 224). Političke promene promenile su vrednosne prioritete žena, žene više trpe od političkih, kulturnih i ideoloških promena.

Poredeći klimu u kojoj je odrastala sa klimom u kojoj se sada formiraju identiteti žena na prostoru bivše Jugoslavije, autorka uočava agresivnije prisustvo religije, tehnologije, masovne kulture i drugačije viđenje rodnih i polnih razlika: „ja sam rasla u uvjerenju da su muškarci i žene jednaki, one, pretpostavljam samo, rastu u uvjerenju da muškarci i žene imaju različite uloge“ (Ugrešić 2012, 225).

Zaključak: dominacija disperzije

Dubravka Ugrešić radikalizuje strepnju Ilejn Šouvolter od trivijalizacije ženskosti, i ukazuje da vrednosti ženskog (identiteta, stvaralaštva, kanona) nisu definisane čak ni danas, da je brza „kanonizacija“ autorki, njihovo uključivanje u sistem književnosti kao potrošnje, dodatno problematizovala stvaranje kanona kao sistema književnosti predodređene da traje. Tragajući za tajnama književnog kanona, rasvetljavajući skrivenu motivaciju književne istorije, razotkrivajući procese čiji je rezultat podrivanje kulturnih, društvenih i političkih prioriteta, žene autori razvlašćuju dominantni diskurs u potrazi za osobenim jezikom, koji se zasniva na disenzusu, afirmaciji marginalnog i osvetljavanju nevidljivog.

Literatura

- Garber, Marjorie. 1998. *Symptoms of Culture*. New York: Routledge.
- Gordić Petković, Vladislava. 2007. *Na ženskom kontinentu*. Novi Sad: Dnevnik.
- . 2010. *Mistika i mehanika*. Beograd: Stubovi kulture.
- Палавестра, Предраг. 2009. *Историја српске књижевне кријивке 1768–2007*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Showalter, Elaine. 1977. *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing*. Princeton: Princeton University Press.

- . 1979. "Towards a Feminist Poetics". In *Women Writing and Writing About Women*, edited by Mary Jacobus, 25–40. London: Croom Helm.
- . 2009. *A Jury of Her Peers: American Women Writers from Anne Bradstreet to Annie Proulx*. London: Virago Press.
- Ugrešić, Dubravka. 2012. „Ženski književni kanon“. *Sarajevske sveske* 37–38: 221–225.

Vladislava Gordić Petković

FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF NOVI SAD

Evaluation of Women's Writing and Criticism in Literary Studies Today

The paper deals with the categorization of female literary tradition within the history of Serbian literary criticism, in which the most prominent position is either taken by or attributed to Isidora Sekulić. The evaluation of her contribution to Serbian literary canon is often reduced to celebrating her unique taste and style, which are unjustly constructed as inherently feminine.

The term "literary canon" refers to literary works that are considered the most important of a particular time, period or place. The addition of women writers to the canon implies they should meet the standards generally applied to male authors, but feminists criticized such concept, suggesting alternative readings of canonical texts or even developing a counter-canon. Since Elaine Showalter offered a new perspective of women's literary history with the term "gynocriticism", the new critical practice has explored the creativity of women with an ambition to fight against the shortcomings of the male-oriented literary canon. Wishing to reshape Anglophone literary heritage, Showalter focuses on marginalized and neglected women writers, and advocates the intention to study the production of women's writing in relation to female experience and gender roles.

Keywords: women's literature, value, literary canon, evaluation, literary studies.

Istorijska antropologija žena na Balkanu: metodologija i škola Svetlane Slapšak

Važnost proučavanja ženske istorije i društvene uloge žena kroz istoriju neosporna je i godinama unazad to su teme kojima se počela posvećivati pažnja, naročito u okviru ženskih i rodni studija. Nevidljivost žena toliko je bila velika kroz istoriju da se ukazivanjem na ovaj problem otvorilo mnogo pitanja ne samo u istoriografiji, već i u različitim humanističkim disciplinama. Pojavila se potreba za novim metodologijama, jer postojeće epistemološke alatke nisu bile dovoljne niti adekvatne za teme na koje nisu ni računale. Ovaj rad predstaviće metodologiju istorijske antropologije balkanskih žena, koju je razvila Svetlana Slapšak iz istraživačkog pravca Francuske škole antropologije antičkih svetova, kojoj i sama pripada.

Ključne reči: balkanske žene, antropologija, istorija, Svetlana Slapšak, metodologija.

U radu ću se baviti školom i metodologijom istraživanja žena na Balkanu koje je razvila Svetlana Slapšak. Ovu školu mišljenja i pristup proučavanju balkanskih žena Svetlana Slapšak razvila je u Ljubljani gde je predavala i to na Filozofskom fakultetu kao i na ISH-u (Institutum Studiorum Humanitatis), fakultetu za postdiplomske studije gde je osnovala i vodila programe antropologije roda i istorijske antropologije antičkih svetova.

Metodologija o kojoj je reč izronila je iz različitih istraživačkih i pedagoških pristupa i iskustava Svetlane Slapšak. Pored toga, mislim da je u velikoj meri na istraživački i pedagoški rad Svetlane Slapšak uticalo i njeno bogato nomadsko iskustvo. Pri tome, nije reč samo o fizičkom iskustvu pomeranja, selidbe, života i rada u različitim sredinama koje Svetlana Slapšak svakako ima (živela je i radila u Beogradu, Ljubljani, Parizu, Njujorku itd.), već pre svega mislim na važnu figurativnu tehniku mišljenja koje podrazumeva zauzimanje različitih istraživačkih ali i subjekatskih pozicija koje vode konstantnoj promeni perspektiva posmatranja.

O nomadskom mišljenju i nomadskom subjektu pisala je filozofkinja i teoretičarka Rozi Brajdoti. Govoreći o nomadskom subjektu i nomadskoj svesti, ona izdvaja pojam figuracije koji koristi da označi načine razmišljanja koji su različiti i opiru se ustaljenoj ideji monolitnog fiksiranog subjekta koji

je zarobljen u dualističkom racionalnom modusu, funkcionišući na principu privilegovanja/deprivilegovanja. Preispitujući logocentrično mišljenje Brajdoti ističe da je neophodno istražiti i osmisлити drugačije načine prikazivanja i razmišljanja. Prihvatajući figuraciju „kao da“, nasuprot poststrukturalističkom muškom dominantnom toku misli (male-stream) poricanja, Brajdoti pristupa ovoj figuraciji kroz afirmaciju: fluidnih granica, posrednika i međuprostora. Ovaj modus koji je po pravilu preispitujući, nalikuje na parodiju – jednu od mogućih figuracija (Brajdoti 2003, 170). Upravo parodija, ali i konstantno pomeranje sopstvene pozicije, kao i preispitivanje kako svoje perspektive tako i predmeta tj. fokusa istraživanja koji se uvek iznova kontekstualizuju u granicama koje su promenljive i fluidne, značajne su odlike škole mišljenja Svetlane Slapšak.

Čini mi se da je na nomadsko mišljenje Svetlane Slapšak, koje pre svega počiva na ogromnoj intelektualnoj radoznalosti i živom duhu, uticalo i istraživačko iskustvo kretanja i kroz različite discipline (od klasičnih nauka i istorije jezika, do književnosti, kritičkih teorija, feminističkih teorija, antropologije antičkih svetova i antropologije roda), koje su vodile konstantnom preispitivanju sopstvene pozicije. Dakle, s jedne strane dobro poznavanje kritičke i feminističke teorije, izuzetno bogato iskustvo i ogromno znanje i poznavanje antičkih kultura u različitim razdobljima, na različitim mestima i kontekstima, ali i bavljenje raznovrsnim disciplinama nužno su razvijali svest o promenljivim epistemologijama i o promenama sistema mišljenja što je moralo prkositi ideji o postojanju monolitnog logocentričnog mišljenja. Posvećen istraživački duh Svetlane Slapšak prati njena radoznala, kreativna i slobodna priroda, što je upravo vodilo i vodi zanimljivim spojevima i preispitivanjima samih koncepata i istraživačkih pojmova. Tako u knjizi *Rod i Balkan* (2017) koju je napisala sa Marinom Matešić, Svetlana Slapšak predlaže da se pojam *rod* zameni pojmom *soj*. Reč je o turcizmu koji je prisutan u različitim balkanskim jezicima i koji nadilazi rodnu bipolarnost označavajući istovremeno i pluralizam i individualizam, a uz njega često stoji epitet „osoben“ i „poseban“. Ovakvih primera invencije termina Svetlane Slapšak je mnogo. Još jedan važan koncept u savremenoj teoriji mita izrastao na tragu Bartovih promišljanja, kao i rada Francuske antropološke škole, jeste *miturgija*: „mit je priča koju određuje kontekst i tehnika pričanja i slušanja/čitanja, a koja ne objašnjava, ne normira, ne legitimiše, ne usmerava, ne poučava, već samo zavodi i navodi na prepričavanje ali i na mišljenje“ (Slapšak 2013, 10).

Svetlana Slapšak navodi da je *mithourgia* grčka reč koja je u antici bila sinonim za *mythopoieia* (Liddle-Scott s. v. *mythourgeo*) sa značenjem veštine stvaranja mita. Ovaj termin Svetlana Slapšak uvela je u savremeno promi-

šljanje mita na predavanjima koje je držala u Parizu 1998/9, a prvi put ga je teorijski obrazložila 2010. godine u tekstu "A Cat on the Head: A Search for a New Word to Better Read Ancient Mythology", objavljenom u časopisu *I Quaderni del Ramo d'Oro*. Sam termin kao i njegova konceptualizacija, preispituju brojne teorije mita koje su od „mita napravile mit“. Iako nije direktno povezan sa izučavanjima roda, ovaj termin je važan utoliko što s jedne strane ukazuje na problem ideološke interpretacije mitova, a s druge strane oslobađa mit i pruža nam mogućnost da se njime poigramo. Oba pojma – *soj* i *miturgija* Svetlana Slapšak je osmislila zahvaljujući svojoj zadivljujućoj sposobnosti kombinovanja ogromnog znanja, maštovitosti i slobode. Antičkom miturgijom bavila se u knjigama: *Antička miturgija žene* (2013), *Ženske ikone antičkog sveta* (2006), *Muške ikone antičkog sveta* (2018a) i u knjizi *Antična miturgija* (2017).

Kada je o nomadskom stilu reč, on je prepoznatljiv i u neakademsko-akademskom diskursu Svetlane Slapšak. Definišući ovaj stil, Rozi Brajdoti ističe važnost osvajanja slobode u naučnom diskursu i odvažnost da se stalno prelaze granice ne samo između disciplina, što je nesumnjivo odlika rada Svetlane Slapšak, već i između stilova pisanja kako bi se preispitalo logocentrično akademsko pisanje koje je takođe uslovljeno patrijarhatom (Brajdoti 2003, 190). Ovaj stil pisanja Svetlane Slapšak više je osoben za njene knjige nego za akademske članke, a pretpostavljam da je posledica jednog važnog uverenja autorke, a to je da znanje ne sme biti privilegija manjine. Istovremeno, to je i odgovor i reakcija na banalizaciju medijske masovne kulture u kojoj živimo.

U nastavku ovog izlaganja pokušaću da mapiram metodološke trase i uticaje koji su najviše odredili istraživačke metode *istorijske antropologije roda na Balkanu*.

Ključni uticaj u ovoj metodologiji je antropološki i to onaj koji je izvršila Francuska škola antropologije antičkih svetova, tj. istraživači okupljeni oko Centra Luj Žerne (Louis Gernet) u Parizu, osnovanog 1975, na EHESS (L'École des hautes études en sciences sociales). Ova škola dobila je ime prema Luju Žerneu koji je bio njen rodonačelnik. Inače, on je osim antike studirao i sociologiju (i bio veoma blizak prijatelj Emila Dirkema). Osim filološkog pristupa, za njegova istraživanja ključna su interesovanja za društveni kontekst i institucije, a uključivanje ovih aspekata u tadašnja istraživanja antike bio je pionirski poduhvat (Стевановић 2018, 293). Međutim, Luj Žerne je po prirodi bio veoma stidljiv i introvertan čovek, tako da je za širenje njegovih ideja i uticaja bilo ključno kada su njegovi studenti, Žan-Pjer Vernan (Jean-Pierre Vernan) i Pjer Vidal-Nake (Pjer Emanuel Vidal-Nake), posthumno ponovo

objavili njegovu knjigu *Antropologija antičke Grčke*. Pored toga, nastavili su da razvijaju istraživanja i metodologiju u pravcu koji je Žerne zacrtao.

Svetlana Salpšak ne samo da je pratila rad ove škole, nego je i aktivno učestvovala u njenom radu – kako u Parizu u okviru spomenutog Centra, tako i dovođenjem predavača iz Centra Luj Žerne u Ljubljano, na ISH gde je predavala, naročito u toku 1990-ih i 2000-ih.

Kao bliska saradnica ovog Centra, Svetlana Slapšak je, sa fokusom istraživačkih interesovanja na feminističku teoriju i antropologiju roda i balkanskih žena, obogatila ovaj pristup. Ne treba izgubiti iz vida da se istovremeno u Americi mnogo toga počelo dešavati na polju ženskih antičkih studija (ancient women studies) i to je svakako imalo određeni uticaj. Međutim, ovaj istraživački pristup bio je zapravo metodološki konzervativniji nego pristup koji se negovao u Parizu.

Stoga ću se osvrnuti na pitanje šta je posebnost Francuske antropološke škole antičkih svetova i koje su to inovacije kojima je Svetlana Slapšak oplemenila ovaj pristup i učinila ga prikladnim za izučavanje istorije žena i roda na Balkanu.

Prvi krupan problem kome su antropolozi antike prišli nakon što se Žerne pozabavio izučavanjem antičkih institucija i ukazao na činjenicu koliko je mnogo različitih značenja između savremenih i antičkih institucija jeste zapravo pitanje kolonizacije antičke prošlosti i preispitivanje same ideje o antici kao kolevci evropske civilizacije. Naime, od 19. veka pa do danas odomaćila se ideja o tome da je antička Grčka kolevka naše civilizacije. Ova se tvrdnja potpuno prihvata nekritički, kako u akademskim krugovima tako i u svakodnevnoj komunikaciji. Iako je istina da grčkoj kulturi zaista dugujemo mnogo – pre svega njenoj scenskoj, političkoj i filozofskoj tradiciji, kultura koja se spominje uvek se glorifikuje i predstavlja kao uzvišena i klasična. Upravo tu je zanimljiv čvor u kome zapravo istorija Grčke postaje naša, tj. evropska kolevka (dakle, dolazi do kolonizacije prošlosti), dok se savremenim Greima često osporava istorijski kontinuitet. To je komplikovano pitanje i neophodno mu je pristupiti kritički, ali jedan od razloga za takvu tvrdnju leži u sledećem.

Naime, sve teme kojima su se bavile devetnaestovekovne studije antike i koje su zapravo učestvovala u izgradnji ove „uzvišene prošlosti“ jesu bile „uzvišene“: filozofija, arhitektura, retorika, pozorišna umetnost i sl. U ova istraživanja nisu bili uključeni oni koji su bili deo svakodnevice i u antičkom Grčkom društvu i koji nisu imali privilegovan položaj, što znači žene, ali i deca, stranci, robovi kao i sve ono što je bio deo njihovog svakodnevnog ži-

vota – popularna verovanja, odnosno narodna kultura i rituali, a upravo je ritualna sfera pripadala ženama.

Drugi postulat škole jeste da je antička kultura uporediva sa drugim kulturama, tj. da ne postoje više vredne i manje vredne kulture, već da upravo poređenje među kulturama može dovesti do razumevanja i prepoznavanja finesa u značenjima različitih društvenih fenomena i pojava.

Treće polazište je da se međusobno različiti pristupi ne isključuju i da je za razumevanje različitih fenomena uvek važno rekonstruisati kontekst, a to za izučavanje antike podrazumeva korišćenje svih raspoloživih izvora (pisanih, arheoloških, numizmatičkih, slika na vazama ili oružju itd).

Novina pristupa Svetlane Slapšak je takođe i „spasavanje“ od zaborava onih koji su dali značajan doprinos istraživanjima, ali njihov rad nikada nije bio međunarodno priznat. Jedna od ovakvih naučnica je Olga Frejdenberg (Ольга Михайловна Фрејденберг, 1890–1955) – ruska klasičarka i folkloristkinja koja je zapravo bila Žerneova savremenica. Zanimljivo je da su njih dvoje imali brojne slične ideje, da su se oboje interesovali za društvene promene i da su oboje bili svesni da nekritička primena savremenih značenja na antičke koncepte povlači za sobom brojna pogrešna čitanja, tj. učitavanja značenja. Njen rad je na Zapadu otkriven tek nedavno (kod nas je prevedena 1987. godine) i još uvek nije dobio zasluženu pažnju. Olga Frejdenberg je još u prvoj polovini 20. veka preispitivala Frojđov pristup antičkom mitu i naglasila da seksualnost koja ima ključno mesto u Frojđovoj psihoanalitičkoj teoriji u antici nije imala isto značenje kao danas. Naime, seksualnost i opscenost u grčkoj antici nisu bili nešto čega su se ljudi stideli, već su imali značajnu ulogu u ritualnom životu, naročito kultovima plodnosti i komediji. Dakle, seksualnost nije bila opterećena hrišćanskom krivicom i nečistoćom koje je zapravo Frojđ upisao u antički mit. Tek nekoliko decenija nakon Olge Frejdenberg, Vernan se pozabavio Frojđovom psihoanalitičkom teorijom, a seksualnost u antici postala je značajna tema za izučavanje rituala, ali i mesta koje su žene i muškarci imali u ritualnim praksama.

Druga novina i važnost ovog pristupa je prepoznavanje i rekonstruisanje ženskih glasova kroz istoriju Balkana. Reč je o zahtevnom zadatku, jer se radi o dvostrukoj tišini: jedna je posledica konstantnih napora da se ženski glas utiša i ne čuje, a druga je nastala zbog prećutkivanja i zaborava onih žena koje su uspele da se „probiju“ u javnost i čiji se glas u nekom trenutku ipak čuo. Istraživačke taktike za prekid ove tišine su različite i zavise od konteksta i raspoloživih izvora. Jedna od mogućnosti je biranje spleta različitih društvenih fenomena kojima se prilazi iz antropološke perspektive; oni se konceptualizuju, objašnjavaju u određenom kontekstu i postavljaju se kao

karike oko kojih se istražuje rod u antropološkoj i istorijskoj perspektivi koja ne isključuje savremenost. Ovo je naročito prepoznatljivo u knjigama *Mikra Theatrika 1: antropološki pogled na antično in sodobno gledališče* (2011b) i *Mikra Theatrika 2: antropološki eseji o gledališču in dramski tekst* (2018b) ili *Franc Kavčič in antika: pogled iz antropologije antičnih svetov* (2011a).

Još jedna značajna uloga u akademskom angažmanu Svetlane Slapšak je to da je bila ključna spona između istraživačica sa zapada i sa lokalnih, jugoslovenskih prostora u periodu oko 2000. godine kada je velikim evropskim projektom *Athena* (Thematic Network for Women's Studies) rukovodila Rozi Brajdoti o kojoj je već bilo reči i koja je imala istančan osećaj za važnost da se čuju različiti glasovi i da se, barem u feminističkim krugovima, izvrši dekolonizacija zapadnog diskursa. U to vreme, u zborniku *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*, koji su uredile Gabrijele Griffin i Rozi Brajdoti, a koji je objavljen 2002. godine, zapaženo mesto imao je i članak Svetlane Slapšak pod nazivom "Identities under Threat on the Eastern Borders" u kome autorka naglašava da i na polju rodnih istraživanja i ženskih studija preti opasnost od dominantne, kolonizatorske perspektive istraživanja i da je stoga neophodno konstrukciju rodnih identiteta pažljivo smeštati u jasne društvene i kulturne kontekste (Slapšak 2002, 147). Ne samo da je ovo bilo postavljanje metodoloških smernica za nas „iznutra“ već i jedan snažan i uvažan metodološki stav na Zapadu. Nažalost, ovo nije bilo dovoljno da se izbori „bitka“ sa kolonizatorskim odnosima u okviru akademije i feminističkih istraživanja.

U ovom kratkom tekstu nije mi bila ideja da predstavim celokupni rad Svetlane Slapšak (niti bi to bilo moguće s obzirom na njen bogat opus), već da ukažem na metodološke putanje istraživanja roda i žena na Balkanu kroz istoriju koje je Svetlana Slapšak trasirala. Ovaj prikaz je nesumnjivo ograničen i mojom pozicijom tj. onim što je najviše uticalo na moj rad. Pretpostavljam da bi neka druga izlaganja izdvojila druge teorijske i metodološke putanje koje ja nisam uspela da predstavim, a koje jesu deo škole Svetlane Slapšak.

Literatura

- Brajdoti, Rozi. 2006. „Putem nomadizma: uvod“. *ProFemina, časopis za žensku književnost i kulturu* 41–42:165–207.
- Matešić, Marina i Svetlana Slapšak. 2017. *Rod i Balkan. Porodnjavanje balkanizma. Putovanje do druge, s preprekama*. Zagreb: Durieux.

- Slapšak, Svetlana. 2002. "Identities under Threats of Eastern Borders". In *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*, eds. Gabriele Griffin and Rosi Braidotti, 145–157. London: Zed Books.
- . 2006. *Ženske ikone antičkog sveta*. Beograd: XX vek.
- . 2011a. *Franc Kavčič in antika: pogled iz antropologije antičnih svetov*. Ljubljana: Narodna galerija.
- . 2011b. *Mikra theatrika 1: antropološki pogled na antično in sodobno gledališče*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.
- . 2013. *Antička miturgija: žene*. Beograd: XX vek.
- . 2017. *Antična miturgija*. Ljubljana: Beletrina.
- . 2018a. *Muške ikone antičkog sveta*. Beograd: XX vek.
- . 2018b. *Mikra theatrika 2: antropološki eseji o gledališču in dramski tekst*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.
- Стевановић, Лада. 2018. „Антропологија и антика: епистемолошка разилажења и сусрети“. *Гласник Етнoграфској инститиуиуија САНУ* LXVI: 287–302. DOI: 10.2298/GEI1802287S

Lada Stevanović

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA, BELGRADE

The Historical Anthropology of Balkan Women: Svetlana Slapšak's Methodology and School

The importance of studying women's history, and the social role of women throughout history, is indisputable and, over the years, these topics have received particular attention in the context of women's and gender studies. The invisibility of women has been so great throughout history that, by pointing to this problem, many questions have been raised not only in historiography, but in various humanities. The need for new methodologies has emerged because existing epistemological tools were either insufficient or inadequate for topics that they had never before considered.

In this paper the methodology of the historical anthropology of Balkan women, developed by Svetlana Slapšak from the research practices of the French School of Anthropology of the Ancient World, to which Slapšak herself belongs, will be introduced. An important methodological feature of this school is that, in the study of historical anthropology, it freely combines approaches, theories and disciplines, opening space not only for a new methodology and a more careful reconstruction of the historical context, but also for new topics, such as researching the marginalised – women, children, slaves, foreigners, etc. Focusing on this, Slapšak has developed a methodology for the historical anthropology of Balkan women, primarily aimed at recognising and reconstructing women's voices throughout history – both of those women who left their mark (although unrecorded in the chronicles and canons) and of anonymous actors whose voices were constantly muted. One of the possibilities of studying the invisibility of women and the inaudibility of the female voice is provided by myth – not, of course, as a historical source, but as a story that always carries within itself the dominant values of society.

Keywords: Balkan women, anthropology, history, Svetlana Slapšak, methodology.

Magdalena Sztandara

INSTITUT ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU
JAGELONSKI UNIVERZITET, KRAKOV, POLJSKA

Angažovanje na etnografskom terenu: pozicioniranje, identiteti i aktivnosti

U ovom radu, baziranom na dugotrajnom etnografskom terenskom istraživanju, fokusiram se na mogućnosti i zamke feminističke etnografije u kontekstu pozicionalnosti angažovanog feminističkog istraživanja i aktivizma. Da bih razjasnila problematičnu poziciju istraživača, predlažem da ispitam metodološki pristup koji Džefri Džuris opisuje kao *borbenu etnografiju*. To je metod proučavanja socijalnih pokreta i aktivizma iznutra, što podrazumeva usvajanje mnogih identiteta i uloga, i stalno premeštanje od podrške do unutrašnje kritike, kao i naizmenično zauzimanje pozicija pripadanja i nepripadanja.

Ključne reči: *borbena etnografija*, aktivizam, angažman, feministička etnografija.

Svedočenje o ratu je, obično, takvog karaktera da je žena svedena na ulogu žrtve. Ona sebe doživljava kao žrtvu i drugi je tako vide. Dosadilo mi je da me, čak i strane feminističke novinarke i aktivistkinje, ma koliko se odupirale tome, vide, uglavnom kroz tu ulogu. To je stereotipan način posmatranja militarizma, u kojem se ne vidi da žene pružaju otpor militarizmu. [...] I nama je dosadilo biti objektima istraživanja. Tako ne dobijamo ništa. Niti obnavljamo energiju, niti nam se pomaže da promišljamo drugačije oblike rada i solidarnosti, nego nas samo iscrpljuje (Zajović u Janković 1997, 6).

Ovaj kritički komentar koji je izrekla Staša, aktivistkinja Žena u crnom, ali i mnoge slične primedbe, mnogo puta sam imala prilike da čujem tokom svog terenskog rada u kojem sam se bavila politikama i činovima neposlušnosti. I bez obzira na to što se odnosi na aktivistkinje i novinarke, ovaj komentar nesumnjivo treba da uznemiri i nas – antropološkinje. Vrlo precizno verbalizovan osećaj „dosade“, oduzimanje subjektiviteta, upisivanje u esencijalizujuće i generalizujuće predstave, neujednačeni uzajamni odnosi pri susretima i odsustvo solidarnosti – sve su to kanonski grehovi do kojih se ne dolazi samo u toku našeg terenskog rada, nego i za vreme nastajanja docnijih, pisanih etnografija. Stašina izjava provocira na ponovno promišljanje feminističke etnografije, njenih metodoloških izazova i praksi, ali i zamki. Zamki

koje su u vezi sa optikom kulturnih prostora koju koriste (često) zapadne feministkinje i istraživačice, optikom koja je na određenim geografskim „terenima“ žene redukovala na žrtve patrijarhalnih kultura, tradicija i politika (Mohanty 1991). U tako konstruisanim, često sekundarno viktimizujućim etnografijama, slabo ili gotovo uopšte nema govora o agentivnosti terenskih sagovornica, nego su one više svedene na simbolične „uzorke“ istraživačkih problema. Feministička etnografija nije se, takođe, zaštitila ni od onoga što Kamala Viswesvaran definiše kao „univerzitetska spasilačka misija u potrazi za onima koji su lišeni glasa“ (Viswesvaran 1994, 69). Te dileme ne samo da nisu beznačajne za nas, etnografkinje koje danas stvaraju etnografiju, nego nas one i proganjaju. Danas, to već znamo da kada neko priča tuđu povest, ili priča „u ime nekog drugog“, to je onda proces pun reprezentativnih i etičkih mina (Schrock 2018), a dati reč onima koji su ućutkani, uvek će ostati nešto što je tek sekundarno i inferiorno (Spivak 1988).

Kad sam se pre šest godina obrela na svom terenu u nastojanju da pratim već pomenuti fenomen neposlušnosti umetnica i aktivistkinja u javnom prostoru, Stašine reči postale su za mene forma upozorenja. Upozorenja koje me je navelo na kontinuiranu ocenu moje istraživačke prakse, dajući mi mogućnost ne samo da dovedem u pitanje metodologiju, nego i razmišljanje o angažovanosti i solidarnosti. Kako treba da iskonstruišem teren, gde su njegove „granice“ i kako da se u vezi s njim angažujem? Budući da me zanima neposlušnost, zanima me i krotkost. Šta da radim a da se ne upetljam u generalizujuće i esencijalizujuće dihotomije? Kako treba da izgledaju moji odnosi sa neposlušnim aktivistkinjama? Šta treba da označava solidarnost u našem etnografskom susretu? U svemu oko čega zajedno pregovaramo i dogovaramo se – gde su granice? Kakve one mogu i kakve treba da budu? Drugim rečima, moj boravak na terenu povezao se sa stalnim promišljanjem granica terena, što je karakteristično za svaku etnografsku praksu, sa promišljanjem dinamičnosti pozicioniranja, odnosa moći, reprezentacije i tumačenja, a takođe i solidarnosti.

Kao prvo, morala sam da iskonstruišem teren, tako da ne podlegnem iskušenju „konceptije kulture koncentrisane na mestu“ (Hastrup and Olwig 1996). Uprkos tome što je moje „malo mesto“ bio Balkan, „veliko pitanje“ – neposlušnost i aktivizam, predstavljaju temu koja znatno izlazi izvan okvira geografskih i nacionalnih granica. Kao drugo, shvatila sam da je deaktualizovana klasična slika rada Malinovskog na terenu, rada koji funkcioniše kao arhetip antropološke prakse. I to ne samo zbog toga što kao antropološkinje vidimo u njemu karikaturu usamljenog belog muškarca na terenu, poreklom iz srednje klase, nego i zato što shvatamo da nismo same – kako na terenu,

tako i u vršenju analiza. Naše etnografske prakse obavljaju se na terenima koji podrazumevaju da se mnogo ljudi zajednički bavi jednim problemom, da ti ljudi raspolazu svojim istraživačkim oruđem, da su disciplinarno pripremljeni, da imaju svoje strategije i saveze. Izraženo rečima Maribel Kazas-Kortes, Mihala Ostervejla i Dane Pael (2013), naši tereni su „pretrpani“ (*crowded fields*). Po „pretrpanim terenima“ kreće se mnogo aktera i oni se angažuju nezavisno od nacionalnih i kulturnih granica, stvarajući mreže koje obuhvataju dinamiku odnosa i zavisnosti između raznih proizvođača znanja. Da bismo postali svesni toga da smo kao antropolozi i antropološkinje jedini subjekti među ravnopravnim učesnicima u debatama i njihovim širim odjecima – za to je neophodno ponovno razmotriti tradicionalnu ulogu antropologa kao neutralnog, racionalnog i objektivnog opservatora ljudskog stanja (Scheper-Hughes 1995). A to je ono što Nensi Šeper-Hjuz definiše kao „antropološki blef“, predlažući zauzvrat da se stvori predstava o tome kakve sve forme može da dobije politički i moralno angažovana antropologija.

Shvatila sam da neposlušne umetnice i aktivistkinje stvaraju razrađenu mrežu sastavljenu od subjekata, kolektiva i diskursa zahvaljujući kojima znanje ne samo što je generisano, modifikovano i mobilisano, nego se ono i praktikuje. Budući da se u aktivističkoj mreži znanje proizvodi na razne načine: u formi kritičkih publikacija, seminara, tematskih diskusija, istraživačkih projekata, radionica, učešća na konferencijama, angažovanja u prevođenje ili stvaranja alternativnih obrazovnih institucija – zatečena podela na subjekte koji istražuju i koji su istraživani samo se usložnjava, postaje nejasna i zamagljena. Štaviše, svi ti oblici proizvodjenja znanja ne mogu se shvatiti kao „zatečeni izvori“, nego kao iznošenje mišljenja – kako ekspertkinja, tako i paraetnografkinja. Mada i pri takvim susretima ono što ostaje simbolično za etnografsku praksu, to su dubinska opservacija i izrada terenskih beležaka, dok analitičko pisanje i autorefleksija već nisu više isključivo domen etnografa (Casas-Cortés, Osterweil and Powell 2013).

Veoma brzo sam, takođe, shvatila da prihvatanje uloge „povremene aktivistkinje“ nije dovoljno. Potrebno je graditi dugoročne odnose uzajamnog angažovanja i poverenja, ulaziti u složene odnose moći same mreže i proživljavati emocije koje su direktno skopčane sa akcijama i aktivnostima. Trudila sam se da metodološki pratim trag *borbene etnografije* (*militant ethnography*), koja se prema Džefriju Džurisu zasniva na „formi politički angažovane sudeležujuće opservacije utemeljene na saradnji, opservaciji koja se više vrši iznutra nego spolja“ (Juris 2007, 164). Drugim rečima, prihvatila sam metodološko rešenje koje nastoji da prevaziđe podelu između istraživačke prakse i političkog angažovanja. Moj teren se sastojao, dakle, u mom neprestanom preme-

štanju između dubljih nivoa identifikacije i angažovanja, s jedne strane, i distanciranijim momentima interpretacije i kritičke analize, koje su se temeljile na ovaploćenim iskustvima fizičkog angažovanja i emocionalno proživljenog sudelovanja, s druge strane.

Iskorišćavanje metodologije *borbene etnografije* omogućilo mi je da izađem izvan feminističke etnografije koja u konačnici nema jednu i sažetu definiciju, i čini se da je zaglavljena između borbi za definiciju i ciljeve feminizma s jedne strane, i praksi koje se definišu kao etnografija s druge strane (Schrock 2018). Feminističku perspektivu shvatala sam više kao integralni deo svojih politički angažovanih istraživanja, pri čemu sam bila svesna da ona sigurno nije način da se prekinu hijerarhijski istraživački odnosi, nego da predstavlja suštinski aspekt izgradnje solidarnosti i razmišljanja o pozicioniranju.

Uzeti pravac koji preporučuje Džuris iziskivalo bi od mene da izađem iz udobne senke na koju se čovek navikne kada se bavi opservacijom, i tražilo je da se pomerim u pravcu više javnih sfera aktivnog učestvovanja i angažovanja. Prestala sam da „čekam“. Počela sam praktično da se angažujem. Učestvovala sam u činovima neposlušnosti, angažovala sam svoje telo u uličnim akcijama i protestima, pomagala sam u organizacijama, pripremala sam nastupe, putovala sa svojim prijateljicama, učestvovala u običnim svakodnevnim poslovima – njihove kuće postale su takođe moj teren. *Borbena etnografija* generiše praktično, otelotvoreno shvatanje putem doživljavanja borbi, tenzija, strahova, solidarnosti, očekivanja, radosti i poraza zajedno sa drugima na terenu. U tom smislu borbeni etnograf koristi sopstveno telo i emocije kao konkretno oruđe za ispitivanje. Od sudelujuće opservatorke postala sam, kako posmatračica sopstvenog sudelovanja (Tedlock 1991) tako i „sudelujuća svedokinja“ (Gordon 1995).

Tokom jednog popodnevnog susreta Milica me je prolazeći brzim koracima kroz sobu upitala kakvi su mi planovi za petak. Nisam ni stigla da odgovorim a ona je već prolazila pored mene dobacujući glasom koji ne trpi protivljenje: Magdo, povešćeš Anisu na susret sa Irinom i prevešćeš intervju. Brzo sam odgovorila: mora da bude četvrtak. Anisa, mlada istraživačica došla je u kratku terensku posetu i dve nedelje je pokušavala da napravi što više intervju. Posmatrala sam to sa blage distance, nisam izražavala glasno svoje metodološke i naučne sumnje, ali sam s druge strane posmatrala to sa etnografskom radoznalošću i uzbuđenjem. Zadatak koji je trebalo da obavim činilo se da nije mnogo komplikovan. Irinu sam znala već jedno duže vreme, imala sam položen vozački ispit, a mesto je bilo udaljeno tek sat vremena vožnje. Naravno da ću to uraditi. Na putu do kuće moje misli i razmišljanja kružile su oko mog položaja i uloga u tom poduhvatu. Ali zašto ja? Ko sam ja bila? Aktivistkinja? Etnografkinja? Prijateljica koja može da pomogne? Da li sam tako naivna da

mislim da sam jedna od njih? Da li sam uspela da zatrem granice? Da li su se svi jednostavno na mene navikli? (Sztandara, fieldnotes, april 2019).

Retrospektivno čitanje tih rečenica dalo mi je mogućnost koju pominje Džudit Oukli: potencijal za dugoročne teorijske i etnografske uvide i objašnjenja, izvan mesta i vremena (Okely 2011). Shvatila sam da se pregovaranje uloga na terenu nije dovelo u vezu samo sa mojom agentivnošću, nego i sa agentivnošću mojih terenskih partnerki. Odražavalo je takođe složene i promenljive odnose moći u kojima sam imala učešća (Kondo 1986). Aktivistkinje u izvesnim situacijama shvatale su me najbolje tako što bi me stavile u karakteristične kulturne i društvene uloge. Bila sam prijateljica, aktivistkinja i najzad Poljakinja, a konačno i povremeno antropološkinja zaposlena na univerzitetu. To usitnjavanje i mnoštvo identiteta bili su rezultat naše složene saradnje. Nisam samo ja tražila smisao svog postojanja unutar mreže, nego su i aktivistkinje pokušavale da interpretiraju moj položaj i moje prisustvo. Nisam prepoznavala u tome „simboličko nasilje“ (Rabinow 1977), u okvirima kog su aktivistkinje pokušavale da kontrolišu moje ponašanje, nego sam više videla u tome njihovu agentivnost u procesima oblikovanja i kontrolisanja našeg etnografskog susreta. Susreti nikad nisu potpuno nevini, a u sam proces stvaranja smisla koji često zahteva od drugih da „moraju“ da prihvate određene identitete – angažovane su etnografkinje i aktivistkinje. Veoma je moguće da je to u vezi sa na početku pomenutom deplasiranom ulogom „objekta ispitivanja“ u okvirima istraživačkih projekata koje feminističke etnografkinje opisuju kao „modele silovanja“ (Kondo 1986), modele u kojima istraživači i istraživačice ulazeći na teren i povlačeći se sa njega ingeriraju u privatnost svojih subjekata, iskorišćavaju privide solidarnosti, manipulišu odnosima i daju malo ili ništa zauzvrat. Kad su njihove potrebe podmirene, prekidaju kontakt sa terenom (Reinharz 1979).

Solidarnost kao vodeći slogan, prihvaćen princip i programska praksa, bila je suštinski element mog „pretrpanog terena“. Od početka je za mene bilo jasno da ona prevazilazi esencijalistički shvaćenu solidarnost među ženama, jer je više forma „sile“ utemeljene na etičkim i političkim vrednostima aktivistkinja. Solidarnost se ticala uzajamnih odnosa, podrške, kolektivnog delanja i stvaranja alternativnih rešenja. Pa, ipak sam se pitala kako mogu da problematizujem solidarnost stavljajući je u kontekst širih metodoloških promišljanja. Politika solidarnosti iziskuje, pre svega, angažovanje i otvorenost za promene u načinu učestvovanja, promene koje bi uzele u obzir specifičnost geopolitičkih i društveno-ekonomskih lociranosti subjekata koji ulaze u intelektualna i politička partnerstva (Nagar 2014). Tako shvaćena solidarnost svodi se na: stalnu problematizaciju sopstvenog znanja i položaja-

ja ekspertkinja, pregovaranje zarad izbegavanja paternalističkih i isključujućih pristupa koji eliminišu znanje, perspektive i analize drugih ekspertkinja (Yarbrough 2019). Aktivistkinjama koje se svakodnevno susreću i zajednički angažuju u stvarnosti, koja je temelj njihovog istraživačkog projekta – sleduje priznanje privilegovanog položaja. Ne samo da objašnjavaju, diskutuju i analiziraju, nego i registruju sopstvena iskustva, kako bi im dale smisao i kako bi intervenisale. Zato sam morala da prihvatim njihovu privilegovanu lociranost kao situirano znanje – pronicljivo, kompletno i odgovorno (Haraway 1988), koje daje prvenstvo iskustvu kao glavnoj epistemološkoj kategoriji (Casas-Cortés 2006).

S druge strane, ne može se takođe zaboraviti da opasnost solidarnosti može da se svede na uprošćene prakse idealizovanih vizija sopstvenih istraživanja koja se oslanjaju na angažovanje i saradnju. Povuci se i učiti – što nije uvek lako – trebalo je da se pokaže kao tačno rešenje. Solidarnost se stvarala ne samo mojim učešćem, već i mojim pokušajima da razumem potrebu dinamizma pozicioniranja. Ponekad se to vezivalo sa osećajem povlačenja, čak gubitka postignutih pozicija, ili trvenja sa položajima i ulogama koje su mi aktivistkinje pripisivale.

Dinamičnost mog pozicioniranja, angažovanje i neprekidna potreba da se solidarnost razradi, nisu utišavali osetno kolebanje i sumnje: da li je moguće da sam otišla predaleko u angažovanju u mreži aktivistkinja sa kojima saradujem? Da li postizem relativnu distancu koju iziskuje kritičko tretiranje mojih sagovornica i partnerki? Da li sam u dovoljnoj meri ostvarila moć zapažanja? Više puta sam takođe razmišljala o emocijama povezanim sa strahom, nemirom, ljutnjom i tugom, čak i o tome kako se ponašati u nekim terenskim situacijama koje su nekad vodile do „pucanja“, „slamanja“ mog identiteta. Da li sam čak i u tim aktivnijim, manje refleksivnim momentima kao *borbena etnografkinja* uspevala da proanaliziram i problematizujem sopstvene aktivnosti i prakse? I napokon: kakva može da bude potencijalna korist ili doprinos moje etnografske perspektive samoj mreži (posebno kada naše prisustvo – prisustvo antropologa, kao i kritička perspektiva, nisu uvek rado viđeni na „pretrpanim terenima“)? Možda odgovore na sva ta pitanja treba tražiti u jasnom pozicioniranju i refleksivnom obračunu sopstvene lociranosti u etnografijama koje će kasnije biti napisane.

Sigurno je neophodno prihvatiti „rusvaj solidarnosti i odgovornosti“ (Nagar 2014). Nema definisanih principa angažovanja, njih treba pregovarati unutar mreže i sa samim sobom. Sigurno treba, takođe, konstatovati da aktivistkinje rade na istim ili na sličnim problemima pred kojima stojim i ja kao istraživačica. To zahteva pomeranje od etnografije ljudi na etnografiju pro-

blema (Spencer 2011) i posmatranje aktivistkinja kao saradujućih subjekata u preduzimanju sličnih istraživačkih problema (Casas-Cortés, Osterweil, Powell 2013). Konvencionalni istraživački zadatak koji počiva na sastavljanju haotične slagalice etnografskih podataka u cilju objašnjenja toga šta govore aktivistkinje, ne može biti aktuelan. Glas aktivistkinja može da se čuje i ne treba biti naivan i pomisliti da njima treba portparol kao osobama kojima je pravo glasa oduzeto. „Ne u moje ime“ dobija značenje ne samo u aktivističkoj perspektivi, nego i u akademskoj. Casas-Cortés, Osterweil i Pael međutim, predlažu u većoj meri „zanatsku“ proceduru: prevođenje shvaćeno kao „precizno titlovanje unikatnih filmova“ (Casas-Cortés, Osterweil and Powell 2013, 220), kao i tkanje koje bi spajalo među sobom često raspršena znanja.

Pripajanje drugim ekspertima ili paraetnografima (Holmes and Marcus 2005) koji proizvode znanje na „pretrpanim terenima“ ne isključuje ipak mogućnost problematizacije (svojih i tuđih) praksi i stanovišta. Ali to takođe ne znači ni to da ako si zainteresovan za proizvodjenje znanja, ako se prihvataš rešavanja problema – da se sve to ujedno podudara sa najurgentnijim strahovima lokalnih subjekata. Rad na „pretrpanom terenu“ često podrazumeva i teške pregovore sa vlastitim perspektivama istraživačice, ili sa perspektivama aktivistkinja (Casas-Cortés, Osterweil and Powell 2013).

U poslednje dve decenije mnogo se diskutuje o aktivizmu i akademiji – o istraživačkim mogućnostima i izazovima. Kakva su obećanja, prepreke i izazovi u realizaciji istraživačkih praksi? Džefri Džuris i Aleks Kaznabiš pokazuju tri dominantna izazova u okvirima aktivističkog pristupa etnografiji (Juris and Khasnabish 2013). Prvi se tiče samog terena i mogućnosti sukoba i trvenja između istraživača i aktivista. Drugi izazov: teško je biti dosledan u kretanju između akademskih i aktivističkih prostora. Čak i kada sam bila u stanju da ubedim svoje aktivističke saradnice u vlastite političke obaveze, teško mi je bilo da nađem vreme i energiju za održavanje aktivističkih delovanja izvan vremena terenskih ispitivanja (uzimajući u obzir barem pritisak koji podnosim kao osoba koja predaje i objavljuje tekstove na neoliberalnom univerzitetu). Sledeće pitanje tiče se pregovaranja odnosno prevazilaženja nastalog jaza između aktivističkog i akademskog prostora, ili kao što smatraju neki – praktikovanja dvostruke lojalnosti – prema akademskoj sredini i prema političkoj borbi. Neki smatraju da spajanje uloga (profesionalnih i ličnih) i svojevrstne političke prirode ne predstavlja toliko „ošljarska“ (Marcus and Fisher 1986), koliko opasna iskustva.

Među antropolozima u Poljskoj pojam „angažovanja“ takođe budi izvesne neshvatljive strahove. Logika diskursa o angažovanju bazira se na karakterističnim opozicijama poput: akademski vs. primenjeni, hermetični vs.

javni, osvajanje i razvoj znanja vs. uvođenje promena, apolitičan vs. ideološki (čak: aktivistički ili intervencionistički), antropologija (metarefleksija, teorija) vs. etnografija (praksa) (Songin-Mokrzan 2015). Zebnje vezane za povratak u pravcu angažovanja čini se da su rukovođene strahovima da će praksa dobiti prednost nad teorijom, refleksijom i metodološkim razmatranjem (Songin-Mokrzan 2015). Angažovanje se pojavljuje kao problematično, pošto je povezano ne samo sa kritičkom refleksijom na temu našeg položaja (vrednosti koje priznajemo, ciljevi koje se trudimo da postignemo, strategije koje primenjujemo ili odnosa moći [Baer 2005]), nego i s pitanjem šta ćemo sa praktičnom ili primenjenom antropologijom.

Postoji, dakle, rizik da praktikujući *borbenu etnografiju* možemo postati „negativni radnik“ za koga Nensi Šeper-Hjuz (Scheper-Huges 1995) kaže da je vrsta izdajice klase, koji se urotio sa bespomoćnima protiv interesa buržoaske institucije. To takođe može biti i antropološkinja ili antropolog, u svakom slučaju onaj ko je doveo do poremećaja kako očekivanih uloga, tako i akademskih statusa; onaj ko postaje dostupan ne samo kao prijatelj, nego i drug, koji podržavanjem radikalnih aktivnosti ruši proces u čijim okvirima službujemo u naučnoj, akademskoj fabrici.

Literatura

- Baer, Monika. 2005. “Ku pluralistycznej wspólnotowości”. *Maszyna interpretacyjna. Pismo kulturalno-społeczne* 6(27): 6–7.
- Casas-Cortés, Maribel. 2006. “Wan & Activist Research: Toward Building Decolonial and Feminist Projects”. *Journal of the World Anthropology Network* 1(2): 75–89.
- Casas-Cortés, Maribel, Michal Osterweil and Dana Powell. 2013. “Transformations in Engaged Ethnography Knowledge, Networks, and Social Movements”. In *Insurgent Encounters: Transnational Activism, Ethnography, and the Political*, ed. Jeffrey Juris and Alex Khasnabish, 199–228. Durham and London: Duke University Press.
- Gordon, Deborah A. 1995. “Border work. Feminist ethnography and the dissemination of literacy”. In *Women writing culture*, ed. Ruth Behar and Deborah A. Gordon, 373–389. Berkeley: University of California Press.
- Haraway, Donna J. 1988. “Situated Knowledges”. *Feminist Studies* 14 (3): 575–99.
- Hastrup, Kirsten and Karen Fog Olwig. 1996. “Introduction”. In *Siting Culture*, ed. Kirsten Hastrup and Karen Fog Olwig, 1–16. London: Routledge.
- Holmes, Douglas and George Marcus. 2005. “Cultures of Expertise and the Management of Globalization”. In *Global Assemblages*, ed. Aihwa Ong and Stephen Collier, 235–52. Malden, Mass.: Blackwell.

- Janković, Vesna. 1997. „Remetilački faktor“. Intervju sa Stašom Zajović. *Arkzin*, 17. januar.
- Juris, Jeffrey. 2007. “Practicing Militant Ethnography with the Movement for Global Resistance (MRG) in Barcelona”. In *Constituent Imaginations*, ed. Stephen Shukaitis and David Graeber, 164–78. Oakland, CA: AK Press.
- Juris, Jeffrey and Alex Khasnabish. 2013. “Introduction. Ethnography and Activism within Networked Spaces of Transnational Encounter”. In *Insurgent Encounters: Transnational Activism, Ethnography, and the Political*, ed. Jeffrey Juris and Alex Khasnabish, 1–38. Durham and London: Duke University Press.
- Kondo, Dorinne. 1986. “Dissolution and Reconstitution of Self: Implications for Anthropological Epistemology”. *Cultural Anthropology* 1(1): 74–88.
- Marcus, George and Michael M. Fisher. 1986. *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mohanty, Chandra Talpade. 1991. “Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses”. In *Third World Women and the Politics of Feminism*, ed. Chandra Talpade Mohanty, Ann Russo and Lourdes Torres, 51–80. Bloomington: Indiana University Press.
- Nagar, Richa R. 2014. *Muddying the Waters: Coauthoring Feminisms across Scholarship and Activism*. Champaign: University of Illinois Press.
- Okely, Judith. 2011. “Retrospective Reading of Fieldnotes. Living on Gypsy Camps”. *Behemoth. A Journal on Civilisation* 4(1): 19–42.
- Rabinow, Paul. 1977. *Reflections on the Fieldwork in Morocco*. Berkely: University of California Press.
- Reinharz, Shulamit. 1979. *On Becoming a Social Scientist: From Survey Research and Participant Observation to Experiential Analysis*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Scheper-Hughes, Nancy. 1995. “The Primacy of the Ethical: Propositions for a Militant Anthropology”. *Current Anthropology* 36(3): 409–20.
- Schrock, Richelle D. 2018. “The Methodological Imperatives of Feminist Ethnography”. *Journal of Feminist Scholarship* 5(Fall): 54–60.
- Songin-Mokrzan, Marta. (2015). “Engaged Anthropology in Poland: Beyond the Postmodern Concept of Science”. *Déjà lu. WCAA Global E-Journal* 3: 1–21. <http://www.wcaanet.org/dejalu/index.html>.
- Spencer, Dimitrina. 2011. “Emotions and the Transformative Potential of Fieldwork: Some Implications for Teaching and Learning Anthropology”. *Teaching Anthropology* 1(2): 68–97.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1988. “Can the Subaltern Speak?” In *The Post-Colonial Studies Reader*, ed. Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin, 24–28. New York: Routledge.

- Tedlock, Barbara. 1991. "From Participant Observation to the Observation of Participation: The Emergence of Narrative Ethnography". *Journal of Anthropological Research* 47(1): 69–94.
- Visweswaran, Kamala. 1994. *Fictions of Feminist Ethnography*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Yarbrough, Dilara. 2020. "Nothing About Us Without Us: Reading Protests against Oppressive Knowledge Production as Guidelines for Solidarity Research". *Journal of Contemporary Ethnography* 49(1): 58–85.

Magdalena Sztandara

INSTITUTE OF ETHNOLOGY AND CULTURAL ANTHROPOLOGY,
JAGIELLONIAN UNIVERSITY IN CRACOW, POLAND

Engaging in the Field: Multiple Positions, Identities and Actions

Among anthropologists in Poland, the notion of "engagement" still raises some incomprehensible concern. There are probably many factors behind it. On the one hand, the positivist model of science, which dominated for quite a long time, caused many researchers to argue that they were "objective" in their endeavors. On the other hand, the "idle talk" concerning engagement seems to be based on the tactic of separating "proper" and "wrong" forms of engagement. "Wrong" implies here "politically engaged social activity" and thus is transformed into "activism, which means the loss of critical distance, enabling understanding". Namely, the "proper" engagement turns out to be one that simply involves conducting ethnographic fieldwork. Yet, anthropology is always engaged, thus the question should not be "whether or why we should engage", but rather "how to do it"?

In this paper, based on a long-term ethnographic fieldwork, I focus on the possibilities and traps of feminist ethnography in the context of positionality, engaged feminist research and activism. To clarify the problematic position of the researcher, I propose to examine the methodological approach, which Jeffrey Juris describes as "militant ethnography". This is a method of studying social movements and activism from within, which includes adopting many identities and roles and constantly moving between supportive actions and internal critique, as well as belonging and distance.

Keywords: militant ethnography, activism, engagement, feminist ethnography.

Da li u antropologiji postoje ženske teme? Prilog kritičkoj istoriji discipline

U ovom radu ponudiću jedno razmišljanje u vezi sa izborom tema kojima se u antropologiji bave žene, odnosno, muškarci. Kao što se u književnoj kritici veoma često čuje da postoji „ženski rukopis“, čini mi se da tako nešto postoji i u antropologiji, pa i u ostalim humanističkim disciplinama. Jedna od tema koja je i tokom istorije etnologije, kao i danas, pripadala skoro isključivo ženama je tema smrti. Ovu rodnu neravnopravnost u bavljenju antropologijom smrti potvrđuju i međunarodne konferencije na kojima sam učestvovala. Da li je i na koji način izbor tema povezan sa polom/rodom i da li društvo ili „prirodne“ predispozicije utiču na izbor ne samo teme nego i profesije u akademskim krugovima? U izlaganju ću prikazati neke brojke i statistike, izneti neke pravilnosti i izbegavati konačne zaključke.

Ključne reči: teme, humanistika, etnologija/antropologija, studije smrti, ženski rukopis.

Osim želje da učestvujem u događaju koji će organizovati moje bliske koleginice i prijateljice iz Etnografskog instituta SANU, podsticaj da se prijavim na konferenciju „Naučnice u društvu“ bilo je i razmišljanje da ću relativno lako dokazati, sažeti i predstaviti ideju i utisak koji mi se već dugo vrzmaju po glavi, a to je da u antropologiji postoji neka vrsta nezvanične podele na ženske i muške teme. Da bih proverila ovu hipotezu, poduhvatila sam se proučavanja bibliografija etnoloških/antropoloških publikacija koje su izlazile od 1926. godine (tada je počeo da se štampa *Glasnik Etnografskog muzeja*), pa do danas (kada se redovno objavljuje nekoliko časopisa i različitih povremenih publikacija).¹ Kako to obično i biva, vrlo brzo je postalo jasno da je

¹ Danas je „tržište“ etnoloških/antropoloških publikacija veoma bogato i raznovrsno. Tu se nalaze časopisi: *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, *Etnoantropološki problemi*, *Antropologija* (publikuje Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu) i *Etnološkoantropološke sveske* (publikuje Etnološko-antropološko društvo Srbije). Pored toga, Etnografski institut SANU objavljuje povremeno *Zbornik radova Etnografskog instituta*, kao i ediciju *Posebna izdanja* u kojoj se objavljuju autorske monografije. I Etnografski muzej u Beogradu i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta imaju značajnu izdavačku delatnost. Uz to, izdavači poput Srpskog genealoškog centra i Biblioteke XX vek objavljuju monografske studije i domaćih et-

problem daleko složeniji i višeslojniji, nego što je to izgledalo pre početka istraživanja. Naime, sve do druge polovine 20. veka, ženskih autora u etnologiji gotovo da uopšte nije bilo, a u kasnijim razdobljima, broj etnološkinja odnosno autorki bio je uslovljen najpre laganim porastom broja žena studentkinja etnologije, a zatim i politikom institucija u kojima su one zapošljavane. Postalo je očigledno i to da je i razvoj same discipline, odnosno njen fokus na određene tematske oblasti takođe uticao na polnu raspodelu tema, na to ko se pojavljuje kao autor „naslovnih“, a ko „manje važnih“ radova, ko ima glavnu reč na jubilejima, a ko piše nekrologe i prikaze, ali i na to ko prednjači u inovativnim pristupima i otvaranju novih tema i oblasti. Kao posebno pitanje pojavilo se ono koje se tiče promene disciplinarnog paradigme (osamdesetih godina 20. veka), koja je dovela do umnožavanja tema i oblasti kojima se etnologija/antropologija bavi, ali i do nestanka pojedinih tema kojima se ona tradicionalno bavila. S obzirom na obim istraživanja koje bi bilo neophodno sprovesti da bi se ukrstili svi ovi parametri, a za koje u ovom trenutku nije bilo vremena, ovde ćemo se zadržati samo na konstatovanju i letimičnoj interpretaciji podataka o raspodeli tema po polovima, a na osnovu raspoloživih bibliografija *Glasnika Etnografskog muzeja*, *Glasnika* i *Zbornika Etnografskog instituta* i *Etnoloških svezaka*.

Nekoliko koraka unazad ili odakle ideja

Studije etnologije i antropologije upisala sam podstaknuta čitanjem doživljaja Kastanedinog *Don Huana*. Verovala sam da ću se kad tad naći na nekom sličnom putu samospoznaje, koji će se, to je neizbežno, dešavati na američkom kontinentu i u potrazi za preostalim indijanskim šamanima i poglavicama. Vremenom je, međutim, postalo jasno da se ovakvo putovanje može doživeti u bilo kom delu sveta, pa time i u Srbiji. Nauka koja se pred nama otkrivala i koju smo osvajali, pozivala je pre svega na snažnu samorefleksivnost, intuiciju i lični unutrašnji angažman u razumevanju i kritičkom tumačenju različitih pojava. Već su seminarski, a zatim i diplomski radovi pratili naša „privatna“ interesovanja, hobije i životna događanja. Proučavanje života žene guštarke Stefanije Dragaš, posmrtnih

nologa i etnološkinja. Za potrebe ovog rada analizirane su bibliografije *Glasnika* i *Zbornika Etnografskog instituta SANU*, *Glasnika Etnografskog muzeja* i *Etnoloških svezaka*. Zbog obimnosti materijala, prilikom „prebrojavanja“ i analize autora i tema uzeli smo u obzir naučne radove, dok su autorske monografije i manji prilozi ostali izvan okvira ovog teksta. Kompletno reference navedene su na kraju teksta.

rituala u pravoslavnoj tradiciji i društvene a/simetrije u kontekstu polnih uloga, bili su moji etnološki prvenci, proizašli iz sfere mojih intimnih upitanosti. Magistarska, a zatim i doktorska teza bile su direktni odraz mog „životnog ciklusa“ – „Crkveni i narodni brak u srpskom seoskom društvu“ i „Brak, porodica i polni moral u Srbiji u drugoj polovini 20. veka“, pratili su moju udaju i zasnivanje porodice, dok je *posmrtni ciklus*, započet smrću mog oca, iznedrio dve studije posvećene smrti i umiranju. Pored toga, počevši da radim u Etnografskom institutu, našla sam se pored nešto starijih koleginica, čiji je etnološki opus u velikoj meri potvrđivao tezu o *intimnoj* prirodi antropoloških uvida. Ovde prvenstveno mislim na Miroslavu Malešević, čija je knjiga *Ritualizacija socijalnog razvoja žene* bila obavezna literatura tokom studija, a autorka se dosledno bavila različitim aspektima „ženskog pitanja“. Kada sam joj u jednom razgovoru spomenula da imam utisak da u etnologiji postoje „ženske“ teme, ona mi je dala za pravo rekavši: „Zanimljivo! Ne znam ni jednog kolegu etnologa koji se danas bavi proučavanjem nošnje!“. Bilo je i drugih koleginica čija su interesovanja svedočila o tome da se etnološkinje često bave temama iz sfere privatnosti. Komšijski odnosi, srodstvo, odrastanje, svadba i dr., nisu bile ekskluzivno ženske teme, ali veći broj autorki u odnosu na autore radova posvećenih njima jeste bio indikativan.

U humanističkim naukama preovlađuju žene!

Teza i kratka provera

Već dugo u javnom (akademsom) diskursu preovlađuje uverenje da se humanističkim naukama u Srbiji danas više bave žene nego muškarci. Ovo je samo donekle tačno, odnosno činjenica je da se ne može vršiti uopštavanje jer postoje značajne razlike između pojedinih disciplina, istraživačkih institucija, kao i posmatranog istorijskog perioda.

U institucijama koje se bave etnologijom i antropologijom u Srbiji danas vlada rodna neravnopravnost. Na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu angažovano je 17 etnološkinja i 12 etnologa. U Etnografskom institutu SANU radi 23 etnološkinje i 6 etnologa, a u Etnografskom muzeju u Beogradu 4 kustosa i 13 kustoskinja (ne računajući privremeno zaposlene). Ova neravnoteža posledica je feminizacije struke koja je otpočela već nakon Drugog svetskog rata, ali su njeni efekti postali vidljivi osamdesetih godina 20. veka.

Do perioda posle Drugog svetskog rata, u etnologiji i ustanovama koje su se njome bavile, gotovo da i nije bilo žena. Prva naučnica zvanično zaposlena u Etnografskom muzeju (koji je i najstarija institucija vezana za organizovana etnološka proučavanja – osnovana 1901. godine) bila je Ljubica Janković, etnokoreološkinja, angažovana 1939. godine. S obzirom na struku, ona je raspoređena u fonografski odsek i Odeljenje za muzički folklor (Душковић 2016, 15). Prva etnološkinja u Etnografskom muzeju bila je Persida Tomić, angažovana 1945. godine.² Njoj je poverena kolekcija uskršnjih jaja, jedna od najstarijih zbirki, nasleđena iz etnografskog odseka Narodnog muzeja (Тешић 2002, 222). U periodu od 1901. do 2001. godine u muzeju je, u statusu naučnog osoblja bilo zaposleno 37 muškaraca i 48 žena (*Зборник* 2001, 543).

Kako stvar izgleda u drugim humanističkim disciplinama?³ Najveća disproporcija, ali u obrnutom smeru u odnosu na stanje u etnologiji/antropologiji, vlada u oblasti istorije. Na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (UB) zaposleno je 35 istoričara i 22 istoričarke. Slično je i u institutima: u Institutu za savremenu istoriju angažovano je 23 muškarca i 5 žena, a u Institutu za noviju istoriju 24 muškarca i 14 žena. Na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta UB, neravnopravnost je malo blaža: 14 prema 9 za istoričare, dok se na Odeljenju za filozofiju situacija opet zaoštrava: 20 prema 10 za filozofe. Proporcije izgledaju znatno drugačije u oblastima koje se bave brigom i pružanjem pomoći drugima. Na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta UB je 30 prema 25 za psihološkinje, dok proučavanje vaspitanja i obrazovanja dece i obrazovanja odraslih još više privlači žene. Na Odeljenju za pedagogiju istog fakulteta zaposleno je 18 pedagoškinja naspram 7 pedagoga, a na Odeljenju za andragogiju 12 andragoškinja naspram 8 andragoga. Odnos je relativno uravnotežen na Odeljenju za sociologiju, na kojem je angažovano 19 sociološkinja i 17 sociologa. Nesumnjivo najveću disproporciju nalazimo u oblasti bavljenja jezikom, pa tako u Institutu za srpski jezik SANU radi 51 naučnica i 14 naučnika.

² Pre toga je, početkom 1920-ih godina, kao bibliotekarka u Etnografskom muzeju bila zaposlena Milena Lapčević, u to vreme još studentkinja etnologije. Nakon završenih studija, prekinula je saradnju sa muzejem, jer nije dobila podršku tamošnjih kolega. Radila je kao nastavnica geografije i etnografije, ali je nastavila i da se bavi terenskim istraživanjima (*Етнологија и антропологија* 2017, 93).

³ Ovde se neću pridržavati zvanične podele na društvene i humanističke nauke, već ću pod humanistkom smatrati sve discipline koje počivaju na humanističkim tradicijama i koje se bave proučavanjem čoveka, društva, kulture i istorije.

Čime se bave i o čemu pišu etnološkinje/antropološkinje

U Etnografskom muzeju u Beogradu kustoskinje su na čelu 22 zbirke, dok četvorica njihovih muških kolega vode 10 zbirki.⁴ Zanimljivo je spomenuti i način na koji su zbirke raspoređene. Naime, 12 zbirki nošnji i tekstila, zbirke nakita, posuđa, keramike, ličnih predmeta i stakla, te zbirke posvećene zemljoradnji, voćarstvu i vinogradarstvu, vode etnološkinje. Sa druge strane, etnolozi rukovode zbirkama oružja, zanata, muzičkih instrumenata, narodnih znanja i verovanja, stočarstva i pokušva (nameštaja). Da li je ovakva raspodela bila stvar ličnih afiniteta ili politike kuće nasleđene iz ranijih perioda kada su njome dominirali muškarci, ostaje pitanje za dubinsko istraživanje. No, spomenimo samo da je indikativnih raspodela tema po polovima – na one iz domena privatnosti kojima se bave žene i one iz oblasti društvenog i javnog života zajednice, kojima se bave muškarci, bilo već prilikom prvih ekipnih terenskih istraživanja saradnika Etnografskog muzeja. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka etnolozi-kustosi muzeja istražuju godišnje običaje, narodnu mitologiju i verovanja, dok su kustoskinje zadužene za prikupljanje podataka o svadbenim, pogrebnim i slavskim običajima, o porodici, rađanju i odgajanju dece, o kući, ognjištu i magiji plodnosti (Тешин 2002, 203–209).

Šta nam o ovim raspodelama govore bibliografije radova etnoloških časopisa u periodu od 1926. do 2007. godine?⁵

Vladajuća paradigma domaće etnologije dugo je bila antropogeografska, ona koja je podrazumevala proučavanje naselja, stanovništva, demografije, te društva i kulture koji su posmatrani kao apsolutno određeni prirodnim datostima. Od osamdesetih godina 20. veka ovaj pristup polako odlazi u istoriju discipline. Međutim, u raspoloživim bibliografijama nailazimo na 54 antropogeografska rada koja potpisuju muškarci i svega 11 koje potpisuju žene.

Sličan disbalans nalazimo i u oblasti folklorističkih istraživanja – 52 rada potpisuju naučnici, a 20 njihove koleginice.

⁴ Zahvaljujem se kolegi dr Milošu Matiću, kustosu u Etnografskom muzeju u Beogradu, na pomoći pri prikupljanju informacija.

⁵ Otežavajuća okolnost kod raspoloživih bibliografija jeste ta što nisu pravljene jednoobrazno (neke su autorske, neke tematske, pri čemu su teme koncipirane dosta široko, neke prate hronologiju brojeva časopisa) i što ne pokrivaju iste periode. Tako, na primer, za *Glasnik Etnografskog muzeja* raspoložemo urednim bibliografijama od 1926. do 1993. godine (sa prekidom za period 1981–1989), za *Etnološke sveske* od 1978. do 1990, za *Glasnik Etnografskog instituta* od 1947. do 2007. godine. Osim toga, nisu ni svi časopisi izlazili istovremeno i u istim vremenskim periodima.

Sa druge strane, velika „klasična tema“ etnologije – proučavanje narodnih nošnji, kostima, odevanja, obrade tekstila, nalazi se gotovo isključivo u ženskim rukama. Do Drugog svetskog rata, ovu oblast pokrivaju etnolozi, a onda je, kao oslobođeni „neprijatne“ dužnosti, prepuštaju etnološkinjama. Tako, u periodu od 1926. do 2007. godine, 20 radova potpisuju muškarci, a 66 žene. Treba napomenuti da je od tih 20 *muških* radova, 17 nastalo u periodu od 1926. do 1976. godine, kada je broj etnološkinja bio zanemarljiv.

Kao što je već nagovešteno, etnološkinjama pripadaju i istraživanja braka, porodice, srodstva, odgajanja i odrastanja dece i mladih. U posmatranom periodu, 11 radova potpisuju muškarci, a 35 žene. Žene preovlađuju i u proučavanju narodne medicine – 3 autora naspram 14 autorki, kao i u proučavanju kulture ishrane – 1 autor naspram 5 autorki.

S obzirom na stereotipe o ženi kao nekome kome je blisko magijsko mišljenje i ponašanje, te narodni religijski obredi i običaji, iznenađujuće je bilo otkriti da su se ovom temom (barem sudeći po bibliografijama) više bavili muškarci. U periodu od 1926. do 2007. godine, 76 radova potpisuju etnolozi, a 40 etnološkinje. Međutim, kada se iz broja muških radova izostave oni koji su nastali u periodu od 1926. do 1976. godine, dobija se sasvim nova perspektiva – 28 radova napisali su etnolozi, a 40 etnološkinje.

I kao poslednju oblast, ovde bih navela onu kojom se trenutno bavim – proučavanje smrti i pogrebnih običaja. Kao što znamo, u premodernim društvima žene su one koje su nositeljke i prenositeljke narodnih tradicija vezanih za mrtve. Ova nadležnost se, izgleda, prenela i u sferu naučnog mišljenja i to ne samo kod nas, nego i u drugim akademskim sredinama. Tako je na jednoj tanatološkoj konferenciji, koja se od 2008. do 2019, svake godine održavala u Alba Juliji (Rumunija), redovno učestvovalo više naučnica nego naučnika. Konferencija “Dying and Death in 18th–21st Century Europe. Eastern and Western Way of Death”, 2008, 2011, 2012, 2013. i 2014. godine okupila je 77 muškaraca i 103 žene. Slično je bilo i na tanatološkoj konferenciji “Death, Dying and the Disposal of the Body”, koja je održana u Holandiji 2011. godine. Tada je prezentacije imalo 93 naučnice i 55 naučnika.⁶

Volterova opservacija da su u savremenom društvu muškarci preuzeli najvažnije uloge u posmrtnom ritualu (on ovde prvenstveno misli na pogrebnu industriju), koje su tradicionalno pripadale ženama, ostavivši im samo prljave poslove (Walter 1983, 287), izgleda da se ne prenosi i na polje nauke.

⁶ Ipak, važno je napomenuti da se u temeljima proučavanja smrti u srpskoj etnologiji nalaze radovi Veselina Čajkanovića, Slobodana Zečevića, Dušana Bandića i Ivana Čolovića. Činjenica da su se ovom temom bavili i muškarci – naučnici, svedoči o njoj (temi) kao veoma važnom segmentu tradicionalne kulture Srbije.

Da li ovo svedoči o emancipaciji žena i njihovom prodoru u svet nauke ili o latentnom opstajanju tradicionalnih predstava u kojima su žene povezane sa smrću, ostaje još jedno otvoreno pitanje (Павићевић 2016, 183, 184).

Bilo kako bilo, domaće bibliografije idu u prilog tezi da je smrt ženski „posao“, te u posmatranom periodu 10 radova potpisuju muškarci, a 25 žene. U periodu posle 2007. godine, ovi brojevi rastu – za 2 na strani autora i 9 na strani autorki.

Ka zaključku

Marina Blagojević u jednom radu napisala je da se „sociološka relevantnost istraživanja naučnica sastoji i u činjenici da su upravo one (kao najobrazovanije) nosioci promena obrazaca kako polnih uloga tako i životnih obrazaca u celini“ (Blagojević 1992, 24). Ova inovativnost žena naučnica ogleda se svakako i u oblasti etnologije/antropologije, gde se upravo etnološkinje/antropološkinje pojavljuju kao donositeljke novih tema i polja istraživanja. One se bave proučavanjem prijema u pionirsku organizaciju, dočeka Nove godine u jednom hotelu u unutrašnjosti, proučavanjem proslave rođendana, ali i temama koje u potpunosti ostaju izvan interesovanja njihovih muških kolega: silovanje, polno sazrevanje devojaka, žargonski izrazi o ženi, odlazak žena u vojsku, seksualna potencija i impotencija, proslavljanje 8. marta i sl. U red ekskluzivno ženskih tema spada i bavljenje upravo ženskim pitanjem. I dok se naučnici „ne mešaju“ u ove oblasti, radovi etnološkinja/antropološkinja od osamdesetih godina 20. veka idu u pravcu ukidanja podela na muške i ženske teme. Njihova proučavanja reflektuju nove društvene pojave i izazove, te interesovanje za kulturu u celosti.

Iako je ovo zapažanje donekle suprotno pravilnostima na koje smo prethodno ukazali, zaključak o „ženskom rukopisu“ u etnologiji/antropologiji se nalazi negde između ovih modela. Sa jedne strane, videli smo da se etnološkinje zaista više od etnologa bave temama iz sfere privatnosti i temama koje ih povezuju sa njihovim tradicionalnim ulogama (nošnja, brak, porodica, srodstvo, narodna medicina, ishrana, religija, smrt), čak i nakon osamdesetih godina 20. veka, odnosno, nakon „pojave“ antropologije. Nesumnjivo je da je u određenom istorijskom periodu i u određenim situacijama izbor ovih tema bio pod uticajem vladajućih kulturnih politika i institucionalnih strategija koje su pisali i kojima su rukovodili muškarci. Kada su ove stege popustile, moguće je da su izbori bili uslovljeni i određenom inercijom u prihvatanju nasleđenih modela istraživanja i rada. Međutim, mislim da nećemo mnogo

pogrešiti ako kažemo da su etnološkinje/antropološkinje ove teme birale i usled svog ličnog i intimnog prepoznavanja u njima.

Sa druge strane, aktivno učešće u promeni disciplinarne paradigme nesumnjivo je odraz procesa ženskog osvajanja onih oblasti društvenog života koje im tradicionalno nisu pripadale ili o kojima je bilo „nezgodno“ govoriti, te „pripitomljavanja“ kulture u celosti, koja sada čitava postaje polje mogućnosti intimnog i ličnog ogleда etnološkinja/antropološkinja.

Literatura

- Blagojević-Šijaković, Marina. 1992. „Nauka i pol: inhibicija institucionalnog okruženja“. *Sociologija* 34(1): 23–37.
- Бошковић Матић, Милица. 1976. „Педесет година Гласника Етнографског музеја у Београду“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 39–40: 19–39.
- . 1981. „Библиографија Гласника Етнографског музеја у Београду 1977–1981“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 45: 47–54.
- . 2001. „Библиотека Етнографског музеја у Београду 1901–2001“. У: *Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001*, ур. Јасна Бјеладиновић, 43–56. Београд: Етнографски музеј.
- Душковић, Весна. 2016. „Набавка музеалија и формирање колекција до 1918. године“. У: *Ковчежић Етнографског музеја у Београду 1901–2016*, ур. Весна Душковић, 11–19. Београд: Етнографски музеј – Службени гласник.
- Етнологија и антропологија. Мали лексикон српске културе*. 2017. Ур. Биљана Гавриловић. Београд: Службени гласник – Етнографски институт САНУ.
- Јанковић, Александар и Биљана Миленковић-Вуковић. 2007. „Допуна библиографије за пет година“. *Гласник Етнографског института САНУ* LV (2): 241–238.
- Миленковић-Вуковић, Биљана, Милина Ивановић-Баришић и Александар Јанковић. 2002–2003. „Библиографија издања ЕИ САНУ 1947–2003“. *Гласник Етнографског института САНУ* LV–LI: 171–238.
- Миленковић-Вуковић, Биљана. 2008. „Библиографија: Етнологске свеске I–XI (1978–1990)“. *Етнологске свеске* 12 (нова серија 1): 153–185.
- Милић, Милица. 1999. „Библиографија прилога објављених у Гласнику Етнографског музеја у Београду“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 77: 325–361.
- Павићевић, Александра. 2016. „Нека питања дисциплинарног уобличавања танатологије. Етноантрополошке перспективе“. *Гласник Етнографског института САНУ* LXIV(1): 179–191. DOI: 10.2298/GEI1601179P
- Роровић, Dragana. 2004. „Nauka, rod i moć: slučaj Srbija“. *Genero: časopis za feminističku teoriju* 4/5: 123–135.

- Тешић, Јелена. 2002. „Духовна култура. Научноистраживачки рад и музејска збирка“. *Гласник Етнoгpафског музеја у Београду* 65–66: 201–225.
- Walter, Tony. 2014. “What Draws a Sociologist to Study Death?”. In *Death, Dying and Bereavement. Contemporary Perspectives, Institutions and Practices*. Eds. Thomas Attie and Judith Stilton, 31–43. New York: Springer.

Aleksandra Pavićević

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA, BELGRADE

Does Anthropology Have *Female* Themes?

In this paper, the author will endeavor to offer a reflection on the choice of topics that women and men in anthropology deal with. In literary criticism we often hear of “women’s writing”. The author suggests that such a thing exists in anthropology, as well as in other humanities. One of the topics within the history of ethnology that now seems to belong almost exclusively to women is the theme of death. This gender inequality in dealing with the anthropology of death is confirmed by the international conferences in which the author has participated. Is the way of choosing a topic connected with gender/sex, and is it societal or “natural” predispositions that affect the selection, not just of themes but also of professions in academia? Some figures and statistics as well as some norms will be presented, however any final conclusions will be avoided.

Keywords: themes, humanities, ethnology/anthropology, death studies, female writing.

Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu: doktorske studije¹

Centar za rodne studije osnovale smo na Univerzitetu u Novom Sadu (UNS) u okviru Asocijacije centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja (ACIMSI) u školskoj godini 2003/2004. Cilj osnivanja bio je da se u okviru interdisciplinarnih studija afirmišu Rodne studije kao novi oblik znanja za pokretačku snagu u promeni društva, kao deo promene svesti o postojećem neravnopravnom položaju žena u odnosu na muškarce (ne samo u Srbiji). Tokom 15 godina postojanja (do 2020. godine) to je bio jedini program Rodnih studija u Srbiji u rangu doktorskih, master, magistarskih i specijalističkih studija, čije su polaznice dolazile iz različitih jugoslovenskih centara, pa se ovaj program može smatrati regionalnim.

U radu iznosim osnovne podatke o istorijatu razvoja Centra za rodne studije UNS, teškoćama sa kojima smo se susretale dok smo ga organizovale i vodile i o tome kakav je odjek programa kod diplomiranih. Dajem predloge za promenu postojećeg stanja.

Ključne reči: Centar za rodne studije UNS, neravnopravnost, nastavni program, promene.

Uvod

Centar za rodne studije (CRS) osnovan je na Univerzitetu u Novom Sadu (UNS) u okviru Asocijacije centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja (ACIMSI) u školskoj godini 2003/2004. Cilj osnivanja CRS na Univerzitetu u Novom Sadu bio je da se u okviru interdisciplinarnih i multidisciplinarnih studija – u to vreme još uvek samo specijalističkih i magistarskih postdiplomskih studija – afirmišu Rodne studije

¹ Zahvaljujem učesnicama i učesnicima anketnog procesa, posebno Margareti Bašaragin i Uglješi Beliću na korisnim primedbama na prethodnu verziju ovog teksta; koordinatorkama, predavačicama i predavačima sa kojima sam saradivala; osoblju iz administracije rektorata, posebno upravnici Centralne biblioteke dr Mirjani Brković i upravnici Biblioteke Filozofskog fakulteta UNS mr Nataši Belić.

U radu koristim ženski rod kao opšti za titule i zanimanja žena (budući da su na programu od ukupno 3 doktoranda, dvojica dobila diplome doktora rodnih studija).

kao novi oblik alternativnog znanja doprinoseći promeni svesti o postojećem neravnopravnom položaju žena u odnosu na muškarce (ne samo u Srbiji). Program studija bio je interdisciplinarni, sa naglaskom na interkulturalnim temama karakterističnim za Vojvodinu.

Rezultati rada na osnovu dokumentacije CRS

Na kraju prve školske godine rada Centra, koordinatorka Svenka Savić uputila je Predlog Senatu UNS da se pored magistarskih i specijalističkih otvore trogodišnje doktorske studije u okviru iste Asocijacije na Univerzitetu u Novom Sadu, sa obrazloženjem da većina studentkinja želi da nastavi studije na doktorskom nivou.² Senat je 5. jula 2004. odobrio predloženi plan i program obaveznih i izbornih kurseva i prva generacija upisuje se na trogodišnje doktorske studije u jesen školske 2004/2005. U periodu od septembra 2004. do septembra 2008. godine uspostavile smo ukupnu strukturu jedne nove naučne interdiscipline u okviru postdiplomskog programa: specijalističke, magistarske i doktorske studije.

Akreditacija programa prema Bolonjskom procesu (uz zalaganje Vere Vasić) bila je obavljena tokom 2008. godine kada se objedinjuju jednogodišnje diplomske akademske studije (master) i trogodišnje doktorske. Akreditovani program predviđa odbranu završnog rada i sticanje diplome: master ili doktor nauka – rodne studije.

Rezultati rada CRS iz perspektive organizacije

Budući da smo uspostavljale sasvim nov program na UNS, bilo je potrebno smestiti ga u ukupnu, već zadanu akademsku strukturu. Nažalost,

² U tom dopisu stoji sledeće: „Postdiplomske (specijalističke i magistarske) studije počele su na Univerzitetu u Novom Sadu otvaranjem Centra za rodne studije. Prve diplome su planirane za kraj školske 2004/2005. godine. Studentkinje koje su završile jednogodišnje specijalističke studije imaju želju da nastave naučno usavršavanje. Zato je Programsko veće uputilo predlog za uvođenje trogodišnjeg programa doktorskih studija. Na sednici Saveta Centra za rodne studije (juna 2004) zadužuje se prof. dr Svenka Savić da pokrene inicijativu pred Nastavno-naučnim većem UNS za otvaranje doktorskih studija u školskoj 2004/2005. godini (predviđeno usvojenim planom i programom postdiplomskih studija na ASIMCI programu jula 2003. godine). Uz predlog se dostavlja i izveštaj o radu postdiplomskih (specijalističkih i magistarskih) studija Centra za rodne studije UNS u tekućoj godini. U 2008. godini sledi akreditacija programa (koju je uradila Vera Vasić). Dokumentacija za akreditaciju diplomskih akademskih studija – master Rodne studije dostavljena je Komisiji za akreditaciju i proveru kvaliteta 30. 9. 2009. godine, a dokumentacija za akreditaciju doktorskih akademskih studija Rodne studije dostavljena je Komisiji za akreditaciju i proveru kvaliteta 7. 10. 2010. godine. Pozitivan odgovor dobijen je 2012. godine“ (Subotički Miletić 2016).

Centar nije imao svoj stalni prostor, niti stalno zaposlene (angažovani su uz honorar), nije funkcionisao kao samostalno pravno lice, nego kao deo ukupne rektorske administracije. Trebalo je obezbediti uslove za dobar studentski rad, kako to inače postoji i za druge naučne discipline koje su ustanovljene ranijih godina, i istovremeno prevazilaziti ove izazove.

1. Prostor za izvođenje nastave u prvim godinama dobijale smo u raznim učionicama fakulteta zahvaljujući tome što su predavačice koje su inače radile na tim fakultetima, mogle, shodno svojim ingerencijama, da obezbede besplatno korišćenje prostora fakulteta, uz dozvolu prema odluci dekanske garniture.

2. Nastavu su izvodile profesorke i profesori za obavezne i izborne kurseve sa raznih fakulteta UNS (najviše sa Filozofskog fakulteta). To se postavilo kao najslabija tačka programa od samog početka. U toku školske 2015/2016. godine dekanica Filozofskog fakulteta primenila je (kao i drugi fakulteti na UNS) novu meru prema kojoj nastavnici obavljaju nastavu na svom matičnom fakultetu s punim brojem časova, a ako taj broj nije dovoljan, mogu raditi i van Fakulteta (prema odluci tela tog fakulteta). U trenutku kada je odluka postala delatna, predavačice uglavnom nisu odabrale rad na CRS. U tom razvojnom periodu uspona celog programa, ostale smo na polovini školske godine bez 6 predavačica. Program se morao nastaviti. Pomoć je došla od predavačica iz regiona i iz inostranstva.

3. U nastavi smo primenjivale osnovne postulate feminističkih radionica, što je novina u načinu organizovanja u univerzitetskoj nastavi, a samo produžetak onoga što smo godinama primenjivale u edukativnom radu u udruženju Ženske studije i istraživanja, gde je većina predavačica već predavala. Taj kontinuitet od ženskih ka rodnim studijama važan je i delotvoran u nastojanju da se što više utisne u program rodnih studija ono što smo već procenile da je korisno u drugim vanakademske programima. Da bismo vodile internu evidenciju o obavezama svake pojedinačne studentkinje, koordinatorka Svenka Savić ustanovila je tabelu postignuća u toku tri godine studija u koju upisuju zadatke i ostvarenja za svaku školsku godinu, za svaki semestar i za svaki kurs, ispunjene (predispitne) obaveze, odnosno kako su te obaveze kasnije zaživele u nekom objavljenom obliku ili u završenom radu. U osnovi je zamisao bila da obavezni seminarski radovi budu delovi završnog rada.

4. U početku je WUS Austria Brain Gain Program (right to education) u kontinuitetu finansirao boravak stranih (i naših) profesorki iz inostranstva, s idejom da se povezujemo sa onima koje su u inostranstvu kako bi se moglo prenositi znanje stečeno „tamo“ u našu sredinu, „ovde“: Vesna Dragojlov,

Ivana Milojević, Ana Dević.³ Od početka smo vodile edukativnu politiku da predstavimo našim studentkinjama profesorke koje su u svetu postigle značajan uspeh (nažalost, ta mogućnost saradnje nije dugo trajala jer je program utihnuo).

5. Udruživanjem tri organizacije (Žene u crnom iz Beograda, udruženje Ženske studije i istraživanja iz Novog Sada i Fond za otvoreno društvo), osnovana je 2004. agencija Rekonstrukcija ženski fond (RŽF), koja je stipendirala i studentkinje rodnih (i ženskih) studija u Srbiji. Ukupno je za sve vreme trajanja rodnih studija RŽF uložio oko dva i po miliona dinara: za uplate školarine i/ili odbrane doktorskih, magistarskih i master radova studentkinja (novac koji direktno prima administracija UNS). Tačnije, ta ženska agencija pomagala je državnu instituciju da bi ženama omogućila sticanje visokoškolske diplome iz nove naučne discipline koja obezbeđuje najviše znanje iz oblasti roda (ukupni podaci su dati u Tabeli 1, pod oznakom +). Činjenica je, takođe, da u okviru sistematizacije radnih mesta u institucijama izostaje jasno iskazana potreba za osobom sa diplomom rodnih studija. Da je situacija drugačija, motivacija za upis na ovaj program bila bi daleko izraženija.

6. CRS nikada nije imao mogućnost prijavljivanja naučnih projekata kod Ministarstva za nauku na kojem bi saradivale polaznice doktorskih studija i na taj način ulazile u naučnu metodologiju kroz istraživački rad i mentorsku podršku profesorke. Koordinatorica CRS Svenka Savić je istraživački rad organizovala u okviru studentskog projekta *Rodno osetljiv jezik* u Centru, zatim u udruženju Ženske studije i istraživanja koje saraduje sa Centrom u 2000. godini u okviru dva projekta: *Životne priče žena* (videti spisak objavljenih knjiga sa tog projekta u Dodatku 2) i *Znamenite žene Novog Sada*. Udruženje je štampalo turističku mapu *Novi Sad iz ženskog ugla*, zatim plakate na kojima su podaci o različitim grupama znamenitih žena sa jugoslovenskog prostora: partizanke, dobrotvorke, umetnice. U 2016. godini je, u okviru Turističke organizacije Novog Sada uspostavljena turistička tura pod istim nazivom i štampana nova brošura, koju je osmislila Gordana Stojaković, prva diplomirana doktorantkinja Rodnih studija na UNS. Insistiranje na povezivanju Rodnih studija sa istorijom žena u gradu Novom Sadu, ali i u regionu, deo je ukupne programske politike na CRS i nekih nevladinih organizacija u gradu. Koordinatorica je organizovala kratkoročne istraživačke projekte sa određenom grupom studentkinja, kao što je bio slučaj sa istraživanjem rod-

³ Takođe smo od početka razmenjivale iskustva sa već uhodanim programima i iskusnim predavačicama u regionu, na primer sa Evom Bahovec, kasnije Milicom Antić Gaber iz Ljubljane u Sloveniji, potpisale smo međuuniverzitetski sporazum o saradnji.

no osetljivog jezika na internet stranicama fakulteta UNS (detaljnije u radu Bašaragin et al. 2016), ili medijsko obeležavanje 8. marta u 2017. godini.

7. Predavanja za širu, ne samo akademsku, publiku, organizovale smo i držale na nedeljnom nivou, na kojima su svoje znanje pokazale domaće predavačice i one iz inostranstva, uglavnom u prostoru Filozofskog fakulteta, objavljivali smo vesti o našem radu i na sajtu UNS.

8. Literatura za ostvarivanje kurseva prema Planu i programu doktorskih studija nije postojala na jednom mestu u okviru bilo fakulteta ili UNS, nego je udruženje Ženske studije i istraživanja stavilo na raspolaganje sopstvenu biblioteku, koja je zatim kao legat od 2009. godine prešla u vlasništvo Centralne biblioteke UNS. Biblioteka, koju profesorke i dalje volonterski dopunjavaju, jer ne postoje posebna budžetska sredstva za nabavku novih knjiga, sadrži ukupno 2500 bibliografskih jedinica knjiga.

9. Međunarodne konferencije posvećene rodnim studijama u svetu i regionu bile su neophodan širi akademski kontekst za rad na CRS. Prva je bila održana na početku pripreme programa (februara 2003, organizovana uz pomoć Fonda za otvoreno društvo), druga je bila posvećena službeno upotrebi rodno osetljivog jezika (godine 2006, uz podršku Friedrich Ebert fondacije), a na trećoj konferenciji, posvećenoj budućnosti rodnih studija (2013) prikazale smo prijavljene teme doktorskih radova studentkinja i studenata u nadi da će javnost doznati o tome šta se očekivalo od programa koji je u toku. Tada smo govorile i o teškoćama, uprkos kojima se program ipak ostvarivao. Konferencije smo organizovale zahvaljujući sopstvenom entuzijazmu, iz uverenja da moramo stalno dokazivati širokoj akademskoj javnosti sopstveni kvalitet rada, ali i ukazivati na novi akademski program i smisao njegovog osnivanja na UNS, koji bi trebalo da preraste u opšti program na raznim fakultetima. Kriteriji prepoznavanja, vrednovanja i procenjivanja proizvedenog znanja nisu bili na našoj strani. Omalovažavanje i slaba procena pre su bili realnost nego sporadični slučaj.

10. Štampanje odbranjenih teza dogovorile smo sa Zavodom za ravnopravnost polova u Pokrajini, koji je pokrenuo ediciju (pod nazivom Roza Luksemburg) i stvorile mogućnost štampanja odbranjenih disertacija (Gordane Stojaković, Mirjane Dokmanović, Slavice Denić, Smiljane Milinkov, Jelene Stefanović). Štampane teze su danas deo ukupne literature na raznim kursovima, ne samo na Rodnim studijama.⁴

11. Studijsko usavršavanje u inostranstvu nije dovoljno korišćena mogućnost za upisane na doktorskim studijama: jedna studentkinja (Mar-

⁴ Na sajtu Zavoda za ravnopravnost polova je potpun spisak izdanja <https://ravnopravnost.org.rs/>.

gareta Bašaragin) provodi školsku 2015/2016. godinu kao stipendistkinja Evropske komisije u okviru projekta Erasmus Mundus Sigma Agile (Erasmus Mundus Action 2 – SIGMA Agile) u Centru za transdisciplinarne rodne studije (Zentrum für transdisziplinäre Geschlechterstudien) na Humboldtovom univerzitetu u Berlinu (Humboldt Universität zu Berlin) u Nemačkoj, pod mentorstvom profesorke dr Lan Hornšajt (Lann Hornscheidt); druga (Zorana Antonijević) koristila je stipendiju na Katedri za rodne studije i sociologiju Univerziteta Oebro (University Oebro) u Švedskoj (januar – jun 2016) uz mentorsku pomoć prof. dr Lisi Husu (Liisi Husu) i prof. dr Jef Hern (Jeff Hearn); treća (Dijana Subotički) koristila je istraživačku stipendiju Ekumenske inicijative žena (Omiš, Hrvatska), a četvrta (Karolina Lendak-Kabok) primala je trogodišnju stipendiju vlade Mađarske Collegium Talentum (2013–2016).

12. Saradnja sa novouspostavljenim mehanizmima za rodnu ravnopravnost teče od 2004. godine, kada je Vlada APV uspostavila nekoliko mehanizama za rodnu ravnopravnost u kojima su učestvovala i predavačice angažovane i na Rodnim studijama, prenoseći profesionalno znanje u praksu. U telu Vlade APV (tačnije Sekretarijatu za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova) formiran je Savet u kojem najpre aktivno učestvuju Marijana Pajvančić i Svenka Savić, a potom i druge predavačice – Dubravka Valić Nedeljković i rektorka Radmila Marinković Nedučin (2 mandata), kao i članice rukovodstva udruženja Ženske studije i istraživanja (Ana Bu). Na taj način one su doprinosile povezanim akcijama akademske i političke sfere preko konkretnih praksi (jedna od tih je i Međunarodna konferencija o rodno osetljivom jeziku na UNS, održana u vreme rektorskog mandata Radmile Marinković Nedučin). Ovo telo postoji i danas, ali u njemu nema profesorki sa Rodnih studija. Jedna od novina u tom Sekretarijatu je i konstituisanje *Nagrade Vlade APV* za doprinos razvoju ravnopravnosti polova i emancipacije žena (detaljnije u knjizi *Deset godina Godišnjeg priznanja*, Savić i sar. 2016). Godišnje priznanje su dobile predavačice sa Rodnih studija u periodu 2003–2013, ali je u 2018. ovo priznanje preformulisano, što se vidi i po promenjenom nazivu nagrade – *Milica Tomić*.

Svakako je najveći doprinos bio izrada predloga Zakona o rodnoj ravnopravnosti (koji je potekao od dobre saradnje Marijane Pajvančić i Jelice Rajačić Čapaković), koji je dugo čekao na usvajanje u republičkom parlamentu, te je njegova izmena i danas u toku.

13. Saradnja sa medijima je od samog početka bila dobra (danas posedujemo skoro potpunu dokumentaciju tekstova o vidljivosti u medijima, zatim

video zapisima na YouTube kanalu, delimično i zahvaljujući agilnosti sekretarke Jelice Rajačić Čapaković (v. detaljnije u Pankov 2019, 46–60).

14. Saradnja u Srbiji i regionu je kontinuirana: sa Ženskim studijama i master programom Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu (od osnivanja programa do danas sa Dašom Duhaček), sa Filozofskim fakultetom u Ljubljani (sa Evom Bahovec i Milicom Antić Gaber), sa Interdisciplinarnim postdiplomskim programom Ženske studije i Religijske studije u Sarajevu (sa Zilkom Spahić Šiljak), zatim sa Centralnoevropskim univerzitetom u Budimpešti (sa Andreom Peto i drugim predavačicama).

15. Povezivanje akademskog i aktivističkog delovanja jedan je od zadataka programa. Koordinatorica Svenka Savić insistirala je na povezivanju akademskog programa sa onim što rade pojedina ženska udruženja i udruženja građana, odnosno istaknute pojedinke u regionu, kako bi otvorila vidike studentkinjama šta je sve moguće činiti sa stečenim znanjem na programu (tako je Staša Zajović iz Žena u crnom predstavila njihov projekat o ženskom sudu, zatim Lepa Mladenović sopstveno viđenje promene stava javnosti u odnosu na istopolne veze, Nada Ler -Sofronić iz Sarajeva teme iz oblasti teorije roda). Akademizam i aktivizam jesu dve strane istog procesa u programu Rodnih studija.

16. Osnivanjem udruženja Alumnistkinje rodnih studija (na podsticaj koordinatorke Svenke Savić), prva generacija diplomiranih je dovršila akademsko uobličavanje nove naučne discipline (2012), s ciljem da stečeno i akumulirano znanje pojedinki na visokoškolskom programu postane aktivistički delatno u široj zajednici kao timski program usmeren širenju u društvu (nažalost, nakon nekoliko aktivnosti Udruženje je zamrzlo svoje aktivnosti).

Kako meriti učinak onoga što je ovaj visokoškolski program doneo akademskoj zajednici u kratkoj akademskoj prisutnosti, ali i u široj javnosti? Kriteriji mogu biti prepoznavanje, vrednovanje, procenjivanje proizvedenog znanja, ali i nužni kvantitativni podaci.

Kvantitativni podaci

Podaci pokazuju da su na ovom programu učestvovala studentkinje koje u akademsku zajednicu ulaze, zajedno sa onima koje u njoj već rade, u okviru različitih disciplina, na različitim fakultetima. To je bilo polje u kojem su se susretale predavačice iz generacija i raznih akademskih tradicija; tačnije interdisciplinarnost se ostvarivala u diskusijama, razgovorima, raspravama,

predloženoj literaturi za čitanje, a pre svega u načinu na koji se oblikuje naučni tekst. Više puta je naglašavano da je naučni tekst s jedne strane kulturno uslovljen (Savić 2014), a sa druge strane je uslovljen naučnom disciplinom kojoj pripada autor/ka, te da rodne studije treba da izgrade svoju, prepoznatljivu naučnu terminologiju, način pisanja naučnog teksta i svakako sopstvene publikacije (zbornike radova, časopise, monografije). U okviru Metodologije Svenka Savić predavala je o rodno osetljivom jeziku u službenoj upotrebi i u okviru te teme i o akademskom rodno osetljivom diskursu, pisanom i govorenom, koji bi mogao biti zajednički za sve radove sa rodni studija. Sam program je omogućavao interdisciplinarnost, kojoj su se svi/e podjednako učili/e, budući da na studijama pojedinačnih fakulteta ovom pristupu nije posvećena dužna pažnja. Zato su kvantitativni podaci samo jedan deo ostvarenog učinka, dok je njihovo delovanje u široj javnosti za sada manje poznato.

U toku rada CRS-a ukupno je odbranjeno 60 akademskih radova: 2 specijalistička, 6 magistarskih i 28 master radova. Od ukupno 28 upisanih na doktorske studije, 24 je odbranjilo teze, a 3 ima odobrenu temu. U većini su teze branjene „po starom“. U prilogu se nalazi Tabela 1 u kojoj su informacije o datumima odbranih teza. Struktura studija je takva da su u svakom semestru 3 obavezna i 3 izborna kursa, uz obavezu pisanja seminarskog rada kao prvog naučnog pokušaja (uz pomoć mentorki). Svaka studentkinja i student imali su u proseku 18 takvih tekstova tokom trogodišnjih studija, za koje smo se starale da prerastu u objavljene tekstove. Za 25 studentkinja ukupno je objavljeno preko 300 tekstova. O tome imamo samo delimične podatke, jer su tekstovi objavljivani po raznim časopisima i publikacijama (u zemlji i svetu), ili su saopšteni na skupovima, nekada i bez naznake da su deo, ili u celini, seminarski radovi vođeni pod mentorstvom na nekom od kurseva. Nedostaje nam akademska navika beleženja takvih podataka (što bi trebalo da usvojimo kao obavezu u akademskoj zajednici).

U nastavi je učestvovalo 40 predavačica (i nekoliko predavača), a u komisijama za odbranu radova preko 200 profesorki i profesora ne samo sa UNS (u proseku po 3 osobe, neke i po više puta). To je broj koji govori da je kroz ove studije oformljena značajna grupa rodno senzibilisanih mentorki i studentkinja, danas raspoređenih na raznim pozicijama u društvu izvan Rodnih studija. One su radove čitale, komentarisale, kritikovale i u isto vreme saznavali/e o rodni studijama, o raznim karakteristikama roda u odnosu na druge naučne discipline iz kojih dolaze. Tako su kroz taj proces tokom 15 godina postojanja programa, gradili/e novu akademsku elitu i prolazili/e kroz individualnu promenu.

Imamo delimične kvalitativne podatke o tome kako diplomirane doktorantkinje svoje znanje primenjuju u svojim sredinama. Neke su na profesionalnim i društvenim pozicijama u kojima se to znanje podrazumeva, neka je ono sada samo hobi dok su zaposlene na drugim poslovima, a neke se u kontinuitetu bave rodnim pitanjima i kao deo svakodnevnog posla, ali i kao deo svakodnevnog hobija.

Rezultati rada iz ugla diplomiranih studentkinja i studenata

Slede odgovori na 10 pitanja koje je dalo 13 anketiranih studentkinja i studenata (osnovni podaci diplomiranih studentkinja su u Dodatku 1, Tabela 1). Osnovne rezultate dajemo prema redosledu postavljenih pitanja.

1. Objavljeni odbranjeni radovi: većina je objavila tezu (8 DA; 5 NE) u celini kao monografiju ili u pojedinačnim radovima i to na jezicima regiona ili na stranom (engleskom) jeziku. Objavljivanje je uglavnom omogućio Zavod za ravnopravnost polova (dostupne za preuzimanje na njihovom sajtu u elektronskoj formi).

2. Promocije objavljenih teza deo su ukupne vidljivosti u javnosti i organizovane su u odgovarajućim institucijama.

3. Prikazi objavljenih knjiga objavljeni su u relevantnim časopisima.

4. Stečeno znanje se deli tako što većina koristi znanje i podatke iz teze u istraživačkom i/ili pedagoškom radu (naročito u alternativnim formama, kao što su seminari, kursevi i dr.).

5. U akademskoj nastavi iz rodnih studija, nažalost, mali broj učestvuje u organizovanju i sprovođenju nastave, ali bi sve želele da iz oblasti rodne problematike podele svoje znanje.

6. U naučna istraživanja su uključene, bilo da nastavljaju svoje projekte u okviru nevladinih organizacija, ili u okviru institucija, ali su oni uglavnom kratkoročni.

7. Većina ne održava kontakte sa Centrom nakon sticanja diplome (očekivan podatak).

8. Većina nema podršku Centra za dalji rad u istraživanjima i podršku ne očekuje.

9. Većina nije učlanjena u alternativne, ženske organizacije (sem onih koje su već bile članice pre upisa na studije).

10. Na pitanje: Da li vas nešto onemogućava da bolje i uspešnije promovirate vaše ideje iz rodne problematike?, odgovori studentkinja potvrđuju nezainteresovanost akademske i naučne zajednice za rodna pitanja i prisustvo

obilja stereotipa i predrasuda u vezi sa tom temom. Taj podatak dovode u vezi sa nemogućnošću zaposlenja na univerzitetskom nivou i nemogućnošću da stečeno znanje dalje šire mladima, čak ni u institucijama u kojima je takvo znanje potrebno (na primer, u telima za rodnu ravnopravnost, za koje je potrebna i politička podobnost).

11. Na pitanje o daljim planovima u domenu problematike rodnih studija (istraživački, pedagoški) većina odgovara pozitivno, planirajući post-doktorske studije, većinom negde u inostranstvu, bilo da žele da nastave istraživanja istih tema, bilo da otpočnu nove.

12. Iznenađuje podatak da velika većina nisu članice svog strukovnog Udruženja alumnistkinja rodnih studija, a kao razlog navode da ih niko nije pozvao na članstvo.⁵

Pokazalo se da su neke studentkinje nagrađivane za svoj feministički rad, mada u Anketi nije bilo posebnog pitanja za tu vrstu društvenog priznanja.

Šta je doktorskim programom propušteno?

1. Kao rezultat edukativnog programa, postoje brojni seminarski, diplomski, doktorski radovi, sa novim istraživačkim podacima, ali još nisu publikovani i to znanje ostalo je samo unutar male akademske zajednice Centra za rodne studije, a ne i šire akademske zajednice.

2. Nismo imale mogućnosti da formiramo sopstvenu lobi grupu koja bi podupirala program u telima UNS, jer nismo imale sopstveni nastavnički kolektiv.

3. Centar nije i zvanično postao regionalan, mada su na njemu studirale studentkinje iz različitih gradova regiona i u praksi je on to bio. Na nacionalnom nivou je bio jedini na kojem se stiču diplome i titula doktor Rodnih

⁵ Udruženje je osnovano 15. 11. 2012. godine sa sedištem u Novom Sadu, radi ostvarivanja ciljeva u oblasti promocije i zaštite ženskih ljudskih prava i edukacije u oblasti rodnih studija. Ciljevi udruženja su: praćenje i objavljivanje publikacija u oblasti rodnih studija, naučno i stručno istraživanje u oblasti rodnih studija, edukacija u oblasti rodnih studija, razvijanje svesti o sadržini rodnih studija, promocija studenata, mastera, magistara i doktora nauka iz interdisciplinarnog oblasti rodnih studija, podrška i jačanje kapaciteta univerzitetskih centara za rodne studije, udruženja građana koja se bave ženskim ljudskim pravima i institucionalnih mehanizama za ravnopravnost polova. Studentkinje osnivačice bile su aktivne i u udruženju Ženske studije i istraživanja (osnovano aprila 1997), alternativnom, interdisciplinarnom visokoškolskom obrazovnom programu namenjenom ženama (i muškarcima) kako bi bolje razumeli sadašnju poddelu prema polu u domenu obrazovanja, nauke, umetnosti, kulture, religije, tehnologije.

studija (kasnije je titula modifikovana u doktor Interdisciplinarnih rodnih studija).

4. Centar nije postao deo međunarodne mreže rodnih studija, jer nije bilo sredstava za uplatu članarine, otuda u širim strukovnim razmerama ostaje poznat samo pojedinkama.

5. Centar nije bio samostalno pravno lice (tj. nije imao svoj račun u banci i pečat) iz čega su proizlazile razne (ne)mogućnosti. On je sve vreme bio deo rektorske administracije UNS, i otuda nije mogao imati samostalne istraživačke projekte i druge aktivnosti koje omogućava takva pozicija.

6. Do dolaska novog rektorskog tima 2015. godine, na sajtu UNS objavljivale smo aktivnosti i tako postale vidljive u široj akademskoj sredini, da bi ova mogućnost potom bila ukinuta kada je sajt redefinisao.

7. Na sednici Senata Univerziteta u Novom Sadu 30. decembra 2019. godine donet je novi Pravilnik koji je stupio na snagu januara 2020, a prema kojem je prvobitni ACIMSI centar (Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije) preimenovan u UCIMSI (Univerzitetski centar za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja) u kome izostaje precizna odrednica za doktorski program u Centru za rodne studije (jedini doktorski program iz oblasti studija roda koji je postojao u okviru 14 raznih ACIMSI centara za postdiplomske studije). Poslednje tri godine nije raspisivan konkurs za upis na master i doktorske rodne studije prema postojećem akreditovanom programu kojem je, pri tome, istekao rok trajanja. Jedino što je omogućeno je da studentkinje upisane ranijih godina na doktorski program ACIMSI Centar za rodne studije dovrše započete studije.

Šta je doktorskim programom postignuto?

1. Ukratko, tokom kratkog vremenskog perioda postojanja, zaokružile smo ukupnu strukturu jedne nove naučne interdiscipline na UNS – rodnih studija, kojoj je nedostajala još i dobra i stalna politička, akademska, društvena i finansijska potpora unutar strukture UNS da bi ta disciplina bila jedna od onih po kojoj bi se UNS prepoznavao u regionu i svetu. Program je ukinut, pre nego što je dobio potpunu prepoznatljivost, vrednovanje i procenu proizvedenog znanja.

2. No, sve to – ogroman posao, zavidan broj osoba koje su dobile diplome za rodne studije, i veliki broj uključenih profesorki i nekoliko profesora koji su, pored svojih osnovnih disciplina sticali i novo znanje iz rodnih studija – bilo je nedovoljno da se promeni način razmišljanja o onome čemu je

sam program posvećen, a to je promena uloga i statusa žena. Naročito su rasle predrasude i stereotipi o ženama uopšte, o pojedinim kursevima i o načinu na koji se nastava odvija, posebno kod onih koji sede u telima odlučivanja (šefovi katedara, odseka, fakulteta), koji znaju dobro kako se lobira za ili protiv neke stvari u akademskoj sredini.

3. Prepoznati smo po jednom metodu – životne priče, i po jednom aktivističkom dugoročnom projektu (rodno osetljivom jeziku u službenoj upotrebi) da bi u 2019. godini šira (i ne samo akademska) javnost počela da vrednuje sećanje žena, da mediji snimaju životne priče pojedinki i da nas citiraju. To bi značilo da su neki delovi ukupnog doktorskog programa prednjačili u odnosu na kurikulume drugih disciplina na raznim fakultetima UNS, bilo da se odnosi na sadržaje, ili na metode predavanja, ili na samu problematiku rodnosti i roda, na teorijskom, ali i na aplikativnom planu. Ovaj vid uticaja je sada teško meriti i trebalo bi posebno istraživati.

Predlog za promenu postojećeg stanja

Plan i program doktorskih studija na ACIMSI Centru za rodne studije usvojen u 2004. godini, akreditovan je i modifikovan, a bilo je neophodno da se zatim reakredituje, shodno novinama u načinu prenošenja znanja u svetu – učenje na daljinu. Predlog Programskom (potom i Koordinacionom veću) koordinatorke Svenke Savić da se takva nastava uvede već u 2015. godini ostao je neostvaren na UNS. Za to vreme su se u takvom formatu ustalili drugi programi u okruženju. Inicijative drugih ACIMSI centara da se formira samostalan departman za interdisciplinarnе studije (a ne da ostane samo deo administracije Rektorata), takođe nije imao podršku rektorske garniture. Umesto promene nabolje (u organizacionom i teorijskom smislu) usledilo je postepeno ukidanje programa krajem decembra 2019. godine, kada je donet i novi Pravilnik (2020) i nova organizacija ukupnog programa.

Gde se može dobiti informacija o programu u celini za 15 godina postojanja?

Nigde u instituciji sveobuhvatno, ali sporadično u nekoliko izvora (Savić 2006; Čeriman, Milutinović Bojanić i Pudar 2011; Subotički Miletić 2016). Nažalost, ono što je rađeno i urađeno u akademskoj instituciji, dakle na UNS, uglavnom je izbrisano sa sajta, a u dokumentaciji ACIMSI centara

nalaze se podaci od trenutka kada je uspostavljena kompjuterska obrada podataka (2008). Međutim, podaci se nalaze u doktorskim disertacijama, pre svega Uglješe Belića (2018), koji daje enciklopedijske odrednice triju rektorki, zatim dveju dekanica (Filozofskog fakulteta i Prirodno matematičkog fakulteta), prve sekretarke u Vladi APV Jelice Rajačić Čapaković, ali i nekoliko doktorantkinja sa Rodnih studija. Zatim knjiga *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu* (Savić 2008) donosi životne priče predavačica sa CRS koje govore i o radu na Rodnim studijama (Marijane Pajvančić, Slobodanke Markov, Dubravke Valić Nedeljković i Svenke Savić).

Literatura

- Bašaragin, Margareta et. al. 2016. „Upotreba rodno osetljivog jezika na sajtovima fakulteta Univerziteta u Novom Sadu“. U *Zbornik radova s Međunarodne studentske konferencije „Jezik: uputstva za upotrebu“*, 20–34. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Belić, Uglješa. 2018. *Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: ideologizacija i interkulturalnost*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za štampanje doktorskih disertacija, VANU.
- Ćeriman, Jelena, Sanja Milutinović Bojanić i Gazela Pudar. 2011. “Serbia at the Crossroads: Gender Inclusiveness in Higher Education: Real or Just Wishful Thinking”. In *From Gender Studies to Gender IN Studies or Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education*, ed. Laura Grunberg, 185–207. Bucharest: UNESCO – CEPES.
- Pankov, Miloš. 2019. „Političarke u medijima: Jelica Rajačić Čapaković“. U *Politikon: časopis za istraživanje politike* 22, 46–60.
- Savić, Svenka. 2006. „Žene i obrazovanje: razvoj ženskih studija u Vojvodini“. U *Pet godina posle*, ur. Zorana Šijački, 37–50. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Savić, Svenka ur. 2008. *Jelica Rajačić Čapaković*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja, Zavod za ravnopravnost polova, Futura publikacije.
- Savić, Svenka, Vesna Šijački i Katarina Krajnović ur. 2014. *Deset godina Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova (2003–2013): životne priče nagrađenih*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Zavod za ravnopravnost polova.
- Savić, Svenka ur. 2014. *ACIMSI Centar za rodne studije UNS: deset godina posle: izveštaj o radu u školskoj 2013–2014*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja: ACIMSI, Centar za rodne studije.

- Subotički, Dijana. 2014. *Društveni aktivizam ženskih civilnih organizacija (ne) uključuje verski dijalog*. Omiš: Ekumenska inicijativa žena.
- Subotički Miletić, Dijana. 2016. "Sustainability of Gender Studies at the University of Novi Sad: 2003–2013". In *Why Still Education?*, eds. Tamara Petrovic-Trifunovic, Gazela Pudar Draško and Predrag Krstic, 115–130. Cambridge Scholars Publishing <http://www.myilibrary.com?ID=949344>
- Univerzitet u Novom Sadu. 2020. *Pravilnik o upisu studenata na studijske programe u koje realizuje Univerzitet u Novom Sadu okviru Univerzitetskog centra za interdisciplinarnu i multidisciplinarnu studije i istraživanja – UCIMSI*. <https://www.uns.ac.rs/index.php/univerzitet/dokumenti/send/35-pravilnici/335-pravila-upis-ucimsi>

DODACI

Dodatak 1.

Tabela 1: ODBRANJENE I ODOBRENE DOKTORSKE DISERTACIJE na CRS UNS: 2008–2020.⁶

(Znakom + obeležene su studentkinje koje su dobile finansijsku pomoć Rekonstrukcija ženski fond; * su obeležene objavljene doktorske teza na srpskom ili stranom jeziku)

Kandidat/kinja	Naziv doktorske disertacije	Mentor/ka	Odbrana
1. Jelisaveta Blagojević	Teorijski doprinos rodnim studijama: diskursi o identitetu, razlici i drugosti rod	Svenka Savić, Daša (Gordana) Duhaček	2007.
2. Zilka Spahić Šiljak*	Žene, religija i politika: analiza uticaja interpretativnih religijskih tradicija na angažman žene u javnom životu u Bosni i Hercegovini	Zorica Kuburić	2007.

⁶ Za 28 prijavljenih doktorskih teza (25 studentkinja i 3 studenta), od kojih neke još uvek čekaju odbranu, tokom 15 godina postojanja dokorskog programa na ACIMSI Centru za rodne studije, ukupno je bilo angažovano 15 raznih mentorki, neke i više puta, sa univerziteta u Srbiji (UNS, UB, UN) i iz drugih zemalja (Slovenija, Mađarska, Australija). U komisijama za odbranu su u proseku bile 3 osobe, što čini više od 40 različitih saradnica i saradnika učesnika u procesu izrade i odbrane radova (prema propozicijama definisanim Pravilnikom). To znači da su neposredno saradivale u razmeni znanja o rodnim pitanjima: 28 onih koji se formiraju kao buduće akademski rodno kompetentne osobe, sa 40 onih koje takvo znanje već poseduju (broj je i znatno veći, jer ovde izostaju podaci kandidatkinja čije teme je Senat UNS prihvatio, a koje su nakon toga odustale od završavanja rada).

3. mr Mirjana Dokmanović*	Globalizacija i razvoj zasnovani na ljudskim pravima iz rodne perspektive	Fuada Stanković	2007.
4. Gordana Stojaković+*	Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena u periodu 1945–1953. godine	Vera Vasić	2011.
5. mr Silvija Dražić+*	Stvarni i imaginarni svetovi Judite Šalgo	Ivana Živančević Sekeruš	2013.
6. mr Jelena Milinović*	Žene u svetu liderstva – karakteristike i perspektive u Bosni i Hercegovini	Slobodanka Markov	2015.
7. mr Natalija Petrić	Uporedna analiza nacionalnih politika Srbije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske za suzbijanje rodno zasnovanog nasilja u porodici	Mirjana Dokmanović	2012.
8. Jelena Stefanović+	Rodni stereotipi u romanima iz lektire za osnovnu školu	Ivana Živančević Sekeruš	2016.
9. mr Nina Bosankić*	Žene vehabije u Bosni i Hercegovini: psihosocijalni i rodni aspekti pridruživanja vehabijskoj zajednici	Zorica Kuburić	2013.
10. mr Nataša Kostadinović	Rodna analiza tekstova u pisanim medijima o kompozitorkama Srbije krajem 20. i početkom 21. veka	Svenka Savić	2014.
11. mr Jelena Višnjić+	Rodna analiza teksta u onlajn štampanim medijima u Srbiji	Dubravka Valić-Nedeljković	2016.
12. mr Vera Obradović Ljubinković*	Koreodrama u Srbiji u 20. i 21. veku: rodna perspektiva	Svenka Savić	2016.
13. Ervina Dabižinović	Diskurs o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815–2015)	Svenka Savić	2017.
14. Slobodan Vasić	Rodni identiteti u intersekciji sa etničkim i religijskim: na primeru istraživanja Banatskih Bugarki u Srbiji, Rumuniji i Bugarskoj	Lidija Radulović	2016.
15. mr Slavica Denić*	Rodni identiteti i interkulturalnost: kritička analiza afirmativnih mera na visokoškolskim institucijama u Srbiji: 2000–2013	Svenka Savić, Daša (Gordana) Duhaček	2015.
16. mr Maja Sedlarević+	Diskursi o rodu, identitetu i profesiji: životne priče žena iz Srbije u akademskoj dijaspori	Daša (Gordana) Duhaček, Svenka Savić	

17. Branko Velov	Predstavljanje ženskog tela u javnoj sferi, seksualnost i samoo-bjektivizacija žena u Srbiji	Marija Zotović	
18. Smiljana Milinkov+*	Formalno i neformalno obrazovanje i profesionalni status novinarki u Vojvodini – rodna perspektiva	Milica Andevski	2016.
19. Kosana Beker+	Višestruka diskriminacija žena u Srbiji i odabranim državama EU: uporedna analiza	Daša (Gordana) Duhaček	2020.
20. mr Ana Klem Aksentijević	Rod i profesija u umetnosti: diplomirane izvođačice na gudačkim instrumentima na akademijama umetnosti u Novom Sadu, Banja Luci i Zagrebu (1990–2014)	Svenka Savić	
21. mr Uglješa Belić*	Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: interdisciplinarni pristup	Svenka Savić	2016.
22. Zorana Antonijević	Urođnjavanje javnih politika u Srbiji 2000–2014: politike podrške porodici u kontekstu evropskih integracija	Ivana Milojević	2018.
23. Karolina Kabok	Status of Women from National Minorities in the Serbian Higher Education System – Focus on Women from the Hungarian National Minority	Andrea Peto	2019.
24. Marijana Mišić Andrić	Rodni aspekti karakteristika lidera i liderskih iskustava na Univerzitetu u Novom Sadu i Ljubljani	Jelena Đermanov	
25. Margareta Bašaragin*	Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini	Svenka Savić	2017.
26. Dijana Subotički+	Životne priče političarki u Srbiji	Milica Antić Gaber	
27. Sanja Kojić Mladenov*	Diskursi o rodu u umetnosti: konstrukcija profesionalnog identiteta umetnica u oblasti novih medija u Vojvodini krajem 20. i početkom 21. veka	Lidija Radulović, Svenka Savić	2018.
28. Dragana Pejović	Pravni položaj žene u prostituciji u Republici Srbiji	Nevena Petrušić	2020.

Dodatak 2

Udruženje Ženske studije i istraživanja, u saradnji sa izdavačkom kućom Futura publikacije, Zavodom za ravnopravnost polova, Zavodom za kulturu Slovaka, do sada je objavilo niz publikacija, svojevrsnih kolekcija životnih priča koje uključuju približno 200 životnih priča.

1. Savić, Svenka. 2000. *Vera Šosberger (1927–1972)*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
2. Savić, Svenka ur. 2001. *Vojvođanke (1917–1931): životne priče*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
3. Savić, Svenka et al. 2001. *Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodini*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
4. Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović. 2002. *Romani Women*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
5. Kestli, Elizabet. 2002. *Žene sa Kosova: životne priče Albanski*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
6. Stojaković, Gordana. 2002. *NEDA: jedna biografija*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
7. Ferkova, Antonija, Jarmila Hodoličova, Anna Jaškova i Veronika Mitro, ur. 2003. *Slovenky: životne pribehy Sloveniek vo Vojvodine*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja. [Drugo, prošireno izdanje 2015].
8. Tot, Marija i Veronika Mitro sa saradnicama. 2003. *Ryskini: životni pripovedki*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
9. Savić, Svenka i Veronika Mitro. 2004. „Životne priče mladih Romkinja“. U *Zbornik istraživačkih radova studenata Roma*, ur. Milena Mihajlović, 77–105. Beograd: Centar za interaktivnu pedagogiju.
10. Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov i Jelena Jovanović. 2004. *Romnja: trajo purane Rromnjango ande Vojvodina*. Novi Sad: Futura publikacije.
11. Savić, Svenka. 2006. *Woman's Identities in Vojvodina: 1920–1930*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
12. Savić, Svenka ur. 2007a. *Romkinje 2*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
13. Savić, Svenka ur. 2007b. *Hrvatice, Bunjevke, Šokice (1919–1955)*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.

14. Savić, Svenka i Veronika Mitro ur. 2006. *Vajdasági Magyar nők élettörténetei*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
15. Jankov, Edita. 2006. *Jevrejke: Životne priče žena iz Vojvodine*. Novi Sad: Ženska sekcija Jevrejske opštine.
16. Savić, Svenka, Veronika Mitro, Sara Savić i Marijana Čanak. 2008. *Životne priče žena – ‘A što ću ti ja jedna pričat...’*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
17. Bracić, Milica, Milica Mima Ružičić-Novaković i Svenka Savić. 2009. *Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
18. Simin Bošan, Magda i Nevena Simin. 2009. *Zašto su ćutale: majka i ćerka o istom ratu*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
19. Spariousu, Laura i Svenka Savić, ur. 2011. *Životne priče žena u Vojvodini – Rumunke (1921–1974)*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
20. Savić, Svenka. 2013. *Iskustva mentorskog programa sa učenicama: višestruko podzastupljene grupe*. Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine.
21. Savić, Svenka, Vesna Šijački i Katarina Krajnović. 2014. *Deset godina Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova (2003–20013): životne priče nagrađenih*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova i Udruženje Ženske studije i istraživanja.
22. Savić, Svenka. 2015. *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
23. Savić, Svenka. 2016. *Kako je muški rod od devica? Visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
24. Ružičić Novković, Milica Mima. 2017. *Pravo na izbor: životna priča Gordane Rajkov*. Novi Sad: Centar „Živeti uspravno“, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
25. Savić, Svenka, ur. 2017. *Doprinos izgradnji mira sveštenica iz protestantskih crkava u Vojvodini*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
26. Savić, Svenka. 2018. *Erika*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
27. Savić, Svenka. 2019. *Žarko Milenković i Mirjana Matić*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.

Svenka Savić

UNIVERSITY OF NOVI SAD

The Centre for Gender Studies in the University of Novi Sad: Doctoral Studies

The Centre for Gender Studies was founded at the University of Novi Sad in the academic year 2003/04 within the Association of Centres for Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies and Research (ACIMSI), which is directly administered by the Rectorate of the University of Novi Sad, not by any of its faculties. The aim of the foundation was the promotion of gender studies within interdisciplinary studies as a new form of knowledge that could be a driving force for change in society, as part of changing the awareness of the pre-existing unequal position of women in relation to men, in Serbia and beyond.

Over the 15 years of its existence so far (up to 2020), it has been the only program of gender studies in Serbia that had the levels of PhD, master, magister and specialistic programs. Forty different female lecturers and several male lecturers have taken part in the teaching, while over 200 professors have been involved in reading, commenting on and criticising papers as committees during the defence of works (on average three people per committee), at the same time learning more about gender studies, and gender in relation to other academic disciplines. The students and teachers have been drawn from different Yugoslav centres, so this programme may be considered regional. In the paper, I present the basic information about the development of the Centre for Gender Studies in the University of Novi Sad, the plan and the programme, the difficulties that we have encountered and make some suggestions for changing the current situation.

Keywords: Centre for Gender Studies UNS, inequality, curriculum, changes.

REGIONALNE I GLOBALNE PARALELE

Ana Luleva

INSTITUTE OF ETHNOLOGY AND FOLKLORE STUDIES WITH ETHNOGRAPHIC MUSEUM,
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, SOFIA, BULGARIA

Does Gender Matter? Current Academic and Public Discourses in Bulgaria

After the collapse of the communist regime in Bulgaria, the issue of gender equality disappeared from the public discourse. It was considered by the mainstream political parties that the equality between men and women was achieved, and that the struggle for it was unimportant and even destructive for the “normal” gender order. The rejection and insensitivity to gender issues escalated and resulted in many aggressive anti-gender campaigns. Nowadays the (neo)traditionalist discourse dominates the publicity and directs the social policies regarding women and family. Two important documents – the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence and the National Strategy for the Child 2019–2030 – were withdrawn after disinformation and anti-gender campaigns. The aspirations of the conservative neo-traditionalist influencers are directed also to the academia, university curricula and school education. The paper explores the current situation in Bulgarian academia regarding gender studies and the position of women scholars in the context of the public discourses about gender and family.

Keywords: gender, gender studies, anti-gender campaign.

The concept of gender enters humanities through the women’s history studies during the 1970s and 1980s. As Joan Scott writes, the gender approach originates from women’s history studies and the aspiration to include the personal subjective experience as much as the public and political activity of women (Scott 1986, 1053–1075). During the next decades *gender* becomes a useful analytic category that expands the research field of women’s history and contributes to rejecting the biological determinism contained in the concept of sex. Gender was thought as a relational concept used to signify the relationship between men and women, as well as the socially accepted definitions for masculinity and femininity. Scott points out that during the 1980s some authors replace “women” with “gender” thinking that in that way their studies sound more objective and neutral by distancing themselves from feminism. In historical and anthropological studies *gender* is reinforced as a necessary category (along with class and race) for analyzing social rela-

tions, inequality and power hierarchies between men and women, and the cultural constructs of femininities and masculinities.

At the end of 1990s in parallel to the introduction of the gender approach in the humanities and social sciences in the Bulgarian academia, there was a discussion about the translation of the term “gender” among philologists (Anglicists), historians, sociologists. Various translations – like *rod*, *pol*, *sozialen pol* or simply untranslated *gender*, were articulated with arguments, which reflected the specifics of the research field. Despite the differences in the choice of a translation word, gender studies have evolved as an interdisciplinary field, with contributions from philologists, historians, cultural scientists, sociologists, ethnologists. Some of the thematic areas such as gender history or gender aspects of post-socialist transformation are more elaborated, while others such as philosophy, political gender theory, Masculinity studies, and Queer studies are still more in their infancy. The Gender Approach is taught in separate courses and in the Matilda International Master’s Program in Women’s and Gender History, which operates at Sofia University.

The term *gender* (without translation) is used in the non-governmental sector, which works to implement gender justice policies, protecting victims of domestic violence, improving gender sensitiveness of society and more. In the pre-accession period to the EU, Bulgaria has committed itself to changes in the national legislation to bring it into line with the European directives for achieving gender equality in the field of labor, pension insurance, and protection against discrimination, in addition to pursuing a state policy on gender equality. Slowly and with a contradictory success, nevertheless, these legislative changes have been made.

Suddenly, at the end of December 2017, a scandalous reversal of the gender politics was triggered in the days around Christmas. The nationalist coalition, which is a part of the government, provoked a tumultuous media campaign against the ratification of the Convention on Preventing and Combining Violence against Women and Domestic Violence (the Istanbul Convention). For weeks, the media published scary headlines suggesting that the Bulgarian family and Bulgarian children were threatened by IC.

In an article titled “VMRO: Bulgaria, pressed by international lobbyists to legalize the third sex”,¹ the Bulgarian society was informed that the “patriots”, partners in the ruling coalition, would not support the ratification of the Istanbul Convention, and would fight against it. The politicians’ arguments repeated the statement of the conservative religious NGO – the

¹ <http://glasove.com/categories/intervyuta/news/vmro-mezhdunarodni-lobitana-tiskat-bylgariya-da-uzakoni-tretiya-pol>

Association “Society and Values”, published a week earlier. This NGO was the most active, leading the civil sector in the Anti-Convention Campaign following the political attack, organizing protests and petition against the ratification, and explaining what the Convention meant as follows: “The Convention implements the definition of gender and gender identity as not depending on the biological sex. There are texts that seriously damage and will have dangerous consequences for the rights of women, parents, children, marriage and family, for the religious freedom, as well as for the national sovereignty, domestic order, security, and migration politics.”²

During the first half of the year 2018, the bill that had to enshrine the Istanbul Convention met a strong opposition from the government parties as well as a major opposition from the Socialist party, the President of the Republic, and the Bulgarian Orthodox Church. Manipulative campaigning, deliberately fanning people’s fears (of the “third sex”, of “gender-ideology”, and same-sex marriages) fueled negative popular reactions, prompting the government to withdraw the Bill. Prior to its withdrawal, 75 MPs asked the Court to review the constitutionality of ratifying the Convention. On July 27, 2018, Bulgaria’s Constitutional Court ruled that the Istanbul Convention contravened the Bulgarian Constitution. The Court decision was interpreted as a victory of the true Bulgarian Christian values, in defense of the common people, family and nation against the global LGBT lobbies and the “Brussels dictate”.

From the beginning, the anti-Convention argumentation was expressed as anti-gender rhetoric. Gender became the main source of fear and moral panic. In the convention, Gender is defined as the socially constructed roles, behaviours, activities and attributes that a given society considers appropriate for women and men. In English, there is a significant difference between the terms “sex” and “gender”. “Sex” is used for the biologically determined role of the individual, while “gender” refers to a person’s social role or social identification. But the Bulgarian language has only one word – “sex”/ *pol* and it was used in the Bulgarian translation of the convention. According to campaigners, the definition opens the doors to legalizing the same-sex marriages. This was revealed as the hidden and real agenda of the Ratification of the Convention presented as a conspiracy of the global LGBT lobby. Proclaiming themselves as defenders of the traditional Bulgarian values, the moral entrepreneurs understood gender as a third sex, as something reified,

² <http://legalworld.bg/67724.vmro-se-obiavi-sreshtu-ratificiraneto-na-istanbulskata-konvencija-podpisana-ot-ekaterina-zaharieva.html>; <http://glasove.com/categories/na-fokus/news/istanbulskata-konvencija?page=2>

naturalized and imagined, and as a sort of a deviant human being. “Gender” became a signifier of a deviant person in the everyday talks and substituted the offensive word for a gay. In internet forums it was used in a semantic equivalence with other new words such as *sorosoid* (people who have received a grant from the Open society foundation of G. Soros), *tolerast* (a fusion between the Bulgarian words for “tolerant” and “a gay”), *liberast* (liberal and tolerant) – both associated with the global neoliberal order, part of the urban elites (ironically named “the clever and beautiful ones”) – all of these are describing persons, belonging to the neoliberal elites, who are not in touch with the life of the ordinary, common people. Using the strategy of “othering” an opposition was created between US “the Bulgarian people”, the silent majority and THEM – Brussel’s elites, NGO-s supporting gender equality, LGBT – lobbies, with their perverse, destructive intervention.

The main elements of nearly all anti-gender writings are: the assumption of anti-common sense and ideological – radical, particular – conspiracy, heavily funded by the over-bureaucratic EU, catering “our” tax money to dubious lobbyist ideas and groups. While these tropes are common throughout many European anti-gender campaigns, the strong negative reference to gender as the “third sex” might be specific to the Bulgarian national context. It is said to be the hidden agenda of radical feminists and homosexual activists who would be mounting a cultural revolution: the promotion of the fluidity of gender and a denial of the biological (i.e. natural) facts about sex complementarity. “Gender ideology” is constructed as a project of social engineering where men are no longer masculine and women are no longer feminine and one is free to choose one’s own gender and sexual orientation, even “several times a day” (Kuhar and Patternote 2017).

The assumption that “gender” forces women (and men) out of their traditional roles and destructs the “natural” family appears therefore not so much as a religious argument, but rather as a strong secular common belief shared by an important segment of the Bulgarian society.

The Bulgarian case is an example of creating a moral panic and using the fear as a tool for policymaking. As a result of the anti-gender campaign and the Decision of the Constitutional court, it seemed that the threat was eliminated – the natural moral order was restored. But the consequences of this first attempt to mobilize the society against the gender issues are going far beyond the rejection of the Convention ratification.

The moral entrepreneurs from the whole political spectrum and the conservative NGO-s are planning follow-up activities: to withdraw the Bulgarian signature from the Convention, to strengthen the anti-gender politics

through a new legislation. The conservative NGO, called the Institute for Modern politics, disseminated a new bill: “Against the invasion of gender ideology in the school”. There is a claim that gender ideology is a pseudo-science, unscientific theory, according to which gender is determined not by the act of the biological conception, but by the subjective self-identification. Therefore it is dangerous for the kids. The aim of this draft is to implement parental control in the school, to protect the children from the influence of ideologies, propagated by NGO-s in the school. Families are viewed to be in opposition to the state institutions and the children should be educated in accordance with their parents’ values. The parental control over school programs should increase, according to them.

The anti-gender agents have more than political intentions. They struggle over legitimacy in the academia and aim to control the knowledge production. For example, a moral entrepreneur, who is a high-ranking civil servant, a collaborator of the ruling extreme-right nationalist party, and related to the evangelical circles, attacked the university curricula dealing with gender issues. The argument he pointed out was that gender ideology was banned as unconstitutional by the Bulgarian constitutional court. Another event, indicative of how the moral panic about “gender invasion” could easily be activated, took place in August 2018, when a project proposed by my colleagues and me to a regular UNESCO program, called *Forum for a gender balanced model at school*, was attacked by the same moral entrepreneurs. In the media, we were named “gender agents”, corrupt, evil, etc. More importantly, in the newly created second moral panic, the Ministry of Education and the Bulgarian Academy of Sciences banned the project and reassured the public that gender studies will not be developed in their education and research agenda.

Nowadays the Bulgarian society is again a subject of a moral panic because of the *National strategy for the child*. On the eve of the European Parliament elections 2019 fears were sparked by the same moral entrepreneurs that the Bulgarian children would be taken away from parents following the practice in Norway and Holland. The Ministry of Social Affairs emphasized that the purpose of the document was never to take children from their families and to oppose the interests of children and their parents. But for the mobilized social group of angry people that reassurance was not enough. Fearing the loss of popularity the Prime Minister Borisov terminated the progress on the National Children’s Strategy project. So far it seems that the politics of fear induced by the anti-gender movement has won.

The anti-gender campaigns in the last two years have not only affected the sphere of social policy. They influence the views and attitudes towards gender equality of broad circles of the Bulgarian society, reinforcing gender stereotypes, sexism, insensitivity to inequalities and normalization of patriarchal hierarchies. All this makes it difficult to debate and overcome the existing segregation of women in society and the labor market, including at the academy.

References

- Kuhar, Roman and David Petternote (eds.). 2017. *Anti-Gender Campaigns in Europe. Mobilizing against Equality*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Scott, Joan W. 1986. "Gender – A Useful Category of Historical Analysis". *The American Historical Review* 91 (5): 1053–1075.
- Zimmerman, Susanne. 2019. "The 'Anti-Gender' Wave Contested: Gender Studies, Civil Society and the State in Eastern Europe and Beyond". *Aspasia* 13: 1–11.

Ana Luleva

INSTITUT ZA ETNOLOGIJU I PROUČAVANJE FOLKLORA PRI ETNOGRAFSKOM MUZEJU BAN,
SOFIJA, BUGARSKA

Da li je rod važan? Postojeći akademski i javni diskursi u Bugarskoj

Nakon sloma komunističkog režima u Bugarskoj, pitanje rodne ravnopravnosti je nestalo iz javnog diskursa. Dominantne političke partije smatrale su da je jednakost muškaraca i žena dostignuta i da je borba za ravnopravnost nevažna, čak i štetna za „normalan“ rodni poredak. Odbacivanje rodne ravnopravnosti, kao i rodna neosetljivost, eskalirali su i rezultirali brojnim agresivnim anti-rodnim kampanjama. Danas, neo-tradicionalistički diskurs dominira javnom scenom i određuje javne politike koje se tiču žena i porodice. Dva važna dokumenta – *Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici* i *Nacionalna strategija o deci 2019–2030* – povučena su iz rasprave zahvaljujući dezinformacijama i anti-rodnim kampanjama. Stremljenja konzervativnih neo-tradicionalističkih pregalaca usmerena su i prema akademskoj zajednici, fakultetskim kurikulumima i školstvu. Rad preispituje trenutnu situaciju koja se tiče studija roda u bugarskoj akademskoj zajednici i poziciju naučnica u kontekstu javnih diskursa o rodu i porodici.

Ključne reči: rod, studije roda, antirodna kampanja.

Mirjana Prošić-Dvornić

NORTHWOOD UNIVERSITY, MIDLAND, MICHIGAN

What Can Women Do: Making the Hidden Women's Culture Visible

This article presents a small selected number of women anthropologists who have left their mark in the development of the discipline in the 20th century. They pursued different research agendas, followed different career paths, or remained “silent partners” working with their husband anthropologists, faced different historic circumstances in which they could realize their goals, but always left a contribution that only their gender could have done.

Keywords: women anthropologists, revealing women's cultures, dynamics created at the meeting point of history and biography.

During the second wave of feminism in the 1960s and 1970s, as part of the growing awareness of minority diversity and civil rights pursuits, it became obvious that there was an urgent need to study and reveal the specifics of women's cultures that tended to remain hidden from predominantly male researchers. Just as gender is dynamic, so are the definitions, approaches and commitments in the field of gender studies, often controversial and actively contested (Mascia-Lees 2009, XI). Plurality of ideas is not surprising in the post-modern, fragmented world in which it is more important to honor each and everyone's views than reach a consensus. Although tremendous advances have been made in questioning and contesting the gender bi-polar cultural constructions (recently, non-binary, fluid and flexible categories have become a norm to accommodate the complexity of sex/gender experiences and identities) which have opened doors to women's advancement in all domains of life, there has also been a backlash and demands for the return to the “natural order of things”. Deep and fast global changes have instilled hope for progress in human relations, but also implanted fear of losing previous positions and privileges (traditionalists, fundamentalists, neoliberals and others) which have caused severe reactions to change, and animosity towards anyone perceived as a threatening agent: minorities including women, immigrants, and any other kind of Otherness. As far as gender relations are concerned, in America today, like in many, if not all, other places in the world, there is a very diverse take on women's roles, rights and performances.

Therefore, the perception of women in science will always depend on the context they live in. To use the analogy of C. Wright Mills (1959), all our biographies are built within the history, the time and place we happen to be born in. Like everybody else, women in science can make choices to be pioneers, leaders who bring about paradigmatic shifts in their fields, militant rebels against the status quo demanding radical change, or conformists who accept the standards, and try to achieve as much as possible within the given parameters. Whatever the case, none of the developments in the late 20th century and beyond would have been possible without the prep work in opening our minds done by pioneer female anthropologists.

A worldwide icon, Margaret Mead (1901–1978) was, along with Ruth Benedict, one of Franz Boas' (the founder of American anthropology, Columbia University), star female students. She also studied the long-term field-work techniques with Bronislaw Malinowski at the London School of Economics. Mead conducted her research in Samoa, Bali and Papua New Guinea and built her career at the American Museum of Natural History, NYC (1926–1978). She was one of the first anthropologists to use the media to popularize anthropological research and discuss the socially controversial and emotionally charged topics in an easy-going, reasonable tone while trying to encourage people to open their minds, educate themselves and learn to value diversity, cultural relativism, historical particularism and Neo-Freudian psychology.¹ Her quotes were placed in public places, including tickers on the top floor of one of the old World Trade Center towers in NYC (destroyed on 9/11/2001). She was also a prolific author with the focus on the study of enculturation and its effects on cultural patterns, in shaping behavior and personality types, including behavior considered to have strong biological roots, such as the coming of age rituals. She was the first to distinguish between biological sex and culturally constructed gender.² By exposing a wide range of gender role variations, she demonstrated that they were the result of different enculturation processes, ranging from sexual freedom to repression, rather than of universal biological determinants:

¹ Her liberal stands were of course harshly criticized by conservative scholars. For example, Intercollegiate Studies Institute ranked "Coming of Age in Samoa" as the "worst book of the century". (www.isi.org/journal/ir/50best_worst/50worst.html)

² She was not the first female anthropologist to focus her field research interest on women and children. The honor goes to Matilda Stevenson who did extensive fieldwork among the Zuni and other Pueblo cultures in the American Southwest between 1879 and 1915.

The material suggests that we may say that many, if not all, of our personality traits which we have called masculine or feminine are as lightly linked to sex as are the clothing, manners and the form of a head-dress that a society at a given period assigns to either sex...Standardized personality differences between sexes are [...] cultural creations to which each generation, male or female is trained to conform (Mead [1935]1963, 280–281).

Although some of the later critics of her work objected her obvious cultural determinism, the most ferocious critique came from a New Zealand anthropologist, J. Derek Freeman (1983), which, after more than 40 years in the making, publically exploded 5 years after Mead's death. It would be presumptuous to say that some of Mead's conclusions could not be questioned, or that all of Freeman's criticism was groundless, but this was more a theoretical, even ideological, uprising against Boas' and his followers' liberal ideas including culturalism, historical particularism, anti-racism, rejection of evolutionism and biological determinism, than purely put academic concern, since. Freeman denounced cultural conditioning in defense of universal psychological and biological factors in human evolution.³

However, Freeman's words came too late and did not have the effect he was hoping for. Mead's research undoubtedly opened doors to the second-wave feminist anthropologists who initiated gender studies and search for the reasons why female status is universally lower than males. Is it because of the symbolic association of women with nature and men with nurture (Ortner 1974), or the private vs. public dichotomy (Rosaldo 1974), or something else, or all of the above? Most importantly, would Freeman, older, married

³ Freeman's attacks are very interesting since they dramatically reveal tensions between two different paradigms, but also his personal frustrations and flipping in his convictions. Lack of space does not allow further elaboration, but just a few important points: 1. Freeman attempts to do exactly the same of what he is accusing Mead to have done – support an academic theory rather than present reality; 2. He insisted that Mead's informers deliberately mislead her telling her what they thought she wanted to hear. Perhaps, but the same informers that Freeman interviewed many years later could have hoaxed him as well. 3. Samoan culture has changed in the 15 years that separated Mead's (1925–26) and Freeman's (1941–43) fieldwork and they may not have encountered the same reality. Conversion to Christianity may have prompted projection of the virtue of women's chastity into the past; 4. Some representatives of island authorities and intellectuals asked Freeman to help them improve the Samoan image. See www.anthropology.iresearchnet.com/derek/freeman; www.nytimes.com/2001/08/05/world/derek-freeman-who-challenged-margaret-mead-on-samoa-dies-at84.html; L. Lamphere, Margaret Mead's Critic, www.nytimes.com/2001/08/12/opinion/l-margaret-mead-s-critic-651478.html

and distinguished, have access to young women to give him the information on their sexual habits?

This can be answered by another example which proves that women's cultures around the world could have remained invisible if studied only by male anthropologists who overlooked them due to gender blindness or inability to access women's domain. Among feminist scholars to call attention to this issue was Annette Weiner (1976) who revisited Bronislaw Malinowski's earlier research (1922) on the *Kula* and other Melanesian exchange systems in the Trobriand Islands, South Pacific. While she was examining economic practices there, Weiner found that women rarely participated in *Kula*, but had their own exchange system, *Sagali* which involved exchange of grass skirts and dried banana leaves as part of mortuary ritual. During mourners' customary long seclusion, community members supported and tended to their needs. In turn, once seclusion was over, during the mortuary feast, mourners' closest kin reward supporters with gifts of decorated grass skirts and bundles of dried banana leaves. Skirts could be used in ritual dances, but banana leaves, which could only be exchanged during another *Sangali*, represented powerful symbolic building block of societal ties based on delayed reciprocity. Weiner enriched and completed our understanding of economic activities by discovering and incorporating women's engagement in the process:

Any study that does not include the role of women – as seen by women – as part of the way a society is structured remains only a partial study of that society. Whether women are publicly valued or privately secluded, whether they control politics, a range of economic commodities, or merely magic spells, they function within the society, not as objects, but as individuals with some measure of control (Weiner 1976, 228).

Ruth Fulton Benedict (1887–1948), another Boas' famous disciple who took over his position as a department chair in 1946, is well known for her keen research of different sources, for her theoretical contributions influenced by Boas and Gestalt psychology (configuration theory, patterns of culture, culture and personality, and preference of interpretative over scientific approach in the study of culture), and her pioneering work in what became known as *studying a culture at a distance*. This involved the implementation of sets of methods and techniques with an aim to extract information from secondary sources and from immigrants and their descendants about their culture of origin when that culture is for some reason inaccessible to researchers. As in the 1940s and during the cold war, the United States became very interested in understanding the psychology of their former or current

enemies (Japanese, German and Russian citizens), culture and personality theorists responded with the national character studies. Benedict worked with the Japanese population, particularly with one key informant during WW II, and produced, regardless of later collegiate criticism, an honest account of Japanese “shame” culture (contrasted to Western “guilt” culture) by analyzing political, religious, economic and family lives of the Japanese people. She discerned a series of binary oppositions (or contradictions) that characterized the culture and formed the patterns of social hierarchy, virtue and duty that are a part of Japanese every social action from war to child-rearing. These opposing traits, with great inner tensions and dynamics are symbolically expressed in the title of her book, *The Chrysanthemum and the Sward* (1946).

While Benedict’s book on Japanese culture became extremely popular both in the U.S. and in Japan, the work of other researchers and research assistants was largely overlooked and remained mostly unpublished. In addition to over 30 government sponsored anthropologists who were working on gathering information among more than 110,000 both Issei and Nisei⁴ Japanese Americans from the West Coast who were detained in inland internment camps, there was also a large group of Japanese American research assistants, detainees themselves, who conducted research inside the camps on behalf of American anthropologists. Among them was only one professional Nisei, *Tamie Tsuchiyama* (1915–1984), an advanced doctoral student in anthropology who was hired to conduct ethnographic research in Poston camp in Arizona for the University of California at Berkeley’s Japanese American Evacuation and Resettlement Study directed by Professor Dorothy Thomas⁵.

⁴ Issei (or Issei) is the Japanese term for “first generation immigrants”. They were born in Japan and then immigrated to the USA. Nisei, “the second generation”, are their children born in the USA or Hawaii (not a state until 1959).

⁵ Unlike other research programs commissioned and financed by the government, the Berkeley group was a privately funded NGO project. Tammie Tsuchiyama dedicated two years of her life and talent to the work in the camp leaving behind impressive volume of personal letters, high quality fieldnotes, reports, interviews and other sources, on which L.R. Hirabayashi (1999) based his research about Tsuchiyama’s life, work and failed career to help him bring her out of anonymity. Conflict with her adviser, Professor Thomas, disgusted with the situation and how she was treated, led to her resignation. She did return to Berkeley to received her Ph.D. in 1947, but with a theme in folklore that had nothing to do with her research in War Relocation Authority Camps. In spite of her degrees, accomplishments and obvious talent she could not find work in the academia. She returned to school once more, got a degree in Library Science and worked as a head librarian in Texas until retirement in the mid-1970s (Hirabayashi 1999, 160).

Her story of an enthusiastic, talented and optimistic researcher who could not overcome hurdles placed in her path, painted a broader picture of unfavorable history within her biography (Hirabayashi 1999, 4–12). She found herself in the position of “double exclusion”. The officials in government or academia did not fully trust her, and took advantage of her ascribed statuses: her Japanese descent and certainly her gender. On the other hand, her own people in the camp looked at her suspiciously because she was born in Hawaii,⁶ and because they were fearing that she may be an *inu* (a dog, meaning a spy denouncing the detainees to the government). From the methodological point of view, Tamie’s ability to constantly shift her “insider” vs. “outsider” perceptions gave her a special edge in her research. Her case demonstrates the hardships when the complexities of race, gender and cultural identity are a part of the research situation. Institutional racism of the time (1900–1950) and gender inequalities certainly curtailed her opportunities, while the dynamics between two strong female figures, Tamie and her white American boss, reveal what Pierre Bourdieu called a “colonial situation” of exploitation and inequality (Hirabayashi 1999, 9–10, 164–165). Tamie’s case is certainly a lesson in professional, political and ethical principles that we should still be watching for today.

Stanley Ann Dunham (1942–1995), the mother of the 44th US president, Barack Obama, was an outstanding, independent woman who challenged social status quo from an early age, and who made remarkable choices both in her private and professional life. As a freshman at the University of Hawaii she married a fellow student from Kenya, at the time when interracial marriages were still considered a felony in much of the US. A year later she had her son Barack but the marriage was not a success and it ended with divorce in 1967, the year she graduated with the bachelor degree in mathematics. She then married a student from Indonesia and moved to Jakarta where she immediately began research and earned a master’s degree in anthropology in 1975. She was interested in economic anthropology and rural development combining academic interests with applied anthropology, nowadays dubbed as the fifth sub-discipline. Believing that wet-rice cultivation was not the only viable economic activity in SE Asia, she focused her attention on small rural metalsmithing and textile industries overlooked by other scholars. She worked with the Ford Foundation with an aim to help small-scale village industries survive. Further, she developed a microfinance model to help turn traditional craft industries into sustainable businesses that could

⁶ Japanese Americans living on the mainland considered Hawaii born Japanese to be different, “not one of us” who were rarely accepted as equals.

support artisans, especially women and their families. She also worked for Agricultural Bank in Pakistan implementing some of the first microcredit projects for poor women and artisans. Back in Indonesia, she continued work with microloan projects funded by the World Bank and USAID. After additional 14 years of research among the rural metal workers of Java she received her Ph.D in 1992 (Dunham 2009). In 1992 she moved to New York to work for the Women's World Banking as its policy coordinator.

There, her work was pivotal in forming the policy platform of the UN's Fourth World Conference on Women in Beijing in 1995. Today the WWB is the largest global network of microfinance institutions and banks in terms of the number of clients and the only one that explicitly designates poor women as a focus of its mission [...] ("Stanley Ann Dunham's Legacy").

The mission of the S. Ann Dunham scholarship fund is to empower young women from Seattle area to be leaders and active world citizens through education and service (Scott 2011). This is an example of applied anthropology at work in keeping with her entire career goals to help and empower women and provide them with opportunities to make their lives more meaningful and creative, the battle she first of all won for herself.

Finally, there is also a very important group of women anthropologists who have often been their husbands' "silent partners". They are almost always trained professionals in anthropology, or related fields who, for various reasons, chose not to pursue their own full-time academic careers, but to do fieldwork alongside their husbands and thus reveal and incorporate the women's side of culture into their reports.⁷ A good example of this "silent category" is Barbara Kerewsky-Halpern (1933), who was married to professor Joel M. Halpern (1929–2019). In her extraordinary analyses (2000) of her long fieldwork experiences in Orašac, a village in Šumadija, Serbia, she reveals the full complexity of the problem.⁸ Although multiple returns to the same site are not unknown among anthropologist, Halperns' study spanning a period of 36 years is truly unusual and demonstrates how it had shaped both researches and informants crisscrossing their life paths in deep and un-

⁷ Reasons are different for everyone, gender discrimination notwithstanding, but mostly women had hard time finding full-time jobs in the same areas in the states where their husbands worked, and because, when long-term and frequent fieldwork is involved far away from home, it was impossible to pursue two-careers and manage the family.

⁸ Joel and Barbara Halpern started their research in Orašac in the early 1950s when Joel, a doctoral student, began his "academic initiation rites, known as fieldwork" initially defined as "the study of a rural community experiencing accelerated change" (Kerewsky-Halpern 2000, 192). They intermittently revisited the village until the early 1980s.

expected ways. As Barbara pointed out, it represented “an adult life time during which she has been moving in two separate worlds” – that of her culture of origin and that of a woman maturing in a foreign peasant village. In her own society, life patterns emerged by choice and often overlap: graduate student, wife, researcher, mother, post-doctoral scholar, homemaker, teacher. In the village she was perceived and accepted according to a set of stages which are fixed and irrevocably sequential: bride, wife/woman, mother, “old woman” [...]

As Amerikanka, I am an outsider who is nevertheless an insider [...] I know village life as villagers do, in a way that blurs the usual academic distinctions between emic and etic – that which the folk know to be so versus that which the social scientist observes (Kerewsky-Halpern 2000, 187, 191).

However, what and when she learned as an “insider” was never her choice. Over time Barbara noticed that she would be considered ready to receive a certain type of information only when the villagers thought that she had reached right stage in her life progression. As a young bride, she was made aware of emphatic gender differentiation and instructed about proper young women’s role and behavior. There were many topics women wanted to talk to her about, but never in the presence of Joel, their own husbands, sons or fathers-in-law because they would consider those to be inappropriate themes and would tell them to be quiet and mind their own business. Interest in each other’s lifestyles was mutual: women in the village were curious about how women lived in America, and specifically about contraception, abortions, taking care of oneself when “unclean”, domestic violence, relations with mothers-in-law and so on, in other words, exactly what the anthropologist wanted to know about her village counterparts. Over time, this helped them understand each other as people, not as curious strangers. Women in the village taught Barbara skills appropriate for her age such as how to make soap, do the laundry, hoe in cornfields and vineyards, knead dough and bake bread in the outdoor brick oven, fetch and haul water from a neighbor’s well, or feed the animals.

Barbara’s status was considerably elevated when she came back to the village in the early 1960s with two children. “I was seen as a proper wife fulfilling her destiny” (Kerewsky-Halpern 2000, 198). Of course, she was then showered with child-rearing instructions and recommendations how to cure minor illnesses and injuries with natural remedies. In this phase, Barbara, already interested in sociolinguistics and ethnography of communications, became even more focused on the rich oral culture in Serbia. She began detect-

ing the meter and tone of folk epic traditions in everyday and ritual speech, from “recollections of genealogies among certain villagers guided by the unconscious epic template”, to laments, to oral healing charms, to patterned oral transmission of everything the villagers deemed worthy of preserving and passing on to the next generation, even a recipe for *gibanica* (Kerewsky-Halpern 2000, 199, 202), all the way to detecting a decasyllabic rhythm in modern commercials, such as, “Koka-kola, to je ono pravo” (personal communication with Barbara) which is one of the most common metrical lines of verses in Serbian oral poetry. At the same time, she was witnessing the tremendous change in village life as consumerism started to take shape and as more and more villagers commuted daily to their jobs in nearby towns, or moved to far away cities and even abroad, leaving the oldest and the youngest generations to tackle farm work. Concerns among the villagers were growing: who would continue to grow plants and tend to animals; who would inherit the land; who would take care of them when they grow old (as they had done with their parents when they could not make it on their own any longer)? She was finally able to delve deeper into the culture to understand the social dynamics below the surface quarrels, animosities, discords and fears.

When her daughters, according to villagers standards, were approaching marriageable age, Barbara’s status elevated one more time, to a potential mother-in-law, a grandmother, a ritually clean older woman, which in turn meant that she could be trusted with information she could never obtain before: the secret of magic and healing charms to remove sties, impotence, impurity in cow milk, the curse of the evil eye, and the ills caused by “the nine winds” (Kerewsky-Halpern 2000, 203).

Without Barbara working side by side with her husband, a large portion of the village culture would have remained hidden because it is the women’s culture that is not shared with the male counterparts. Had their research not lasted as long as it did neither of them would have reached the advanced maturity at which they could be trusted with information fit to be imparted only to a certain age group. I have known the Halperns since late 1970s and have conducted fieldwork with them in “their village”. This experience and my own observations in this complex interplay of various actors have changed my understanding of fieldwork forever. Building close relations with informants does not mean “going native”, but really getting the full understanding of what life of a group of people is truly like. No brief trips to the sites or working with questionnaires of sorts, or using research assistants could ever produce the same results.

I hope that through these selected examples of work, career paths and “historic particularities” of several women anthropologist of the 20th century, I was able to demonstrate the value of their contributions without which our knowledge of culture(s) would not have been the same. Some of them had had perfect careers; some could not get a break and had to live with regrets and sometimes even bitterness for not making it in the academic or business worlds. But what they all had in common is passion and compassion, perseverance and dedication, an enormous desire to make a difference and to do the best they could under the given historic circumstances. Each and every one of them gave us a fresh woman’s perspective deepening our knowledge of who we are. You do not have to be a part of an academic establishment, or celebrity author to make a difference. It is enough to be just a motivated woman.

Literature

- Benedict, Ruth. 1946. *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*. Boston, Houghton Mifflin.
- Dunham, S. Ann. 2009. *Surviving against the Odds: Village Industry in Indonesia*. Durham London: Duke University Press.
- Freeman, Derek. 1983. *Margaret Mead and Samoa: The making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hirabayashi, Lane Ryo. 1999. *The Politics of Fieldwork: Research in an American Concentration Camp*, Tucson: University of Arizona Press.
- Kerewsky-Halpern, Barbara. 2000. “An Anthropologist in a Village”. In *Black Lambs and Grey Falcons: Women Traveling in the Balkans*, eds. G.A. Allcock and A. Young, 187–207. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Mead, Margaret. 1928. *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth Western Civilization*. New York: William Morrow.
- . [1935] 1963. *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: Morrow.
- Mills, C. Wright. 1959. *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Mascia-Lees, Francis E. 2009. *Gender and Difference in a Globalizing World: Twenty First Century Anthropology*. Prospect Heights, IL: Waveland Press.
- Ortner, Sherry. 1974. “Is Female to Male as Nature is to Culture?”. In *Women, Culture and Society*, eds. Michelle Zimbalist Rosaldo, and Louise Lamphere, 68–87. Stanford: Stanford University Press.

- Rosaldo, Michelle Zimbalist. 1974. "Women, Culture and Society: A Theoretical Overview". In *Women, Culture and Society* eds. Michelle Zimbalist Rosaldo, and Louise Lamphere, 17– 41. Stanford; Stanford University Press.
- Scott, Janny. 2011. *A Singular Woman: The Untold Story of Barack Obama's Mother*. New York, Riverhead Books.
- "Stanley Ann Dunham's Legacy". <https://stanleyannandunhamfund.org/stanley-ann-dunham/>.
- Weiner, Annette. 1976. *Women of Value, Man of Renown: New Perspectives on Trobriand Exchange*. Austin: University of Texas Press.

Mirjana Prošić-Dvornić

UNIVERZITET NORTVUD, MIDLAND, MIČIGEN, SAD

Šta žene mogu: otkrivanje skrivene ženske kulture

Uloga i doprinos žena-atropologa u SAD predstavljeni su u istorijskoj perspektivi u nameri da se pokaže kako oni zavise od pravila i vrednosti sociokulturnog konteksta kome su te žene pripadale, i kako se ti odnosi tokom vremena menjaju. Slučajno ili ne, izgleda da veliki društveni pokreti za ženska prava koincidiraju sa uspehom žena na polju antropologije. Pri kraju dugog prvog talasa borbi za žensko pravo glasa, tokom dvadesetih godina 20. veka, rad naučnica (Rut Benedikt, Margaret Mid) ne samo da je njima samima pružio vodeće pozicije u kasnijim karijerama, već je doveo do shvatanja muško-ženskih odnosa kao konstrukata koji postaju predmet vredan istraživanja. Decenijama kasnije, kao deo drugog talasa feminizma, sredinom pedesetih i početkom šezdesetih godina, proučavanje rodne nejednakosti pomerenom je još dalje, otvarajući debatu o tome da li je podređenost žena univerzalna ili kulturno specifična. Najvažnije je bilo to da su žene-antropolozi istakle važnost poznavanja ženske strane kultura, što je dovelo do uspostavljanja nove poddiscipline, *antropologije žene*. Ukupno gledano, žene su u antropologiji, i kada su bile institucionalno pozicionirane, i kada su bile otvoreno angažovane kao aktivistkinje, i kada su uz svoje muževe – antropologe radile „iza scene“, davale i daju snažan doprinos u uspostavljanju, pomeranju i obogaćivanju istraživačkih paradigmi, otkrivajući procese specifično ženske kulture koja je skrivena ili nedostupna muškim posmatračima. Zanimljivo pitanje za istraživanje je koja je uloga i kolika je moć naučnica u savremenom podeljenom, tribalizovanom i često retraditionalizovanom svetu?

Ključne reči: žene-antropolozi, otkrivanje ženskih kultura, tačka susreta istorije i biografije.

Vladana Vukojević

KAROLINSKA INSTITUTET, DEPARTMENT OF CLINICAL NEUROSCIENCE (CNS),
CENTER FOR MOLECULAR MEDICINE, STOCKHOLM, SWEDEN

Gender Equality at Research and Higher Education Institutions in Sweden and Strategies for Achieving Equal Opportunities

Sweden is among the most developed and research intensive countries. It is also regarded to be one of the world's most gender equal countries. However, certain facts prove that female professionals in Sweden face discrimination and preconceived opinions as in the rest of the world. In this paper I present a brief account on gender equality development in Sweden, the challenges that Swedish female professionals meet and give examples of how they work to eradicate the gender equality gap and achieve equal opportunities for themselves and the generations to come.

Keywords: gender equality, education institutions, discrimination, preconceived opinions, “kvotering”.

A brief account on gender equality development in Sweden

Sweden is often regarded to be a gender equality champion and a role model. The struggle for gender equality in Sweden is long, and its origins stem from the Viking Age, which lasted until the mid-11th century. The Viking societies were hierarchical and patriarchal. Men had generally a higher social status than women, and women's responsibilities were clearly household-related. However, women also had rights that were exceptional at that time. For example, women could own property; manage the households in the absence of their husbands; widows had the right to take over the household/business and govern them freely; women could divorce and were not forced by law to remain married against their will; unmarried women were never shamed for having a child out of wedlock and the concept of illegitimate children was not existing (Hiorthøy s.a.). Many of these rights disappeared under Christianisation, as women were subjected to stricter laws and placed under the male authority.

Implementation of gender equality norms was largely successful in Sweden due to the fact that these norms were early on enforced through

the legislative framework. For example, King Birger Jarl has passed in 1250s *Kvinnofrid*, a law that protects women from violence and prohibits rape and abduction (Gender Equality in Sweden 2019). The Country and Town Laws of Magnus Eriksson from the 14th century (the Country Law passed in ca. 1341 and the Town Law in ca. 1350) that were in effect until 1736 (Nationalencyklopedin s.a.), stipulated that female heirs in the countryside should inherit half as much as male heirs and female heirs in the towns should inherit as much as male heirs. In addition, equal rights were empowered through education. For example, the Swedish Church Ordinance from 1571 (Garstein 1992, 28), in the realm of the City Law, encouraged parents to provide primary education to their children regardless of sex, and the Swedish Church Law from 1686 obliged, within the realms of the Country Law, every parish in the countryside to provide elementary education to all children regardless of sex (Elgán and Scobbie 2015, 234).

These and other positive social measures, such as the abolishment of private vengeance (declaring king's officials responsible for initiating criminal proceedings and for punishment of wrongdoers), and the introduction of legal provisions to assist the helpless and poor, have led to the so-called Age of Liberty (1718–1772), a period of parliamentary governance and increased civil rights. During this period, the power shifted for a short time from the monarch to the parliament as a consequence of the Great Northern War, which was disastrous for Sweden. At the very beginning of the Age of Liberty, in 1718, female tax paying members of the local guilds¹ were allowed to vote and stand for election. These rights were later taken away. First, the rights to vote and stand for election in local elections were abolished in 1758, and the rights to vote and stand for election in general elections were abolished in 1771. The Civil Code of 1734, on which the current Swedish Code of Statutes builds, was passed by the parliament in 1734, ratified by king Fredrik I in January 1736 and enacted in September 1736 (Nationalencyklopedin s.a.). This law, which was the first to apply equal rights all over Sweden without making a distinction between towns and the countryside, was to some extent progressive when it comes to gender equality. While it still defined unmarried women as legal minors regardless of age and placed them under the guardianship of their closest male relative or mother, if the mother was a widow, it also granted them some rights. For example, an adult unmarried woman had the right to make a will, could contest the guardian in court or be liberated from guardianship by a petition to the monarch. While

¹ Guilds are local associations of skilled workers or merchants who oversaw the practice of their craft/trade in a particular area.

married women were still placed under the *coverture*² of their husbands, the husbands were not allowed to sell the property of their wives without their consent; the wives were given the right to sell property and handle affairs in the absence of their husbands; and both spouses were granted the right to divorce upon adultery, upon which the innocent parent was secured custody of the children. When widowed or divorced, women reached legal majority. In order to make it possible for poor women to support themselves, local town authorities issued during the 1740s several amendments to this law, allowing women to become innkeepers and to trade on the street and market-places. In addition, public humiliation punishment of unmarried women who gave birth out-of-wedlock was abolished in 1741 and a new law, the so-called Infanticide Act,³ was passed in 1778 (Nationalencyklopedin s.a.). The Infanticide Act granted unmarried women both, the right and the means for an anonymous birth. Finally, in 1798 married business women were given legal majority and juridical responsibility within the affairs of their business enterprise, despite being otherwise under the guardianship of their spouse. In parallel, numerous schools for girls opened and in 1786, the first school that provided serious academic secondary education to females was founded in Gothenburg (the so-called Society School).

In the aftermath of the economic crisis that followed the Napoleonic Wars (1803–1815) and during the very early days of industrialisation, the number of unmarried women for whom the traditional role to support themselves by marriage was not available, increased significantly. Along with it, debates on how to provide these women with an opportunity to support themselves, without having to rely on the charity of relatives or resort to crime, were being held in the parliament. This caused a chain of reforms in women's rights. For example, in 1842, a school reform was passed that allowed girls to be educated at the secondary level (Gender Equality in Sweden 2019). The

² *Coverture* is a collective name for a set of laws that originated in Medieval England. According to these laws, woman's legal rights ceased to exist upon marriage and became "covered" by her husband's rights. In effect, a married woman did not only lose her legal rights but also her separate identity (e.g. Mr. and Mrs. Smith) and her husband had complete legal and economic control over her.

³ The Infanticide Act (*Barnamordsplakatet*) allowed unmarried women to give birth anonymously in order to spare them social embarrassment and prevent infanticide. The unmarried women were allowed to give birth in an area where they were unknown, without having to answer any questions about her or the father's identity. The birth certificate included the date of birth and the name of the child, while the mother was registered as unknown. The child was then placed in an orphanage. In 1856, this act was amended to allow confidential birth, where the midwife was ordered to keep the mother's name in a sealed envelope to allow the grown-up child to request disclosure of its biological ancestry.

equal inheritance rights were introduced in 1845. In 1846 widows, divorcees and unmarried women acquired the right to work in certain areas. For example, equal rights within trade and commerce was introduced in 1846; the possibility to work as teachers in public schools in 1853; the possibility to work as assistant physician (feldsher), organist and dentist in 1861, the possibility to work at the telegraph- and postal offices in 1863 etc. Each of these reforms gave the reformists in the parliament arguments for further reforms. By arguing that it is the responsibility of the state, who had granted women new rights, to provide them with the education and the juridical status necessary to handle them, they could push through new reforms. As a consequence, from 1858 to 1863, unmarried women were granted legal majority and in 1866, the right to enter the profession of a medical doctor and the right to attend university. Thus, while being deemed as incomplete and otherwise unmanly beings throughout the 18th century, during the 19th century women were gradually acquiring rights to provide for themselves and were respected when being diligent workers and competent economizers.

The notion of femininity as a distinct and positive characteristic was not widespread in feudal and early modern age Sweden (before the 19th century). However, with the emergence of industrialisation and the associated transition to capitalism, the bourgeois morals started to appear in the early 19th century. With it, femininity became a new feature that stands for more than merely the absence of manliness. It was regarded as a quality that is complementary and opposite to masculinity, and the authorities began to stress that women should create a good home for their husbands by using specifically female tools such as love, meekness and forgiveness (Enefalk 2015, 736–746). The down-sides of this social concept quickly emerged in the form of setting temporarily back gender inequality. To return from this suppression, Swedish women have painstakingly struggled through the 20th century to win equal civil status as men. However, the struggle of Swedish women for gender equality during the 20th century differs somewhat from the struggle of women in European countries that participated in World Wars I and II. In the war-torn countries, the number of men decreased sharply and the number of job opportunities markedly increased after the war, enabling women to break from the patriarchy and take on a variety of roles. Thus, in the aftermath of the wars, women's rights increased and many legal obstacles to female emancipation were abruptly removed. This, however, was not the case in Sweden. Swedish women had to continue their struggle on a daily level in order to break free from the harmful, yet well-established societal norms, and achieve parity without disrupting the financial stability of their families. Some of the most important milestones that have been reached during the 20th century are listed here in chronological order: in 1919, all women gained the right to vote (Gender Equality In Sweden

2019); in 1938, birth control and abortion were legalized; in 1947, the new law on universal child allowances was passed and the first woman to hold a ministerial position in Sweden was elected; in 1955, the three months' paid maternity leave for working women was brought about; in 1958, women were allowed to become priestesses; in 1971, the joint taxation of spouses was abolished; in 1980, gender discrimination in the workplace has become illegal; in a series of reforms between 1980 and 1989, all military professions were opened to women; in 1999 Sweden introduced the Act on prohibiting the purchase of sexual services, which made it illegal to buy and procure sexual services in Sweden, without punishing the prostitute and this offence was incorporated into the Swedish Penal Code in 2005; in 2002, 480 days long paid parental leave was introduced, with two months being reserved for each parent; this law was updated in 2016, with three months of parental leave being reserved for each parent.

As a consequence of this several centuries long struggle for gender equality, three out of four working-age women in Sweden are employed; gaps between the proportion of men and women in the labourmarket are among the smallest in the world; gender differences in working hours are typically smaller than in other developed countries; couples tend to share unpaid household work more equally; and majority of people believe that women and men should have equal rights to shape the society and their own lives (Fig. 1).

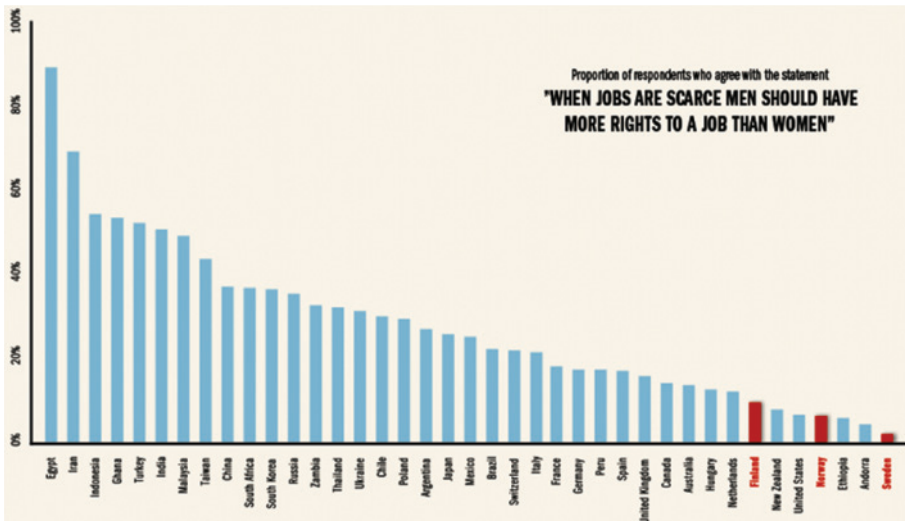

Figure 1. Distribution of egalitarian views in selected countries. Sweden is the country where the least number of respondents agree with the idea that men should be prioritized over women if jobs are scarce (Sanandaji 2016, 47).

The Nordic Gender Equality Paradox – Across all professions, Swedish women are paid less for the same work and work for free 50 min (21.6 min) every day

Swedish women have a high employment rate – in 2018, 80.4% of Swedish women were employed and the difference between the number of employed men *versus* employed women was 4.3% (Ekonomifakta 2018, age group 20 – 64 years); women outperform men in education – in 2017, 54% of women and 40% of man had post-secondary education and 39% of women and 20% of man had a post-secondary education that is longer than 3 year (Statistics Sweden 2018, age group 20 – 64 years); Swedish women are well represented in the government and parliament – 46% of Swedish Parliament Members are women (Gender Equality In Sweden 2019, at present). These achievements were made possible by policies that for decades have been promoting equality through childcare, parental leave, individual taxation and mainstreaming gender issues. Despite these remarkable achievements, parity has not been achieved yet and Swedish women still earn less than men (Fig. 2).

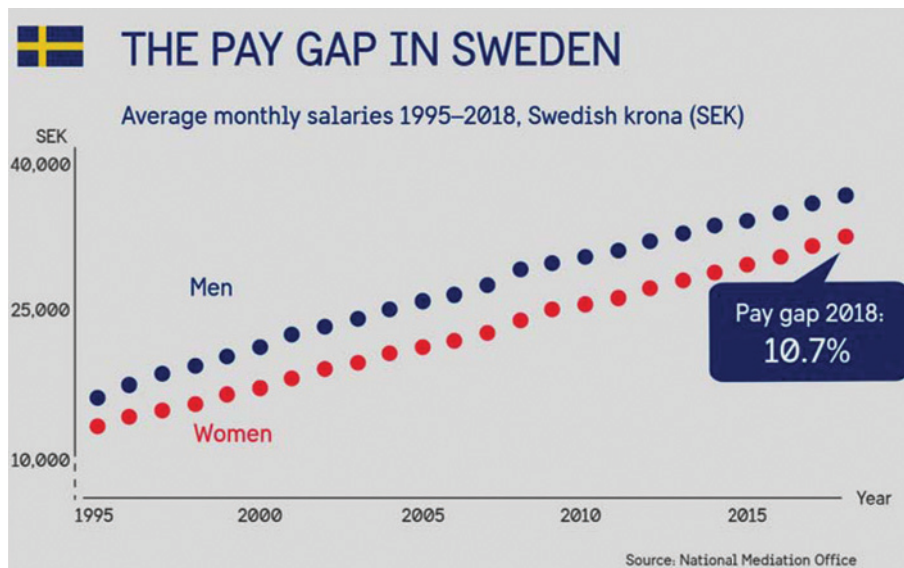

Figure 2. The pay gap between men and women in Sweden. The pay gap of about 10.7%, can partly be explained by differences in profession, position and work experience. When differences in choice of profession and sector are taken into account, the pay gap was about 95.5% in 2016 (Gender Equality in Sweden 2019).

At present, women earn on the average 10.7% less than men (Gender Equality in Sweden 2019). While wage differences between genders arise primarily due to differences in education, sector of employment, position, years of service and due to the fact that women are under-represented in senior management positions, on private company steering boards, in many well-paid and influential professions and among entrepreneurs, the disparity remains even after accounting for these differences and female salaries are, on the average, 95.5% of male salaries for exactly the same work (Gender Equality In Sweden 2019). In practice, this means that, on the average, women work for free about 50 minutes every day, or 21.6 minutes when differences with respect to profession are taken into account, assuming an eight-hour working day and not taking into consideration household work and unpaid care for children and elderly relatives!

Paradoxically, it seems that some Swedish welfare state policies designed to promote gender equality have unintentionally, yet systematically, produced exactly the opposite effect (Sanandaji 2016, 48). In particular, part-time work, sector-specific gender imbalance and high taxes, have been identified as the main underlying reason for the parity gap. In Sweden, every third woman and every tenth man work part-time. While this is to a large extent due to lack of relevant full-time employment, the second most common reason why women work part-time is childcare and caring for an elderly relative. The negative consequence of part-time work is a less positive career and wage development track, as well as a poor pension. For example, a woman who, after taking parental leave, works 50% of full time for 10 years and then 75% of full time for another 10 years will have a pension that is 71% of what a person would get after working full time. Likewise, high taxes in combination with state-driven monopolies in women-dominated sectors such as the healthcare, social work, education and service, reduce the opportunity for entrepreneurship. In addition, the high effective tax rates make it very difficult to buy personal services, which is the category where 79% of business owners are women. As a consequence, the number of female entrepreneurs in Sweden is on the low side – in 2008, around 23% of Swedish entrepreneurs were women and 32% of new businesses were started by women (Women's entrepreneurship 2019).

Gender Equality in Stockholm's Higher Education Institutions

A recently conducted analysis of gender parity at 18 Higher Education Institutions in the Stockholm area (Lundström 2019) has shown that gender

parity at the level of undergraduate students has been achieved already some 40 years ago and there are today more female than male students – 59% of females as compared to 41% of men (Fig. 3, *left*). A good gender balance among PhD students and the research and teaching faculty has followed and was achieved some 10 years ago (Fig. 3, *right*). However, the overall gender distribution among professors in the Stockholm area is still unsatisfactory, as 28% women (Wittung-Stafshede 2019) occupy the full professor position (Fig. 3). While this is a remarkable improvement from 10 years ago, when women held only 17% of full professor positions, and while the number of women with the rank of full professor in Sweden and Stockholm is one of the highest in Europe, this imbalance is not satisfactory and the Government and Higher Education Institutions have to continue their hard work to increase the number of female Full Professors.

When divided into age groups, more men occupy after PhD higher positions than their female colleagues in all age groups (Fig. 3, *right panel*). While the difference is larger in the more aged groups, it is also observed at younger ages, such as the Postdoctoral and Assistant Professor appointment.

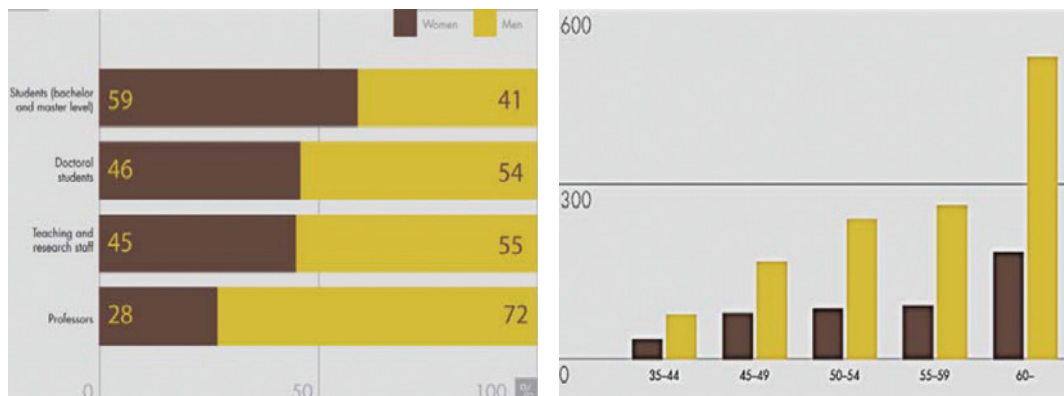

Figure 3. Gender Balance in Stockholm's Higher Education Institutions. *Left:* Gender balance in Stockholm's Higher Education Institutions. *Right:* Total gender distribution in different age categories at 18 higher education institutions in the Stockholm's region. Images from (Lundström 2019, 8–9)

On the positive side, Sweden has the highest number of female-led universities in the world (Fig. 4), facilitated by a unique women-only leadership development program started in 2006, the so-called IDAS - Identity, Development, Advancement, Support 2006 (Peterson 2019).

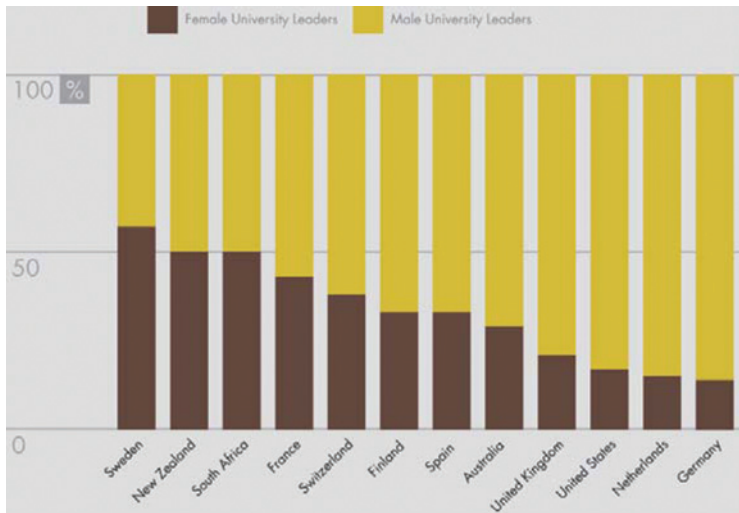

Figure 4. Sweden has the highest percentage of female leaders among the highest-ranked universities in the world. In the top 250 institutions identified by the Times Higher Education's World University Ranking in 2019, only 44, i.e. 18%, are led by women. There are seven Swedish universities on this list and four of them are led by a woman, which amounts to 57%. Image from: Lundström 2019, 4.

Gender Equality at Karolinska Institutet (KI)

Karolinska Institutet (KI), founded in 1810 by King Karl XIII as an “academy for the training of skilled army surgeons”, is one of the foremost medical universities in the world and the largest centre of medical academic research in Sweden. The Nobel Assembly at KI, which consists of Professors from KI, selects the Nobel laureates in Physiology or Medicine since 1901. In 2019, KI had 5088 full time employees, of which 774 are teaching staff with doctoral degrees (50% female) and 328 are Professors (33% female) (Karolinska Institutet in brief, 2020). Over the last years, KI has annually announced around 10 Junior Faculty positions (equivalent to the Assistant Professor position), with salary for four years. In 2011 and 2012, the same number of applications was sent by male and female applicants for external *peer review*. However, the proportion of granted applications was higher for male applicants. In 2014, a triage step was introduced and applications by individuals passing first the bibliometric criteria check were sent out for assessment. As a consequence, female applicants dropped out at an early stage and their applications were not sent to external reviewers. In order to assess

how applications by male and female applicants are assessed using *peer review*, which is regarded to be an objective measure in the meritocracy system, applications submitted for the Assistant Professor positions at KI in 2014 were examined by Holst and Hägg (2018). Unfortunately, as 20 years ago (Wenneras and Wold 1997), the gender inequality in the peer review processes was shown to still exists (Fig. 5).

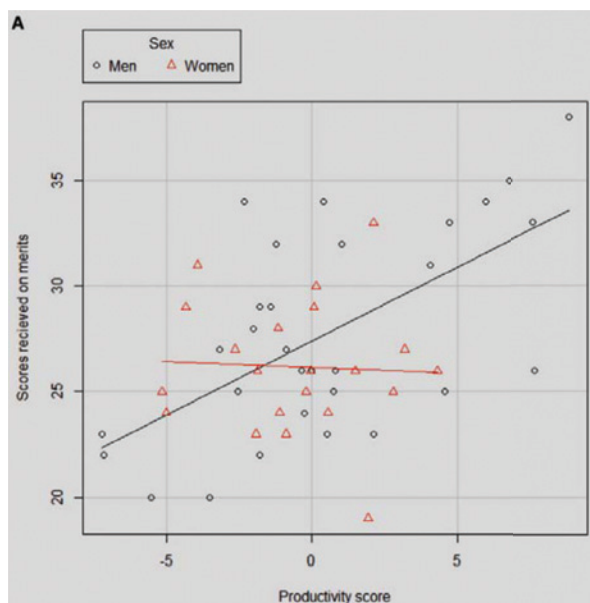

Figure 5. Scatterplot of the association between productivity and merits, grouped by sex, in applications for faculty position at Karolinska Institutet in 2014. Fifty-six applications, of which 21 were by female applicants, were scored on both, merits and project quality by six external reviewers. Additional variables, including grants and academic age were calculated as the number of years since PhD, excluding parental/sick leave. Productivity was assessed by calculating a composite bibliometric score based on six factors (citations, publications, first/last authorships, H-index, high impact publication). A clear association between productivity and merits was detected for male (P -value=0.0004), but not for female (P =0.84) applicants. Image from (Holst and Hägg 2018, 7).

The analysis (Fig. 5) showed that clear correlation between productivity and merits was observed for male applicants. According to the analysis conducted by (Holst and Hägg 2018), the successful applicant was: "...a Swedish man with a science degree and a PhD in cell and molecular biology. The person would have spent a postdoc abroad at one of the top 10 universities in the world, and has an academic age (the time since PhD) of about four

years. The person has been successful in retrieving grants as principal investigator (PI) of about 5 million Swedish crowns, has published 22 research articles with eight as first author. Moreover, this person does also have a good network of peers at KI, mostly men, has one PhD-student of his own and no children so far". Only 2 out of 21 female applicants fulfilled these conditions.

Disturbingly, the association analysis showed no correlation between productivity and merits for female applicants (Fig. 5). While the Authors could not explain this particular outcome, they could, deduce that small disadvantages at the junior level, e.g. gender discrimination in the peer review processes along the academic track, are likely to become overpowering and unsurmountable at the senior level, leading to the gender imbalance at the highest positions (Holst and Hägg 2018).

Future prospects

The struggle for equal rights in Sweden, which was early on driven by the quest to enable unmarried and poor women to lawfully provide for their families, has contributed to the development of a society that is to a very large extent egalitarian and gender neutral. In Sweden, the culture of female entrepreneurship is strong; the welfare state provides support to working parents; the number of women and men in the labour market is nearly equal and the idea of gender equality is widespread and strongly supported at the population level. However, true parity has still not been achieved, as seen from the gender pay gap and the peer review bias described above. Furthermore, Swedish women, as well as women from other EU countries, are barely visible among the top business leaders. For example, in 2012: 8.9% of executive board members, 15% of non-executive board members and 3.2% of the boardroom chairs were women (data for EU). Thus, at the EU level, some 13.7% of board members of the largest companies listed on the stock exchanges were women. The corresponding number in Sweden was about 26.4% (European Commission Memo, 2012). In 2016, female participation increased to 23.3% for EU and to 36.1% for Sweden. The progress was strongly driven by political and regulatory pressure implemented in 2010 – before 2010, the fraction of female participants increased by 0.5 per cent point *per year* (pp/year). From October 2010 to April 2016, female participation has risen, on the average, by 2.1 pp/year, about four times faster than before (Jourová 2016, 2). This compellingly shows that without policy measures, achieving true parity is

a distant prospect. In addition, continued monitoring and further policy measures are needed to guard the victories already won during the struggle for gender equality, as they are threatened by the shrinking welfare state, expansion and strengthening of neoliberal values, and the rise of right-wing populist parties that promote patriarchal values.

At the national level (Gender Equality In Sweden 2019) and institutional level, exemplified here by Karolinska Institutet (Assessment, bias and career 2020), a number of strategies are being discussed in order to: 1) effectively resolve the remaining gender related inequalities, and 2) safeguard the rights acquired through a long struggle for gender equality.

With respect to the first goal, a number of affirmative actions are being discussed. Among them, quotation, i.e. introduction of gender quotas is being passionately debated in Sweden (Motion 2011/12: C260 to pass Quota in corporate boards; Debatten om kvotering 2018). While the Norwegian example of gender quotas introduction in steering boards of public companies⁴, is being put forward by the proponents of this affirmative action, it is largely regarded as reverse discrimination by its opponents. Proponents of quotas argue that introduction of quotas is good as it leads to positive actions, such as education and training. Opponents of quotas are promoting alternative approaches, such as the “comply or explain” approach as a way of achieving equality without introducing reverse discrimination. The “comply or explain” approach strives for “equality of opportunity”, rather than “equality of outcome”. It requires that when a company deviates from the recommendation, i.e. does not comply with it the company leadership must disclose and describe this noncompliance, they must also explain why this is in the interest of good corporate governance, and explain how they will, while deviating this time, achieve the goal of gender neutrality. A recent study (Folke 2017) has shown that quotas may faster lead to achieving the desired outcome, but the same results can be achieved by alternative strategies, i.e. by developing guidelines and recommendations rather than imposing the same solution to all (Fig. 6).

⁴ In 2003, Norwegian government introduced gender quotas in corporate steering boards, ordering selected companies to have 40% female board members or be shut down. The law was ratified by the Parliament in 2003 and implemented in 2006 with a two-year grace period. While it may be concluded that the law was effective, as corporate steering boards of these Norwegian companies are now gender balanced, other possible positive effects are less clear. However, it is fair to say that the most important effects of the quota law in Norway are being seen abroad. Outside of Norway, the law on gender quotas in corporate steering boards has inspired the trends that are now taking place in Europe and in other countries (Seierstad 2017, 11–45).

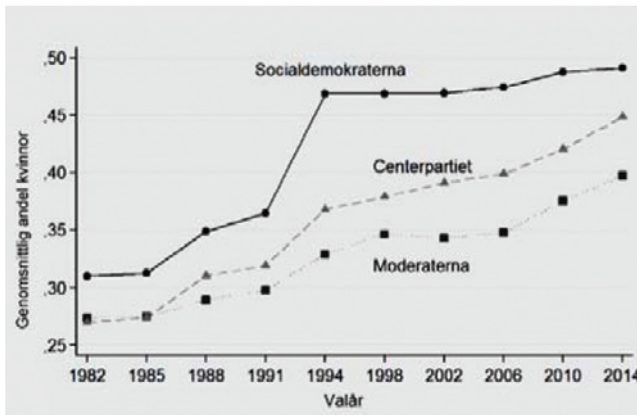

Figure 6. Proportion of women in the Municipal Councils. The figure shows how the proportion of women in local political steering boards at the municipality level (at the ordinate) was changing over time (at the abscissa) for the three largest political parties: the Swedish Social Democratic Party (Socialdemokraterna), the Centre Party (Centerpartiet) and the Moderate Party (Moderaterna). Image from: Folke 2017.

With respect to the second goal, all individuals involved in government at all levels of organisation, multilateral organisations, the private business sector, government agencies and local authorities, universities and research institutes, as well as civil society organisations, are to take personal responsibility in their normal work to ensure that a gender perspective is incorporated into the activities and processes they work with. Important aspects to consider include:

- Perceiving women and girls as driving forces behind the development of society to the same extent as men and boys;
- Highlighting the role and responsibility of men as parents, husbands, citizens and decision-makers, and the role of boys as brothers, classmates and boyfriends, as well as men's and boys' joint responsibility for gender equality in partnership with women and girls;
- Ensuring that measures contribute to changes in attitudes and values so that women and men have equal opportunities to share responsibility for both, the home and for supporting their families.

In order to achieve these goals, Swedish officials engage and will continue to engage in cooperation and dialogue with actors in Sweden, partner countries and globally (Ministry for Foreign Affairs Sweden, 2011; Gender equality policy in Sweden. Feminist government 2019).

Public enterprises, such as Karolinska Institutet, strive to provide an inclusive work and study environment in which all employees and students are treated with respect and enjoy equal opportunities (Equal opportunities at KI 2019 Karolinska Institutet). Measures taken to this aim include: mentorship programmes, increasing transparency of recruitment processes, training in implicit bias for recruiters (managers, group leaders, HR personnel), development of an KI Action Plan for Equal Treatment (Assessment, bias and career 2020 Karolinska Institutet), including equal opportunity in Strategy 2030 (Strategy 2030 – creating Karolinska Institutet’s future together 2019), including recruitment targets for professors (Recruitment of Professor and Senior Lecturer 2020). Following the analysis of results from 2014 (Fig. 5), which has shown that an implicit gender bias exists in the evaluation of applications for positions at KI, a new process was designed to select best candidates while maximising the chances for female applicants. To this aim, evaluation by national experts was first performed, who evaluated the candidates based on past productivity and impact of work. Based on this assessment, top candidates – typically twice as many applicants as places, are selected. To this list, two applications by female applicants that had the highest scores but did not make it to the list, were added. All applications were thereafter sent to external reviewers, who are unaware of the internal selection procedure. Based on the evaluation by external reviewers, a new ranking list is being made and the top candidates are offered the positions. In 2019, both “bonus” applications were among the top ones and the applicants were selected for the announced positions. As a result, 8 men and 5 women were recruited and the gender equality recruitment target of 40% was nearly met (38%). Another positive example is the recently (autumn 2019) initiated mentorship program. As expected, based on previous experience, young female researchers are asking for help and support (72% of mentees were women). Unexpectedly, in the mentors group 53% were men, which is very positive since engagement in this type of activity is typically not being premiered when professionals are assessed for promotion.

At the supra-institutional level, women build professional networks and build mentorship groups (Föreningen för Kvinnliga forskare i Uppsala 2017; Kvinnliga akademikers förening 2020; Women for Leaders 2020; Ingenjören. Medlemstidning för Sveriges Ingenjörer 2019) in order to support each other in finding opportunities and career path options, and further advance their careers.

Conclusions

The “Swedish example” briefly described here shows that effective gender equality legislation is crucial for preventing discrimination and for providing equal rights and opportunities for women and men in all spheres of life. It also shows that, while Sweden has come very long in gender equality, true gender parity has not been achieved, and female professionals in Sweden face discrimination and preconceived opinions (The glass ceiling is still there in Sweden 2015). It also shows that in order to achieve true gender equality and parity it is important to: increase by upbringing boys’ and girls’ expectation of equal treatment and underline men’s/boys’ joint responsibility for gender equality in partnership with women/girls. The struggle for gender equality is not a fight of women against men. It is a joint effort of women and men to develop an inclusive society, where equal opportunities and rights to make own choices are given to all.

When it comes to gender equality at research and higher education institutions in Sweden, the imbalance is still present after PhD level and true parity has not been achieved yet, despite political willingness to achieve gender equality in academia and numerous efforts aiming, in one way or another, to empower women academics and encourage them to pursue leadership/administrative careers in higher education. In a recent interview, Liisa Husu, Professor of Gender Studies, Örebro University, Sweden, Co-Director of GEXcel International Collegium for Advanced Transdisciplinary Gender Studies (<https://www.gexcel.org/>) and leader of the Centre for Feminist Social Studies (CFS), has pointed out that: “A comparative European study showed that many male professors have a stay-at-home wife who takes care of their private affairs. It is more common for female professors to be single. There is no Swedish data for this” (Mannberg-Zackari 2017). The fact that gender equality in academia is not achieved despite numerous efforts, that female academics need to sacrifice their private life in order to reach the top, and that partners of academics effectively need to sacrifice their own careers to enable their partners to combine family with top academic career, clearly show that current professional advancement policies and practices in academia are, if not the cause, strong perpetuators of gender inequality and need to be re-examined and thoroughly revised. Similarly to the results by (Sanandaji 2016, 48), a recent study by Antecol, Bedard and Stearns (2016) has shown that family-friendly policies in academia may have unintended negative consequences, leading to women having higher rates of part-time work and employment in lower-level positions, thus strengthening gender inequal-

ity at higher positions. It is, however, not these benefits that should be taken away. Instead, academic career needs to become compatible with real life. To this aim, performance measures, while being a necessary evil (Söderlind 2019), need to be revised to better reflect scientific quality (Söderlind 2019), premier research/knowledge (Matthews 2018) and cooperation (Fang and Casadevall 2015), until academia finds its way to cooptation and the work-life balance, which are necessary to ensure that academic career is not only for those who can afford it (The Guardian 2018).

References

- Antecol, Heather, Kelly Bedard, Jenna Stearns. 2016. *Equal but Inequitable: Who Benefits from Gender-Neutral Tenure Clock Stopping Policies?* <http://ftp.iza.org/dp9904.pdf>
- Assessment, bias and career 2020 Karolinska Institutet. <https://staff.ki.se/assessment-bias-and-career>
- Debatten om kvotering 2018. <https://www.svd.se/om/debatten-om-kvotering>
- Ekonomifakta. 2018. Kvinnor på arbetsmarknaden – internationellt. <https://www.ekonomifakta.se/Fakta/Arbetsmarknad/Jamstallldhet/Kvinnor-pa-arbetsmarknaden---internationellt/?graph=/20205/1/all/>
- Elgán, Elisabeth and Irene Scobbie. 2015. *Historical Dictionary of Sweden*. Edition 3. Rowman & Littlefield.
- Enefalk, Hanna. 2015. “Alcohol and Femininity in Sweden c. 1830–1922: An Investigation of the Emergence of Separate Drinking Standards for Men and Women”. *Substance Use & Misuse* 50 (6): 736–746.
- Equal opportunities at KI 2019 Karolinska Institutet. <https://staff.ki.se/equal-opportunities-at-ki>
- European Commission Memo. 2012. Questions and Answers: Proposal on increasing Gender Equality in the Boardrooms of Listed Companies. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hr/MEMO_12_860
- Fang, Ferric C, Arturo Casadevall. 2015. “Competitive Science: Is Competition Ruining Science?”. *Infection and Immunity* 83(4): 1229–1233.
- Folke, Olle, Torsten Persson and Johanna Rickne. 2017. SNS ANALYS: Könskvotering, kompetens och karriär. <https://www.sns.se/wp-content/uploads/2017/05/sns-analys-nr-41.pdf>
- Föreningen för Kvinnliga forskare i Uppsala, 2017. <https://mp.uu.se/en/web/info/anstallning/natverk/foreningen-kvinnliga-forskare>
- Garstein, Oskar. 1992. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia: Jesuit Educational Strategy, 1553–1622*. Leiden: J. E. Brill.

- Gender Equality In Sweden 2019. <https://sweden.se/society/gender-equality-in-sweden/>
- Gender equality policy in Sweden. Feminist government 2019. <https://www.government.se/4adb29/contentassets/efcc5a15ef154522a872d8e46ad6914/gender-equality-policy-in-sweden>
- The glass ceiling is still there in Sweden. 2015. <https://www.thelocal.se/20151007/sweden-cant-always-wear-equality-leaders-jersey>
- The Guardian. 2018. Topics: Universities/Academics anonymous, June 22nd 2018. <https://www.theguardian.com/higher-education-network/2018/jun/22/permanent-academic-job-university-system-unfair-exploitative>
- Hiorthøy Finn, s.a. "Historical Development Of Scandinavian Law". Encyclopedia Britannica. Accessed March 17th 2020. <https://www.britannica.com/topic/Scandinavian-law>
- Holst, Sarah and Sara Hägg. Positive bias for European men in peer reviewed applications for faculty position at Karolinska Institutet. Version 2. F1000Res. 2017 Dec 18 [revised 2018 Aug 14]; 6:2145. DOI: 10.12688/f1000research.13030.2. eCollection 2017. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6092899/pdf/f1000research-6-17393.pdf>
- Ingenjören. Medlemstidning för Sveriges Ingenjörer, 2019. Här är 60 arbetsgivare med kvinnliga nätverk. <http://www.ingenjoren.se/2019/03/08/har-ar-50-arbetsgivare-med-kvinnliga-natverk>
- Jourová, Věra. 2016. *Gender balance on corporate boards. Europe is cracking the glass ceiling*. Fact Sheet July 2016. European Commission, Database on women and men in decision-making.
- Karolinska Institutet. 2020. "Karolinska Institutet in brief". <https://ki.se/en/about/karolinska-institutet-in-brief>
- Karolinska Institutet. 2020. "Assessment, bias and career". <https://staff.ki.se/assessment-bias-and-career>
- Kvinnliga akademikers förening, 2020. <http://kvinnligaakademiker.se/>
- Lundström, Britta. 2019. "She Figures for Stockholm Academia Gender Equality in Stockholm's Higher Education Institutions". Staforum.se – Stockholms Akademiska Forum <https://www.staforum.se/wp-content/uploads/She-Figures.pdf>
- Mannberg-Zackari, Carin. 2017. *Equality targets futile without incentives*, Interview with Liisa Husu in Curie, a Swedish web magazine devoted to the world of research. <https://www.tidningencurie.se/en/nyheter/2017/09/19/equality-targets-futile-without-incentives/>
- Matthews, David. "If you love research, academia may not be for you". In THE: Times Higher Education. November 8, 2018. <https://www.timeshighereducation.com/blog/if-you-love-research-academia-may-not-be-you>
- Ministry for Foreign Affairs Sweden. 2011. On Equal Footing – Gender Equality and the Rights and Role of Women in Development. <https://www.govern->

ment.se/contentassets/2a8b634f70694f3895c7d337d73d1822/fact-sheet-on-equal-footing---gender-equality-and-the-rights-and-role-of-women-in-development

Motion 2011/12. C260 to pass: Quota in corporate boards by Gunvor G Ericson et al. (MP) https://www.riksdagen.se/sv/webb-tv/video/motion/kvotering-i-bolagsstyrelser_GZ02C260

Nationalencyklopedin, s.a. Accessed March 18th 2020. <http://www.ne.se>

Peterson, Helen. 2019. "A Women-Only Leadership Development Program: Facilitating Access to Authority for Women in Swedish Higher Education?". *Social Sciences* 8, no. 5: 137. 10.3390/socsci8050137. https://www.researchgate.net/publication/332903674_A_Women-Only_Leadership_Development_Program_Facilitating_Access_to_Authority_for_Women_in_Swedish_Higher_Education

Recruitment of Professor and Senior Lecturer. 2020. Karolinska Institutet <https://staff.ki.se/recruitment-of-professor-and-senior-lecturer>

Sanandaji, Nima. 2016. *The Nordic Gender Equality Paradox. How Nordic welfare states are not only empowering women, but also (un)intentionally holding them back*. Timbro förlag.

Seierstad, Cathrine and Huse Morten. 2017. "Gender Quotas on Corporate Boards in Norway: Ten Years Later and Lessons Learned". In Seierstad C., Gabaldon P., Mensi-Klarbach H. (eds) *Gender Diversity in the Boardroom*, 11–45. Palgrave Macmillan.

Söderlind, Johan and Lars Geschwind. 2019. "Making sense of academic work: the influence of performance measurement in Swedish universities". *Policy Rev. in High. Educ.* 3(1): 75–93. <https://doi.org/10.1080/23322969.2018.1564354>

Statistics Sweden. 2018. Women and men in Sweden, Facts and figures 2018 https://www.scb.se/contentassets/4550eaae793b46309da2aad796972cca/le0201_2017b18_br_x10br1801eng.pdf

Strategy 2030 – creating Karolinska Institutet's future together, 2019 Karolinska Institutet. https://issuu.com/karolinska_institutet/docs/ki_strategy2030_eng

Wenneras C, Wold A. 1997. Nepotism and sexism in peer-review. *Nature* 387(6631): 341–343.

Wittung-Stafshede, Pernilla. 2019. Online Lecture: Kvinnliga professorer – varför så få och vem bryr sig? <https://www.kva.se/sv/kalendarium/kvinnliga-professorer-varfor-sa-fa-och-vem-bryr-sig>

Women's entrepreneurship. 2019. Conditions for entrepreneurship are not equal for women and men who wants to start, run, lead and develop a business. <https://tillvaxtverket.se/english/womens-entrepreneurship.html>

Women for Leaders. 2020. <https://www.womenforleaders.com/>

Vladana Vukojević

INSTITUT KAROLINSKA, ODELJENJE ZA KLINIČKE NEURONAUKE (CNS),
CENTAR ZA MOLEKULARNU MEDICINU, STOKHOLM, ŠVEDSKA

Rodna ravnopravnost u istraživačkim i visokoškolskim ustanovama u Švedskoj i strategije za postizanje jednakih mogućnosti

Švedska je među najrazvijenijim i istraživački najaktivnijim državama. Takođe, smatra se jednom od rodno najravnopravnijih zemalja na svetu. Ipak, u Švedskoj muškarci zarađuju 10,7% više nego žene. To znači da su žene u okviru osmočasovnog radnog dana plaćene za samo sedam časova, a da poslednjih pedeset minuta rade bez plate. Takvo stanje se odnosi i na istraživačke i visokoškolske ustanove, u kojima jaz jeste manji, ali ipak postoji. Štaviše, udeo profesorki na švedskim univerzitetima i koledžima je nizak, za oko 30% niži, čak i u ustanovama gde prevladaju žene na svim drugim nivoima, poput Instituta Karolinska. Dakle, stručne žene se u Švedskoj suočavaju sa diskriminacijom i stereotipima jednako kao u ostatku sveta. Međutim, one aktivno urušavaju tu nejednakost stvarajući strukovne mreže, pa čak i zahtevajući radikalne mere, kao što je implementacija osporavane afirmativne akcije poznate kao „kvotering“, kao sredstva za brže premošćivanje postojećeg jaza rodne nejednakosti. Pitanja rodne ravnopravnosti pokrenuta su i na nivou Nobelove nagrade. U radu su predstavljeni izazovi na koje nailaze stručne žene u Švedskoj i dati primeri njihovog rada na iskorenjivanju postojeće rodne neravnopravnosti i nastojanju da dosegnu jednake mogućnosti, kako za njih same, tako i za generacije koje dolaze.

Ključne reči: rodna ravnopravnost, obrazovne ustanove, diskriminacija, predrasude, „kvotering“.

IV

FEMINISTIČKO ZNANJE I OBRAZOVANJE KROZ ISTORIJU

Jelena Batinić

UNIVERZITET STANFORD, SAD

Žensko pitanje, obrazovanje i jugoslovenska država u revolucionarnom periodu 1942–1953

Tokom Drugog svetskog rata i u ranim posleratnim godinama, jugoslovensko komunističko rukovodstvo uvodi niz socioekonomskih i kulturnih programa sa ciljem da transformiše društvo i izgradi novu socijalističku naciju. Rešavanje takozvanog „ženskog pitanja“ bilo je sastavni deo ovog revolucionarnog projekta, a obrazovanje žena se smatralo ključnim za njihovu integraciju u novi poredak. Fokusirajući se na formativni period socijalističke države (1942–1953) i rapidnu modernizaciju koja ga je karakterisala, rad analizira mere za obrazovanje žena, stvaranje nove inteligencije i prevazilaženje neravnopravnosti među polovima. Posebna pažnja posvećena je aktivnostima i aktivistkinjama Antifašističkog fronta žena, organizacije koja je bila zadužena za rad na eliminaciji nepismenosti i podizanju političke svesti među ženama.

Ključne reči: revolucija, „žensko pitanje“, obrazovanje, moderizacija, ravnopravnost polova, AFŽ, rodne politike.

Kao i vama svima, i meni je jasno da smo još veoma daleko od stvarne ravnopravnosti žena. Istina, zakonska ravnopravnost je već postala stvarnost u našoj zemlji [...]. Ali za stvarnu ravnopravnost, za ravnopravnost svuda i u svim odnosima, a naročito u onima koje zakon ne može ni da predvidi – u kući, u porodici, u shvatanjima, u mentalitetu, u intimnom životu – za nju svjesne socijalističke snage i svaki pravi borac za socijalizam moraju uporno, neprestano, i na svakom koraku da se bore i bore (Iz govora Milovana Đilasa, 1953).¹

Ponekad se preteruje sa naglašavanjem da je zaostajanje žena u društvenoj aktivnosti [...] uslovljeno objektivnim teškoćama: još uvek nedovoljnom produktivnošću rada, niskim standardom života, opštom zaostalošću sela, itd. Ma koliko da je ovo tačno, naše društvo ne sme da se demobilise u borbi protiv njih i postavi prema položaju žene u stav iščekivanja porasta materijalnih snaga [...] (Iz referata Bose Cvetić, 1953).²

¹ Arhiv Jugoslavije, fond AFŽ, u daljem tekstu AJ, 141-5-11, „Govor Milovana Đilasa“ IV kongres AFŽa, 1953.

² AJ, 141-5-11, Referat Bose Cvetić „Žena na selu i njena društvena aktivnost“ IV kongres AFŽa, 1953.

Ova dva citata potiču sa Četvrtog kongresa Antifašističkog fronta žena (AFŽ), na kom je ta organizacija objavila da se – samoukida. Ironično, samoukidanje AFŽ-a je označilo upravo početak prestanka borbe i demobilisanja na koje Đilas i Cvetić upozoravaju. Bio je to i kraj jedinstvene epohe u istoriji našeg ženskog pokreta – epohe masovne politizacije i mobilizacije žena pod zastavom borbe za ravnopravnost. Ta epoha, koja obuhvata rat i prvu posleratnu dekadu, odgovara formativnom periodu komunističke vlasti, kada partijsko rukovodstvo uvodi niz radikalnih mera sa ciljem da transformiše društvo i izgradi novu socijalističku naciju. Rešavanje takozvanog „ženskog pitanja“ bilo je sastavni deo ovog revolucionarnog projekta, a obrazovanje žena se smatralo ključnim za njihovu integraciju u novi poredak. Ovaj rad se bavi aspektima rodne politike te epohe, sa fokusom na aktivnosti AFŽ-a – organizacije zadužene da vodi žene kroz revolucionarni preobražaj i da ih kulturno i politički prosveti – kao jednog slučaja feminističkog obrazovanja.

Par reči o istorijskom kontekstu: u organizacionom smislu, Antifašistički front žena bio je originalna ratna tvorevina. Naime, u toku rata, uvidevši da će žene nositi teret pozadinske organizacije pošto će muškarci biti poslani na front, Komunistička partija formira AFŽ, jedinu rodnospecifičnu organizaciju u partizanskom pokretu. Svrha ove organizacije je bila dvostruka: njen prvi i najvažniji zadatak bio je da mobiliše žene u pozadini i usmeri njihov rad ka podršci partizanima. Takozvane „organizovane žene“ doprinosile su pokretu kroz proširenje svojih tradicionalnih uloga u porodici i seoskoj zajednici: negovale su ranjene i bolesne, prele su, šile, štrikale, prale, čistile i nosile hranu borcima. AFŽ aktivistkinje su ženski rad kanalisale na jedan izvanredno struktuiran način, koristeći moderne organizacione metode, pretvarajući stare seoske običaje u instrumente masovnog učešća u modernom ratu. Drugi cilj AFŽ-a bio je revolucionaran: da pomogne preobražaj „zaostalih“ masa žena u ravnopravne i zaslužne graditeljke modernog socijalističkog društva. Tako je zadatak organizacije, po jednoj ratnoj direktivi, bio da eliminiše nepismenost žena, da podigne njihovu političku svest i da ih usmeri profesionalno kako bi mogle da budu od koristi u izgradnji novog sistema.³ Da bi ispunio tu drugu, revolucionarnu misiju, AFŽ postaje vaspitač žena i agitator za njihova prava – posrednik u ženskom prosvetljenju i politizaciji. U tu svrhu, organizacija je mogla da se osloni na vođstvo članica partije, koje su stekle iskustvo u ovoj vrsti aktivizma kao učesnice Alijanse

³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, fond NOR, u daljem tekstu AVII, NOR, Muzej NR Split NOB 7/143, Kotarski komitet KPH za Makarsku Op. komitetu u KPH za Makarsku, 23. septembar 1943.

ženskih pokreta, što je predstavljalo element kontinuiteta sa predratnim feminističkim pokretom.⁴

Posebno obrazovanje, po mišljenju partije, bilo je potrebno jer su žene smatrane zaostajim, pasivnijim, inertnijim i potlačenijim polom. I zaista, žene Jugoslavije pre rata ne samo da nisu imale pravo glasa, nego su i bile među najobespravljenijim u Evropi. Naročito ozloglašen je Srpski građanski zakonik iz 1844, koji je još uvek bio na snazi pre i tokom rata. U porodičnom i naslednom pravu zakonik je štitio tradicionalnu zajednicu, zadrugu, praktično sankcionišući neravnopravnost polova; po pitanju poslovne sposobnosti, izjednačavao je udate žene sa maloletnicima, odnosno sa kategorijom u kojoj su se nalazili „uma lišeni“, „raspikuće“, „propallice“ i „prezaduženici“.⁵ U agrarnom društvu, kakvo je bilo jugoslovensko između dva rata, populacija je generalno bila slabo obrazovana, a žene su bile slabije obrazovane od muškaraca. Po popisu iz 1931, 32,3% muškaraca i 56,4% žena starijih od 10 godina nije znalo da čita i piše. U nekim ruralnim delovima Kosova i Bosne bilo je i preko 90% nepismenih žena.⁶ U očima partije, položaj nepismene, potčinjene seoske žene bio je glavni indikator zaostalosti i nepravednosti starog sistema. Žena sa sela je u tom smislu bila otelotvorenje mnogo čega što je trebalo menjati u socijalizmu, a AFŽ je trebalo da služi kao vodič kroz njen kulturni preobražaj.

S tim ciljem, AFŽ organizuje niz kulturno prosvetnih programa. Među najpopularnijima su bili analfabetki kursevi, na kojima su žene učile svoja prva slova – mnoge, navodno, sa velikim entuzijazmom. Partizanska štampa hvalila je one koje su uspele da osvoje azbuku ili abecedu, jer su ispunile još jednu patriotsku dužnost. Posebni „politički“ AFŽ tečajevi, sa ciljem da se stvori novi kadar aktivistkinja, bili su rezervisani za seoske žene koje su bile naročito odane pokretu i koje su smatrane dovoljno bistrim i sposobnim.

„Kulturno-prosvetni“ sadržaj je bio prisutan i na masovnim AFŽ konferencijama i u AFŽ štampi. Tokom 1942. godine, organizacija počinje da izdaje publikacije namenjene ženama; preko dvadeset različitih časopisa je izdato samo tokom rata. Te publikacije čine jednu fascinantnu kolekciju rat-

⁴ Za detaljniju diskusiju o AFŽ-u tokom rata, vidi Batinić 2015, 76–23.

⁵ Međuratna jugoslovenska država nasledila je pravne sisteme teritorija koja su ušle u njen sastav i nikada nije uspostavila jedinstveni sistem, pa su tako austrijsko, mađarsko, srpsko i crnogorsko pravo koegzistirali između dva rata, a muslimanske zajednice su se pridržavale šerijatskih zakona. Iako je bilo velikih razlika među njima, svi ti legalni sistemi sankcionisali su žensku podređenost (Božinović 1998, 513). O srpskom građanskom zakoniku, vidi Draškić i Popović-Obradović 1998, 11–15; Draškić 2014, 127–129; Emmert 1999, 37.

⁶ Procenat žena u ukupnom broju nepismenih varira po regiji: Kosovo (93,9%), Bosna i Hercegovina (83,9%), centralna Srbija (78,3%), Crna Gora (77,3%), Hrvatska (39,5%), Vojvodina (23,6%), Slovenija (5,8%) (Božinović 1998, 509).

ne periodike, napravljene od strane žena, za žene, o ženama. AFŽ izdanja su objavljivala obrazovne i političke tekstove pisane na veoma pristupačan način, kombinujući najosnovnije podatke o regionalnoj istoriji i kulturi sa objašnjenjima o trenutnim ratnim događajima. U AFŽ štampi, na sastancima i masovnim konferencijama, diskutovalo se i o istorijskim razlozima eksploatacije žena, kao i o promenama koje će budući režim uvesti da ženu oslobodi ropstva.⁷ Naravno, ovi časopisi bili su pre svega propagandni organi, ali to ne treba da nas spreči da vidimo ogroman emancipatorni potencijal materijala u njima. Sistematičan rad na ženskom obrazovanju, kad ga je bilo, pokazao je rezultate, ponekad impresivne. Tako se dešavalo da se lokalni funkcioneri žale što ne postoji slična organizacija za muškarce, jer su se žene pokazale kao prosvেćenije i prijemčivije za poruku partije od muškog sveta.⁸

Što se samih seoskih žena tiče, možda najznačajnije ratno dostignuće je upravo javno priznanje koje je kroz AFŽ dato njihovom radu i njihovim rečima – priznanje bez presedana u istoriji regije. Ta organizacija u ratu je dala politički značaj tradicionalnim ženskim poslovima: tkanje, pletenje, šivenje, pranje, krpjenje, spremanje hrane i previjanje rana postali su legitimni načini da se doprinese narodnom oslobođenju. One koje su se čitav život bavile tim poslovima bez ikakvog priznanja najednom su hvaljene kao ratne junakinje. I što je podjednako važno, mnoge žene sa sela po prvi put su dobile mogućnost autorstva i pristup javnom prostoru. Imale su priliku da govore na masovnim konferencijama, a njihove reči citirane su u partizanskoj štampi. Kako navodi jedan izveštaj iz Bosne, „teško je prepoznati žene Šekovića“ dok govore ubeđljivo i samouvereno na AFŽ konferencijama.⁹ Osim javnog govora, seoske žene su bile pozvane da učestvuju u pravljenju ženske štampe, lokalnih časopisa i zidnih novina. Za mnoge su to bili prvi pokušaji pisanja (Batinić 2015, 100–101, 106–108).

Šta se dešava posle rata? Prva posleratna dekada bila je jedna od najturbulentnijih mirnodopskih epoha u ovdašnjoj istoriji. Tokom te dekade, uspostavlja se novi režim, koji potom prelazi, uz dosta drame i previranja, iz

⁷ Između ostalog, diskusija na temu „položaj žene u Sovjetskom Savezu“, bila je uobičajena na partizanskim konferencijama i u ženskoj štampi. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* t. 9, knj. 1 (Beograd: Vojnoistorijski Institut) dok. 29, str. 96; dok. 121, str. 444; dok. 129, str. 482; *Zbornik* t.9, knj. 2, dok. 30, str. 206; dok. 45, str. 269, itd.

⁸ AVII, NOR, CK SK HRV NOB 52/197–199, 198, Izveštaj KKKPH Crikvenica, n.d.

⁹ AVII, NOR, IRP BiH 13/184–98, 196, Okr. kom. KPJ za Birač Ob. kom.-u za Ist. Bosnu, 4. mart 1945.

jedne staljinističke faze – sa centralnim planiranjem i petogodišnjim planom industrijalizacije, kolektivizacijom i zadrugama na selu – u jedan originalan i neizvestan socijalistički eksperiment, sa uvođenjem samoupravljanja i postepenom decentralizacijom nakon raskida sa Staljinom. U obe te faze, rešavanje ženskog pitanja bilo je jedan od proklamovanih ciljeva režima. Sudeći po pravima koje su žene osvojile tokom četrdesetih i pedesetih godina prošlog veka, partija se držala reči. Već tokom rata žene su dobile pravo da glasaju i budu birane u narodnooslobodilačke odbore. To pravo je potvrđeno Ustavom iz 1946, po kome žene imaju ista prava kao i muškarci u svim oblastima državnog, ekonomskog i društveno-političkog života. U novom sistemu, garantovana je ista plata za isti rad, posebna zaštita za zaposlene žene, porodiljsko odsustvo i uopšte širok program socijalne zaštite.

AFŽ ostaje organizacija zadužena za rad sa odraslim ženama u inicijalnom posleratnom periodu. Zašto je partiji bio potreban AFŽ tokom uspostavljanja novog sistema? Obnova zemlje i stvaranje novog društva posle rata zavisili su od razvoja industrijskog proleterijata – ženskog kao i muškog. Uključivanje žena u novu industrijsku radnu snagu postalo je tada podjednako važno kao što je bila njihova podrška partizanima tokom rata. Sa druge strane, u komunističkim očima, žene su ostale jedna generička kategorija – zaostaliya i inertnija od muškog dela populacije – i samim tim sa potrebom posebnog usmeravanja i kontrole. Posle rata, partija je počela da brine da će neuke žene biti laki plen kontrarevolucionarne propagande.¹⁰ Istovremeno, rukovodstvo je smatralo da žene, kao majke i primarni vaspitači narednih generacija, treba da budu obučene u duhu socijalizma i bratstva i jedinstva da bi te vrednosti prenele na svoju decu. Zbog svega toga, verovalo se da bi trebalo posebno raditi sa odraslim ženama, a postojeći ženski front, koji se već pokazao izuzetno korisnim tokom rata, bio je logičan kandidat za taj zadatak. AFŽ se tako u posleratnim godinama nalazi u višestrukoj ulozi vaspitača žena, lobiste za ženska prava i međuetničkog posrednika (Batinić 2015, 217–18).

Kulturno-prosvetni rad zauzima centralno mesto u delovanju AFŽ-a, čije aktivistkinje nastavljaju da vode akcije opismenjavanja, organizujući analfabetske tečajeve i čitalačke grupe (doduše sa promenljivim rezultatima, jer su takve akcije retko vodile do dugoročne funkcionalne pismenosti).¹¹ Ali, cilj novog režima bio je mnogo ambiciozniji od puke „likvidacije nepismenosti“,

¹⁰ Kao što jedan izveštaj iz 1947. iz Bosne navodi, neprijatelj širi svoju propagandu uglavnom preko žena, koristeći njihovu neukost i kulturnu zaostalost. AJ, 141-2-4, „Zemaljski odbor AFŽ za BiH, Centralnom odboru AFŽa: Izveštaj o radu organizacije od prvog kongresa AFŽ-a“, 24. mart 1947.

¹¹ AJ, 141-3-7, Republički pretkongresni izveštaji, BiH, 1950.

kako se to u posleratnom, još uvek boljševičkom, žargonu zvalo; cilj je bio kompletan kulturni preobražaj. AFŽ-u je tako bio poveren domen „domaćeg života“ i kulturnog prosvetljenja porodice, što je podrazumevalo obrazovanje o vođenju domaćinstva i podizanju higijenskih i zdravstvenih standarda. Jedan od fokusa organizacije bila je tematika „majka i dete“, a naročita pažnja posvećena je pokušajima smanjenja izuzetno visoke smrtnosti novorođenčadi i dece. Sa tim ciljem, AFŽ se uključuje u niz higijensko-zdravstvenih akcija. Ekipe sastavljene od aktivistkinja AFŽ-a i medicinskog osoblja početkom pedesetih odlaze na teren u neke od najzaostalijih krajeva zemlje, da vide kako narod tamo živi i da pokušaju da suzbiju nehigijenske običaje, pre svega kroz edukaciju majki, čija se neukost smatrala glavnim uzrokom oboljevanja dece. I prosto je zapanjujuće čime su se sve bavle ove ekipe – od podučavanja kako da hrane i podižu decu, održavaju čistoću, čuvaju namirnice tokom zime, pa sve do rušenja nehigijenski podignutih objekata.¹² AFŽ je tako preuzeo zadatak modernizacijske intervencije u najprivatnijem domenu – u kući i porodici – gde su, verovalo se, tradicija i zastarela shvatanja najukorenjeniji.

Partijska elita dugo je bila ambivalentna po pitanju posebne političke organizacije za žene, u strahu da će ona podeliti proleterijat po rodnoj osnovi i suprotstaviti ženske interese zajedničkim. AFŽ je već bio jednom reorganizovan tokom rata da bi se suzbile takozvane feminističke tendencije. A čim su se bitke sa reakcionarnim snagama, a potom i Staljinom, završile pobedom, svrha postojanja ženskog fronta dovedena je u pitanje. Godine 1953, nakon što je organizaciona forma AFŽ-a proglašena zaostalom i prevaziđenom u vreme opšte decentralizacije, Front se samoukida. Po zvaničnom objašnjenju, osnovni izvori ženske političke i zakonske potčinjenosti su do tada uklonjeni. Oblici neravnopravnosti i „zastarelih shvatanja“ postojali su još uvek, jer jugoslovenska društveno-ekonomska baza nije bila dovoljno razvijena; rešenje se, po partijskim ideolozima, nalazilo u daljoj socijalističkoj izgradnji zemlje.¹³ U takvim uslovima, poseban politički rad sa ženama i posebna ženska organizacija nisu više bili potrebni.¹⁴ I kao što sam napomenula, kraj AFŽ-a zaključio je jedinstveni period u istoriji jugoslovenskog ženskog po-

¹² O akcijama videti AJ, 141-13-67, GO AFŽ Hrvatske izveštaj, 1952; AJ, 141-13-68, GO AFŽ Makedonija, „Društveni položaj žene u NRM“, 1952. Za detaljniju analizu, videti Petrović Todosijević 2005, 101–13.

¹³ AJ, fond SŽDJ, 354-10, Edvard Kardelj, „O položaju žena“; Dobrivoje Radosavljević, „Dalji rad na poboljšanju društvenog položaja žena“, referat na 5. plenumu SSRNJ, 1956, 14–15; AJ, 354-2, Marija Šoljan, „Pred konferenciju žena Jugoslavije“, *Vjesnik* 16. april 1961; „Riješeni su osnovni problemi žena kod nas“, *Vjesnik*, 20. april 1961.

¹⁴ AJ, 354-10, „Materijal o borbi žene za socijalizam“, 1962, 33.

kreta, period neponovljene energije i masovne aktivizacije žena u borbi za ravnopravnost.

Feministička literatura pominje i da se, u vreme ukidanja AFŽ-a, prekomunističke ideje o ženstvenosti vraćaju u javni diskurs. Naime, tokom revolucionarnog perioda u vizuelnoj kulturi vladao je sovjetski socijalistički realizam, koji je isticao snažne žene, predvodnice u borbi i radu, koje su istovremeno bile majke. Slika mišićave žene borca ili udarnice, sa njenom „monumentalnom ženstvenošću“, kako jedna studija navodi, slavila je snagu i plodnost potrebnu za ekonomsku i demografsku obnovu zemlje (Todorović-Uzelac 1987, 113).¹⁵ Taj model se međutim brzo povlači, pa su se u ranim pedesetim kult lepote i kultura ženske mode, inače potisnuti u revolucionarnom periodu, počeli vraćati na scenu (Gudac-Dodić 2006a, 66). Dnevne novine uvode „žensku stranu“, koja je posvećena pre svega modi, kozmetici i receptima. AFŽ aktivistkinje i neki, čak i najviši, partijski rukovodioci osudili su ovaj trend, ali se nije išlo dalje od blage kritike.¹⁶ Gledajući na pedesete iz današnje perspektive, deluje ironično da je relaksacija u političkim i ekonomskim sferama išla rame uz rame sa vrstom reakcije u rodnoj politici i sa početkom jedne relativno stagnirajuće faze u istoriji organizacione aktivnosti žena.

Koje su tekovine ove revolucionarne rodne politike? Pre svega, postavljen je temelj za rodnu ravnopravnost; promena statusa žena sa dobijanjem zakonskih i političkih prava je nesumnjiva. U socijalizmu, obrazovanje i zaposlenost žena postaju norma, što ima reperkusije i za akademski prostor i nauku, gde su žene bile značajno prisutnije nego što je bio slučaj u zemljama zapadnog sveta, naročito kad je prva generacija koja je odškolovala u novom sistemu stasala ranih sedamdesetih (Popović 2012, 136; Popović 2015). Ali, pored te vidljive promene, feministička literatura ističe niz problema koje socijalistička rodna politika nije rešila. Među njima su neravnopravna zastupljenost u političkom životu i uopšte svakoj javnoj hijerarhiji po principu „što više to veći jaz“; očuvanje patrijarhalnih normi u privatnoj sferi tako da žene snose dvostruki, ponekad trostruki teret posla, domaćinstva i brige o deci i starima; podela na ženske i muške poslove; feminizacija određenih struka i akademskih disciplina u tandemu sa nižim statusom istih; i što je možda najvažnije, zadržavanje tradicionalnih obrazaca u medijima, školstvu, i kulturi uopšte.¹⁷

¹⁵ Citirano u Gudac-Dodić 2006a, 65-66. Vidi takođe Gudac-Dodić, 2006b.

¹⁶ AJ, 141-4-10, „Pretkongresni izveštaj iz BiH“, Četvrti kongres AFŽ, 1953; AJ, 141-5-11, Vida Tomšić, Govor na četvrtom kongresu AFŽ, 1953; Tito 1962, 225.

¹⁷ Blagojević 2009, 78-79, 104, 110; Ramet 1999, 97-104; Batinić 2015, 220-222; Božinović 1998, 526-529.

I da se vratim citatu kojim sam započela – postavlja se pitanje da li bi ovaj bilans socijalističke rodne politike bio drugačiji da nije došlo do demobilisanja na koje je AFŽ upozoravao?

Izvori

- [AJ] Arhiv Jugoslavije, Beograd. Fond AFŽ (Antifašistički front žena); Fond SŽDJ (Savez ženskih društava Jugoslavije).
 [AVII, NOR] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd. Fond NOR.

Literatura

- Batinić, Jelena. 2015. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. New York: Cambridge University Press.
- Blagojević, Marina. 2009. *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*. Begrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Božinović, Neda. 1998. „Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji“. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2*, ured. Latinka Perović, 505–533. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Draškić, Marija i Olga Popović-Obradović. 1998. „Pravni položaj žene prema srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)“. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2*, ured. Latinka Perović, 11–25. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Draškić, Marija. 2014. „Usvojenje i hraniteljstvo – dobra tradicija srpskog građanskog zakonika“. U *Srpski građanski zakonik – 170 godina*, 127–143. Beograd: Pravni Fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Emmert, Thomas. 1999. „Ženski pokret“. U *Gender politics in the Western Balkans*, ured. Sabrina P. Ramet, 33–50. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Gudac-Dodić, Vera. 2006a. „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)“. U *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka 4: Žene i deca*, Helsinške sveske 23, ur. Latinka Perović, 33–130. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- . 2006b. *Žena u socijalizmu: položaj žene u Srbiji u drugoj polovini 20. veka*. Beograd: INIS.
- Petrović Todosijević, Sanja. 2005. „Zdravstveno prosvetavanje naroda kao deo borbe za smanjenje smrtnosti dece u FNRJ“. U *Istorija 20. veka 2*: 101–113.
- Popović, Dragana. 2012. *Žene u Nauci: Od Arhimeda do Ajnštajna*. Beograd: Službeni glasnik.

- . 2015. „Sećanje na ravnopravnost ili simulacija jednakosti: naučnice u Srbiji u doba socijalizma“. *Knjiženstvo* 5. DOI:10.18485/KNJIZ.2015.1.20.
- Ramet, Sabrina. 1999. “In Tito’s Time”. U *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, prir. Sabrina P. Ramet, 89–106. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Tito, Josip Broz. 1962. „Odgovori na pitanja glavnog urednika časopisa ‘Žena danas’“. U *Govori i članci*, vol. 14, 23. XII 1958 – 16. IX 1959, 216–226. Zagreb: Naprijed.
- Todorović-Uzelac, Neda. 1987. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- [Zbornik 1] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Partijsko-politička dokumenta 1941–1942*. Tom 9 (1). 1961. Beograd: Vojnoistorijski Institut.
- [Zbornik 2] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Partijsko-politička dokumenta 1942*. Tom 9 (2). 1961. Beograd: Vojnoistorijski institut.

Jelena Batinić

STANFORD UNIVERSITY, USA

The Women's Issue, Education, and the Yugoslav State in the Revolutionary Period, 1942–1953

During the war and in the early post-war years, the Yugoslav Communist leadership introduced a series of socio-economic and cultural programmes aimed at transforming society and building a new socialist nation. Addressing the so-called “women’s issue” was an integral part of this groundbreaking project, and women’s education was seen as key to integrating them into the new order. Focusing on the formative period of the socialist state (1942–1955) and the rapid modernisation that characterised it, the paper analyses measures to educate women, create new intelligence, and overcome gender inequalities. Special attention was given to the activities and female activists of the Women’s Antifascist Front, an organisation tasked with working to eliminate illiteracy and raise political awareness among women. In the closing comments of the paper, the author discusses the achievements of the revolutionary gender policy, as well as of the gender policy of Yugoslav socialism in general.

Keywords: revolution, “women’s issue”, women’s education, modernisation, gender equality, Women’s Antifascist Front (AFŽ), gender policies.

Socijalistička učiteljica – novo lice roda

Reforma osnovnoškolskog sistema sprovedena je u Jugoslaviji, pa i u Srbiji u periodu od 1953. do 1958. godine, kada je u Jugoslaviji donet Opšti zakon o školstvu, kojim je na teritoriji čitave zemlje uvedena jedinstvena osmorazredna osnovna škola. Jedna od ključnih uloga u cilju uspostavljanja nove politike obrazovanja i vaspitanja, ali i izgradnje modernog školskog sistema, poverena je učiteljima i učiteljicama. Uloga „liderki“ u malim sredinama od kojih se očekivalo da svojim ponašanjem daju primer drugima, stavila je mnoge učiteljice pred velika iskušenja i zahteve patrijarhalnog društva. Rađeći svoj posao, učiteljice su mu se prilagođavale, ali su ga i menjale. Prisustvo žena „učitelja“ u malim i konzervativnim sredinama bilo je posebno značajno za osnaživanje dve društvene grupe – devojčica i majki. Solidarnost koja je na taj način uspostavljena među ženama posebno je doprinela većoj vidljivosti žena u društvu i njihovom osnaživanju u daljem toku procesa obrazovanja i vaspitanja.

Ključne reči: učiteljice, „nova škola“, politika obrazovanja i vaspitanja, devojčice, majke, solidarnost, patrijarhalno društvo.

„Proizvođenje“ građana u 18. i 19. veku – onih koji su se morali staviti u službu nacionalne države – nije se moglo zamisliti bez škole, ali ni bez učitelja koji su se morali obavezati više nego drugi. Položaj državnih službenika u procesu stvaranja nacionalne države učinio je učitelje, kao službenike najbliže najmlađima, „upadljivom“ grupom koja je u cilju odbrane poretka morala biti stavljena pod posebnu kontrolu. Stvorena u 19. veku, moderna srpska država nije predstavljala izuzetak (Столић 2003, 89–100). Istraživanja istoričarke Ane Stolić pokazuju da je na osnovu podele unutar zanimanja, između učitelja i učiteljica, moguće na primeru učiteljskog zanimanja sagledati rezultate jedne od najznačajnijih društvenih podela, koja je bila posledica izgrađene hijerarhije društvene moći nastale na temelju rodni (gender) razlika, kako u 19. tako i u 20. veku (Столић 2003, 89). Položaj učiteljice u tom istom periodu teško se može razumeti bez sagledavanja šireg konteksta državne ideje o obrazovanju u vreme stvaranja Srbije kao nacionalne države u 19. veku kada su se i škole izgrađivale kao nacionalne institucije. Uverenje političke elite da je ženskoj deci potrebno obrazovanje stvorilo je prostor za uključivanje žena u učiteljski posao (Столић 2003, 91). Kreiranju učiteljskog poziva i kao žen-

skog posebno je trebalo da doprinese predstava o posebnoj bliskosti majke sa ženskom decom i njenoj vaspitnoj ulozi. Do koje mere je lik učiteljice morao biti sličan tradicionalnoj predstavi i ulozi majke najbolje govori saznanje da su u 19. veku u Srbiji učiteljice i u zvaničnim dokumentima označavane kao: vospitateljke, učiteljke, učiteljice, nastavnice (Столић 2003, 91).

Drugim rečima, u vreme stvaranja nacionalnih država uloga učiteljice u samom obrazovno-vaspitnom procesu u velikoj meri je bila zaodenuća „likom majke“. Kako su žene koje su se opredeljivale za učiteljski poziv u najvećem broju slučajeva predavale uglavnom ženskoj deci, uloga učiteljice razumela se više kao uloga one koja vaspitava, a manje one koja podučava. Okončanjem Drugog svetskog rata i promenama do kojih dolazi sa „podizanjem“ posleratne škole i to ne samo u Jugoslaviji već i u drugim delovima Evrope i sveta, ova praksa biće u velikoj meri odbačena. Odvajanju učiteljskog od „majčinskog“ poziva u velikoj meri je doprinela iznuđena emancipacija žena koje su tokom Drugog svetskog rata uzele učešće kao aktivne borkinje u vojskama nekih članica antifašističke koalicije. Vrlo dobar primer predstavljaju pripadnice Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Izjednačavanje žena sa muškarcima u ostvarivanju svih prava i obaveza što se desilo u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata posebno je doprinelo izmeštanju žene iz prostora koji su joj tradicionalno pripadali, a koji su gotovo isključivo definisani sferom privatnog. Pomerivši je sa margine ka centru društveno-političkih zbivanja, komunističko zakonodavstvo je otvorilo prostor za daleko veće prisustvo žena ne samo u javnom prostoru, već i u obavljanju javnih funkcija. Veće prisustvo žena u određenim profesijama koje su do kraja Drugog svetskog rata bile rezervisane isključivo za muškarce predstavljalo je jedan od dokaza nesumnjive emancipacije žena u socijalizmu. Ipak, najveći izazov emancipatorskim potencijalima komunističkog režima koji je težio stvaranju socijalističkog društva predstavljale su one profesije u kojima prisustvo žena nije bilo zanemarljivo ni pre Drugog svetskog rata. Pored navedenih faktora koji se u postojećoj literaturi o problemima emancipacije žena u socijalističkoj Jugoslaviji često navode, u analizu jasnijeg razumevanja emancipacije učiteljskog poziva u Jugoslaviji, potpunom odvajanju poziva učiteljice od „poziva majke“ treba uvesti još nekoliko aspekata.

Poražavajuće slike stradanja dece u Prvom, a onda i u Drugom svetskom ratu u aktima direktnog terora, koncentracionim logorima smrti, ali i na drugim mestima doprinele su, između ostalog, iznenadnoj i neočekivanoj emancipaciji dece kao društvene grupe u godinama posle Drugog svetskog rata. Spoznaja o načinima i stepenu stradanja dece u Drugom svetskom ratu doprinela je ne samo afirmaciji dijaloga o zaštiti dečijih života, prepoznavanja

nju i definisanju dečijih prava, već i novom otkrivanju detinjstva. Da su deca značajan segment društva kojima se mora pokloniti posebna pažnja nezavisno od drugih društvenih grupa unutar kojih su se do tada isključivo prepoznavala (porodica), pokazao je prvi posleratni popis stanovništva u Jugoslaviji po kome su deca uzrasta do 14 godina starosti činila 32,53% od ukupnog broja Jugoslovena. Saznanje da trećinu jugoslovenskog društva u godinama kada je zemlju trebalo ne samo obnoviti već i izgraditi, ojačati njene krhke institucije, čine najmlađi Jugosloveni i Jugoslovenke predstavljalo je ogroman izazov za jugoslovensko rukovodstvo (Петровић Тодосијевић 2018, 157). Statistika je samo nekoliko godina po okončanju Drugog svetskog rata pokazala da izgradnja socijalizma u Jugoslaviji u velikoj meri zavisi od mogućnosti države da već pomenutu i jednu od najbrojnijih društvenih grupa obuhvati složenim sistemom, između ostalih, i prosvetnih institucija. Drugim rečima, izgradnja socijalizma u Jugoslaviji zavisila je od sposobnosti države da dete u velikoj meri izmesti iz tradicionalne porodice i „privede“ ga institucijama sekularne države.

Nov odnos prema deci i detinjstvu, u javnom prostoru zahtevao je kreiranje emancipovane slike deteta koje se, bar kada je u pitanju pionirska štampa pa i popularni dnevni listovi poput *Politike*, često prikazivalo kao aktivni kreator jugoslovenske socijalističke zajednice. Analiza slike roditelja na stranicama različite štampe, kako one koja se obraćala isključivo deci (pionirima), tako i one koja je bila namenjena pre svega odrasloj čitalačkoj publici u prvih deset godina po okončanju Drugog svetskog rata, ukazuje na tzv. „nulto“ prisustvo istih (Petrović Todosijević 2019, 263–285). Povratak majke, ali i oca, od sredine pedesetih godina 20. veka na stranice, ne isključivo pionirske već i dečije, štampe bilo je u direktnoj vezi sa otpočinjanjem rada Komisije za reformu školstva pri Narodnoj skupštini Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1953. godine. Komisija za reformu školstva koja je radila punih pet godina kroz čitav niz potkomisija uz aktivno učešće: prvih generacija školovanih pedagoga i psihologa, učitelja, nastavnika i profesora koji su zahvaljujući brojnim Uneskovim programima bili u prilici da prolaze različite obuke i treninge širom, pre svega, Zapadne Evrope, pisaca za decu, akademskih slikara, filmskih stvaralaca, okončala je svoj rad stvaranjem modernog školskog sistema u Jugoslaviji kakav se tih godina definisao u čitavoj Evropi i svetu (Petrović Todosijević 2019, 45–70). Donošenjem Opšteg zakona o školstvu 1958. godine, na teritoriji cele jugoslovenske države uvedena je ne samo jedinstvena osmorazredna osnovna škola kakva u Republici Srbiji postoji i danas, već je nakon četrdeset godina postojanja jugoslovenske države uspostavljen jedinstveni školski sistem na prostoru cele države. Posebno je

važno reći da je pomenuta reforma bila okvir za uspostavljanje nove politike obrazovanja i vaspitanja koja je predstavljala glavno ishodište definisanja novog koncepta odrastanja i detinjstva u Jugoslaviji, odnosno „srećnog detinjstva“. Novi reformski zakon koji je donet krajem pedesetih godina 20. veka prepoznao je, za razliku od zakonodavstva 19. veka, veoma aktivnu ulogu roditelja u procesu obrazovanja i vaspitanja, jer su sva istraživanja pokazala da se Reforma ne može zadržati samo unutar škole, već mora izaći na ulice, ući u kuće, odnosno porodice.

Ovo, u tom trenutku revolucionarno, rešenje lišilo je sve zaposlene u školi, pa i učiteljicu – koja se, za razliku od prethodnih perioda našla u školi koja ne pravi razliku između „muških“ i „ženskih“ odeljenja, već obrazuje i vaspitava svoje đake za život u društvu ravnopravnih građana i građanki – „materinskih“ funkcija koje je imala ranije. Sa druge strane, to joj je kao i svim pojedincima koji su bili uključeni u savremeni obrazovno-vaspitni proces dodalo jednu novu ulogu. Baš zbog negativnog iskustva koje su imale sa devetnaestovekovnom školom, koja je od učenika stvarala prvenstveno lojalne članove zajednice, države koje su izašle iz Drugog svetskog rata, kao jedan od strateških ciljeva pred sebe postavile su stvaranje školskih sistema koji će biti otvoreni prema društvu u celini čijim se sastavnim delom smatrala i porodica.¹ U slučaju prosečne jugoslovenske porodice radilo se o izrazito patrijarhalnoj porodici čiji su pripadnici mahom živeli na selu. U slučaju jugoslovenskog posleratnog društva, odstupanje od tradicionalnih obrazaca vaspitanja predstavljalo je teško savladiv problem, jer su svi raspoloživi podaci ukazivali na veoma nepovoljnu socijalnu strukturu muškaraca i žena koji su pripadali onim uzrastima među kojima je bilo najviše roditelja dece osnovnoškolskog uzrasta, a to su prema popisu iz 1948. bili oni Jugosloveni i Jugoslovenke koji su imali između 25 i 39 godina starosti. Po rezultatima popisa iz 1948, pripadnika uzrasta od 25 do 39 godina bilo je 2.985.666 ili 18,93% od ukupnog broja stanovnika. Zajedno sa decom uzrasta od 7 do 14 godina bilo ih je 5.826.653 što znači da su zajedno činili 36,94% od ukupnog broja građana Jugoslavije što ih je, nezavisno od drugih faktora, činilo jednom od najbrojni-

¹ U periodu posle Drugog svetskog rata dolazi do formiranja Agencije za obrazovanje, nauku i kulturu Organizacije Ujedinjenih nacija (UNESCO). Agencija je odigrala jednu od ključnih uloga u realizaciji nekih od segmenata brojnih reformi školstva koje su bile sprovedene širom Evrope i sveta (Engleska reforma školskog sistema 1944; Francuska Lavanž-Valonova školska reforma 1945; Reforma školskog sistema u Švedskoj; Reforma školskog sistema u Zapadnoj Nemačkoj; Sovjetska reforma školskog sistema (1958); Reforma školskog sistema u Japanu) pa i u Jugoslaviji (1958), koja je Unesku pristupila 1950. godine odnosno godinu dana pošto je vrh Komunističke partije Jugoslavije na Trećem plenumu CK KPJ definisao novu politiku obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji.

jih i samim tim najznačajnijih društvenih grupa. Kada se govori o uzrasnim kategorijama između 25 i 39 godina, treba naglasiti još jednu odliku ove grupe, a to je da se radilo o, pre svega, aktivnom stanovništvu. Najveći procenat onih koji su po rezultatima popisa iz 1948. imali između 20 i 54 godine, a pripadali su grupi aktivnog stanovništva, živio je od poljoprivrede. Bilo ih je 4.451.213 odnosno 71% od ukupnog broja aktivnih navedenog uzrasta. Po popisu iz 1948. od 12.438.503 Jugoslovena starijih od 10 godina, 3.162.941 je bilo nepismeno. Među pripadnicima uzrasta od 25 do 39 godina bilo je 658.718 ili 20,83% nepismenih. Od toga su 505.566 ili 76,75% bile žene. Od 2.985.666 pripadnika navedenog uzrasta školsku spremu nije imalo 977.477 ili 33,76% građana i građanki Jugoslavije. Od tog broja 692.067 ili 70,80% su bile žene. Osnovnu školu je imalo završeno 1.612.082 ili 54% od čega je žena bilo svega 756.561 ili 46,93% (Петровић Тодосијевић 2018, 163–165). Već na osnovu ovih podataka se može uočiti da je napuštanje tradicionalnih obrazaca vaspitanja bilo posebno otežano zbog dva činioca: činjenice da je većina roditelja dece koja su išla u osnovnu školu od kraja Drugog svetskog rata do početka šezdesetih godina 20. veka živela od poljoprivrede, što znači na selu, kao i činjenice da je obrazovni profil majki dece osnovnoškolskog uzrasta u ovom periodu bio izuzetno loš kao i obrazovni profili očeva koji su za nijansu bili obrazovaniji.

Zbog svega navedenog državnim organima, kojima je bilo povereno uspostavljanje nove politike obrazovanja i vaspitanja kroz reformu celokupnog obrazovnog sistema, bilo je jasno da ne samo dete, već i roditelji, tačnije rečeno majka i otac moraju postati predmet ozbiljne rasprave političara, teoretičara, pedagoga, psihologa, pa i različitih štampanih glasila koja su služila konstruisanju poželjne slike kako porodice tako i pojedinačnih slika majke i oca. Upravo zahvaljujući artikulisanju ove ideje, od sredine pedesetih godina 20. veka redizajnirani roditelji, kako majka tako i otac, vraćaju se na stranice ne samo dečijih, već i drugih glasila (Петровић Тодосијевић 2019, 45–70).

Sa druge strane, nametalo se pitanje kako poruku o potrebi za odustajanjem od tradicionalnih obrazaca ponašanja i vaspitanja dece poslati roditeljima koji su, naglašeno je, u velikoj meri bili ne samo neobrazovani već i nepismeni, to jest roditeljima do kojih je poruka o novim „zahtevima vremena“ teško dopirala. Upravo je uloga učitelja i učiteljica od kojih su se mnogi u godinama posle rata „trbuhom za kruhom“ zaputili ka selima, često napuštajući život u daleko većim i „komotnijim“ sredinama bila ključna za povezivanje tradicionalnih agrarnih sredina sa novim režimom, ali i novom politikom (Петровић Тодосијевић 2018, 244–256). Zbog toga su učitelji

i učiteljice postali važan faktor ne samo za uvođenje dece u školu, već i za tumačenje „nove istine“ koja je često bila ne samo nedokučiva, već i neprijatna i bolna za društvo koje se teško menjalo.

Upravo se ovaj sudar patrijarhalnih sredina sa zahtevima države koja je selo često i nepravedno smatrala glavnom preprekom modernizacije i emancipacije najviše prelamao „preko leđa“ onih kojima je „u opisu radnog mesta“ bilo da „prenesu poruku“. U obavljanju važnog segmenta učiteljskog posla češće su stradali i više su trpeli oni čije se prisustvo u javnom prostoru teže prepoznavalo kao uobičajeno. Sa jedne strane, radilo se o obrazovanim ženama koje su prihvatanje službe na selu, bez obzira na sve teškoće, doživljavale kao suštinu svoje emancipacije za koju se nisu mogle izboriti bez odlaska od kuće i ekonomskog osamostaljivanja i pored toga što su primanja prosvetnih radnika, kao i njihov socijalni položaj, sve do početka pedesetih godina bila na najnižem mogućem nivou. Novo lice roda za koje su se prosvetne radnice, pre svega učiteljice, borile često lišene bilo čije pomoći, pa i onih najbližih, neretko je podrazumevalo pravljenje različitih kompromisa i pristajanje na moral patrijarhalne sredine. Dolazak u manje sredine bio je izazov za sve mlade i pogotovo neudate žene koje su pre svega imale zadatak da izgrade autoritet državnog službenika, odnosno službenice na jednom od najvažnijih zadataka u novoj državi. Izgradnja autoriteta uvek je bila u tesnoj vezi sa moralnom procenom koju je po pravilu izricala patrijarhalna sredina. „Moralni lik“ učitelja nije zavisio samo od „držanja“ tokom Drugog svetskog rata. Predstave o prosvetnim radnicima u sredini u kojoj su živeli i radili bile su, ponekada, od presudnog značaja pri donošenju odluka o daljem napredovanju ili prijemu u Partiju. Lojalnost Partiji i Revoluciji, češće kada su žene u pitanju, stavljala se u drugi plan ukoliko je pojedince pratio „loš glas“ (Петровић Тодосијевић 2016, 121–150).

U godinama posle Drugog svetskog rata nekoliko je faktora doprinelo emancipaciji poziva učiteljice. Odmah po završetku rata, žene u Jugoslaviji izjednačene su u svim pravima i obavezama sa muškarcima. Socijalistička učiteljica po mnogo čemu razlikovala se od predratne učiteljice. Pored toga što je postala ravnopravna sa svojim muškim kolegama zbog čega je za isti rad dobijala identičnu novčanu nadoknadu, u godinama posle rata ona je uspeła da se odvoji od „lika majke“ odnosno od uloge „one“ koja pre svega vaspitava. „Razlaz“ sa „majčinskim likom“ bio je moguć pre svega zahvaljujući uspostavljanju nove politike vaspitanja i obrazovanja u Jugoslaviji od kraja četrdesetih godina 20. veka što će dovesti do sprovođenja velike reforme školstva u periodu od 1953. do 1958. godine. Izlazak politike vaspitanja i obrazovanja, koja je bila okvir za uspostavljanje novog koncepta detinjstva („srećnog de-

tinjstva“), iz škole na ulicu zahtevao je novo podelu društvenih pa i porodičnih uloga. „Rad“ na odvajanju porodice od „uobičajenih društvenih odnosa“ bio je ključan ne samo za sprovođenje nove politike vaspitanja i obrazovanja, zahvaljujući kojoj je jugoslovensko društvo od patrijarhalnog seljačkog trebalo da postane moderno industrijsko društvo, već i za novu preraspodelu društvene moći koja je određenim društvenim grupama trebalo da obezbedi emancipaciju. Ne samo učiteljice već i učitelji odigraće ogromnu ulogu u procesu emancipacije jugoslovenskog pretežno seljačkog društva. Dolazak u manje patrijarhalne sredine bio je veliki izazov za mlade uglavnom neudate učiteljice koje su često daleko od svojih kuća, sada kao državne službenice, pokušavale da menjaju druge, a zapravo su najviše promenile sebe i odnos prema jednoj od najvažnijih profesija u svakom društvu.

Literatura:

- Петровић Тодосијевић, Сања. 2016. „Однос комунистичке власти у Србији према старом учитељском кадру после Другог светског рата“. У *Токови историје* 2: 121–150.
- . 2017. „Сociјализам у школској клупи и око ње. Дoмети реформе oсновношколског система у Југославији 1949–1958“. У *Сociјализам: изградња и разградња. Зbornик oдабраних радова са Другог међународног зnanственог скупа Сociјализам на клупи. Сociјализам: изградња и разградња*, прир. Чижара Bonfiglioli и Boris Koroman, 45–70. Pula–Zagreb: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile.
- . 2018. *Ойшећемо светлості бучном водогаду. Реформа oсновношколскої сисітема у Србији 1944–1959*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- . 2019. „Слика oца у југословенским часописима за децу од краја Другог светског рата до краја педесетих година 20. века“. У *Часописи за децу: југословенско наслеђе (1918–1991)*, прир. Stanislava Barać и Tijana Tropin, 263–285. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Столић, Ана. 2003 „Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века“. У *Образовање код Срба кроз векове*, прир. Радослав Петковић, Петар В. Крестић и Тибор Живковић, 89–100. Београд: Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, Друштво историчара Србије, Историјски институт.

Sanja Petrovic Todosijević

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

The Female Socialist Teacher – The New Face of Gender

The political decision to reform the entire school system in Yugoslavia, along with the decision to reform the primary school system as one of its component parts, was taken at the Fifth KPJ (Communist Party of Yugoslavia) Congress at the Third Plenum of the CK-KPJ (Central Committee – Communist Party of Yugoslavia) in December 1949. The reform of the primary school system conducted in Yugoslavia (and thus in Serbia) in the period from 1949 until 1958 (which actually began in 1953) when the General Law on Schools introduced a unified eight-grade primary school system across the country, was a framework for the implementation of new policies on education and upbringing. Starting from the legislator's belief that "the new school" could not be built unless the whole community took responsibility for it, education policies and upbringing moved from the school to the streets for the first time. One of the key roles in establishing new policies on education and upbringing, but also in building a modern school system, was entrusted to the men and women who taught in it. The cultural transformation of society could not be imagined without the contribution of the teachers who were important not only in raising awareness of the importance of attending school and gaining an education, but also in the environments where they worked: their role was as a "lighthouse", intended to bring the entire community together in the process of enlightenment. The "exit" of the teacher from school, their positioning in the public space, in a predominantly agrarian society, particularly exposed the women who devoted themselves to the teacher's vocation to great challenges. The role of "female leaders" in small communities, expected to set an example for others through their behaviour, placed many female teachers at the heart of the challenges and demands of patriarchal society. In the course of doing their work, the female teacher adapted to, yet also changed that society. The presence of women "teachers" in small and conservative environments was particularly important for empowering two social groups: girls and mothers. Others were given a particularly important role in the process of establishing the new policy on education and upbringing, even though one in five of the mothers of children affected by the reform was illiterate when the reforms of 1953–1958 began. The solidarity that was established among women has especially contributed to the greater visibility of women in society and their empowerment in the further course of the education and upbringing process.

Keywords: female teachers, "new school", policy on education and upbringing, girls, mothers, solidarity, patriarchal society.

Socijalizam i feminizam na *Istoku*: neobični slučaj Jugoslavije¹

U radu se polazi od uvrežene pretpostavke da u socijalističkom istočnom bloku nije bilo feminizma. Uzevši za polaznu tačku konferenciju „Drug-ca žena“ (1978), koja je po svemu bila jedinstven događaj, u radu će se pratiti ideje emancipacije i oslobođenja na način na koji su artikulisane u naučnoj i književnoj periodici, počev od „Drug-ce“ pa do kraja osamdesetih godina. Pisani materijal je grupisan u tri celine, u odnosu na to kako je tretirao „žensko pitanje“. Ponovno čitanje ovih tekstova pomoći će nam da razumemo da li je feminizmu pripadalo nekakvo mesto u dominantnom socijalističkom diskursu toga doba, ili se tretirao kao puki uvoz sa Zapada. Teza koja se zastupa u radu jeste da je jugoslovenski slučaj zaista „neobičan“, pošto je reč o jedinoj zemlji u kojoj se feminizam razvijao iz socijalizma, u stalnim pregovaranjima oko „zapadnih“ definicija i socijalističke realnosti.

Ključne reči: istočni blok, feminizam, emancipacija, periodika, socijalizam.

Počela bih od hipoteze da je za jugoslovenski feminizam bilo presudno iskustvo socijalizma. Drugim rečima, on se ne naslanja na ranija javljanja feminizma u 19. i u prvoj polovini 20. veka, već na vladajuću ideološku postavku kakvu čitamo iz iskaza sa Sedmog kongresa Saveza komunista iz 1958. godine:

Problem jednakosti žena u Jugoslaviji nije ni politički, niti se tiče pravnog položaja žena u društvu; on je uglavnom takav usled ekonomske zaostalosti, verskih uverenja i drugih retrogradnih predrasuda, privatnosvojinskih odnosa koji i dalje utiču na porodični život. Zaostalo domaćinstvo i postojeći mate-

¹ Tekst se u ovoj formi, skraćen i prilagođen, prvi put objavljuje na srpskom jeziku. Napisan je na engleskom jeziku pod naslovom „The Strange Case of Yugoslav Feminism: Feminism and Socialism in ‘the East’“ i objavljen u publikaciji *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and Its Other* koju su priredile Dijana Jelača, Maša Kolanović i Danijela Lugarić, a potom je, znatno skraćen, preveden na nemački jezik i pod naslovom „Westlich oder östlich? Die Stellung des Feminismus im Sozialismus“, u prevodu Hane Čopić, objavljen u publikaciji *Imagination und Wirkungsmacht. Frauen · Männer · Westen · Osten*, koju su priredili Rudolf Gref i Veronika Cving.

rijalni porodični problemi staju na put ženi da u punom kapacitetu učestvuje u ekonomskom i društvenom životu zemlje (nav. u Petrić 1980, 75).

Iako bismo možda bili skloni da ovaj iskaz proglasimo feminističkim, mora se imati u vidu da se Komunistička partija već 1940. jasno odredila prema ženskom pitanju, odvojivši ga od feminizma kao „desne oportunističke snage“ (Tomšič, nav. u Petrović 2011, 67). Ta napetost ima, kao što ćemo videti, središnje mesto u definisanju mesta emancipacije žena.

Sagledajmo tu napetost na primeru dveju konferencija koje su se odigrale u rasponu od samo jedne godine. Prva, Bledska konferencija (1977), nazvana podesno za to vreme, „Žene i razvoj“, predstavlja svojevrsni nastavak prve svetske konferencije o statusu žena koja je održana u Meksiko Sitiju 1975. godine. Ona je okupila 102 delegata iz 40 zemalja, Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih organizacija. Bledsku konferenciju organizuje Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije s ciljem da raspravi društveno-političke i ekonomske uslove razvijenih, nesvrstanih i zemalja u razvoju, te da odredi šta je to što određuje „sudbinu svih ljudi, čovečanstva, pa samim tim i žena“ (Šoljan 1978, 13). Da bi se to postiglo, definišu se četiri ključne teme: novi međunarodni ekonomski poredak; žene kao razvojni činilac nacionalnih privreda i kao subjekt društvenog upravljanja; unapređenje društvenog položaja žena, i pravni položaj žena u SFRJ. Stav Jugoslovenki iznesen na konferenciji, s posebnim osvrtom na događaj u Meksiku, snažno naglašava potrošenost ideje da se status žena može transformisati merama koje su namenjene isključivo ženama. Budući da najveći deo ljudi u svetu živi u uslovima zastrašujuće eksploatacije i diskriminacije, jedina borba koja je vredna tog imena jeste borba za iskorenjivanje osnovnih uzroka svetske krize. Usled toga, umesto da budu zadovoljne pozicijom žrtve koja je zauvek prepuštena nečijem staranju, žene treba da budu aktivni činioци koji zdušno učestvuju u borbi za ljudsku, a ne puku žensku emancipaciju.

Međutim, samo godinu dana kasnije, događa se jedan sasvim drugačiji skup, „Drug-ca žena. Žensko pitanje – novi pristup?“ (1978). Samim imenom, on najavljuje okret ka feminizmu (izraz neofeminizam, iako prilično kratkog veka, trebalo je istovremeno da načini distancu u odnosu na pređašnji „buržoaski feminizam“ i da naglasi novu narav feminističkih stremjenja nastalih u samoupravnoj socijalističkoj zemlji. Taj izraz već krajem osamdesetih sasvim nestaje iz upotrebe, da bi ga odmenila standardna – i u našem slučaju teško primenljiva – paradigma talasa feminizma). U frazi „Drug-ca žena“ možemo načuti ironijski otklon u odnosu na za to vreme uobičajeno oslovljavanje, dok u „žensko pitanje – novi pristup?“ vi-

dimo moguće odstupanje od bleuskog pristupa emancipaciji i otvorenost za drugačija razumevanja ženskog pitanja. Sam skup bio je daleko manjeg obima: 20 domaćih i 14 stranih gošći (mahom iz zapadne Evrope), uz brojnu publiku koja se okupila u Studentskom kulturnom centru. I ovde imamo četiri centralne teme, ali su one bitno različite od bleuskih: žene-kapitalizam-revolucija, današnji ženski pokret, psihoanaliza-seksualnost-ženski identitet i žene i kultura. Prema brošuri na engleskom jeziku, konferencija je trebalo da postavi pitanje održivosti tradicionalnog patrijarhalnog poretka i društvene nejednakosti polova u aktuelnoj fazi industrijskog kapitalizma, ali je najavljena i rasprava o promenama koje su se odigrale posle pobeđe socijalističkih revolucija. „Šta je stvarni položaj žena u socijalizmu, kakva su postignuća emancipacije i koji su još nerešeni problemi? Da li postojeća emancipacija žene vodi njenom stvarnom oslobođenju? U kojoj su meri patrijarhalni mentalitet i tradicionalni odnos među polovima i dalje prisutni?“ (nav. u Bonfiglioli 2008, 127).

Iako se danas retko ko seća Bleda, a o „Drug-ci“ još nemamo prilježno i temeljito sastavljeno svedočanstvo dostupno na ovom jeziku, činjenica koju iz navedenog teško možemo osporiti jeste da se o ženskom pitanju krajem sedamdesetih godina 20. veka govorilo. Već i iz ovog šturog prikaza jasno je i to da se o njemu govorilo na različite načine. Danas, četrdeset godina kasnije, moramo se upitati – koji je pristup bio „pravi“? Da li je jedno feminizam, a drugo nije? Šta jeste feminizam, a šta nije, i zašto? Ili, da usložnimo ove manihejske podele: da li je feminizam „Drug-ce“ na bilo koji način bio povezan sa bleuskom ženskom pričom; ili je on sasvim zapostavio svoje socijalističko vaspitanje, naprosto želeći da uveze nešto strano, zapadnjačko?

Moj je predlog, kao i uvek, da stvari sagledamo u njihovoj složenosti, čak i ukoliko nas to usporava pri donošenju jasnih i odlučnih (političkih) stavova o sopstvenoj prošlosti. Predlažem takođe da tu složenost nađemo u samim događajima (koji su, u konkretnom slučaju, ostali zabeleženi u formi pisanih tragova tog vremena), a ne da je u njih naknadno upisujemo željni složenosti, složenosti radi. Zbog toga ću ponuditi tri linije koje su važne za razumevanje *feminističkog* – namerno ne kažem *feminizma* – u Jugoslaviji. Tekstovi iz kojih izvodim ove zaključke nalazili su se u istim publikacijama, jedan uz drugi, i nastajali su iz stalnog pregovaranja sa socijalističkom stvarnošću, sa Zapadom, ali i s različitim iskustvima mišljenja i življenja u socijalizmu. Sve tri linije oblikovane su prema načinu na koji se retiralo „žensko pitanje“.

Emancipacija

Osnovna premisa ovog pristupa je da ne postoji žensko pitanje koje bi bilo iznad ili s one strane klasnog pitanja. Iako nema jednoznačnog odgovora na pitanje o tome da li se u okviru ovog pristupa jednodušno verovalo da je žensko pitanje rešeno zajedno s klasnim pitanjem, sa sigurnošću se može reći da je za njega bio karakterističan otpor prema feminizmu kao buržoaskoj ideji, koja se tretirala kao nazadna, izolacionistička i fragmentirajuća.

U tekstovima koji pripadaju ovoj grupaciji prisutno je uverenje da se posleratna Jugoslavija gradila od nule; da izgradnja društvenih institucija ide postepeno, ali nezaustavljivo, te da se društvena transformacija odigravala u kontinuitetu i svakodnevno (Tomšič 1981). Mnoge zagovornice ovog gledišta bile su ili neposredno uključene u antifašističku borbu (Tomšič 1978, 157), ili su naknadno postale aktivne u raznovrsnim strukturama koje su u Jugoslaviji uspostavljale socijalizam. Samoupravljanje je imalo izrazit značaj, pošto je proizvelo kvalitativno drugačiji, novi socijalizam koji se zasniva na neautoritarnim odnosima (Despot 1981), koji je, dakle, fundamentalno humaniji i samim tim naklonjeniji temeljnoj emancipaciji žena.

Ovo su postulati od kojih se kretalo kada se promišljalo o daljoj emancipaciji žena. Drugim rečima, zatečeno stanje nije se shvatalo kao savršeno, dovršeno, već kao najbolje za doseganje potpune ljudske emancipacije. Postojalo je duboko uverenje da se „nasleđene“ društvene podele na temelju pola mogu iskoreniti samo institucionalizacijom (odnosno, svojevrsnim „urodnjavanjem“), daljim razvojem socijalističkog samoupravljanja i proizvodnih snaga, koje će sa svoje strane osigurati poboljšanje društvenih, kulturnih, zdravstvenih i drugih oblasti života (*Rezolucija* 1978, 181). U svakoj od njih je, prema ovoj grupaciji, i dalje zaostajala „nasleđena“ polna podela. Primera radi, u saopštenju Savjeta za pitanja društvenog položaja žene (telo koje bismo možda mogli uporediti sa savremenim telima za rodnu ravnopravnost) iz 1978. ističe se da su konzervativne tendencije i dalje veoma prisutne u obrazovnom sistemu, i da to negativno utiče na obrazovanje i zapošljavanje mladih žena. Zato je neophodno koordinirano delovati na svim nivoima društva, a posebno masmedijskom kampanjom protiv predrasuda i stereotipa, otvorenom kampanjom protiv polne diskriminacije na radu, humanizovanim nastavnim programima (od vrtića do fakulteta), i verovatno najvažnije, produbljenijom socijalizacijom porodice (*Iz rada* 1979). Posebne mere i posebna pažnja posvećivala se ženama na selu (First 1979).

„Žena, samoupravljajući i majka“ svakako je predstavljala amblem emancipacije. Međutim, konfliktna priroda ovih uloga nije se prikrivala niti

se značaj tog konflikta umanjivao. O pitanjima notornog „dvostrukog tere-ta“ (koji je u postsocijalizmu „otkriven“ kao velika, a do tada takoreći tajna tema) mnogo se i temeljno diskutovalo, a nasumičnost mera i postupaka koji je trebalo da doprinesu emancipaciji, dupli standardi drugova, ili odsustvo ekstenzivnih i dalekosežnih društvenih poteza koji bi trebalo da iskorene „nasleđene“ podele, oštro su i precizno kritikovani (Biaći 1981; Despot 1981; Milosavljević 1981).

No, ništa od toga ovu grupu nije ni za jotu približilo feminizmu, koji se i dalje jednako suočavao s optužbom za sektaštvo i za rat s muškarcima (Šoljan 1981, 41). Zastupnice ove struje su verovala da žensko pitanje ima nepomućen revolucionarni potencijal da svrgne neodrživi sistem eksploatacije koji je stajao na putu globalnog razvoja. Rečima Vide Tomšič, baš zato se on ne sme smeštati u „dečje cipele feminizma“ (Tomšič 1978, 161). Nema, dakle, ženskog pitanja bez klasnog pitanja, niti može biti emancipacije žena (i muškaraca) bez socijalizma.

Socijalistički feminizam

Osnovna premisa ovog pristupa bila je da se žensko i klasno pitanje mogu razdvojiti, zato što je žensko pitanje bilo vremenski i strukturno starije. Pa ipak, oni u suštini nisu razdvojivi zato što „nema revolucije bez oslobođenja žena – baš kao što nema oslobođenja žena bez revolucije“ (Ler-Sofronić 1978a, 197). „Socijalističke feministkinje“ odbacivale su stav prema kojem je klasna jednakost odmah vodila formalnoj i stvarnoj jednakosti žena i muškaraca. Ono što je specifično izdvajalo njihovu poziciju su sledeće tri tačke. Prvo, polna nejednakost je fundamentalnija i sveprisutnija od bilo kog drugog društvenog antagonizma. Zapravo su svi drugi antagonizmi oblikovani u odnosu na nju, te je usled toga neophodno uvažiti razliku između klasne i polne nejednakosti (Ler-Sofronić 1978a, 178, 209). Drugo, ekonomska nezavisnost, koja se uzimala kao osnova oslobođenja žena u socijalizmu, nije dovoljna. Plaćeni rad samo je prvi uslov koji mora pratiti revolucionisanje modusa proizvodnje, društva, moralnosti i svesti. Bez totalne revolucije, čitav pol će ostati zarobljen, čak i u socijalizmu. Treće, življena stvarnost delovala je kao san u odnosu na vrlo nedavnu prošlost – socijalističke revolucije su razarale stare antagonizme i mnoge utopijske vizije su zbilja počele da se ostvaruju. Međutim, socijalizam nije demistifikovao svet polova i položaj žena još nije dosegao status punog humaniteta – to je tek ostalo da se dostigne (Ler-Sofronić 1978b, 34–35).

Prema tome, za razliku od prve grupacije, ovde je na delu otvorena kritika realno postojećeg socijalizma. Pa ipak, ta kritika počiva na uverenju da nema boljeg društvenog, pravnog i političkog okvira za žensko oslobođenje, te da je potrebno samo da ovaj socijalizam postane još humanizovaniji (ili feminizovaniji). Dve grupacije su se slagale oko toga da žene treba da budu subjekti sopstvenog oslobođenja. Kao revolucionarni subjekt koji svom snagom radi na svetlijoj budućnosti socijalizma, žena revolucioniše društvo u celini. Takav holistički ishod morao se zasnivati na holističkom pristupu – koji je, čini se, bilo daleko lakše zastupati iz socijalističke zemlje – koji je uistinu bio feministički. Feminizam se ovde javlja kao normativno usmerenje socijalizma, ali je on nesvodiv na parcijalna sukobljavanja s „apstraktnim patrijarhatom i ‘univerzalnim muškom vlašću’ nad ženama“ (Ler-Sofronić 1978a, 216). S ovom grupacijom feminizam postaje reč koju prestaje da prati zao glas. Preovlađujući sentiment bio je da zapadni feminizam, posebno onaj koji je zaokretao ulevo, ima šta da nauči od jugoslovenskog feminizma i njegove pretpostavke da žensko oslobođenje nije moguće bez ljudske emancipacije (Zuppa 1978, 68).

Oslobođenje

Ako se može reći da je emancipacija, marksistički pojam *par excellence*, bila centralna za prvu i donekle drugu grupaciju, za treću je to pojam od sekundarnog značaja, na čije će mesto doći radikalno-feministički pojam oslobođenja (*liberation*). Insistiranje na tome da je oslobođenje nešto više od slučajnog učinka ekonomske emancipacije i procesa socijalizacije ženske uloge u domaćinstvu, približava treću grupu drugoj. Međutim, treća grupa je nedvosmisleno otvorena prema feminizmu i razlog tome možemo tražiti u njenoj usredsređenosti na privatnost, na intimnu sferu i svakodnevicu, bolnu tačku koja je, prema njima, povezivala socijalistička i kapitalistička društva. Drugim rečima, za treću grupaciju je karakteristično uverenje da socijalizam, u formi u kojoj postoji, nije rešio žensko pitanje, bez obzira na to šta je uradio sa pitanjem klase. A feminizam se stoga javlja kao progresivna i stoga nužna sila kako u zapadnim kapitalističkim, tako i u istočnim socijalističkim društvima.

U čuvenom zborniku *Sisterhood is Global* (1984) postojao je prilog i iz Jugoslavije i njega potpisuju Slavenka Drakulić Ilić i Rada Iveković, skrećući pažnju na „privatnu stranu“ jugoslovenskog socijalizma. Kontrastiranjem institucionalnih politika i onoga što su stvarne prakse, pokazalo se da na žene zapravo otpada svega 34,5 radne snage (22,7% među ženama na selu – što je

pokazalo da ogromnom broju Jugoslovenki i dalje pripada samo uloga domaćice); da je brak bio tradicionalnog karaktera u najvećem delu zemlje, s tradicionalnom podelom rada; da je postojao preferencijalni tretman u zapošljavanju da bi se izbeglo plaćanje trudničkog i porodiljskog odsustva; da je 1979. godine samo 8% dece pohađalo vrtiće i obdaništa; te da je, uprkos tome što su kontraceptivna sredstva bila legalna, 83% žena koristilo „tradicionalne metode“ zaštite (Iveković and Drakulić-Ilić 1984). Usled toga, umesto da se usredsrede na institucionalne mere (kao u prvoj grupaciji), ili na proširenje teorijskih uvida o emancipaciji žena (kao u drugoj grupaciji), treća grupacija se mahom fokusirala na prakse i na njihove neposredne i posredne učinke.

Fokus na prakse podrazumevao je fokus na sferu *privatnog* (ono što ekonomska analiza ne pokriva [Iveković 1987, 22]; mikro borbe u tramvaju, na ulici, u kafani, u školi i na radnom mestu, ne samo u porodici [Drakulić 1984, 178]). Tako nalazimo kritiku ženskih časopisa, zapadnjačke „industrije sreće“, koje objavljuju iste izdavačke kuće koje objavljuju izdanja o samoupravljanju (Milanović 1978, 236–237). Zatim analize seksualnog obrazovanja u osnovnim školama u kojima se, sasvim suprotno idealima socijalizma, servira „pedagoški seksizam“ koji predstavlja ženske i muške uloge kao prirodne i nepromenljive (Drakulić-Ilić 1979). Na sličan način kritikuje se odsustvo žena – onih istih revolucionarki koje su na svojim plećima iznele revoluciju – u školskim udžbenicima: čuven je tekst Lidije Sklevicki “More Horses than Women” u kojem ukazuje na to da je već njena generacija bila gotovo nesvesna onih žena koje su gradile socijalizam (Sklevicky 1989). S druge strane, feminizam je, rečima Žarane Papić, nudio oruđe koje je ekonomskim analizama nedostajalo, oruđe koje bi trebalo da izmeni čitavu „kulturu ljudskih odnosa“ (Papić 1981, 32).

Iz navedenog je jasno da je uvrežena pretpostavka o tome da u socijalističkom istočnom bloku nije bilo feminizma pogrešna. Jugoslovenski slučaj je svakako poseban i usložnjava pretpostavke o tome da se o ženskom pitanju raspravljalo na jednoznačne načine. Izolovanje tri grupe tekstova, odnosno tri tipa ženskog glasa, koji su se javljali na istim mestima, u istim publikacijama, ukazuje na to da je feminizam počeo da se razvija iz socijalističkog okrilja, u raspravi s njim i u nastojanju da ga unapredi, raspravljajući takođe s feminizmom na zapadu. O tome kakav bi dalje bio jugoslovenski feminizam danas se može samo nagađati, u vreme kad uveliko nema ni Jugoslavije ni socijalizma. Pa ipak, teorijski je i politički važno da ne ispustimo iz vida naše nasleđe, i to ne samo zbog njegove istorijske jedinstvenosti.

Literatura

- Biaći, Maja. 1981. „Konfliktnost uloge radnice majke“. *Marksistička misao* 4: 65–69.
- Bonfiglioli, Chiara. 2008. *Remembering the conference 'Drugarica Zena. Zensko Pitanje – Novi Pristup?'/ 'Comrade Woman. The Woman's Question: A New Approach?' thirty years After*. Research Master “Gender and Ethnicity”. Faculty of Arts – Women's Studies, Utrecht University. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/31158>
- Čačinović-Puhovski, Nadežda. 1978. „Odgovor na pitanje: kakva je sudbina ženstvenosti s obzirom na emancipaciju?“. *Žena* 4: 18–24.
- Despot, Blaženka. 1981. „Pitanje samoupravljanja i 'zensko pitanje'“. *Marksistička misao* 4: 54–56.
- Drakulić-Ilić, Slavenka. 1979. „Spolni odgoj i seksizam“. *Žena* 6: 65–70.
- First, Ruža. 1979. „Žena u ruralnom i agrarnom razvoju Jugoslavije“. *Sociologija sela* 63/64: 9–22.
- Iveković, Rada and Slavenka Drakulić Ilić. 1984. “Yugoslavia: Neofeminism and its ‘Six Mortal Sins’”. In *Sisterhood is Global. The International Women's Movement Anthology*, ed. Robin Morgan, 734–738. New York: Feminist Press at the City University of New York.
- Iveković, Rada. 1987. „Studije o ženi i ženski pokreti“. U *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*, prir. Lydia Sklevicky, 9–28. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Iz rada Savjeta za pitanja društvenog položaja žene. 1979. „Obrazovanje ženske omladine i žena uopće u samoupravnom preobražaju odgoja i obrazovanja“. *Žena* 6: 79–82.
- Koprivnjak, Vjekoslav. 1980. „Uvodnik u temat“. *Žena* 4–5: 6–15.
- Ler-Sofronić, Nada. 1978a. „Autonomni identitet žene u perspektivi opšteljudskog oslobođenja“. *Opredjeljenja* 10–11: 175–217.
- . 1978b. „Žena – mit i stvarnost“. *Žena* 4: 34–50.
- Milanović, Đurđa. 1978. „Ženska štampa kao fenomen masovne kulture“. *Opredjeljenja* 10–11: 229–238.
- Papić, Žarana. 1981. „Socijalizam i tradicionalno stanovište o odnosu polova (teze)“. *Marksistička misao* 4: 29–32.
- Petrović, Jelena. 2011. „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama“. *Profemina* leto/jesen: 59–80.
- Rezolucija 1978: „Rezolucija Skupštine SFRJ o unapređenju položaja i uloge žene (1978)“. 1981. Appendix u Vida Tomšić, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, 177–191. Beograd: Jugoslovenska stvarnost.
- Sklevicky, Lydia. 1989. “More Horses Than Women: On the Difficulties of Founding Women's History in Yugoslavia”. *Gender & History* 1(1): 68–75.
- Šoljan, Marija. 1978. „Bledski seminar 1977. Žene u razvoju – svjetsko pitanje“. *Žena* 2: 13–19.
- . 1981. „Osmomartovske svečanosti“. *Žena*: 39(1): 5–73.

- Tomšič, Vida. 1978. „O globalnom, svjetskom značaju borbe za ravnopravnost žena“. *Opredjeljenja* 10–11: 157–173.
- . 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Jugoslovenska stvarnost.
- Zaharijević, Adriana. 2017. “Westlich oder östlich? Die Stellung des Feminismus im Sozialismus”. In *Österreichisch-Siebenbürgische Kulturbeiträge*, Band 8: *Imagination und Wirkungsmacht. Frauen · Männer · Westen · Osten*, eds. Rudolf Gräf und Veronika Zwing, 133–150. Cluj-Napoca: Presa Universitara Clujeana.
- . 2017. “The Strange Case of Yugoslav Feminism: Feminism and Socialism in ‘the East’”. In *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and Its Other*, eds. Dijana Jelača, Maša Kolanović and Danijela Lugarić, 263–283. London and New York: Palgrave MacMillan.
- Zuppa, Jelena. 1978. „Što kaže anketa časopisa *Elle* o feminizmu?“. *Žena* 5: 67–78.

Adriana Zaharijević

INSTITUTE FOR PHILOSOPHY AND SOCIAL THEORY, UNIVERSITY OF BELGRADE

The Unusual Case of Yugoslav Feminism: Feminism and Socialism in the *East*

The paper starts from the well-established assumption that there was no feminism in the Socialist Eastern Bloc. Taking the “Comrade Woman” conference (1978), which was most definitely a unique event, as a starting point, the paper will follow the ideas of emancipation and liberation in the way they are articulated in academic and literary periodicals, from “Comrade Woman” up to the late 1980s. The written material is grouped into three sections, according to how the “women’s issue” is treated. Re-reading these texts will help us understand whether feminism had a place in the dominant socialist discourse of the time, or whether it was treated as a mere import from the West. The thesis that will be represented is that the Yugoslav case is truly “unusual”, since it was the only country where feminism developed out of socialism, in the constant negotiation of “Western” definitions and socialist reality.

Keywords: Eastern bloc, feminism, emancipation, periodicals, socialism.

Feminističke studije periodike u Institutu za književnost i umetnost

Rad ima za cilj da pokaže kako su naučnice zaposlene u Institutu za književnost i umetnost, kroz nekoliko generacija, oblikovale i učvrstile humanističku (pod)disciplinu feminističkih studija periodike. Pionirsku, ali i medijalnu ulogu u tom procesu imala je Slobodanka Peković, pa je njen rad (od sredine 70-ih godina 20. veka do danas) na istraživanju ženskog književnog nasleđa i književnih časopisa u središtu pažnje. Pored toga, rad će ukratko predstaviti dalja, od 2000-ih godina neometana, istraživanja ženske i feminističke periodike u Institutu i na Filološkom fakultetu, susretanje ova dva akademska toka oko 2010. godine, kao i aktuelne aktivnosti i rezultate na tom polju.

Ključne reči: feminističke studije periodike, Slobodanka Peković, Institut za književnost i umetnost.

Od 1969. godine i prvog kolektivnog istupa grupe istraživača Instituta za književnost i umetnost u časopisu *Književna istorija* može se pratiti utemeljivanje i razvoj studija periodike u jugoslovenskoj i srpskoj nauci.¹ Danas su studije periodike izrazito dinamična humanistička disciplina na evropskom i globalnom nivou, koja je u najvećoj meri proizišla iz proučavanja književnosti. Njenom ubrzanom razvoju u 21. veku doprinela je pojava digitalne humanistike, koja je proučavanje književnosti zasnovano na časopisnoj građi učinila vidljivijom nego ikada ranije. Naime, poduhvati poput *Modernist Journals Project* (1995–) učinili su lako dostupnim i globalno vidljivim kako same modernističke časopise engleskog govornog područja tako i rezultate njihovog istraživanja. Tačnije, oni su učinili vidljivim i sam proces proučavanja (modernističke) periodike. Ovaj digitalni repozitorijum i istraživačka onlajn platforma, koju su pokrenuli naučnici sa američkog Univerziteta Braun, može se smatrati digitalnohumanističkom verzijom srodnih dugogodišnjih organizovanih istraživanja periodike započetih mnogo pre digitalne ere. Od 2009. godine značajne rezultate na polju proučavanja perio-

¹ U Zagrebu se (književnom) periodikom kao posebnim naučnim predmetom i poljem sistematski prvi počeo baviti prof. dr Vinko Brešić, koji vodi i istraživački projekat Hrvatska književna periodika

dike i promovisanja same istraživačke metodologije donosi Evropsko društvo za proučavanje periodike, koje nastoji da organizaciono i digitalno objedini različite nacionalne i pojedinačne poduhvate iz ove oblasti.²

Dva najstarija institucionalno utemeljena istraživanja periodike u svetu jesu ona koja počev od 1968. godine sprovodi međunarodno Istraživačko društvo za viktorijansku periodiku,³ i projekat beogradskog Instituta za književnost i umetnost, počev od 1969. odnosno 1970. godine, kada je zvanično počeo sa radom pod nazivom Istorija srpske književne periodike.⁴ Dok su osnivački dokumenti i drugi, kasniji metodološki tekstovi ovih projekata pažnju fokusirali na definisanje istraživačkog korpusa, probleme (p)opisa obimne građe, nacionalnih i nadnacionalnih okvira, odnosa književnog i vanknjiževnog polja, feministički pristup i fokus na žensko nasleđe postao je moguć tek sa promenjenim položajem naučnica u društvu, u svakoj od navedenih sredina.

Naučnice zaposlene u Institutu za književnost i umetnost kroz nekoliko su generacija oblikovale i učvrstile humanističku (pod)disciplinu feminističkih studija periodike. Pionirsku, ali i medijalnu ulogu u tom procesu imala je dr Slobodanka Peković, pa njen rad (od sredine 70-ih godina 20. veka do danas) na istraživanju ženskog književnog nasleđa i časopisa svakako treba postaviti u središte pažnje. S jedne strane, tekao je razvoj institutskog projekta specijalizovanog za proučavanje (istorije srpske književne) periodike, a sa druge strane, postupno su se stabilizovali feministički pristupi u jugoslovenskoj i srpskoj akademskoj humanistici, pa tako i u Institutu i na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Tokom 90-ih godina 20. veka, ključnu ulogu u potonjem smislu odigrali su alternativni i vaninstitucionalni obrazovni programi, istraživanja u Centru za ženske studije (1992–) i ona organizovana oko časopisa *ProFemina* (1994–2011), koja su usmeravala istraživačice i ka časopisima 19. i 20. veka. U tom procesu je inicijativu imala Svetlana Slapšak, naučnica koja je do 1986. godine takođe radila u Institutu za književnost i umetnost.

Kroz pedesetogodišnji rad na (književnoj) periodici pokazalo se da je ona prvorazredni i najoptimalniji izvor za pisanje istorije književnosti, za razumevanje književnog i kulturnog života određene epohe, pa tako i privilegovani izvor za najpotpunije razumevanje značenja književnog teksta u kulturnom i društvenom kontekstu. U tom smislu, ovo je istraživački okvir koji onemogućava pojednostavljivanja istorijske slike, do kakvih u sintetič-

² European Society for Periodical Research, <https://www.espr-it.eu/>

³ Research Society for Victorian Periodicals, <http://rs4vp.org/>

⁴ <http://periodika.ikum.org.rs/>, stranicu uredila dr Biljana Andonovska.

kim historiografskim poduhvatima nužno, tendenciozno ili nenamerno, dolazi. Sličnu ulogu korektiva historiografskim istraživanjima i znanjima, imali su i dalje imaju feministički pristupi, pa je to bio slučaj i sa ozvaničenim znanjem o prošlosti (srpske) književnosti.

Jedna od vezivnih tačaka ovih dvaju naučnih „korektivnih“ procesa jesu pomenuta istraživanja Slobodanke Peković. Središnje mesto u tom smislu zauzima njen odbijeni predlog projekta *Žene i književnost – Prisustvo i doprinos književnica u novijoj srpskoj književnosti*. Predlog je bio podnet Naučnom veću Instituta krajem 70-ih godina 20. veka, a istraživački zadaci postavljeni u njemu proizilazili su iz detaljnog uvida u periodiku 19. veka. Analiza teksta projekta Slobodanke Peković je važna iz mnogo razloga, između ostalog i zato što je u njemu ostalo sačuvano ono što se tada u književnoj i naučnoj javnosti o ženskoj književnosti mislilo i govorilo, a nije uvek ostalo zvanično zapisano. U predlogu, ona piše:

Istraživanje koje bi se bavilo udelom žena u našoj novijoj književnosti bilo bi teorijsko-istorijsko i korisno jer sistematskog istraživanja o doprinosu žena u književno-istorijskoj perspektivi nema. Pitanje žena pisaca je marginalizovano u našoj književnoj istoriji i teoriji iz jednostavnog uverenja da žene koje se bave pisanjem nemaju *nerf* za velika književna ostvarenja. Pored toga, ženski diskurs nije isključivo pisanje u *muškoj stopi* /I. Sekulić/, već traganje za sopstvenim izrazom i iskazom, sa prepoznatljivim razlikama. Pregledani časopisi 19. veka pokazuju da je broj spisateljica znatno veći no što se uopšteno veruje. Ženska imena su veoma česta, one su autorice priča, pozorišnih komada, pesama, putopisa, dnevnika. Poneke od njih, čak daju ton časopisima, a neke su bile i visokotiražne autorke takozvane ženske literature (Пековић 2016, kurziv S. B.).

Kada autorka napiše sintagmu „jednostavna uverenja“, to zapravo znači: predrasude i stereotipi, a može se reći i: mizogini stereotipi, a kada piše „uopšteno se veruje“, to se odnosi na ignorantske predrasude. Slobodanka Peković zapravo razotkriva i neznanje, jer upućuje i na ono što se zvanično piše, kao što su istorije, pregledi i studije u kojima su književnice, književne kritičarke, urednice i uopšte autorke izostavljene.

Kako u intervjuu iz 2016. godine Slobodanka Peković svedoči, za Institut je očigledno bilo „prerano“ za ovu temu u široj projekatskoj formi, pa su srodna istraživanja vođena individualno:

Interesovanje za „žensku književnost“ je postojalo. Mnogi istraživači i istraživačice su se bavili ženskim stvaralaštvom i istorijskim i teorijskim istraživanjima. Svetlana Slapšak je organizovala skup o trivijalnoj književnosti i time definitivno pokazala da i „periferija“ književnog stvaranja može i treba

da se proučava sa punom odgovornošću. Nada Popović je odbranila doktorsku tezu (istina, u Zagrebu) o ženskom pismu. Rad na ženskim časopisima je mogao da se nastavi i odvija bez ikakvih teškoća, ali u okviru opšteg projekta o časopisima (Коларић и Бараћ 2016).

Nužno je istaći da Slobodanka Peković nikad dokument predloga projekta i sam program nije više javno iznosila, niti ga na drugi način nametala. Ona bi samo, mahom u usmenim razgovorima, predložila istraživačicama da pregledaju žensku periodiku određene epohe ili da obrate pažnju na određenu književnicu, iz čega je proizašla i tema doktorske disertacije autorke ovog članka. Jednim poduhvatom, ali mnogo godina kasnije, Pekovićeva jeste bila usmerila i povezala deo istraživačica na ovom polju: organizacijom skupa o književnici Danici Marković 2006. godine (IKUM i Gradska biblioteka „Vladislav Petković Dis“ u Čačku). Tek 2014. godine predala je daktilografisani tekst odbijenog predloga izvađen iz lične arhive autorki ovog članaka na uvid i čuvanje.

Nakon perioda svedenog na individualni poduhvat, istraživanja u ovom domenu, dakle feministička istraživanja književne periodike uopšteno, kao i istraživanja ženske i feminističke periodike u Institutu i na Filološkom fakultetu, od 2000-ih godina tekla su neometano, posebno od 2011. godine kada su se dva akademska toka ukrstila i povezala. Od tada se mogu pratiti brojne aktivnosti i rezultati na tom polju. Na ovakav ishod uticale su politike Ministarstva za nauku u Srbiji od 2000. godine nadalje kao i konkretni kadrovski izbori u Institutu za književnost i umetnost. Oni su usloveli i omogućili ovakav razvojni ishod feminističkih studija periodike – od individualnih napora do organizovanih timskih poduhvata. Ministarstvo je usvajanjem principa projekatskog finansiranja naučnoistraživačkog rada otvorilo mogućnosti za nove istraživačke teme i, bar u jednom periodu, obezbedilo veću autonomiju potencijalnih istraživačkih projekata u odnosu na naučne politike matičnih fakulteta i instituta. Po novousvajanim zakonima o naučnoistraživačkom radu i Pravilniku o tome radu rukovodilac projekta dobio je značajna i jasna ovlašćenja: on ili ona postavlja istraživačku temu i okuplja saradnički tim projekta u skladu sa tom temom. Prof. dr Biljana Dojčinović osmislila je i 2011. godine, zahvaljujući pozitivnom ishodu konkursa Ministarstva nauke, pokrenula projekat *Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine*.

Projekat specijalizovan za proučavanja istorije srpske književne periodike, kojim je od 2006. godine, u više istraživačkih ciklusa i pod nešto menjanim nazivima, rukovodila dr Vesna Matović (od 2007. ujedno i direktorka IKUM-a) povezo se sa projektom *Knjiženstvo*. Pre svega, prof. Doj-

činović je Slobodanku Peković, nakon njenog odlaska u penziju u matičnoj kući, angažovala na projektu *Knjiženstvo*, vođenom pri Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, kao saradnicu sa takozvanih nula (0) istraživačkih meseci, pozicijom osmišljenom specijalno za projekatsko finansiranje nauke. Ideje Slobodanke Peković o potrebi proučavanja ženske periodike na tom su projektu svesrdno prihvaćene i počele su planski da se sprovode, od izrada bibliografija, preko pisanja pojedinačnih studija do izbora tema doktorskih disertacija. Važne su u tom smislu dve disertacije, o časopisima *Žena Milice Tomić* i *The Freewoman* Dore Marsden Ane Kolarić (2015) i *Ženska književnost u časopisu Misao 1919–1937* Jelene Milinković (2016), obe odbranjene pod mentorstvom prof. dr Biljane Dojčinović.

S druge strane, u Institutu za književnost i umetnost je dr Vesna Matović, i kao direktorka i kao rukovoditeljka projekta za proučavanje periodike, pružala puno poverenje i podršku saradnicima u izboru istraživačkih tema, pa je tako bilo i sa feminističkim istraživanjima periodike. Pored toga, sa dolaskom dr Bojana Jovića na mesto direktora Instituta (2015), a na njegovu inicijativu, uspostavljeno je interno pravilo da se za rukovodiocce institutskih projekata biraju zaposleni u Institutu, a ne – kako je to često bio slučaj ukoliko su saradnici nekog projekta u nižim naučnim zvanjima – profesori Univerziteta koji su spoljni saradnici na projektima, a imaju visoka nastavna zvanja. Naime, pored nužnog poštovanja zakonskih uslova Ministarstva, Institut je time još više suzio izbor za funkciju rukovodioca. Tako se, istekom rukovodilačkih mandata na većini projekata, u Institutu našlo nekoliko mlađih istraživačica na pozicijama rukovoditeljki (od pet postojećih projekata u periodu 2016–2019, na rukovoditeljskim pozicijama na njih četiri su bile žene). Ova pozicija podrazumeva zakonski definisanu nezavisnost odlučivanja rukovodioca pri zapošljavanju novih saradnika, uz saglasnost direktora institucije, kao jedine kontrolne i potencijalno ograničavajuće instance. Kod projekta za proučavanja periodike to je već u prvom takvom slučaju značilo jednostavan izbor i pojačavanje sastava projekta zaposlenjem saradnice Jelene Milinković, koja je jedina u istraživačkoj zajednici u Srbiji u tom trenutku imala odbranjenu temu doktorske disertacije iz oblasti studija književne periodike. U narednim slučajevima izbor je takođe bio neupitan, a u svom zbiru je pokazao da su mladi istraživači/ce koji se opredeljuju za studije periodike najčešće istovremeno posvećeni feminističkoj teoriji i ginokritičkim temama (u konkretnom slučaju, dr Žarka Svirčev i mr Jelena Lalatović).

Tako su se ostvarili uslovi da se ne samo u individualnom radu same Slobodanke Peković, već i u organizovanom radu istraživačke grupe u Institutu, postupno ostvaruje tačka po tačka programa koji je Pekovićeva u

„zaboravljenom“ tekstu ocrerala. U svom projektu definisala je paradoksalni fenomen da je „vreme velike ženske emancipacije u 18. i 19. veku, ujedno bilo i vreme u kome su žene bile izolovane jedne od drugih. One su bile izolovane iz prevashodno muških mesta uzajamnih uticaja i druženja – kafana, univerziteta, udruženja..., mada su postojala, u istom tom vremenu i udruženja poput Omladine srpske gde su članice imale sasvim drugačiji program“ (Пековић 2016).

U poslednjih deset godina na postavljene probleme odgovaraju istraživačice periodike u Institutu. Žarka Svirčev tako, između ostalog, u studiji *Draga Dejanović: portret prethodnice* (2018a) jasno ukazuje na idejnu poziciju Drage Dejanović u sklopu ideja Ujedinjene omladine srpske, dok u monografiji *Avangardistkinje* (2018b) precizno pokazuje kako su poezija, proza i esejistika beogradskih autorki koje su bile aktivno prisutne i konstitutivne za poetičko formiranje srpske književne avangarde, postupno bile istisnute iz zajedničkih časopisnih i izdavačkih poduhvata, kao i iz manifestnih tekstova i svedočanstava o delovanju avangardnih grupa. Kroz istraživanja ženske i feminističke periodike između dva svetska rata, počevši sa njihovim detaljnim čitanjima 2006. godine, sama sam mogla da uočim da nakon dugog 19. veka žene izlaze iz nametnute izolacije i stvaraju sopstvenu javnost – *feminističku kontrajavnost* (što je i naslovna sintagma knjige Бапах 2015) proistekle iz doktorske disertacije *Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 20-ih i 30-ih godina 20. veka* (odbranjene 2014. pod mentorstvom prof. dr Biljane Dojčinović), gde pored postojećih institucija književne javnosti kakve su kafane, udruženja i univerziteti, žene osnivaju sopstvena udruženja i časopise koji postaju ženska „mesta uzajamnih uticaja i druženja“.

Slobodanka Peković je jednostavnim uvidom korigovala i književno-istoriografsku i komparatističku ideju uticaja: „Originalna ili prevedena dela Žorž Sand, Džordž Eliot, gospođe de Stal vršila su isti uticaj koji je svojevremeno imao Verter. Ništa manje nisu bile čitane, niti uticajne, autorke poput Jelene Dimitrijević, Milice Janković, Milke Grgurove, Drage Dejanović, Jelene Spiridonović Savić, Milice Tomić“ (Пековић 2016). Upravo pažljivo čitanje njihovih dela u periodici otkriva mesta autorki u evolutivnim tokovima književnosti, u oblikovanju književnih pokreta i poetika, što je istraživačka metoda iz kakve su proizišle doktorske teze, poput navedenih Ane Kolarić i Jelene Milinković, koje objašnjavaju čitanost i uticajnost o kojoj Slobodanka Peković govori.

Pekovićeva insistira i na tome da ova tema zahteva proučavanje feminističkog pokreta, jer se takvom kontekstualizacijom ženske književnosti dolazi ne samo do potpunog razumevanja toga korpusa, nego do opštijih

istoriografskih i epistemoloških uvida. Pitanje feminizma bi trebalo proučiti, smatra ona, „na ravni suvremene politike, kao pokret, a zatim, što je i najvažnije, kao rastuća spoznaja da je odnos teksta i njegove istorijske i ideološke smeštenosti, između dela i onog što je zadugo bilo zanemarivano kao njegova pozadina, okruženje – ključno za potpuno razumevanje bilo kog literarnog dela“ (Пековић 2016). Ona je time zapravo osporila favorizovanje tzv. unutrašnjeg pristupa književnom delu koji je postavljen nasuprot tzv. spoljašnjem pristupu na studijama književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu. Taj pristup omogućio je u krajnjem ishodu stvaranje mita o potpunoj autonomiji književnog dela i teksta, kao i mita o univerzalnim vrednostima u književnom delu.

Ti mitovi odgovarali su i mitu o postojanju jedinstvenog i univerzalnog autoriteta u pogledu izricanja književnih vrednosti i koncipiranja književne istorije. U okviru toga, sama književna istorija shvatana je kao pravolinijski i kanonski niz. Studije periodike, danas udružene sa digitalnom humanistikom, omogućavaju jasan i jednostavan uvid u činjenicu da književni tok nije pravolinijski, niti samo jedan, a feminističke studije periodike dodatno očiglednim čine da ne može biti ni kanonski postavljen. Feminističke studije periodike danas daju rezultate koji predstavljaju globalni izazov istorijama književnosti, pa tako i istoriji srpske književnosti, onakvoj kako se ona dominantno razumevala i predavala na beogradskom Filološkom fakultetu. Odnosno, njihova metodologija predstavlja korektiv još uvek delatnom pojednostavljenom mišljenju o (književnoj) prošlosti.

Literatura

- Бараћ, Станислава. 2014. „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века“. Докторска дисертација, Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- 2015. *Феминистичка књижевност: жанр женској историји у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Књижевна историја. Часопис за науку о књижевности*. 1969–. <http://knjizevnaistorija.rs/glavna.php>
- Књижевство: Часопис за студије књижевности, рода и културе*. 2011–. <http://www.knjizenstvo.rs/>
- Kolarić, Ana, Z. 2015. „Rod, književnost i modernost u periodici s početka 20. века: *Žena* (1911–1914) i *The Freewoman* (1911–1912)“. Doktorska disertacija, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Коларић, Ана & Станислава Бараћ. 2016. „Прошло је време нечујности“. Разговор са Слободанком Пековић. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе* 6. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2016/intervju/proslo-je-vreme-necujnosti>
- Милинковић, Јелена. 2016. „Женска књижевност у часопису *Мисао* 1919–1937“. Докторска дисертација, Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Пековић, Слободанка. 2016 [без године]. „Žene i književnost – prisustvo i doprinos književnica u povijoj srpskoj književnosti“. [Предлог пројекта, доступан као скенирана слика дактилографисаног рукописа на латиници, прилог интервјуа „Прошло је време нечујности“]. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе* 6. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2016/intervju/proslo-je-vreme-necujnosti>
- Pro Femina: časopis za žensku književnost i kulturu*, 1994–2011.
- Свирчев, Жарка. 2018а. *Драга Дејановић: портрет преходног*. Бечеј: Градско позориште.
- . 2018б. *Авангардскиње: олеги о српској (женској) авангардној књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност – Шабац: Фондација Станислав Винавер.

Stanislava Barać

INSTITUTE FOR LITERATURE AND ARTS, BELGRADE

Feminist Periodical Studies at the Institute for Literature and Arts

The paper aims to show how female scholars employed by the Institute for Literature and Arts have, over several generations, shaped and consolidated the humanities (sub)discipline of feminist periodical studies. Slobodanka Peković had a pioneering but also medial role in the process, so her work (from the mid-1970s to the present) on researching women's literary heritage and literary magazines is highlighted. The paper recognises Slobodanka Peković's research as one of the connection points of the processes which began in the wake of the foundation (1969) and development of an institute project specialising in the study of (the history of Serbian literary) periodicals, and the gradual stabilisation of feminist approaches in the Yugoslav and Serbian academic humanities (and thus at the Institute and at the Faculty of Philology at Belgrade University). The rejection by the Academic Council of the Institute of her project proposal *Women and Literature – The Presence and Contribution of Women Writers in Recent Serbian Literature* (submitted in the late 70s), based on 19th century periodicals, therefore has illustrative significance. The paper will briefly introduce further research into women's and feminist periodicals, unhindered since the beginning of the 21st century, at the Institute and at the Faculty of Philology, and the merging of these two academic streams around 2010, as well as current activities and results in this field. The role of the policies of the Ministry of Science in Serbia from 2000 onwards, as well as specific staffing at the Institute for Literature and Arts, in conditioning and facilitating this developmental outcome of feminist periodical studies – from individual efforts to organised team ventures – will thereby be explained.

Keywords: feminist studies of periodicals, Slobodanka Peković, Institute for Literature and Arts.

Savremeno proučavanje feminističkih časopisa: *Ženski pokret (1920–1938)*

Časopis *Ženski pokret* (1920–1938) je prvi i najdugovečniji jugoslovenski feministički časopis. Proučavanje ovog časopisa pruža opšte uvide u istoriju feminističkog pokreta u Srbiji/Jugoslaviji, ali i u partikularne probleme koji su zaokupljali feministkinje prve polovine 20. veka. Sto godina od osnivanja ovog časopisa (2020. godine), ali i snažne tendencije društvene repatrijarhalizacije, motivisali su ne samo razgovor o samom časopisu i podsećanje na njegove doprinose, već se ovaj jubilej ukazao kao prilika za organizovanje nekoliko aktivnosti kao što su izrada bibliografije i digitalizacija časopisa kao i organizacija naučne konferencije. Ove aktivnosti se realizuju u okviru radne grupe *Ženski pokret 2020*, a pod okriljem projekta za izučavanje periodike na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu. Cilj ovog rada je da pokaže na koji način proučavanje materijala iz prošlosti proizvodi savremena feministička znanja, te kako se ova znanja pozicioniraju u aktuelnom naučnom okruženju i postaju njegov konstitutivni element.

Ključne reči: časopis *Ženski pokret*, projekat *Ženski pokret 2020*, feministički časopisi, studije periodike, digitalna humanistika.

Iz potrebe da se obeleži vek od osnivanja časopisa *Ženski pokret* (1920–1938)¹ pokrenut je projekat *Ženski pokret 2020*. Projekat se realizuje na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu (IKUM) u okviru naučnog

¹ *Ženski pokret* je bio prvi precizno profilisan feministički časopis na južnoslovenskim prostorima i najdugovečniji feministički časopis međuratnog doba (1918–1941). Pokrenut je 18. aprila 1920. godine kao glasilo Društva za prosvetljenje žene i zaštitu njenih prava, koje je osnovano godinu dana ranije, prvo u Beogradu, a zatim i u Sarajevu (1919). Tokom narednog perioda ogranci Društva su se formirali i u Ljubljani, Zagrebu i Banjaluci. Programski ciljevi i aktivnosti Društva određivali su časopis formalno i sadržinski. Prvih godina izlaženja časopis je potencirao jugoslovensku orijentaciju, koja se prvo mogla uočiti na nivou tipografije: naslov je štampan i na latinici i na ćirilici, kao i na slovenačkom jeziku, a tekstovi su objavljeni takođe na oba pisma i na slovenačkom jeziku. Prva urednica *Ženskog pokreta* bila je Katarina Bogdanović, a književni odbor sačinjavale su Delfa Ivanić, Zorka Kasnar, Mileva Petrović, Paulina Lebl-Albala i Ruža Vinterštajn-Jovanović. Kasnije, na mestu urednice, smenjivale su se Mileva B. Milojević, Vera Jovanović, Alojzija Štebi i Darinka Stojanović. Vlasnica časopisa je sve vreme njegovog izlaženja bila Milica Dedijer (Милинковић и Свирчев 2019, 11–12).

odeljenja za izučavanje periodike, kome i sama pripadam.² Projekat *Ženski pokret 2020* podrazumeva niz aktivnosti čiji je cilj što kompletnije opisivanje časopisa *Ženski pokret*. Zbog toga je projekat baziran na metodološki različitim naučnim pristupima koje možemo grupisati u tri tipa istraživanja, odnosno naučnih disciplina 1) bibliografska istraživanja, 2) digitalna humanistika, 3) studije (feminističke) periodike. Naime, tokom višedecenijskog proučavanja periodike na pomenutom odeljenju IKUM-a tražena je i najprihvatljivija metodologija za što kompletnije opisivanje jednog časopisa. U tom smislu trenutni zaključci u skladu sa savremenim teorijskim i tehnološkim konceptima podrazumevaju da je jedan časopis „kompletno“ opisan ukoliko ima bibliografiju, ukoliko je digitalizovan i ukoliko je (naučno) interpretiran kroz naučni skup/zbornik radova/monografiju.³ U skladu sa takvim zaključcima, a uvažavajući značaj časopisa *Ženski pokret*, organizovano je nekoliko aktivnosti: 1) urađena je bibliografija – *Ženski pokret (1920–1938): bibliografija*, autorke Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, ur. knjige Jelena Milinković (Пољак и Иванова 2019); 2) digitalizovan je celokupni fond časopisa; 3) napravljen je sajt posvećen časopisu, 4) planirana je naučna konferencija (IKUM, oktobar 2020) i zbornik radova (2021). Sva ova istraživanja predstavljena su i okupljena na sajtu posvećenom časopisu www.zenskipokret.org. Bibliografija je napisana i objavljena uz podršku Rekonstrukcije Ženski fond, a digitalizacija časopisa je urađena u saradnji sa Narodnom bibliotekom Srbije, a uz finansijsku podršku Ministarstva kulture i informisanja. Sajt je napravljen takođe uz podršku ovog Ministarstva. Kao što se vidi, projekat se realizuje kroz saradnju nekoliko različitih institucija i organizacija i ima prilično široku i raznorodnu saradničku mrežu, što ukazuje na složenost i dinamiku posla, kao i na nužnost međuinstitucionalnog i međustrukovnog umrežavanja i povezivanja prilikom ovakvog tipa istraživanja.

Postavljajući na ovaj način predmet istraživanja (časopis) i njegovu metodologiju (popisivanje – digitalizacija – interpretacija) u okviru ovog projekata oslanjamo se na dva naučna koncepta: digitalna humanistika i studije periodike. Ovi bazični koncepti za proučavanje svakog časopisa u konkretnom slučaju

² Institut za književnost i umetnost već gotovo pedeset godina ima specijalizovano odeljenje za proučavanje periodike. Tokom prethodnih godina grupa naučnika i naučnica za izučavanje časopisa funkcionisala je u okviru projekata (u poslednjem projektnom ciklusu 2010–2019 reč je o projektu *Značaj srpske periodike u proučavanju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca*). Od 2020. godine proučavanje časopisa se odvija u okviru odeljenja *Periodika u istoriji srpske književnosti i kulture*.

³ O nekim aspektima proučavanja i opisivanja periodike videti Тосић-Вукић и Матовић, 2014.

su osnaženi feminističkom i uže ginokritičkom teorijom, jer je reč o feminističkom časopisu koji je nezaobilazna tačka kako istorije feminizma i kulture žena u Srbiji/Jugoslaviji, tako i ženske/feminističke književnosti i književne kritike. Savremeni tehnološki alati kojima raspoložemo (digitalizacija, softverska obrada časopisnog materijala, onlajn pristup) dovode u čvrstu vezu proučavanje časopisa sa principima i metodama digitalne humanistike, odnosno gotovo je nemoguće savremeno proučavanje periodike bez alata digitalne humanistike (ili je moguće, ali ne i relevantno). U tom smislu razvoj digitalne humanistike u najvećoj meri je unapredio i osnažio, ali i olakšao proučavanje časopisa.

Kao što je moguće videti samo iz popisa aktivnosti na projektu *Ženski pokret 2020*, proučavanje časopisa podrazumeva nužno interdisciplinarni pristup što potvrđuje jednu od osnovnih teza studija periodike da je proučavanje časopisa nužno inter- odnosno multi- disciplinarno (Kolarić 2017, 22–25). Interdisciplinarnost ovog projekta se odvija na dva nivoa: 1) tehničkom i 2) sadržinskom odnosno hermeneutičkom. Prvi nivo interdisciplinarnosti podrazumeva uključivanje bibliotekarki, IT stručnjaka i, u konkretnom slučaju, naučnica iz oblasti književnosti, njene teorije i istorije (koleginica Žarka Svirčev i ja smo pokrenule projekat, a naša bazična interesovanja i formalno obrazovanje pripadaju oblastima istorije i teorije književnosti). Drugi nivo je uslovljen sadržajem časopisa tako da se pored istoričarki književnosti povodom *Ženskog pokreta* u njegovo tumačenje mogu uključiti i naučnice iz drugih oblasti humanistike, jer je na osnovu sadržaja časopisa moguće doći do relevantnih uvida iz opšte istorije, ali i iz istorije prava, politike, filozofije, antropologije, etnologije, ekonomije i drugih srodnih naučnih disciplina. Kada je o časopisu *Ženski pokret* reč, krećemo se u koordinatama feminističkog nasleđa i presudno je njegovo proučavanje u kontekstu istorije ženske/feminističke književnosti i kulture i zbog toga pomenuta istraživanja pripadaju studijama feminističke periodike koje se poslednjih nekoliko godina intenzivno sprovode na pomenutom projektu/oddeljenju IKUM-a, kao i na Filološkom fakultetu u Beogradu. Poslednjih nekoliko godina upravo su istraživanja feminističke periodike jedna od centralnih aktivnosti projekta specijalizovanog za proučavanje periodike na IKUM-u, kojim rukovodi Stanislava Barać.⁴ Druga važna tačka za proučavanje feminističke i ženske periodike jeste projekat *Knjiženstvo, teorija i istorija srpske književnosti do 1915. godine* na Filološkom fakultetu u Beogradu. Rukovoditeljka ovog projekta je Biljana Dojčinović.⁵ Pored projekta *Knjiženstvo* na Filološkom fakultetu se

⁴ Više o radu IKUM-a i ovog projekta videti rad Stanislave Barać u ovom *Zborniku*.

⁵ Rezultati istraživanja na ovom projektu redovno se prezentuju kroz dve digitalne platforme: 1) časopis *Knjiženstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture* i 2) baza po-

organizuju master i doktorski kursevi (Ana Kolarić, Biljana Dojčinović) na kojima su časopisi, ženski i feministički, jedna od glavnih tema.⁶

Zahvaljujući multidisciplinarnom pristupu časopis *Ženski pokret* je kvantitativno opisan (popisani su svi članci, digitalizovani su svi brojevi, prikupljeni su svi propratni materijali o časopisu i povodom njega). Sve ove radnje predstavljaju nužni preduslov za naredni kvalitativni nivo proučavanja sadržaja časopisa, koji će se sprovesti na planiranoj konferenciji u oktobru 2020. godine na IKUM-u i nakon toga kroz tekstove pratećeg zbornika. Spoj kvantitativnog i kvalitativnog, odnosno kretanje od kvantitativnog ka kvalitativnom znanju jeste jedna od osnovnih tački razvoja digitalne humanistike (Schnapp et al. 2008), ali i studija periodike, što je još jedna tačka susreta ove dve discipline: svako proučavanje časopisa zahteva najpre prikupljanje, a zatim tumačenje i interpretaciju.

Sva ova znanja, principi i metode, udruženi su i prilikom izrade sajta www.zenskipokret.org koji je osmišljen kao digitalni repozitorijum ovog časopisa. Na sajtu je moguće čitati sam časopis, jer je njegov celokupni fond digitalizovan; moguće je preuzeti njegovu bibliografiju, takođe, na sajtu je prikupljena i „objavljena“ u digitalnom okruženju većina dosadašnjih istraživanja kada je *Ženski pokret* u pitanju. Kako je reč o tekstovima koji su ili delovi većih celina (knjiga/teza) ili su objavljivani prethodnih godina u naučnim časopisima, njihovo postavljanje na sajt sistematizovalo je dosadašnja znanja o ovom časopisu i učinilo ih dostupnijim (široj) publici. Zbog svega toga sajt predstavlja prostor sistematizacije dosadašnjeg znanja i polaznu tačku, odnosno, poligon za dalja (naučna) istraživanja. U našoj nauci ovo je prvi sajt ovog tipa, odnosno nijedan časopis nema na ovaj način uređen digitalni prostor.

Važno je napomenuti da je naučna obrada časopisa često težak posao, jer je primarno uslovljena fizičkom dostupnošću građe, kao i stanjem u kome se ona nalazi. Takođe, u brojnim slučajevima časopisni fond nije u jednoj biblioteci, već se nalazi u nekoliko bibliotečkih fondova koji ne moraju nužno biti čak ni u istom gradu, pa ni u jednoj državi – situacija sa *Ženskim pokretom* je bila upravo takva, jer su brojevi časopisa rasuti: najveći deo fonda se nalazi u Beogradu u Narodnoj biblioteci Srbije, ali i u Univerzitetској biblioteci „Svetozar Marković“ i u Novom Sadu u Biblioteci Matice srpske. Međutim, ni ove tri biblioteke nisu imale na okupu sve brojeve, već su za potrebe ovog projekta nedostajući brojevi pozajmljeni iz Zagreba i Ljubljane.

dataka *Knjiženstvo* (www.knjizenstvo.rs). Značajan doprinos ovog projekta studijama feminističke periodike jeste i objavljivanje zbornika *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im* (Dojčinović i Kolarić 2018).

⁶ Više o ovome videti rad Ane Kolarić u ovom *Zborniku*.

Tek bibliografskim (p)opisom i digitalizacijom časopis je prikupljen na jedno mesto. Druga važna tačka na kojoj principijelno počiva projekat *Ženski pokret 2020* jeste otvorenost pristupa i dostupnost materijala. Sav prikupljeni i digitalizovani materijal je na sajtovima⁷ koji imaju slobodan pristup. Čitav sajt www.zenskipokret.org je osmišljen tako da podržava principe dostupnosti i demokratičnosti znanja što su kako glavni feministički principi, tako i glavni postulati digitalne humanistike. Kako je *Ženski pokret* bio glasilo organizacije – Društvo za prosvetljenje žene i zaštitu njenih prava, časopis je imao aktivistički karakter i praktičnu misiju – jedna od njegovih centralnih uloga je bila emancipatorska, a jedno od glavnih načela jeste upravo širenje znanja i povećanje njegove dostupnosti prvenstveno među ženskom populacijom. Bez obzira na to što je časopis imao relativno uzak krug publike i što nije dolazio do svih, prevashodno klasnih slojeva društva, njegova misija je počivala na principima emancipacije, obrazovanja, odnosno dostupnosti znanja, što su uostalom i važni feministički postulati, posebno feminizma prve polovine 20. veka. I tu je jedna od tačaka preseka vremena časopisa i vremena projekta *Ženski pokret 2020*: neophodno je, na načelnom nivou, postojeće feminističko znanje i nasleđe prikupiti i učiniti dostupnim što široj publici, a upravo digitalizacija ženskih i feminističkih časopisa dovodi do „drugačijeg shvatanja istorije (književne) periodike i istorije književnosti, kao i kulturne istorije u načelu“ (Дојчиновић и Коларић 2017, 204–205). Projekat *Ženski pokret 2020* je samo jedan deo ovakvih pregnuća.

I na samom kraju, potrebno je vratiti se na početak, odnosno na sam časopis i materijal koji nam nudi. Časopis *Ženski pokret* (1920–1938) je moguće sagledati iz dve perspektive koje proizilaze iz odgovora na sledeća pitanja: 1) šta je *Ženski pokret* bio u svom vremenu? i 2) šta je nama *Ženski pokret* danas? U prvom slučaju odgovor se nalazi na pozicijama sa kojih se može tvrditi da je ovaj časopis prvorazredni dokument vremena u kome je nastao, nezaobilazna tačka u istoriji feminističkog pokreta i istoriji žena ovih prostora uopšte. Iz časopisa je moguće saznati ne samo o osnovnim feminističkim zahtevima, koji su u tom trenutku bili borba za pravo glasa i poboljšanje položaja žena u porodičnom i radnom pravu, već je moguće rekonstruisati delove istorije obrazovanja, nauke, politike iz ženskog ugla. Časopis *Ženski pokret* nudi drugačije znanje, znanje sa ženskim licem, o 20-im i 30-im godina 20. veka i pokazuje kako su tadašnje feministkinje i intelektualke, odnosno aktivistkinje, naučnice, književnice, filozofkinje, sociološkinje, profesorke, pravnice, političarke razumevale sopstveno vreme i kako su borbenu odgo-

⁷ Časopis je dostupan za čitanje i na sajtu Narodne biblioteke Srbije (www.digitalna.nb.rs)

varale na njegove izazove. Ovaj časopis takođe pokazuje niz zamki u koje je međuratni feministički pokret u Srbiji/Jugoslaviji upadao, te njegove veze sa liberalnijim, odnosno, konzervativnijim državnim politikama, pa i program-ska meandriranja uređivačke politike časopisa u skladu sa tim.

U drugom slučaju važno je istaći aktuelnost *Ženskog pokreta*: teme o kojima su njegove saradnice pisale, kao i problemi koje su nastojale da razreše jesu neki od gorućih problema i našeg vremena, odnosno, bitke koje su saradnice *Ženskog pokreta* vojevale, odvijaju se i danas: položaj žena na tržištu rada, poboljšanje socijalne i zdravstvene zaštite žena, porodično pravo (pravo na razvod i plaćenu alimentaciju), pravo na jednako obrazovanje, prava dece, pravo na donošenje odluka po pitanju sopstvene seksualnosti i telesnosti, odnos prema desnim politikama i militarizmu. Kada pogledamo samo ovaj spisak nasumično odabranih tema čini se da je u pitanju lista problema savremenog društva i u tome leži aktuelnost *Ženskog pokreta*.

Iz sadržaja ovog časopisa ne samo da možemo da saznamo na koji način su se feministkinje prve polovine 20. veka borile za prava žena, već možemo da preuzmemo neke od modela i oblika borbe, te da iz perspektive prošlosti bolje sagledamo sadašnjost, a obrnuto – da iz perspektive sadašnjosti uz pomoć savremenih teorijskih i tehnoloških modela preciznije opišemo žensku/feminističku prošlost (i da krenemo dalje).

Literatura

- Посић-Вукић, Ана и Весна Маговић, ур. 2014. *Значај библиографије њериодике за исцртавање књижевности и културе*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Дојчиновић, Биљана и Ана Коларић. 2017. „Ка другачијем знању: база података *Књижевство* и дигитализација материјала“. *Књижевна историја* 163: 195–211.
- Дојчиновић, Биљана и Ана Коларић, ур. 2018. *Феминистички часописи у Србији: теорија, активизам и уметничке праксе у 1990-им и 2000-им*. Београд: Филолошки факултет.
- Коларић, Ана. 2017. *Род, модерност, еманципација. Уредничке политике у часописима 'Жена' (1911–1914) и 'The Frewoman' (1911–1912)*. Београд: Фабрика књига.
- Милинковић, Јелена и Жарка Свирчев. 2019. „Женски покрет: Политика текста и контекста“. У Јованка Пољак, Оливера Иванова, *Женски покрет (1920–1938): библиографија*, 7–28. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Пољак, Јованка и Оливера Иванова. 2019. *Женски покрет (1920–1938): библиографија*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Schnapp, Jeffrey, Todd Presner, Peter Lunenfeld and Johanna Drucker. 2008. "Digital Humanities Manifesto 2.0" https://www.humanitiesblast.com/manifesto/Manifesto_V2.pdf

Jelena Milinković

INSTITUTE FOR LITERATURE AND ARTS, BELGRADE

A Contemporary Study of Feminist Magazines: Women's Movement (1920–1938)

Women's Movement magazine (1920–1938) was the first and longest-running Yugoslav feminist magazine. The study of this journal provides general insights into the history of the feminist movement in Serbia / Yugoslavia, as well as the particular problems that plagued feminists in the first half of the 20th century. In addition to the primary aspect of activism, which gathers together one segment of the "meaning" of this magazine, since it was established as a newsletter of the Society for the Enlightenment of Woman and Protection of Her Rights, at another level, the magazine also provides information on the position of women as public workers / editors / writers / academics. From a contemporary perspective, it is possible to see a number of similarities and analogies with the current position of women in activities such as publishing, humanities, education, etc. The hundredth anniversary of the founding of this journal (2020), along with strong tendencies of social repatriarchalisation, not only motivated the conversation about the magazine itself and the remembrance of its contributions, but also turned out to be an opportunity to organise several activities, such as the development of a bibliography and the digitalisation of the magazine, alongside the organisation of an international conference. These activities are being carried out within the framework of the Women's Movement 2020 Working Group, under the auspices of the periodical study project at the Belgrade Institute for Literature and Arts. The aim of this paper is to show how the study of material from the past produces contemporary feminist knowledge, and how this knowledge is positioned in the current academic environment and becomes its constituent element. As a complex and multidisciplinary activity, the project covers different areas: librarianship, IT sector, science, education, social activism. The paper will therefore also introduce the inter-institutional, multidisciplinary and inter-professional network of female associates necessary for comprehensive academic achievements and results, that is, the importance of the feminist principle of solidarity and co-operation in contemporary humanities will be emphasised.

Keywords: *Women's Movement* magazine, Women's Movement 2020 Working Group, feminist journals, periodical studies, digital humanities.

Centar za ženske studije između dva svetska rata

Teorijsko-praktični aspekt i inicijative časopisa *Ženski pokret* i njegove saradničke mreže posmatraju se kao centar međuratne feminističke kontrajavnosti koji je bio posvećen afirmaciji naučnica i njihovog rada. Ukazuje se na nekoliko aspekata delovanja u tom kontekstu: promocija naučnih uspeha žena, polemičke reakcije na stereotipne predstave o naučnicama, utemeljivanje teorijsko-naučnog diskursa orodnjenog znanja i razvijanje alternativnih obrazovnih praksi, odnosno strategija širenja feminističkog znanja.

Ključne reči: *Ženski pokret*, naučnice, ženske studije, feminističko znanje, obrazovanje.

Časopis *Ženski pokret* (1920–1938) pokrenut je kao organ Društva za prosvetavanje žena i zaštitu njenih prava koje je osnovano u Beogradu 1919. godine.¹ Ideološku poziciju i diskurs, kao i značaj *Ženskog pokreta* precizno je predočila Stanislava Barać:

Stojeći na pozicijama radikalnog građanskog feminizma, sa povremenim taktiziranjima i odstupanjima odnosno unutrašnjim razilaženjima, časopis *Ženski pokret*, kao najdugotrajniji kontinuirani ženski/feministički periodik između dva svetska rata, predstavlja središnju instituciju feminističke kontrajavnosti u tome periodu. On je ujedno i prvi teorijski usmeren feministički časopis na jugoslovenskim jezicima, što takođe određuje njegovu vodeću ulogu u (razuđenoj) feminističkoj kontrajavnosti, ali i umanjuje prisustvo ovog časopisa u široj ženskoj čitalačkoj publici (Barać 2015, 132).

Na programsku ozbiljnost časopisa, koju osvedočava i razvijen teorijski diskurs, upućuje i njegov saradnički krug. Saradnice časopisa su bile intelektualke i naučnice koje su u formi studija, eseja, članaka i kritičkih beležaka diskutovale različite probleme koje je feministički pokret nastojao problema-

¹ Časopis *Ženski pokret* digitalizovan je 2019. godine u saradnji Instituta za književnost i umetnost i Narodne biblioteke Srbije. Digitalna arhiva časopisa dostupna je na sajtu Narodne biblioteke i na sajtu institutskog projekta posvećenog časopisu *Ženski pokret* kojim rukovodi dr Jelena Milinković – <https://www.zenskipokret.org/arhiva/>

tizovati i rešiti.² Među brojnim pitanjima koja su privlačila pažnju *Ženskog pokreta* bila je i pozicija naučnice u društvu, odnosno inicijative i pregnuće da se naučni rad žena afirmiše. Ovu praksu časopis, odnosno njegova saradnička mreža je realizovala na nekoliko planova: (a) promocijom naučnih uspeha žena, (b) polemičkim reakcijama na stereotipne predstave o naučnicama, (c) utemeljivanjem teorijsko-naučnog diskursa orodnjenog znanja i (d) razvijanjem alternativnih obrazovnih praksi, odnosno strategija širenja feminističkog znanja.

Tokom skoro dvodecenijskog izlaženja časopis je donosio vesti o uspesima žena, njihovom postavljanju za docentkinje i profesorke širom evropskih univerziteta. Pored sažetih predstavljanja u beleškama, život i rad naučnica je izlagan i u dužim formama. Tako je biografija Sonje Kovaljevske štampana u četiri nastavka (*ŽP* 1922, sv. 11/12, 335–344, 1923, sv. 2, 65–70, sv. 4, 178–180, sv. 5, 213–216), a o životu i radu Marije Kiri je pisano u dva navrata u opsežnijim formama (*ŽP* 1923, sv. 3, 121–129, sv. 4, 164–170; *ŽP* 1923, sv. 9/10, 385–387), kao i o radu istraživačice Aleksandre David-Nel (*ŽP* 1925, sv. 3, 91–93). Naučni rad žena predstavljan je u najfeminističkim periodičnom žanru epohe, *žanru ženskog portreta* (v. Barać 2015, 26).

Svakako najznačajniji akademski uspeh koji je ispraćen na stranicama *Ženskog pokreta* je izbor dr Ksenije Atanasijević na mesto docenta Beogradskog univerziteta 1924. godine. Tom prilikom je priređen mali temat posvećen naučnici i prvi put je uključena fotografija u časopis. Retke fotografije objavljene u časopisu imale su funkciju isticanja portreta i vrednosti koje on implicira, a izbor dr Atanasijević za docentkinju svakako je izuzetan događaj u tadašnjoj akademskoj (i široj) javnosti. Fotografijom je istaknuto ono što su članci naglašavali, a to je postavljanje novoizabrane docentkinje za uzor, model *nove žene* čiji identitet je časopis nastojao da oblikuje i promovise. S tim u vezi Stanislava Barać konstatuje da „za radikalni građanski feminizam i za radikalnu feminističku kontrajavnost oličenje nove žene bila je, dakle, mlada naučnica, intelektualka koja je dokazala intelektualnu ravnopravnost žena sa muškarcima“, dodajući „za urednice *Ženskog pokreta* podjednako je bila važna činjenica da je Ksenija Atanasijević javna radnica, angažovana intelektualka koja svoje delovanje nije ograničavala na akademsku oblast i karijeru“ (Barać 2015, 140–141).

Akademski karijera žena bila je predmet i teorijskih rasprava. Jedan od prvih tekstova iz tog korpusa je tekst Pauline Lebl Albale „Mogu li žene doći na univerzitetsku katedru“. Autorka je ukazala na neravnopravan tretman

² Više o koncepciji, uređivačkim politikama i sadržaju časopisa *Ženski pokret* vid. Малешевих 1989; Барач 2015; Милинковић и Свирчев 2019.

muškaraca i žena nakon svršetka studija tokom kojih žene steknu pogrešan utisak da imaju jednake šanse za naučni rad kao i njihove kolege. Autorka je ukazala i na preovlađujući stereotip da ženi ne leži nauka na srcu, koji je opovrgla navodeći naučna postignuća žena. Lebl Albala je istakla i privilegije koje muškarci, „mladi koji mnogo obećavaju“, imaju i na praktičnom planu, a koje umnogome olakšavaju naučni rad: „daju im se odsustva, šalju se na strane univerzitete, oslobađaju se zamornog školskog i drugog kancelarijskog rada i postavljaju na mesta po bibliotekama tako mirnim i podesnim za naučni rad“ (Лебл Албала 1921, 109). Autorka nije propustila da skrene pažnju i na politiku univerzitetskog zapošljavanja koja daje prednost nedovoljno kompetentnom muškarcu u odnosu na ženu izvrsnih kompetencija.

Deceniju kasnije u tekstu koji promišlja svrhu postojanja Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, profesorka Julija Bošković je, polazeći od konstatacije da „živimo u vremenu i sredini, koja još uvek nije priznala ženi jednako pravo i sposobnost u intelektualnom radu kao i muškarcu“, takođe ukazala na neprihvatljiv tretman žena u akademskom svetu, te da je Udruženje univerzitetski obrazovanih žena udruženje koje je do tada izazvalo najveći odijum u društvu, odnosno javnosti (Bošković 1932, 141). Ističući nacionalnu i internacionalnu saradnju, te pružanje materijalne i moralne pomoći kao načelo i svrhu rada udruženja radi osnaživanja i podsticanja naučnog delovanja žena, profesorka Bošković sugestivno formuliše idejnu osnovu rada Udruženja:

Ono treba da je kao neki mali, no vrlo dobar laboratorij u kome se svesno i ozbiljno proučavaju razni problemi prošlosti i sadašnjosti. Da je kao strogi seminar, u kome se detaljno ispituju različita naučna pitanja. Da je kao idealna zajednica u kojoj se obrazuju specijalisti za razna socijalna pitanja (Bošković, 142).

Upravo se diskurs i angažman saradnica *Ženskog pokreta* može okarakterisati na način na koji je Julija Bošković odredila rad Udruženja univerzitetski obrazovanih žena – kao laboratorij, seminar i zajednica. Stručnjakinje iz različitih oblasti, pravnih nauka, historiografije, sociologije, antropologije, bibliotekarstva, filozofije, medicinskih nauka, pedagogije (itd.), svojim priložima u časopisu doprinosile su ne samo ideji prosvetavanja ženske čitalačke publike ili zadovoljavanju intelektualne radoznalosti određenih čitateljskih krugova, već su borbeno stupile u diskurzivnu arenu svoje epohe, izazivajući dominantno znanje putem kojeg se legitimise dominacija patrijarhata. Taj interdisciplinarni korpus tekstova osvedočava napore autorki da oponiraju meritornom znanju koje se širilo sa univerzitetskih katedri i njihovih mi-

kroinstitucija u javnoj sferi u kojima je ženama bilo ograničeno delovanje, a naročito delovanje i pisanje sa feminističkih pozicija. Utemeljujući se u domaćoj i u internacionalnoj epistemičkoj i kritičkoj zajednici, ili pak temeljno promišljajući njena iskustva, osvetljavajući marginalizovano znanje oblikovano iz ženske perspektive, istraživanja ovog toka su bila usmerena ka *stvaranju znanja* čija je osnovna pretpostavka ogoljavanje mehanizama konstrukcije rodnih politika oblikovanih sa maskulinističkih pozicija.

Ženski pokret pruža uvid i u alternativne, odnosno vaninstitucionalne naučno-obrazovne prakse koje su feministički angažovane intelektualke praktikovale u periodu između dva svetska rata u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Te prakse su bile odgovor na nemogućnost da se problemski korpus „ženskog pitanja“ legitimiše u akademskoj zajednici u kojoj su delovale ili nastojale da deluju. Tako su na stranicama *Ženskog pokreta* redovno štampana predavanja koja su držale njene članice ili predavanja po pozivu koja su držana u mnogim centrima *Ženskog pokreta* širom Kraljevine. Predavanja i diskusione grupe verovatno predstavljaju središnju mikroinstituciju povezivanja, širenja znanja i mobilizacije (budućeg) članstva. Na jednu od njihovih specifičnosti ukazala je sama uprava u kratkom obaveštenju prilikom donošenja odluke da se organizuju Drugarski sastanci *Ženskog pokreta*:

U želji da dođe u tešnju vezu sa svima svojim članicama, kao i ostalim ženama koje interesuje rad Ženskog Pokreta, uprava je odlučila, da u svome klubu priredi niz drugarskih sastanaka, na kojima bi se razmatrale, rasvetljavale i određivale ideje vodilje Ženskog Pokreta.

Na tim sastancima, koji će se održavati svake subote, jedna od članica uprave, izložiće u kratko jedno od glavnih feminističkih pitanja, a zatim će se o istom pitanju povesti opšta diskusija (ŽP 1926, sv. 1/2, 44).

Teorijsko-praktični aspekt delovanja *Ženskog pokreta*, naročito ideja Drugarskih sastanaka, približava se docnijim postavkama feminističke pedagogije koja, rečima Ane Kolarić, „teži (pre)ispitivanju i preoblikovanju takozvanog legitimnog znanja“ i čiji su osnovni principi, odnosno problemi osnaživanje, iskustvo i zajednica (Kolarić 2018, 60, 61). Diskutujući svaki princip ponaosob, Kolarić ukazuje na ideje koje oblikuju feminističku učionicu: demokratičnost i podela odgovornosti, važnost uvažavanja ličnih iskustava svih sudeonika u obrazovnom procesu i njihova ravnopravna participacija u kritičkom procesu u cilju formiranja zajednice onih koji uče i misle. Nadasve, „feministička pedagogija, oni i one koji je praktikuju, obrazovni proces i znanje vide pre svega kao sredstva za delovanje i društvenu promenu“ (Kolarić

2018, 61), što je i glavni cilj delovanja *Ženskog pokreta* i njegove saradničke mreže. Drugarski sastanci, koji i svojim nazivom impliciraju horizontalno širenje znanja i važnost učestvovanja svih zainteresovanih strana u procesu *razmatranja, rasvetljavanja i određivanja* problema, kao i etiku feminističkog prijateljstva koja se oslanja na zajedništvo, saradnju i solidarnost, odražavaju duh feminističke učionice. Feminističkoj učionici *Ženski pokret* se približava i, na primer, namerom uredništva da objavljuje i radove učenica srednjih škola koji odgovaraju časopisnoj koncepciji, negovanjem i objavljivanjem polemičkih reakcija i rasprava artikulisanih sa različitim stanovišta, te, možda i najinkluzivnijim brojem časopisa (*ŽP* 1935, sv. 7/9), polifonijski koncipiranim tematom o političkim pravima žena u kojem su reč dobile predstavnice *Ženskog pokreta*, radnice u poljima, fabrikama, radionicama, zaposlene u školama, bankama, kancelarijama i državnim nadležstvima, žene slobodnih poziva, majke, domaćice i omladinke.

Pored objavljenih predavanja ili obaveštenja o predstojećim predavanjima, *Ženski pokret* pruža uvid i u druge strategije širenja znanja i stvaranja saradničkih mreža. Naučna produkcija žena praćena je i promovisana u kritičkim beleškama. Organizovanje tematskih izložbi i izveštavanje o njima još su jedan vid promocije i povezivanja žena. Izrada bibliografija (autorskih, predmetnih) i formiranje feminističke biblioteke u sedištima *Ženskog pokreta* bile su važne strategije ne samo izgradnje kulture sećanja, već i sistematizacije znanja i doprinos većoj vidljivosti autorki. Sam *Ženski pokret* takođe je razvio sopstvenu izdavačku delatnost, ali je pratio i delatnost ženskih izdavačkih kuća u zemlji i inostranstvu. U časopisu se redovno izveštavalo o putovanjima i susretima saradnica, kao i o gostovanjima međunarodnih feministkinja. Redovno su donošene informacije o značajnim feminističkim projektima u svetu čiji je cilj bio prikupljanje, očuvanje i promocija ženskog naučnog i umetničkog stvaralaštva (biblioteke, bibliografije, knjižare, legati, feministička arhiva).

U međuratnom periodu *Ženski pokret* je predstavljao centar tadašnje feminističke teorijske misli i prakse. Razgranate teorijsko-praktične inicijative u naučno-obrazovnoj sferi izrazito su obeležje međuratne feminističke kontrajavnosti koje će biti reaktuelizovano devedesetih godina, osnivanjem centara za ženske studije, najpre u Beogradu, a potom i u Novom Sadu, koje ni danas nisu izgubile na relevantnosti. Tako je beogradski Centar za ženske studije sebi postavio za ciljeve promovisanje vaninstitucionalnog/alternativnog i demokratskog obrazovanja koje polaznicama/ima obezbeđuje aktivnu ulogu u stvaranju atmosfere ravnopravnosti i poštovanja razlika, te promovi-

sanje kulture različitosti i dijaloga, kako je to navedeno u Statutu.³ Ove ciljeve Centar je ostvarivao i ostvaruje preko svojih (neakreditovanih) obrazovnih programa u oblasti rodnih studija i ljudskih prava, organizovanjem predavanja, tribina, konferencija, putem izdavačke delatnosti i uspostavljanjem saradnje širokog raspona.⁴ Ove spone osvedočavaju brojne feminističke kontinuitete na ovim prostorima i, nadalasve, etiku delovanja kojoj je feministička zajednica posvećena od svojih početaka.

Literatura

- Бараћ, Станислава. 2015. *Феминистичка кониџрајвносиџ. Жанр женскоџ иорџџреџџа у срџскоџ иџериодиџици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Бошковић, Јулија. 1932. „Raison d’être удружења универзитетски образованих жена“. *Женски иокреџџ* 13 (10): 141–143.
- Коларић, Ана. 2018. „Feministička pedagogija i studije književnosti“. U *Feministička teorija za sve*, ur. Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević, 57–75. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Лебл Албала, Паулина. 1921. „Могу ли жене доћи на универзитетску катедру“. *Женски иокреџџ* 2 (4): 107–109.
- Малешевић, Мирослава. 1989. „Буржоаски феминистички покрет у Југославији – или о негирању једне традиције“. *Гласник Еџџноџрафскоџ инстџиџиџуџџа САНУ* 38: 83–104.
- . 2007. *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar.

³ Statut Udruženja Centar za ženske studije dostupan je na https://www.zenskestudie.edu.rs/images/pdf/Statut_Zenske_studije.pdf

⁴ Godine 2015. na Fakultetu političkih nauka u Beogradu je akreditovan Master program studija roda, kojem podršku pruža Centar za studije roda, jedan od naučno-istraživačkih centara FPN-a i biblioteka Centra za ženske studije. Članice Centra za ženske studije saraduju sa kolegamicama i kolegama na realizaciji ovog programa. Takođe, na pojedinim fakultetima u Srbiji, na sva tri nivoa akademskih studija, studentima su dostupni predmeti iz oblasti feminističkih istraživanja i studija roda. Iako je odnos institucionalnog i neformalnog obrazovanja složen i iziskuje posebno razmatranje, ovu akademsku praksu možemo posmatrati i kao ostvarenje ciljeva koje su sebi postavile i naučnice i aktivistkinje *Ženskog pokreta*. (Za više detalja o akreditovanim kursovima studija roda na Univerzitetu u Beogradu videti rad Duhaček, Miražić u ovom *Zborniku*, a za detalje o doktorskim, master, magistarskim i specijalističkim studijama na Univerzitetu u Novom Sadu, u ovom *Zborniku* piše Svenka Savić, prim. ur.)

Милинковић, Јелена и Жарка Свирчев. 2019. „Женски покрет (1920–1938): политика текста и контекста“. Предговор у *Женски покрет (1920–1938): библиографија*, ур. Јована Пољак и Оливера Иванова, 7–29. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Женски покрет: ордан Друштва за просвећивање жене и заштити њених права (Поднаслов од 1927. *Ордан Алијансе женских покрета у Краљевини СХС*; од 1932. *Ордан Алијансе женских покрета у Краљевини Југославији*), Београд: Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, 1920–1938.

Žarka Svirčev

INSTITUTE FOR LITERATURE AND ARTS, BELGRADE

The Centre for Women's Studies between the Two World Wars

The paper will present the alternative, that is to say non-institutional, academic and educational practices of intellectuals who engaged with feminism in the period between the two World Wars in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia. These practices were a response to the failure to legitimise the problematic corpus of the “women’s issue” in the academic community in which they acted or sought to act. The focus of the research is *Women’s Movement* magazine (1920–1938). The journal represents one of the key institutions of the feminist counterpublic in the Kingdom, and one of its constituent features is the academic discourse and collaborative circle to which prominent female scholars of that era belonged. The journal reported on the activities of members of the Association of University Educated Women, as well as other associations in which women academics worked, and transmitted their articles, studies, and essays. Based on the material provided by *Women’s Movement*, the representative intellectual preoccupations and research interests of female scholars emerging from feminist positions can be distinguished – this interdisciplinary corpus attests to the persecution of female academics in order to oppose the meritorious knowledge that was spreading from university departments and their microinstitutions in the public sphere. Based on both domestic and international epistemic and interpretative communities, and reflecting thoroughly on their experiences, research into this movement is directed towards the creation of knowledge, and how their achievements transcend the context in which they originated, still being current today. *Women’s Movement* provides further insight into strategies for disseminating knowledge and creating collaborative networks (public lectures, focus groups and seminars with well-defined discussion topics and references), promoting each other through critical texts and presentations (drafting bibliographies, publishing, holding thematic exhibitions, etc.).

Keywords: *Women’s Movement* (*Ženski pokret*), women scientists and scholars, women’s studies, feminist knowledge, education.

Feminističko znanje i pedagogija: ženska i feministička periodika u nastavi

U fokusu rada nalazi se uvođenje feminističke kritike i feminističke pedagogije u učionicu, i to preko istraživanja ženske i feminističke periodike u nastavi književnosti. Iz više uglova razmatraju se silabusi nekoliko predmeta na dodiplomskim i poslediplomskim studijama na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu: proizvodnja feminističkog znanja i preispitivanje tzv. legitimnog znanja; feministička solidarnost i formiranje ženskih (naučnih) grupa: nekad i sad; aktivistička/feministička pedagogija u učionici. Jedan od ciljeva rada jeste da istakne da su proizvodnja i legitimizacija feminističkog znanja u visokom obrazovanju nužan element za promišljanje i realizaciju bilo kakvih promena u okviru nižih obrazovnih nivoa.

Ključne reči: feministička kritika, feministička pedagogija, ženska i feministička periodika u nastavi književnosti, teorije roda u nastavi.

Već naslov ovog rada ukazuje na njegov dvostruki fokus: govoriću o uvođenju feminističke kritike i feminističke pedagogije u učionicu, te o ženskoj i feminističkoj periodici u nastavi. Sasvim precizno, radi se o nastavi književnosti na fakultetu, u okviru dodiplomskih i poslediplomskih studija. Zbog specifičnosti akreditacije različitih modula na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu studentkinje i studenti srpskog jezika i književnosti, dakle buduće nastavnice i nastavnici, ne mogu da izaberu i pohađaju predmete koje držim na osnovnim i master akademskim studijama. Naravno, takve administrativne prepreke često služe kao opravdanje za obrazovnu politiku u kojoj nema mesta za feminizam. Imajući u vidu odlike žanra izlaganja na naučnim skupovima – pre svega mislim na ograničeno vreme – izneću nekoliko teza o smislu povezivanja dva elementa iz naslova, feminističke kritike i feminističke pedagogije, s jedne strane, i ženske i feminističke periodike, s druge, u silabusu, odnosno u praksi.

Mogu se zamisliti najmanje tri načina za uvođenje feminističke kritike i feminističke pedagogije u učionicu: specifičan teorijski/interpretativni pristup delima iz postojećeg kanona (na primer, feminističko čitanje priča i romana Džejmsa Džojlsa); izmene u nastavnom programu, to jest drugačiji izbor primarne lektire (na primer, uvođenje većeg broja književnica u sila-

bus); konkretne predavačko-pedagoške prakse koje su delom nezavisne od sadržaja, to jest, mogu se koristiti kako u analizi Džojsovih romana tako i u analizi dela Virdžinije Vulf (insistiranje na dijalogu, promišljanje autoriteta u učionici, fokus na kompetencijama, poput analize, poređenja i sinteze, umesto na memorisanju brojnih informacija o periodima i autorima).

Prva dva načina mogu se lako povezati sa dve dominantne faze u proučavanju književnosti iz perspektive feminističke kritike. U prvoj fazi fokus je bio na uočavanju i analizi stereotipa i seksizama u građenju ženskih likova u delima autora muškog pola koji su u to vreme bili dominantni u književnom kanonu. Polazište takve kritike jeste da je književnost uvek „politična“, te da su politike roda presudne za institucionalizaciju određene književnosti, ali i za recepciju književnih dela. Drugu fazu u feminističkom izučavanju književnosti predstavljala su istraživanja ženskog stvaralaštva. Dok je za prvu fazu karakteristično iščitavanje postojećeg kanona iz feminističke perspektive, kao i bavljenje figurom čitateljke, u drugoj fazi prevladava zanimanje za književnice, žensku tradiciju i istoriju ženske književnosti, odnosno ginokritika (Howe 1976; Dojčinović 1993; Dojčinović 1996).

U vezi sa trećim načinom, to jest specifičnim predavačkim i pedagoškim praksama, treba se podsetiti ideja progresivnih i radikalnih nastavnika iz 60-ih i 70-ih godina 20. veka, pre svega u Americi i Britaniji, koje su imale uticaja i na formulisanje principa feminističke pedagogije. Prevažodno mislim na radove Paula Freirea (Freire 2018) i drugih pedagoga (v. časopis *Radical Teacher*). Iz feminističke perspektive, još su važniji tekstovi o pedagogiji koje su pisale feminističke kritičarke i profesorke književnosti, poput Ilejn Šouvolter (Showalter 2003), Adrijen Rič (Rich 2003), Florens Hau (Howe 1976), Suzan Stanford Fridman (Stanford Friedman 1985), Kerolin Hejlburn (Heilburn 1990), Nine Bajm (Baym 1990), kao i mlađe predavačice i pedagoškinje koje pišu (i) danas (Spangler Gerald, McEvoy and Whitfield 2004; Goodspeed-Chadwick 2012). Većina navedenih autorki ukazala je na tesnu vezu između sadržaja i predavačke prakse: ne samo što feminističke kritičarke nude drugačiji sadržaj i znanja u okviru svojih disciplina (u ovom slučaju, to su studije književnosti), već one to rade na drugačiji način. Drugim rečima, ako smatramo da je tzv. legitimno znanje nužno selektivno, te da je neophodno preispitati ideju kanona i književne vrednosti, onda je jednako važno zapitati se o procesu „prenosenja“ znanja u učionici, autoritetu nastavnice/nastavnika, te o vezi između znanja i stvarnog života, odnosno učionice i društva.

Florens Hau, osnivačica izdavačke kuće Feminist Press, piše 1976. godine o uvođenju ženske književnosti i, pre svega, feminističke perspektive,

u kurikulum. Izdvojiću nekoliko pitanja iz njenog teksta. Da li će i na koji način feministička književna kritika uticati na živote đaka i studenata koji čitaju književnost? Budući da takva kritika predstavlja izazov tradicionalnoj učionici, na koji bi način mogla da utiče na nastavu književnosti? Da li feministička kritika može da presudno utiče na promenu književnog kanona? Konačno, da li feministička kritika može da izmeni uobičajeno shvatanje istorije književnosti (Howe 1976, 4)?

Smatram da su navedena pitanja još uvek relevantna i da mogu, ukoliko se ozbiljno uzmu u obzir, u velikoj meri da utiču na promišljanje silabusa i praksi u učionici. Konkretna posledica mojih naučnoistraživačkih interesovanja i moje sklonosti ka feminističkoj pedagogiji bilo je uvođenje ženske i feminističke periodike u nastavu. Štaviše, sva tri načina praktikovanja feminističke kritike i feminističke pedagogije u nastavi književnosti, o kojima je do sada bilo reči, mogu se realizovati u okviru studija ženske i feminističke periodike.

U načelu, časopisi pružaju detaljniji uvid u određeni istorijski period nego što to čini popis *najboljih* književnih dela iz tog perioda. U tom smislu, ženski i feministički časopisi važni su za razumevanje kako istorije ženskog pokreta tako i istorije ženskog stvaralaštva. U njima se opisuje kako su društveni, kulturni i materijalni uslovi uticali na rad autorki. Istovremeno, oni pokazuju kako su ženski angažman i stvaralaštvo uticali na preoblikovanje postojećih društvenih aranžmana. Časopisi su često predstavljali mobilizacionu snagu tako što su okupljali aktivistkinje i uticali na formiranje novih pristalica ženskog pokreta.

Proučavanja periodike koja u središte stavljaju kategorije *roda* i *ženskog iskustva* omogućavaju da se određeni istorijski – ali i književni – periodi vide drugačije nego što su obično predstavljeni u istorijama kulture i književnosti. Takva proučavanja (iznova) ispisuju prošlost sa stanovišta sadašnjosti, baš kao što je to činjeno i kada su brojne urednice i književnice izostavljene iz istorija književnosti i kulture. Ukazivanjem na selektivnost tradicije (Williams 2006), koja gotovo uvek ide na štetu onih koji imaju manje simboličkog i ekonomskog kapitala, u učionici se obrazlaže stanovište da je obrazovanje politički i etički čin, odnosno da je tzv. legitimno znanje koje se uči u školi ili na fakultetu uvek rezultat odnosa moći (Apple 2012).

Izučavanje konkretno ženske i feminističke periodike doprinosi boljem razumevanju prošlosti (recimo, osvetljava se rad zaboravljenih ili marginalizovanih urednica i autorki, te ukazuje na uspostavljanje i funkcionisanje različitih ženskih mreža i feminističkih kontrajavnosti u pojedinim istorijskim periodima), ali i sadašnjosti (na primer, skreće se pažnja na moguće uloge

naučnih radnica i književnih kritičarki u trenutku u kom žive i rade, budući da smo sve mi, koje se na ovaj ili onaj način bavimo naučnim radom, deo savremene časopisne produkcije, kao autorke, recenzentkinje, urednice). Zato je poznavanje istorije ženske i feminističke štampe od velikog značaja za one naučne radnice koje se danas prepoznaju kao feministkinje. Konačno, analiza ženskih i feminističkih časopisa, kako iz dalje tako i iz bliže prošlosti, iznova nas podseća na sve ono što su te žene bile spremne da učine za osvajanje raznih prava i sloboda ili odbranu osvojenih prava. Brojni su primeri da jednom osvojena prava nisu osvojena zauvek. Zato je znanje o našoj prošlosti, odnosno istoriji ženskog pokreta, neophodno za formulisanje emancipatorskih politika danas.

Nekoliko reči o predmetima koje držim na osnovnim i poslediplomskim studijama. Od 2012. godine držim predavanja o ženskoj i feminističkoj periodici s početka 20. veka u okviru obaveznog predmeta o modernosti i modernizmu na osnovnim studijama na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti. Prvi deo silabusa čine tekstovi u kojima se razmatraju pojmovi modernosti i modernizma. Pored klasičnih tekstova na tu temu, studenti čitaju o antimodernizmu, te slušaju predavanja o „rodu modernosti“ (Felski 1995) i feminističkoj reviziji donedavno dominantnog razumevanja književnog modernizma (Scott 1995). Drugi deo silabusa čine tekstovi o studijama moderne i feminističke periodike. Neki kritičari smatraju da je modernizam nastao u časopisima (Scholes and Wulfman 2010), pošto su i najpoznatiji modernistički autori, poput T. S. Eliota (T. S. Eliot), Džejmsa Džojisa i Ezre Paunda (Ezra Pound), književne i kritičke tekstove prvo objavili u časopisima. Feministička revizija takozvanog legitimnog znanja o modernosti i modernizmu donela je nova saznanja o ženama na uredničkim mestima, novinarima, književnim kritičarkama i književnicama s početka 20. veka.¹ Daću konkretan primer iz silabusa. Retki studenti književnosti do četvrte godine studija čuju za čuveni modernistički časopis *Egoist*, u kom su objavljivali Eliot, Džojis, Paund i drugi. Ali, čak ni ti studenti ne znaju da su *Egoist* finansirale i uređivale žene, najpre Dora Marsden (Dora Marsden), a potom Herijet Šo Viver (Harriet Shaw Weaver).² Dora Marsden je bila urednica, kourednica i zamenica urednice tri povezana modernistička časopisa: *The Freewoman*,

¹ Nove studije modernizma obuhvataju niz onlajn izvora (baze u kojima se nalaze moderni i modernistički časopisi, dela manje poznatih književnica, nove i drugačije interpretacije modernističkih tekstova...), poput na primer, baze *Teaching Modernist Women's Writing in English*.

² Časopis *The Egoist* je digitalizovan u okviru projekta “The Modernist Journals Project” i dostupan je onlajn. V. <https://modjourn.org/>

The New Freewoman i *The Egoist*. Ona je prihvatila Džojsov rukopis *Portret umetnika u mladosti* za serijsko objavljivanje u *Egoistu*. Međutim, donedavno, njen rad u modernističkim časopisima i važna uloga u proizvodnji rane feminističke teorije nisu bili vidljivi u stručnoj literaturi i kurikulumu (Kolaric 2017). Razgovor o životnoj i intelektualnoj biografiji Dore Marsden otvara prostor u učionici za razgovor o ženskom/feminističkom pokretu, sifražetkinjama i borbi za pravo glasa, kao i diskurzivnoj prirodi rodnih i seksualnih identiteta u književnosti i društvu. Tekstovi iz silabusa omogućavaju da se uspostavi veza između studija moderne i feminističke periodike, s jedne strane, i pojmova javnosti i kontra-javnosti, poput feminističke, socijalističke, anarhističke kontra-javnosti s početka 20. veka, s druge. Razmatra se kako drugačije razumevanje jednog istorijskog perioda i književne produkcije iz tog vremena utiče na promene u kurikulumu studija književnosti, pa samim tim i na preispitivanje ideje o reprezentativnom znanju.

Od 2016. godine, zajedno sa kolegicom, prof. Biljanom Dojčinović, držim predavanja o ženskoj i feminističkoj periodici, kako onoj koja je izlazila od kraja 19. veka do sredine 20. veka, tako i onoj koja izlazi od 90-ih godina 20. veka do danas, u okviru dva predmeta na doktorskim akademskim studijama. Cilj prvog predmeta jeste da opiše i ispita pojmove modernosti, modernizacije i modernizma na primeru ženske štampe s početka 20. veka, te da ukaže na formiranje nekoliko „idealnih“ tipova žene u ženskoj/feminističkoj, te feminofilnoj štampi u periodu između 1890. i 1941. godine (obrazovana „Srpkinja“, nova žena, radnica, omladinka, komunistkinja). Uz to, ovaj predmet se fokusira na različite aspekte emancipacije u ženskoj i feminističkoj štampi (obrazovanje, pravo glasa, pravo na plaćeni rad, brak/razvod, reproduktivna prava, abortus), kao i na istorijske, društvene i političke uslove za realizaciju zahteva ženskog pokreta. U mnogim časopisima iz ovog perioda postojala je rubrika „Razne beleške“ koja je donosila vesti iz ženskog sveta. Veoma često vesti su bile o novim profesijama za žene: prva advokatica, prva lekarka, prva hemičarka. Konačno, ističe se značaj ženskog stvaralaštva, kao i (književne, likovne, pozorišne) kritike u formiranju modernog ženskog subjekta.

Cilj drugog predmeta, koji se bavi savremenom feminističkom štampom, jeste da opiše i ispita vezu između teorije, aktivizma i kulturnih/umetničkih praksi u feminističkoj štampi iz 1990-ih godina (posebno u časopisima *ProFemina*, *Ženske studije*, *Feminističke sveske*), te da ispita da li se i na koji način ta veza promenila u časopisima jasnije naučne/akademske orijentacije u oblasti feminističke teorije i teorije roda, pokrenutim u 2000-im, u društvu obeleženom konfliktom i tranzicijom (poput časopisa *Genero* i *Knjiženstvo*).

U slučaju oba predmeta, ženska i feministička štampa predstavlja dragocen izvor iz nekoliko razloga: kao osnovni dokument za razumevanje istorije ženskog pokreta i feminističkih ideja; kao (kontra)javnost unutar koje su borkinje i borci za ženska prava mogli da izlože – ali i razmatraju – svoje ideje; kao skladište eseja i književnih priloga koji nisu objavljeni na drugim mestima (u obliku knjige); kao svedočanstvo o tesnoj saradnji između žena u regionu. Važan aspekt ova dva predmeta jeste insistiranje na ženskoj solidarnosti i formiranju ženskih (naučnih) grupa, kako nekad tako i danas. U realizaciji oba predmeta učestvuju gostujuće predavačice koje se bave studijama periodike iz feminističke perspektive. Na taj način, doktorantkinje se upoznaju sa intelektualnim mrežama iz prošlosti, ali i sadašnjosti, te dobijaju priliku da u njima i same učestvuju. Uz to, praktikuje se bitan aspekt feminističke pedagogije: saradnja više predavačica u okviru jednog predavanja ili predmeta.

Od 2018. godine držim predavanja o rodu i žanru, s fokusom na žensku i feminističku periodiku, u okviru master akademskih studija na Filološkom fakultetu u Beogradu. U okviru ovog predmeta periodika se široko shvata, pa se tako analiziraju primeri iz feminističkih časopisa s početka 20. veka, časopisa iz međuratnog perioda, savremenih popularnih časopisa, ali i iz naučne feminističke periodike. Razgovara se o „ženskim žanrovima“, poput popularnog ljubavnog romana, baš kao i o feminističkoj književnoj kritici u različitim istorijskim i političkim kontekstima. Takođe, u okviru ovog predmeta govori se o feminističkim internet stranicama/portalima, koji su unekoliko zamenili klasične feminističke časopise (*Bitch Media*, *Libela*, *VoxFeminae...*), kao i o analizama popularne kulture iz feminističke perspektive (Love and Helmbrecht 2007; Grdešić 2013; Zeisler 2016). Te teme pokazuju se kao posebno važne jer se nalaze u neposrednoj vezi sa svakodnevnim životom polaznica i polaznika predmeta.

Cilj svih opisanih predmeta jeste proizvodnja i legitimizacija feminističkog znanja u visokom obrazovanju, pošto je to prvi i nužan korak u promišljanju i realizaciji bilo kakvih promena u okviru nižih obrazovnih nivoa. Pored preispitivanja tzv. legitimnog znanja iz feminističke perspektive, učenja o istoriji ženskog pokreta i ženskog stvaralaštva, kao i upoznavanja sa načinima da se feminističko znanje primeni izvan učionice, opisani predmeti imaju vidljive, konkretne učinke: reč je o brojnim objavljenim tekstovima koji su nastali na osnovu završnih ispitnih eseja predatih u okviru ovih predmeta, kao i o pisanju dužih radova, to jest disertacija u oblasti ženske i feminističke periodike. Da zaključim, institucionalizacija feminističkog znanja obično vodi širenju ženskih intelektualnih mreža.

Literatura

- Apple, Michael. 2012. *Ideologija i kurikulum*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Baym, Nina. 1990. "The Feminist Teacher of Literature: Feminist or Teacher?". In *Gender in the Classroom. Power and Pedagogy*, eds. Susan L. Gabriel and Isaiah Smithson, 60–77. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Dojčinović, Biljana. 1993. *Ginokritika. Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“.
- . 1996. „Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije“. *Ženske studije* 5–6. <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-5-6/237-ginokritika-istrazivanja-zenske-knjizevne-tradicije>
- Felski, Rita. 1995. *The Gender of Modernity*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Freire, Paulo. 2018. *Pedagogija obespravljenih*. Beograd: Eduka.
- Goodspeed-Chadwick, Julie. 2012. "Teaching Women and Literature and Feminist Theory: A Feminist Paradigm". *Syllabus* 1/2: 1–16.
- Grdešić, Maša. 2013. *Cosmopolitika. Kulturalni studiji, feminizam i ženski časopisi*. Zagreb: Disput.
- Heilburn, Carolyn. 1990. "The Politics of Mind: Women, Tradition, and the University". U *Gender in the Classroom. Power and Pedagogy*, eds. Susan L. Gabriel and Isaiah Smithson, 28–40. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Howe, Florence. 1976. "Feminism and the Study of Literature". *Radical Teacher* 3: 3–11.
- Kolarić, Ana. 2017. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Love, Meredith A. and Brenda M. Helmbrecht. 2007. "Teaching the Conflicts: (Re)Engaging Students with Feminism in a Postfeminist World". *Feminist Teacher* 18 (1): 41–58.
- Rich, Adrienne. 2003. *O lažima, tajnama i šutnji. Izabrani prozni tekstovi 1966–1978*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Scholes, Robert and Clifford Wulfman. 2010. *Modernism in Magazines. An Introduction*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, Bonnie Kime. 1995. *Refiguring Modernism. Vol. 1: The Women of 1928. Vol. 2: Postmodern Feminist Readings of Woolf, West, and Barnes*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Showalter, Elaine. 2003. *Teaching Literature*. Blackwell Publishing.
- Spangler Gerald, Amy, Kathleen McEvoy and Pamela Whitfield. 2004. "Transforming Student Literacies: Three Feminists (Re)Teach Reading, Writing, and Speaking". *Feminist Teacher* 15 (1): 48–65.

- Stanford Friedman, Susan. 1985. "Authority in the feminist classroom: a contradiction in terms?". In *Gendered Subjects. The Dynamics of Feminist Teaching*, eds. Margo Culley and Catherine Portuges, 203–208. Routledge.
- Williams, Raymond. 2006. „Analiza kulture“. U *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturnih studija*, prir. Dean Duda, 35–59. Zagreb: Disput.
- Zeisler, Andi. 2016. *We Were Feminists Once. From Riot Grrrl to CoverGirl®, the Buying and Selling of a Political Movement*. New York: Public Affairs.

Ana Kolarić

FACULTY OF PHILOLOGY, BELGRADE

Feminist Knowledge and Pedagogy: Women's and Feminist Periodicals in Teaching

The focus of the presentation is the introduction of feminist critique and feminist pedagogy in the classroom, through the research of women's and feminist periodicals in the teaching of literature. The syllabi of several subjects in undergraduate and postgraduate studies at the Faculty of Philology of the University of Belgrade are considered from several angles: the production of feminist knowledge and the re-examination of the so-called legitimate knowledge; feminist solidarity and the formation of women's (academic) groups: then and now; activist / feminist pedagogy in the classroom. One of the aims of the presentation is to highlight that the production and legitimisation of feminist knowledge in higher education is a necessary element for reflection and the realisation of any changes at lower educational levels.

Keywords: feminist critique, feminist pedagogy, women's and feminist periodicals in literature teaching, gender theories in teaching.

Feminističko znanje u visokoškolskom obrazovanju i naučnoj periodici

U ovom tekstu analiziram izazove institucionalizacije Studija roda na Univerzitetu u Beogradu, preko kojih se, između ostalog, proizvode i šire feministička znanja. Ukazujem ukratko i preko časopisa *Genero* na važno područje proizvodnje feminističkog znanja – naučne časopise iz feminističke teorije, jer su oni i izvor feminističkog znanja, ali i oruđe pomoću koga se ono širi: u izvođenju univerzitetske nastave, u naučno-istraživačkom radu, u procesu (tekstualnog) umrežavanja naučnica različitih generacija, i konačno u procesu stasavanja novih generacija feminističkih teoretičarki koje u ovakvim časopisima objavljuju svoje prve tekstove.

Ključne reči: studije roda, institucionalizacija, visokoškolsko obrazovanje, naučna periodika, feministički časopisi.

U kontekstu razvoja drugog talasa feminizma u Americi i zapadnoj Evropi i njegove kritike društva, feministkinje u čitavom nizu disciplina društvenih nauka i humanistike počinju da se bave pitanjima roda, rodni uloga i rodne nejednakosti, i da kreiraju prve kurseve ženskih studija kao specijalizovane oblasti akademskih istraživanja. Predavačice su bile i akademkinje i aktivistkinje, i postojala je jasna svest o izrastanju ženskih studija iz feminističkog pokreta i ulaženju aktivistkinja na univerzitet. Takođe, prvi kursevi ženskih studija nisu bili napravljeni po modelu klasične učionice niti su organizovana klasična predavanja. Ovi kursevi su bili nalik okupljanjima unutar pokreta, i na „predavanjima“ i „časovima“ ispitivana je i hijerarhija koja inače u akademskom svetu postoji između profesora/profesorki i studenata/studentkinja, struktura predavanja i prenošenja znanja nije bila poput onih koji su gotovo pravilo na univerzitetu (dakle, radilo se o nastavi koja najčešće nije uključivala *ex cathedra* predavanja, seminare, a nije bilo ni klasičnih ispita), naglašavao se značaj ženskih iskustava kao ključnih izvora feminističkih znanja, kao i podizanje svesti kao ključnog cilja zajedničkog rada.

Vrlo rano su počele rasprave u feminističkim pokretima da li uopšte ženske studije treba da budu deo univerzitetske nastave, da li feministička istraživanja treba da uđu u naučno-istraživačke organizacije, i koju cenu plaćaju studije iznikle iz jednog od najznačajnijih i najdugotrajnijih društvenih pokreta

ulaskom u stroge hijerarhijske strukture univerziteta i naučnih centara i instituta. Kao i na mnoga druga, možemo reći, uvek goruća pitanja u feminističkim pokretima, ne postoji saglasnost feministkinja povodom prodora ženskih studija u zvanične institucije koje proizvode znanja i ono što nazivamo naukama.

Samo letimičan pogled na rasprave koje su, na primer, vođene u Americi i Velikoj Britaniji posle skoro dve decenije od institucionalizacije prvih programa ženskih studija, a objavljene u časopisu *Women's Studies International Forum* 1984. godine (upor. Lowe and Lowe Benston 1984; McIntosh and Minnich 1984), pa ponovo obnovljene (što ne znači da ih nije bilo u međuvremenu)¹ na pragu novog milenijuma u jednom od najstarijih feminističkih časopisa *Signs* (upor. Dölling and Hark 2000; Stacey 2000; Thorne 2000), do nekih novih uvida koji sumiraju dosadašnje napore i utvrđuju neke mikro i makro obrasce institucionalizacije studija roda (Pereira 2018), govori da je najveći broj pitanja kada je reč o institucionalizaciji i statusu studija roda i feminističkih teoretičarki na univerzitetima i institutima postavljen na samom početku rasprave tokom drugog talasa. Mnoge dileme koje su postojale među feministkinjama povodom institucionalizacije se ne razrešavaju. Čak kada imamo takozvane priče o „uspehu“ studija roda u akademskoj i naučnoj zajednici, taj uspeh je često ili splet određenih društveno-političkih okolnosti koje su u određenim istorijskim trenucima učinile studije roda više vidljivim (bilo preko izbornih predmeta ili celovitih programa osnovnih, master i doktorskih studija), da bi sa promenom tih okolnosti, studije roda često bile prva meta mera štednje, optužbi za nenaučnost, neprofitabilnost i konačno, prva meta ukidanja programa/predmeta. Sve to treba da imamo u vidu zajedno sa činjenicom da najveći broj zaposlenih na univerzitetima koji predaju predmete iz oblasti studija roda čine žene (čak i kada smo od ženskih studija o ženama i za žene dobili/e studije roda koje obuhvataju ne samo feminističku teoriju, već i LGBT teoriju, kvir teoriju, trans* studije itd.). Ta činjenica pretežno ženskog nastavnog ili naučno-istraži-

¹ Trebalo bi naglasiti da su se univerziteti na zapadu u ovom periodu, od sredine 1980-ih do 2000. godine, pod uticajem ekonomsko-političkih odluka značajno promenili. Menja se način finansiranja državnih univerziteta, dolazi do smanjivanja ulaganja novca od strane država u obrazovanje, dovode se u pitanje afirmativne mere (koje su u istoriji visokoškolskog obrazovanja bile jedna od ključnih mera za povećanje broja visokoobrazovanih žena i drugih pripadnika/pripadnica marginalizovanih grupa), i zahteva profitabilnost i tržišna orijentisanost. Sve te uistinu negativne promene utiču na status univerziteta u celini, a naročito postaju ranjive (ili još više ranjive) oblasti takozvanog niskog epistemičkog statusa i neprofitabilne discipline, odnosno neke društvene nauke i celokupna humanistika. Zajedno sa njima, ženske studije ili studije roda dolaze u veliku opasnost i često se postavlja pitanje njihovog opstanka, a neretko se programi iz Studija roda i ukidaju.

vačkog kadra dodatno govori o ranjivosti pozicije nekoga ko se bavi studijama roda na univerzitetima danas.

Međutim, ne moramo samo da čitamo i analiziramo literaturu o institucionalizaciji studija roda u evropskim zemljama i Americi, iako je ona višestruko značajna za razumevanje, pa i predviđanje problema sa kojima su se suočili prvi naponi da se kreiraju najpre kursevi, pa zatim i programi iz studija roda kod nas i u regionu. Postoji solidan korpus tekstova, analiza, pa i ličnih ispovesti feministkinja koje su preuzele na sebe zadatak da uvedu feminizam na univerzitete u regionu i u Srbiji. Nedavne analize, da pomenem samo njih, procesa institucionalizacije programa studija roda pružaju dragocene uvide i iznutra, jer o tim procesima često pišu teoretičarke koje su direktno učestvovala i bile deo feminističkih napora institucionalizacije, poput Milice Antić Gaber koja prati razvoj kurseva i programa iz ženskih studija na Univerzitetu u Ljubljani od sredine 1980-ih do danas (Antić Gaber 2017), ili Daše Duhaček koja je pokrenula zajedno sa Sonjom Drljević prvi kurs ženskih studija 8. marta 1992. godine u Centru za ženske studije i bila deo svih inicijativa tog centra za institucionalizaciju studija roda na Univerzitetu u Beogradu (upor. Duhaček 2019). U zadnjih nekoliko godina, o bitnim pitanjima studija roda i feminističke teorije na univerzitetu, u naučnim istraživanjima, o ulozi feminističkih časopisa u jačanju programa iz studija roda pišu i autorke koje su pohađale institucionalizovane studije roda i danas su deo nastavnog ili istraživačkog kadra na Univerzitetu u Beogradu (Kolarić 2018; Lončarević 2018), ali i one koje su još uvek deo sistema obrazovanja kao doktorantkinje, a koje svoja istraživanja posvećuju statusu feminističke teorije, feminističkih naučnih časopisa i studija roda (Todorić Milićević 2019). Tome dodajem i kritički osvrt na javni i skriveni kurikulum studija roda u Srbiji u periodu 1978–2018 (Jarić 2019). Na ove izabrane novije analize, iako ih ima mnogo više, ukazujem iz nekoliko razloga. Prvi je da feminističke teoretičarke u regionu *kritički* promišljaju i istoriju institucionalizacije i status studija roda danas. Drugi je da je veliki broj problema na koji su naišle studije roda u procesu institucionalizacije, pa zatim opstanka u zapadnim zemljama donekle sličan problemima sa kojima se suočavaju studije roda u regionu. Najčešće se tu radi o, sa jedne strane, optužbama za nenaučnost i ideološki karakter celokupnog područja istraživanja koje, upravo zato što nije nauka već ideologija, ne bi trebalo da se izučava na univerzitetima koji su i sami u ranjivom položaju i u finansijskoj iznudici. Sa druge strane, nove snažne optužbe se poklapaju sa jačanjem populističkih i konzervativnih pokreta i partija koji pitanja roda i rodne ravnopravnosti koriste upravo kao oruđe protiv demokratije, osvojenih sloboda i prava, gde se rod koristi kao *simbolički lepak* koji

u sebi spaja različita društvena nezadovoljstva, a rodna ravnopravnost, jedan od ključnih zahteva feminističkih pokreta i studija roda, kao ono što vodi uništenju porodice, nacije i države (upor. Zaharijević i Lončarević [u štampi]). Treći razlog zašto ukazujem na novija promišljanja o studijama roda kod nas odnosi se na činjenicu da uprkos značajnom naporu da se mapiraju počeci, zatim da se sačuvaju svedočanstva, pa i da se *kritički analiziraju* učinci institucionalizacije (a smatram da je ovaj korak koji podrazumeva kritičku analizu od izuzetnog značaja), ipak su to često usamljeni napori pojedinki, a ne kolektivni poriv da zajedno, bez obzira na razlike i neslaganja, dođemo do nekih kritičkih analiza koje bi bile i sveobuhvatne i uključivale dijalog, sporenja, ali bi istovremeno bile rezultat udruženog rada i dalje veoma malog broja teoretičarki koje danas deluju u polju studija roda.

Sama institucionalizacija se u različitim kontekstima odvijala često paralelno na dva nivoa, koja neke feminističke teoretičarke vide kao komplementarne, dok druge vide opasnost u svemu što ne predstavlja *autonomno i nezavisno* područje istraživanja. Prvi nivo institucionalizacije, koji se često zove i *integracija*, odvija se najpre u vidu kritike postojećih disciplina, koja zatim treba da dovede do njihove transformacije ili bar dopune do tada nepostojećim i neretko neprihvaćenim istraživanjima: stvaranjem feminističkih odnosno specijalizovanih poddisciplina u postojećim naučnim ili akademskim područjima istraživanja. Na taj način nastaju feministička sociologija, feministička filozofija, feministička politička teorija, feminističke medijske studije, da pomenem samo nekolicinu, koje imaju potencijal da transformišu, iako češće dopunjuju šire oblasti, ostajući i dalje njihov deo. Drugi nivo institucionalizacije za koji se često govori i da je *autonoman* podrazumevao je razvoj ženskih studija/studija roda kao *specijalizovanih* područja akademskog istraživanja koje se razlikuje od tradicionalno koncipiranih naučnih disciplina.

Jasmina Lukić u svojoj analizi ženskih/rodnih studija i problema disciplinizacije na primeru Centra za ženske studije,² govori da se Centar po-

² Centar za ženske studije iz Beograda je nevladina organizacija koja se pre svega bavi feminističkim obrazovanjem. Osnovan je 1992. godine, i bio je deo svih napora da se ženske studije ili studije roda institucionalizuju na Univerzitetu u Beogradu. Centar se i danas bavi neformalnim feminističkim obrazovanjem, koje je uprkos institucionalizaciji i dalje neophodno kako zbog mogućnosti bliske veze sa drugim feminističkim organizacijama koje čine ženski pokret, tako i zbog slobode i autonomije u kreiranju kurikuluma (koja je prilično ograničena u zvaničnim strukturama obrazovanja), ali i zbog dostupnosti obrazovanja, jer je jedna od važnih odlika feminističke politike Centra za ženske studije ta da obrazovanje mora biti besplatno. U tom smislu, doprinos Centra za ženske studije je i dalje dragocen za proizvodnju i širenje feminističkog znanja, ali i za umrežavanje feminističkih teoretičarki, akademkinja i aktivistkinja.

put mnogih aktivističkih inicijativa u Evropi i Americi, odlučio za strategiju kreiranja zasebne discipline ženskih studija, koju ona naziva „interdisciplinarnom disciplinom“ (Lukić 2018, 148).³ Ta strategija je imala za cilj ulazak programa Studija roda na Univerzitet u Beogradu. I zaista, od samih početaka stvaranja programa, ženske studije onako kako ih je zamišljao i stvarao Centar za ženske studije sa ciljem da budu poseban program na Univerzitetu u Beogradu, jesu predstavljale interdisciplinarno područje istraživanja. Prvi pokušaji kreiranja ženskih studija ili studija roda težili su ne samo kritičkom ispitivanju tradicionalnih disciplina i njihovih oštrih granice, već sve više ove studije počinju da proučavaju proizvodnju znanja (zvanično znanje, ono što se zove *naukom*).

Dakle, krajem 1960-ih, tokom drugog talasa feminizma nastaju prve ženske studije čije ime nam zapravo govori da su žene vredne istraživanja po sebi. Sve se to događa na univerzitetima koji su i danas sumnjičavi u pogledu epistemičkog i akademskog statusa ovog područja istraživanja, negde vrlo eksplicitno (na primer, Mađarska je bukvalno proterala programe Studija roda iz univerzitetske nastave 2018. godine), a uglavnom implicitno tako što su ova istraživanja na margini, u smislu mesta koje imaju u kurikulumu, finansija, i slično. Sa druge strane, od prvih primera institucionalizacije do danas, postoji složeni odnos između feminističkog pokreta i feminističkog angažmana na univerzitetima. Feministički pokreti su dali snažan i presudan podsticaj da teme kao što su rod, rodne hijerarhije, življeno iskustvo,

³ U istom tekstu, u kojem Jasmina Lukić naziva ženske studije/studije roda *interdisciplinarnom disciplinom*, navodi se i definicija *discipline*, koju autorka preuzima od Stivena Tarnera (Stephen Turner): „Discipline su vrsta *kolektiviteta* koji uključuje veliki deo ljudi koji imaju diplome s istim prepoznatljivim specijalizirajućim imenom, koje su delom organizovane u celine koje onda nude *pozicije za sticanje diploma* i određenu *moć* osobama koje te diplome poseduju; osobe koje poseduju diplome te posebne specijalizovane vrste zapošljavaju se na pozicijama koje im na osnovi *te diplome daju određenu moć*, tako da tu zapravo postoji razmena studenata između različitih institucija koje daju diplome u području koje je prepoznato kao ista specijalizacija“ (Lukić 2018, 147; naglasila K. L.).

Ovu definiciju *discipline* u kontekstu razumevanja ženskih studija/studija roda kao *interdisciplinarne discipline* smatram veoma zanimljivom jer naglašava dimenziju *kolektiviteta*, ukazuje na *diplome* i zvanja koje takav kolektivitet obezbeđuje, pa zatim i *moć*. U ovom tekstu nemam prostor za dalju analizu stava da li su ženske studije/studije roda uistinu interdisciplinarne *discipline* iako jesu tako zamišljene i ta *ideja* interdisciplinarne disciplinarnosti je uvek bila u osnovi svakog predmeta pa i programa koji nosi naziv *ženske studije* ili *studije roda*. Pošto sam već ukazala na krhku i ranjivu poziciju studija roda kao (interdisciplinarne) *discipline*, reči iz Tarnerove definicije, koje se odnose na *diplome* (pa prema tome, zvanja) i *moć* koje te diplome (i zvanja) daju, zahtevaju novo promišljanje u svetlu gašenja predmeta i programa iz studija roda širom Evrope i u Americi.

diskriminacija, kritika dominantne proizvodnje znanja, kritika zapadne epistemologije i metodologije, pa i same akademske i institucionalne proizvodnje znanja uopšte uđu na univerzitet. Međutim, mnoge feministkinje smatraju da su ženske studije, upravo ulaskom u zvanične programe, u institucije, izgubile svoju političku i aktivističku oštricu, pa se i dan danas mogu čuti ocene da se studije roda samo bave teorijom, dok je aktivizam i politički angažman vezan za organizacije koje nisu deo akademske zajednice i zvaničnih institucija. O tom političkom stavu je dosta pisano, i gotovo da nema feministkinje koja je promišljala pitanja institucionalizacije studije roda, a da se nije suočila i u krajnjoj liniji postavila prema ovom problemu. Iako nema jednog odgovora, u određenim političkim, pa i akademskim okolnostima, ne mali broj feminističkih teoretičarki se odlučio da ne ulazi na univerzitet preko specijalizovanih programa ženskih studija ili studija roda; takođe, veliki broj se odlučio na taj rizik, i u tom riziku živi i dalje. Neke su se u tom procesu razočarale, neke odustale, neke zaista završile na distanci od feminističkog pokreta i njegovih zahteva, ali ne tako mali broj i dalje pokušava da živi „nemogućnost“ ženskih studija na univerzitetima i u svom radu, svesne činjenice da uprkos optužbama za nenaučnost, za ideologiju, za neku nevažnu, neutemeljenu „žensku nauku“, ne treba lako odustati od borbe za feminističke glasove na univerzitetima, iako se struktura tih institucija, kao hijerarhijskih, isključujućih i u krajnjoj liniji patrijarhalnih i sekističkih, nije bitno promenila od kada su studije roda prvi put institucionalizovane. U feminističkom radu je teško, pa možda i nepotrebno definisati uspeh (i šta uopšte znači uspeh kada je reč o studijama roda?), ali je važno nastaviti borbu prethodnica i činiti vidljivim i žensko autorstvo, i ženski rad u nauci, i neprestano ukazivati na značaj studija roda kao jednog od elementa u borbi za pravedno društvo jednakosti i ravnopravnosti.

Kakvo je stanje oblasti istraživanja ili interdisciplinarnе discipline Studija roda danas na Univerzitetu u Beogradu? Na najvećem broju fakulteta Univerziteta u Beogradu,⁴ pre svega na Filozofskom fakultetu, Filološkom fakultetu i Pravnom fakultetu, da pomenem nekolicinu, studije roda se

⁴ U ovom izlaganju se fokusiram na institucionalizaciju feminističkih istraživanja i znanja na Univerzitetu u Beogradu, i u okviru tog univerziteta, na jednom od njegovih fakulteta, Fakultetu političkih nauka. To ne znači da je manje značajan proces institucionalizacije na Univerzitetu u Novom Sadu, gde je svojevremeno u okviru Asocijacije centara za interdisciplinarnе i multidisciplinarnе studije i istraživanja delao Centar za rodne studije koji je imao master i doktorski program iz Rodnih studija. Smatram da taj proces institucionalizacije kao i sudbina programa Centra za rodne studije zahteva posebnu analizu uprkos nekim sličnostima sa procesom institucionalizacije na Univerzitetu u Beogradu, a potom bi trebalo uraditi i komparativnu analizu uslova nastanka programa u Novom Sadu i u Beogradu kao i njihovog razvoja,

pojavljuju kroz pojedinačne *izborne predmete* u okviru matičnih disciplina na osnovnim, master i doktorskim studijama. Status izbornih predmeta iz oblasti studija roda ili, šire posmatrano, predmeta koji uključuju feminističke intervencije u određene naučne discipline, jeste onaj koji možemo za sada da nazovemo pravilom kada je reč o osnovnim, master ili doktorskim akademskim studijama na Univerzitetu u Beogradu. Sa jedne strane, važno je da takvi izborni predmeti postoje i da oni/e studenti i studentkinje koji/e žele da se upoznaju sa feminističkom teorijom, imaju bar ovakvu mogućnost. Na najvećem broju fakulteta u okviru Univerziteta u Beogradu, imamo, prema tome, na delu prvi nivo institucionalizacije studija roda i feminističke teorije, preko takozvane i već pomenute *integracije*, koja najčešće podrazumeva unutrašnju kritiku postojećih disciplina u cilju bar dopune tih disciplina do tada nepostojećim i neretko neprihvaćenim istraživanjima.

Na Fakultetu političkih nauka, na kome su se i ostvarili dugotrajni naponi Centra za ženske studije, Studije roda su institucionalizovane kao obavezan predmet na četvrtoj godini osnovnih akademskih studija Novinarstva, i kao izborni predmet na drugoj godini osnovnih akademskih studija Politikologije i na četvrtoj godini osnovnih akademskih studija Socijalne politike i socijalnog rada. Kao autonoman program master akademskih studija, Studije roda su akreditovane 2015. godine (postojale su u periodu pre Bolonjskog sistema magistarske studije Roda i politike, a zatim se do 2015. godine master program odvijao kao modul u okviru Teorije kulture i studija roda, iako na samoj diplomu nije pisalo da se radi o diplomu iz Studija roda). Na doktorskim studijama postoji jedan izborni predmet pod nazivom Teorije i politike roda koji se kao takav izvodi na dva doktorska programa, Kulture i medija i Socijalne politike i socijalnog rada. Drugim rečima, bez obzira na „matičnost“ Fakulteta političkih nauka za naučnu oblast Studije roda, jedina *diploma* koja se može steći je diploma Master akademskih studija politikologije – Studije roda.

Iako je autonomni master program ono što bi se možda moglo posmatrati kao ostvarenje dugogodišnjih napora feminističkih aktivistkinja okupljenih u Centru za ženske studije, čini mi se da je za ovu priliku zanimljiv jedan „incident“ na nivou osnovnih studija. Naime, predmet Studije roda je, kao što je već ukazano, obavezan predmet na četvrtoj godini osnovnih akademskih studija novinarstva. Ovo jeste incident, jer se ne radi o feminističkim studijama medija ili komunikologije (što bi predstavljalo već dobro poznatu strategiju institucionalizacije, *integraciju*, koju vidimo na svim fakultetima

imajući u vidu i brojne razlike. Te analize, nažalost, prevazilaze cilj ovog teksta kao i prostor koji mi je na raspolaganju, ali ću im se svakako posvetiti u budućnosti.

Univerziteta u Beogradu koji u svojim programima imaju izborne predmete iz feminističke teorije i studija roda), već o interdisciplinarnom predmetu iz Studija roda, koji obuhvata pitanja iz istorije feminizma na zapadu i u regionu, pitanje ženskih prava i ženskih ljudskih prava, teorijsko razmatranje različitih feminističkih orijentacija, načina na koji se danas konceptualizuje politička zajednica, pa i feministička zajednica, transnacionalni feministički pokreti i saradnja sa drugim društvenim pokretima, pitanje reprezentacije (političke, medijske), rodno zasnovnog nasilja...

Problem sa Studijama roda kao obaveznim predmetom na osnovnim studijama koje nisu studije roda (pošto takvih nema u regionu) jeste da se predmet, kao i nastavni kadar angažovan na predmetu, suočavaju sa problemima o kojima je već bilo reči: od uverenja da su ovakve studije, pa i predmet, nepotrebni, jer žene, manjine i ranjive grupe uživaju sva zakonska prava, da studentkinje i studenti osnovnih studija novinarstva imaju pametnija posla nego da slušaju propagandu, nenaučan, ideološki i ostrašćen predmet, da se ne vidi korist u proučavanju studija roda za buduće novinare i novinarkе, i da, konačno, ne bi trebalo da budu opterećeni ovakvim, pa još i „zahtevnim“ predmetom na samom kraju studija.⁵ Naravno, iskustvo predavanja obaveznog predmeta van malog i zainteresovanog kruga studentkinja i studenata koji se okupljaju na izbornim predmetima i na master studijama je prilično traumatično. Ali, ono takođe pokazuje da uprkos velikim problemima i otporima, i zbog okruženja u kojem jača antirodni diskurs, predmet iz Studija roda podstiče na kritičko razmišljanje i uzdrnava neke nekritički prihvaćene „istine“ o rodu, ženama, manjinama, diskriminaciji u sistemu obrazovanja, u nauci, na tržištu rada, i daje budućim novinarima i

⁵ Sve ove „ocene“ i „mišljenja“ o predmetu su prikupljene na početku semestra od strane samih studentkinja i studenata, zatim u anonimnim studentskim evaluacijama, ali i od nekih nastavnika na Odeljenju za novinarstvo i komunikologiju. Dok taj jedan deo nastavnog kadra i dalje zastupa isto „mišljenje“ o predmetu, važno je napomenuti da je ne tako mali broj studenata i studentkinja četvrte godine novinarstva imao potrebu po završenom ispitu da kaže predmetnoj profesorki i saradnici u nastavi kako su ipak „puno naučili i to ne samo o feminizmu“, da iako su „u početku mislili da se radi o potpuno nepotrebnom predmetu, ipak razumeju zašto je važan za studente i studentkinje novinarstva“, kako su postali „osetljivi za pitanja manjina i ženskih prava“, i kako su „zapanjeni da se i dan danas ponavlja ju iste predrasude kada je reč o intelektualnim sposobnostima žena kao i u 18. veku“. Iako su ovi stavovi ohrabrujući, do njih se dolazi tek posle mukotrpnog rada predmetne profesorkе i saradnice u nastavi, neprestanog nailaženja na otpor i podsmeh, i na predrasude koje i dan danas prate sve što ima veze sa feminizmom. Iz ugla nekoga ko predaje ovaj predmet, čini mi se da će svaka školska godina imati identičnu strukturu koja podrazumeva veliki otpor studenata i studentkinja i na kraju u ne tako malom broju slučajeva, uviđanje zašto je važno da budući novinari i novinarkе imaju znanja iz Studija roda.

novinarkama pojmove, ali i teorije i alatke koje se mogu iskoristiti za analizu društvenih nepravdi. Obavezni predmet iz interdisciplinarne discipline Studija roda jeste incident ne samo na Univerzitetu u Beogradu, već ga možemo posmatrati kao incident i u regionu. Bez obzira što se obaveznost predmeta često pravda i zaposlenim kadrom (zapravo, jednom osobom koja je zaposlena za užu naučnu oblast „studije roda“ za koju je Fakultet političkih nauka „matičan“), stavovi kolega i kolegistica na samom Fakultetu političkih nauka, naročito trenutno kada se priprema nova akreditacija programa na svim nivoima studija, ne ohrabruju. Možda će nekoliko školskih godina, koliko je predmet Studije roda za sada obavezan na osnovnim akademskim studijama, zaista ostati *incident* koji ćemo moći da analiziramo u kontekstu pokušaja institucionalizacije preko strategije *specijalizacije* i njenih učinaka kada je reč o prilično osetljivom pitanju osnovnih akademskih studija.⁶

Da bi studije roda imale odgovorajuće uporište u akademskoj zajednici, neophodni su i naučni časopisi, jer oni „legitimišu i šire feminističko znanje“ (Kolarić 2018, 25). Akademski, odnosno naučni časopis specijalizovan za feminističku teoriju (i jedini koji ima izraz „feministička teorija“ u svom podnaslovu od svih časopisa koji su otvoreni ili čak posvećeni pitanjima roda kod nas),⁷ *Genero*, posmatram i kao izvor feminističkog znanja, ali i oruđe pomoću koga se ono širi. *Genero* je časopis-naslednik časopisa *Ženske studije*, koji je bio izdanje Centra za ženske studije iz Beograda u periodu od 1995. godine pa sve do 2002. godine. Dok je prvi časopis Centra bio posvećen *uvodenju* feminističke teorije kod nas, pa je zato u najvećem broju objavljavao prevode najznačajnijih tekstova iz feminističke teorije, časopis *Genero* počinje da izlazi od 2002. godine kada već postoje neki izborni predmeti

⁶ Zato i ne čudi da kada govorimo o strategiji institucionalizacije preko uvođenja specijalizovanih i autonomnih programa i predmeta iz *interdisciplinarne* oblasti Studija roda, najčešće govorimo o specijalizovanim programima master i doktorskih akademskih studija. Osnovne studije najčešće ostaju zatvorene za sve osim za izborne predmete. U tom smislu je primer Fakulteta političkih nauka i načina na koji su Studije roda institucionalizovane na osnovnim akademskim studijama presedan na univerzitetima i u Srbiji i u regionu.

⁷ Na primer, časopis *Temida* za podnaslov koji nam objašnjava opseg istraživanja ima „časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu“ ili časopis *Književstvo*, koji kao podnaslov ima „časopis za studije književnosti, roda i kulture“. Oba časopisa su izuzetan doprinos razvoju studija roda i oba se opredeljuju za termin „rod“ kao odrednicu u podnaslovu, dok časopis *Genero* i dalje sledi tradiciju prvog časopisa iz feminističke teorije kod nas, časopisa *Ženske studije*, i kao odrednicu u podnaslovu ima „časopis za feminističku teoriju i studije kulture“. O časopisu *Genero* je dosta pisano, ali je i dalje važan predmet analize feminističkih teoretičarki, a naročito onih koje se bave pitanjima feminističkog izdavaštva, feminističkog akademskog/naučnog izdavaštva i pitanjima feminističke periodike (upor. Lončarević 2013; Lončarević 2014; Lončarević 2018; Lukić 2018; Vučenović i Simić 2018).

na univerzitetima kod nas koji su posvećeni studijama roda i feminističkoj teoriji. Časopis *Genero* je osnovan sa ciljem da bude pre svega naučni i akademski časopis i kao deo napora Centra za ženske studije iz Beograda da se studije roda i institucionalizuju u visokoškolskom obrazovanju, te da se izgradi platforma za proizvodnju naučnog i akademskog znanja iz studija roda i feminističke teorije.

Naučni časopisi su jedan od ključnih elemenata u izvođenju univerzitetske nastave i u naučno-istraživačkom radu. Imajući u vidu da se u visokoškolskim ustanovama obrazuju i oni/e koji/e se specifično bave feminističkom teorijom i studijama roda, ili koji/e u svom radu koriste uvide iz studija roda, ključno je ne samo da postojeći *mainstream* časopisi budu otvoreni za pitanja roda i feminističke teorije, već i da postoje *specijalizovani* naučni časopisi iz feminističke teorije (upor. Lončarević 2013; Lončarević 2014; Lončarević 2018; Vučenović i Simić 2018). Oni su ključni i za proces (tekstualnog) umrežavanja naučnica različitih generacija (ne nužno i ne samo onih koje se bave feminističkom teorijom) i konačno u procesu stasavanja novih generacija feminističkih teoretičarki koje u ovakvim časopisima objavljuju svoje prve tekstove. Od 2012. godine, glavni izdavač časopisa je Centar za studije roda i politike Fakulteta političkih nauka, dok je nevladina organizacija postala suizdavač. Časopis *Genero* objavljuje originalne naučne radove iz oblasti feminističke teorije i studija kulture i preglede najnovijih izdanja iz tih oblasti.

Časopis *Genero* se od 2013. godine nalazi na listi naučnih časopisa i indeksiran je u međunarodnim časopisnim bazama. Poput ostalih časopisa koji objavljuju tekstove iz feminističke teorije, u časopisu je dominantno žensko autorstvo; slično je i sa recenzentkinjama. *Genero* je poput drugih feminističkih časopisa platforma za povezivanje sa različitim feminističkim akademskim zajednicama. Časopis je, međutim, otvoren i za aktivistkinje koje nemaju afilijaciju u naučno-istraživačkim institucijama, ali i za studentkinje i studente. U tom smislu, kada govorim o međugeneracijskom povezivanju, časopis najčešće preko rubrike *Prikazi*, omogućava studentkinjama i studenatima da objave svoje prve radove, iako se često događa da se i skraćene verzije najuspešnijih master teza studentkinja i studenata Studija roda nađu među originalnim naučnim radovima.

Prikazi su, međutim, za ovu priliku važni zbog praćenja objavljenih knjiga i naučnih monografija iz oblasti studija roda, jer je nužno da prepoznamo feministički rad kao naučni i da o njemu pišemo. Pošto su *prikazi* radovi koji su kategorizovani kao „stručni“ i ne zahtevaju recenziranje, proces objavljivanja je znatno jednostavniji u odnosu na naučne radove, ali to ne

umanjuje značaj ove rubrike za međugeneracijsko i svako drugo umrežavanje feministkinja i veze sa feminističkim pokretom. U periodu od broja 12/2008 do 23/2019 (12 brojeva) objavljeno je ukupno 45 prikaza.⁸ Od tog broja, 23 prikaza su tekstovi koje su potpisale studentkinje master i doktorskih studija Fakulteta političkih nauka, Filološkog fakulteta, Univerziteta u Novom Sadu, ali i studentkinje Centra za ženske studije iz Beograda. Dakle, 51,11% objavljenih prikaza u periodu od 2008. do 2019. godine su radovi studentkinja, budućih istraživačica u oblasti studija roda.

Studije roda kao interdisciplinarna disciplina, kao oblast naučnog i akademskog rada koja je iznikla iz feminističkog pokreta ima, uprkos svim pomenutim dostignućima, neizvesnu budućnost u akademskoj zajednici. Bez obzira na velike napore koji su uloženi iz feminističkih pokreta širom sveta i koji su kao rezultat imali neki vid institucionalizacije predmeta ili programa iz Studija roda, sama oblast istraživanja se sa najvećim izazovima i problemima suočava upravo posle institucionalizacije. Ukidanje predmeta i programa koje možemo da pratimo širom sveta pa i kod nas upozorava nas da ulazak u akademski prostor za feminističku teoriju ne znači početak mirnijeg i bezbednijeg perioda. Naprotiv, danas svuda pa i na univerzitetima postoji veliki otpor prema feminizmu, i on se naročito u doba jačanja konzervativnih pokreta i partija ispoljava preko ukidanja postignutih sloboda i prava kada je reč o rodnoj ravnopravnosti, a specifično se taj otpor može pratiti prema feminističkom znanju koje se i ne smatra znanjem. Da li imamo onu vrstu *kolektiviteta* i *moći* koju podrazumeva sama (interdisciplinarna) *disciplina*? Na to pitanje je teško odgovoriti, ali ono zaista postaje ključno u sadašnjem vremenu kada se gotovo preko noći ukida višedecenijski feministički rad u akademskim zajednicama.

Literatura

- Antić Gaber, Milica. 2017. "Mapping Women's Studies and Gender Studies i the Academic Field in Slovenia". *C.E.P.S Journal* 7 (2): 9–27.
- Dölling, Irene and Sabine Hark. 2000. "She Who Speaks Shadow Speaks Truth: Transdisciplinarity in Women's and Gender Studies". *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 25 (4): 1195–1198. DOI: 10.1086/495544

⁸ Odlučila sam se za pregled onih brojeva koji su za sada dostupni javnosti preko internet stranice časopisa. Uskoro će biti postavljena celokupna digitalna arhiva časopisa, od prvog broja iz 2002. godine pa sve do najnovijih izdanja.

- Duhaček, Daša. 2019. „Izazovi u praksama institucionalizacije i izvođenja ženskih studija“. U *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju*, uredile Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, 223–234. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Jarić, Isidora. 2019. „Javni i skriveni kurikulumi rodnih studija u Srbiji (1978–2018) i njihovo integrisanje u sistem visokog obrazovanja“. U *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju*, uredile Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, 235–250. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Kolarić, Ana. 2018. „Uređivačke politike u feminističkim akademskim časopisima“. U *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, uredile Biljana Dojčinović i Ana Kolarić, 24–40. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu. DOI: 10.18485/femjis.2018.ch2
- Lončarević, Katarina. 2013. „Šta se događa kada se sretnu feminizam i izdavaštvo? – Centar za ženske studije i njegova izdavačka delatnost“. U *Feminističke kritičke intervencije: pogled na naslijeđe, dekoloniziranje, prelaženje*, uredile Biljana Kašić, Jelena Petrović, Sandra Prlenda i Svetlana Slapšak, 142–149. Zagreb: Centar za ženske studije.
- . 2014. “Feminist Theory: Inter- and Multidisciplinary Approaches (*Genero*, Serbia)”. *Eurozine*, November 14. <http://www.eurozine.com/feminist-theory-inter-and-multidisciplinary-approaches/>
- . 2018. „Stvaranje prostora za feminističku teoriju u naučnoj periodici u Srbiji: časopisi *Ženske studije* i *Genero*“. U *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, uredile Biljana Dojčinović i Ana Kolarić, 185–205. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu. DOI: 10.18485/femjis.2018.ch9
- Lowe, Marian and Margaret Lowe Benston. 1984. “The Uneasy Alliance of Feminism and Academia”. *Women’s Studies International Forum* 7 (3): 177–183. DOI: 10.1016/0277-5395(84)90008-6
- Lukić, Jasmina. 2018. „Ženske/rodne studije i problemi disciplinacije: uloga časopisa“. U *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, uredile Biljana Dojčinović i Ana Kolarić, 143–163. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu. DOI: 10.18485/femjis.2018.ch7
- McIntosh, Peggy and Elizabeth Kamarck Minnich. 1984. “Varieties of Women’s Studies”. *Women’s Studies International Forum* 7 (3): 139–148. DOI: 10.1016/0277-5395(84)90003-7
- Pereira, Maria do Mar. 2018. “The Institutionalisation of Gender Studies and the New Academic Governance: Longstanding Patterns and Emerging Paradoxes”. In *Gender Studies and the New Academic Governance: Global Challenges and Local Impacts*, edited by Heike Kahlert, 179–199. Wiesbaden: Springer VS. DOI: 10.1007/978-3-658-19853-4_9
- Stacey, Judith. 2000. “Is Academic Feminism an Oxymoron?”. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 25 (4): 1189–1194. DOI: 10.1086/495543

- Thorne, Barrie. 2000. "A Telling Time for Women's Studies". *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 25 (4): 1183–1187. DOI: 10.1086/495542
- Todorić Milićević, Teodora. 2019. „Od ulice do učionice: feministički aktivizam i teorija u Srbiji u 1990-im i 2000-im“. *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture* 23: 197–216. DOI: 10.18485/genero.2019.23.1.9
- Vučenović, Nataša i Zorana Simić. 2018. „Temati i prikazi u časopisu *Genero* (2002–2016)“. U *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, uredile Biljana Dojčinović i Ana Kolarić, 206–227. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu. DOI: 10.18485/femjis.2018.ch10
- Захаријевић, Адриана и Катарина Лончаревић. [у штампи]. „Род и идеологија: о побуни против једнакости“. У *Родна равнојравнось: од једнаких љрава до једнаких мојћностии*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Katarina Lončarević

FACULTY OF POLITICAL SCIENCES, UNIVERSITY OF BELGRADE

Feminist Knowledge in Higher Education and Academic Periodicals

In this text I analyse challenges of institutionalisation of Gender Studies at Belgrade University, important, above other things, for the production and spreading of feminist knowledge. Turning attention to the journal *Genero*, I point shortly to important sphere of production of feminist knowledge – academic journals dedicated to feminist theory, because these are the source of feminist knowledge but also important tool for its spreading: through University lectures, through researches, as well as through the process of (textual) networking of women scientists of different generations and finally through the process of the coming of age of new generations of feminist theorists who publish their first texts in such journals.

Keywords: Gender Studies, institutionalization, university education, academic periodicals, feminist journals.

BITI NAUČNICA: INTERPRETACIJE

Bolje nacista nego žena: neki vidovi namernog zaboravljanja Anice Savić Rebac¹

Sedamdesetih godina prošlog veka izdavačka kuća Srpska književna zajednica u Beogradu objavila je *Teoriju o lepom u antici* Ernesta Grasija, stručnjaka za antiku, naciste i osnivača instituta za humanistiku u Berlinu 1942, pod Hitlerovim patronatom. SKZ je platila autorski honorar, prevođenje i izdavanje prosečnog dela, umesto da preštampa *Antičku estetiku i nauku o književnosti* Anice Savić Rebac, originalno delo izuzetne epistemološke vrednosti, sa novim saznanjima i međunarodno neuporedivo značajnije od Grasijevog. Pri tome, autorska prava pripadala su Univerzitetnoj biblioteci, dakle narodu. Od ove ilustrativne tačke razvijam recepcijsku sudbinu položaja velike naučnice u malom patrijarhalnom prostoru.

Ključne reči: Anica Savić Rebac (1892–1953), Ernesto Grassi (1902–1991), antička estetika, naučnice, strategije marginalizacije /politike potiskivanja.

Naslov je brutalan, ali, nažalost, odražava stvarni događaj koji nikada nije izazvao preko potrebnu reakciju. Godine 1974, Srpska književna zajednica je u ediciji Književna misao izdala *Teoriju o lepom u antici* Ernesta Grasija (Grassi), u prevodu Ivana Klajna. Vrhunski izdavački proizvod, rekli bismo. Knjiga je izašla dvadeset godina posle *Antičke estetike i nauke o književnosti* Anice Savić Rebac (1955), koju je posle smrti autorke uredila Ljiljana Stanojević (docnije Crepajac). Motiv za izdavanje novije knjige bio bi, pretpostavljamo, iznošenje novih uvida, novih teorijskih postavki, novog metodološkog pristupa. Pretpostavka je pogrešna.

Anica Savić Rebac je svoje najrevolucionarnije delo ostavila u nedovršenom obliku – ali jedino ako to gledamo u okviru njenih iskazanih namera da obradi teorijsku estetičku misao Evrope zaključno sa renesansom, a istoriju filozofije ljubavi sve do modernog doba. Reč je o *Antičkoj estetici i nauci o književnosti*. Trideset godina docnije, Darinka Zličić sa Univerziteta u Novom Sadu, u saradnji sa prof. Ljiljanom Crepajac i sa mnom, pripremila je

¹ Neki delovi ovog teksta prethodno su objavljeni u Predgovoru knjige *Kupusara: Ogljed iz istorijske antropologije hrane i seksualnosti* (Slapšak 2016).

novo izdanje ove knjige, sa manjim popravkama prvog izdanja. Prof. Ljiljana Crepajac i ja dodale smo uvodnu reč i uvodnu studiju, a Književna zajednica Novog Sada bila je izdavač (1986).

Nemam nameru da ponavljam ono što sam o toj izuzetnoj knjizi imala da kažem pre trideset godina. Tada je moj način razmišljanja i pisanja bio obeležen savremenim teorijama i težnjom da se i pomoću njih izrazi suprotstavljanje ograničenjima društva u kojem sam živela: ne mnogo različito od težnje Anice Savić Rebac (i mnogih drugih) da odoleva ograničenjima svog vremena. Meni je mnogo pomagao teorijski okvir u kojem je život autora koje sam izučavala – a povremeno i uživo branila od pritisaka državnog aparata – bio odvojen od autorskih/autorovih tekstova. Između autora i njegove (ponekad krivične) odgovornosti i teksta umešao se čitalac, konkretan ili generički, čitanje se pokazivalo kao beskrajno veliko područje interpretacija, autorstvo samo bilo je pod pitanjem... Naravno da je ovakva odbrana u slučajevima verbalnog delikta bila manje ili više uspešan trik: no za one malo kraćeg pamćenja ili sa malo više idealistički usađene vizije prošlosti, ostaje ključno pitanje – zašto je ondašnjoj državi uopšte bilo potrebno da kontroliše šta pišu pesnici? Upravo tu su se stvari promenile, tako da je neko ko je učestvovao u prilikama i neprilikama oko slobode izražavanja i njenog društvenog smisla osamdesetih godina 20. veka, docnije morao da ozbiljno promisli svoje angažmane. Kada pesnici počnu da pišu stihove sa kojima nepesnici umiru na frontovima, stvari se sa čitaocem, tekstom i autorstvom temeljno menjaju. Nijedan zajednički razdelitelj umetničke reči i dela i stvarnosti više nije nepobitan. Odgovornost, međutim, jeste.

U slučaju Anice Savić Rebac, osetljivost za odgovornost autora nika da nije bila sporna. Bila je socijalistkinja, feministkinja i antifašistkinja, nije prihvatila ni patrijarhat, ni monarhiju, ni docnije kvislinge odnosno četnike u Srbiji. Rebeke Vest, koja je tri godine vredno učila za svoju posetu kraljevini Jugoslaviji, koju je htela da vidi i opiše pre nego što je osvoje nacisti (to pred uvodom daje kao cilj svog putovanja), išla je u Skoplje samo zato da tamo upozna Anicu Savić Rebac. Priča je poznata, sa sve genijalnim vodičem Rebeke Vest Stanislavom Vinaverom. Izabrali Stanislava Vinavera za vodiča samo je krunski dokaz da je Rebeke Vest položila sve ispite... U razgovorima dve žene, koje će se još deceniju dopisivati, čita se možda najbolje Anica Savić Rebac, čiji šarm, lakoća, duhovitost, kosmopolitizam, filozofska oštrina, naučni rad, pesnički zanos i politička opredeljenja ne mogu da se razdvoje – naročito ne na biografiju i na nauku+stvaralaštvo. Imam naime utisak da je sudbina Anice Savić Rebac, a posebno njeno samoubistvo skrenulo pažnju i doprinelo da se izgubi mnogo vremena i prilika za dostojno prikazivanje

izuzetnog doprinosa ove žene. Prvo, nije se napravio nijedan prevod njenih dela – ono što je Anica Savić Rebac sama znala i htela da radi: prevela je svoju doktorsku tezu da bi o njoj debatovala sa drugim stručnjacima, prevela je Njegoševu *Luču mikrokozma* na nemački i engleski sa istim ciljem. Prevodila je celog svog života, između ostalog, jugoslovenske partizanske pesme, da zapadni svet upozna sa živom usmenom tradicijom i novim okolnostima koje su je podstakle. Njena knjiga o predplatonskoj erotologiji, jedinstvena kombinacija filozofije, filologije i antropologije, nije odmakla dalje od očiju ljudi sa kojima je htela raspravljati. U mlađim generacijama istraživača antike pojavio se termin erotologija i u značenju filozofije ljubavi, ali bez navođenja njenog imena. A ona je termin izvadila iz profesorskog „separea“ u kojem je označavao naprosto antičku pornografiju i dala mu filozofsko dostojanstvo.

Kada je u pitanju *Antička estetika i nauka o književnosti*, stvari su još grublje nepravične i neopravdano potisnute: ova knjiga je smeli upad u negirano i zapostavljeno područje, protivteza uticajnog Benedeta Kročea. Anica Savić Rebac naime traži izgrađenu estetičku teoriju ne samo među filozofima – posebno naravno kod Platona, nego i kod autora pred kojim zastaju sve ugrađene, potisnute ili naprosto spolja preteće cenzure u mnogim istorijskim trenucima – kod Aristofana. Mihail Bahtin se, recimo, iz razumljivih razloga, nije usudio ni da ga pomene, premda je izučavao smeh i o njemu teoretisao. Aristofan ima imanentnu estetsku teoriju, direktnu književnu kritiku, i uz to je pesnik – možda najveći lirski grčki pesnik, kako je to mislio Milan Budimir. Trebalo je samo imati smelosti da se čita. Čitanje Anice Savić Rebac povezuje apstraktnu umetnost (Pita Mondrijana) i Platonove ideje, a u čitanju Aristofana ukazuje na ono što je u osnovi svega što je pisao – atinsku demokratiju. Politička, odnosno demokratska relevantnost estetike kosi se sa svim navikama estetiziranja sve do danas, ali i sa onim nesrećnim uguravanjem estetike u partijske kalupe...

Pa ipak, knjiga nije ponovo objavljena godinama, i zajedno sa *Predplatonskom erotologijom*, kružila je u kopijama među studentima: bilo je potrebno da se nađe nekoliko žena pa da se knjiga pojavi u seriji svih njenih knjiga. U međuvremenu, 1974, prevedena je *Teorija o lepom u antici* Ernesta Grasija, objavljena 1962. na nemačkom. Zbog čega je prevedena, i zašto – ako je već morala biti prevedena – istovremeno sa tom knjigom nije preštampana knjiga Anice Savić Rebac?

Ernesto Grasi, nekoliko godina mlađi od Anice Savić Rebac, umro je u dubokoj starosti, 1991, i njegova karijera nije nikada zaustavljena, čak ni usporena: rođeni Italijan, posle studiranja u Italiji preselio se u Nemačku; bio je otvoreni obožavatelj nacizma, profesor u Frajburgu, Berlinu i Min-

henu, osnivač instituta za humanistiku Institutum studiorum humanitatis, 1942. Kada se institut sa takvim imenom početkom devedesetih stvarao u Ljubljani, primetila sam da nije dobro da ima isto ime, ali su me prvaci projekta preglasali – i bili su jedini kod kojih sam mogla da se zaposlim. Grasi je lepo preživeo rat, slikao se na govornici u Berlinu pod zastavom sa kukastim krstom i ostao na svom profesorskom položaju. Glavni doprinos njegovoga razmišljanja je povezivanje retorike i filozofije (Mailloux 2012 134–147; Fierz 1994, 104–120.). Ingenium, rad i metafora su tri osnovne osobine ove „prekvalifikacije“ retorike. Grasi je preuzeo neke osnove učenja Đambatista Vika (Giambattista Vico), o kojem je napisao i posebnu studiju. Pisao je o Hegelu i Hajdegeru, renesansnim umetnicima, posebno Petrarki, o ludilu među umetnicima toga doba. Samo je jedan autor pisao o njegovom nacizmu i o kontroverzi humanizam – nacizam (Rubini 2010, 538–540).

Njegova knjiga, koja se ne bavi naukom o književnosti, sadrži umereno kritičko raspredanje o promenama umetničkih zahteva u antici i izvesno nije zanemarljivo delo. Retorika u njemu ima važnu ulogu, jer je najviše tekstova koji govore o umetnosti i književnosti sačuvano u delima posvećenim poučavanju retorike, dakle udžbenicima, i u delima takozvane „druge sofistike“ poznijeg doba, kada je pisanje obeleženo retorikom kao osnovom poetike, koja prožima sve žanrove. U poređenju sa radom Anice Savić Rebac, deluje usko i zamorno. Kako je bilo moguće da se sredinom sedamdesetih, u doba obračunavanja sa nacionalistima i „liberalima“ u Jugoslaviji i u doba grubog stezanja slobode izražavanja prevodi i objavi knjiga jednog naciste, a gura u zaborav knjiga jedne antifašistkinje, socijalistkinje i znatno originalnije autorke? Ima li smisla pitati svedoke i uticajne učesnike toga doba? Verovatno ne: ostaje paradoks da su bili osetljivi na svaki nagoveštaj problematizacije demokratije, čak i antičke, a da su na miru ostavljali praznjikavo teoretisanje okolo i naokolo estetike. Partijski larpurlartizam? U sedamdesetim, olovnim godinama kulture u Jugoslaviji, uistinu je kao uspešan model prevladavala estetizacija sa pažljivo cenzurisanom psihologizacijom, nadasve dosadna i društveno irelevantna umetnost. Sa druge strane se progonila upravo društveno angažovana umetnost: zabranjivane su knjige, pozorišne predstave, filmovi... Često su ista ta dela doživljavala međunarodna priznanja, dobijala nagrade, postajala slavna. Država nije išla tako daleko da bi zabranjivala i nagrade, one su dokazivale posebnost Jugoslavije i njenu različitost od sovjetskog bloka. Tako se donekle može razumeti i „liberalnost“ u kojoj je objavljena Grasijeva knjiga.

Posao potiskivanja Anice Savić Rebac u zaborav u to doba obavljao je sa mnogo zlobe jedan njen učenik, Miron Flašar. O njegovom pokušaju ne-

giranja naučnih dostignuća Anice Savić Rebac pisala sam u knjizi o Njegošu u sabranim delima Anice Savić. Đavo je u detaljima, kaže se. U trećem tomu posthumnih spisa Mirona Flašara, koji su uredili Vojislav Jelić i Nenad Ristović, gde je tema odnos antičke grčke i srpske književnosti, Anica Savić Rebac (navedena uglavnom kao Anica Savić) pojavljuje se nekoliko puta. Sem nepotpunog prezimena, Anica Savić Rebac navodi se kao „moj profesor“, u muškom rodu. Miron Flašar, koji sebe određuje kao „mikrofilologa“, istraživao je antičko u Njegoševoj poeziji na osnovu pregleda pesnikove biblioteke i beležaka. Mikrofilološki pristup se u izučavanju Njegoševih motiva i kalkova (složenih reči) dakle izvodi na Njegoševom prevodenju ruskih kalkova nastalih na osnovu grčkih uzora, jer je Njegoš imao samo ruske prevode, a grčki nije znao. Ovo dvostruko odnosno trostruko kalkiranje izvesno je zanimljiv i za izučavanje pesničkog izraza važan postupak. Istraživaču Njegoševog pesničkog jezika zatim se nudi jednako zanimljiva analiza prevoda Njegoševih prevoda iz ruskog sa grčkog, na nemački i engleski. Ove prevode uradila je i objavila Anica Savić Rebac. Njen podvig odlikuje se izuzetno inovativnim tumačenjem Njegoševih izraza, sa jedne strane na u kalkovima bogat i za kalkiranje izuzetno pogodan nemački jezik, a sa druge strane na engleski, što je mnogo veći izazov, jer kalkiranje nije ni uobičajeno ni veoma plodno. Miron Flašar ovu mogućnu i logičnu liniju izučavanja uopšte i ne pominje – niti prevode Anice Savić Rebac. Ona je prevode *Luče mikrokozma* objavila upravo zato da opomene na tumačenje, odnosno da naučnicima omogući pristup do interpretativno bogatog teksta. Kada u članku o Lazi Kostiću Miron Flašar pominje Anicu Savić Rebac, nigde nema podatka da je Anica bila pesnikovo kumče, da su u rukopisu njene prve drame (imala je trinaest godina) upisane primedbe Laze Kostića (toliko o mikrofilologiji...). U raspravi o Kostićevom razumevanju Heraklita i o čitanju Anice Savić Rebac, Flašar navodi nova tumačenja Heraklitovih fragmenata iz izdanja Miroslava Markovića, ne navodeći godinu izdanja – 1967 (Jelić i Ristović, 2017, 525). To bi trebalo da bude prikrivena kritika.

Nadala sam se da ću u objavljenim izabranim spisima Mirona Flašara naći nešto drugačije i bolje, ili bar više širokogrudno mišljenje o Anici Savić Rebac od onoga koji sam sama podvrgla kritici (Slapšak 1986, 7–21). Nažalost, u pisanju o Anici Savić Rebac i dalje je slabo argumentovana pedantnost, pokušaj da se njeno mišljenje svaki put lošije oceni, ukratko, ista i stalna mikropakost. Pitanje je treba li uopšte uzimati u obzir ovo siktanje iz mračnog ćoška, kad se zna da o svojoj učiteljici, koja mu je ključno pomogla da dođe do akademskog položaja, nije napisao ozbiljnu temeljnu studiju. Razlog ipak postoji, i to jeste antropološki podatak o tome kako se o Anici Savić Rebac

govorilo u Beogradu po njenoj smrti. Miron Flašar je uvek pripadao visokoj društvenoj eliti, posebno u specifičnom gej krugu, u doba kada se na *coming out* nije pomišljalo, bar ne kod nas. Istovremeno, moć elitnih gej krugova bila je velika i izrazita i u naučnim i umetničkim elitama. Danas je, konačno, temeljno promenjeno i široko prihvaćeno ne samo tolerantno, nego istorijski afirmativno razumevanje gej kulture. To ne sme smanjiti objektivnost u viđenju bliske prošlosti, za koju ima živih svedoka, o isključivosti, licemernom i koristoljubivom slizavanju sa socijalističkom nomenklaturom. Uz to su prirodno išli potiskivanje feminizma, žena – naučnica i umetnica, onemogućavanje karijera, akademske spletkes, čak saradnja sa tajnim službama.

Dodajem i to da je Miron Flašar uvek pisao izlomljenom, izveštačenom, teško razumljivom sintaksom i nikada nije postigao ni teorijski uzlet, ni jasnoću pisma svoje učiteljice: biti bez teorije i bez poezije izgleda kao ozbiljno prokletstvo. Objavljivanje knjige o antičkoj estetici Ernesta Grasija uz prećutkivanje knjige Anice Savić Rebac, sem što je kulturni skandal, jeste i važan antropološki podatak o položaju naučnica u humanistici.

Prednosti *Antičke estetike* Anice Savić Rebac nad knjigom o približno istoj temi Ernesta Grasija izrazite su. Ona estetiku postavlja u središte života atinske demokratije i muških građana, a ne kao disciplinu odnosno tematsku granu mišljenja atinskih mudraca, ili, ako hoćemo da stvari prikažemo životnije, društva intelektualaca koji su se okupljali u radionici Simona obučara, čiji su ostaci na atinskoj agori. U viđenju Anice Savić, život estetike nalazio je teorijski odgovor ovih brižnih posmatrača demokratije. Pri tome, Anica Savić Rebac nije u životu estetike tražila „lepo“, još manje „klasično“, tražila je odgovore na pitanje šta rađa poeziju. Među mnogim odgovorima koje je našla, Aristofanove komedije ponajmanje su očekivane – grubi humor i urnisanje politike u korist demokratije. Njen pregled antičke estetike istražuje poetiku (teorijsku osnovu književnog dela) mnogih autora i razvoj mišljenja o lepom, što je samo jedan oblik kritičke misli. Estetika dakle ne može biti odvojena od života i društva, a njen kritički potencijal može se najbolje razviti u demokratiji. Uz ovu provokativnu i originalnu osnovu, Anica Savić Rebac posebno ističe izvesnu svakodnevnost estetike u demokratiji, i u tome se približava mnogo mlađim pristupima antropologije antičkih svetova, koja je izvor imala u istorijskoj antropologiji, odnosno francuskoj školi antropologije druge polovine 20. veka.

Ovaj veoma kratki i ilustrativni pogled na rad Anice Savić Rebac o antičkoj estetici ima za cilj samo da ukaže na očigledne razloge za ponovno objavljivanje njene knjige, do kojeg je došlo u okolnostima samostalne ženske inicijative sredinom osamdesetih godina prošloga veka. Celokupna dela Ani-

ce Savić Rebac (objavu pisama i *Rimske književnosti* omeo je rat), objavljena su u samostalnoj, alternativnoj izdavačkoj kući u Novom Sadu. Te kuće više nema, kao što više nema ni Vojvođanske akademije nauka, u kojoj su knjige ne samo prikazane, nego je o njima, odnosno o Anici Savić Rebac, održan simpozijum i izdato štampano izdanje, zbornik radova, u Matici Srpskoj. Darinka Zličić, pokretač izdanja i finansijer, umrla je na samom početku rata.

Delo Anice Savić Rebac imalo je još jednu, izvanakademsku i kulturno intrigantnu recepciju. Ona je poticala iz studentskih krugova, a činili su je čitaoci skloni mističkoj filozofiji. Oni su u njenom delu tražili ono što im je bilo potrebno za stvaranje neke vrste sekte, uglavnom daleko od vlasti i institucija. Njihov rad o Anici Savić Rebac, razumljivo, doživljavao je i doživljava tretman koji nije mnogo doprineo širenju spektra u čitanju njenog dela. U poslednje vreme pojavio se i pravi feministički rad na biografiji Anice Savić Rebac (Vuletić 2002). Pominjem i jedan svoj rad o njoj (Slapšak 2000). Ostali deo naučne i kulturne populacije mogao je sebi dozvoliti naduto i prostačko neobraćanje pažnje, predugo.

Anica Savić Rebac nije doživela javno ponižavanje ni zatvor zbog ideoloških razloga, kao Ksenija Atanasijević; njen život bio je obeležen, kao i Ksenijin, „pogrešnim“ izborom partnera i pogrešnim političkim opredeljenjem, uglavnom suprotnim od Ksenijinog – ali sa sličnim ishodom. Anica je kao nedvosmisleno ubeđena feministkinja, socijalistkinja i Jugoslovenka morala provesti deo života u Skoplju zbog svojih i muževljevih ubeđenja. To nije nimalo uticalo na njen istraživački duh, ritam rada i otkrivanje kraja u kojem se našla. Za filozofa je nevažno gde je, rekli bismo, no Anica je upravo tamo gde je bila otkrivala nove izvore mišljenja, što postaje jasno kada čitamo putopis Rebeke Vest. Za vreme rata bila je sa mužem stalna mogućna meta četnika. Po završetku rata, njena vizija socijalizma nije bila usklađena sa zvaničnom, što se vidi iz njenog javnog i predizbornog predavanja na Kolarčevom univerzitetu. Došla je na univerzitet i ostala, konačno slobodna da se posveti svom jasno utvrđenom planu rada. Prekinula ga je posle smrti Hasana Rebca.

Posle njene smrti, razvilo se ono najgore, što je tinjalo od njene mladosti: zavist, seksizam, šovinizam, patrijarhalnost, antikomunizam. Koliko je to izdržljivo, vidimo na primeru njenog učenika Mirona Flašara, koji nije imao nikakvih sukoba sa socijalističkim sistemom niti je ikada izražavao bilo kakva politička mišljenja. I, možda najizrazitije, na stavu kulturne i intelektualne elite da je korisnije objavljivanje knjige nepokajanog naciste nego ponovno čitanje knjige Anice Savić Rebac, koja i danas pleni i izaziva svojom svežinom, inovativnošću i demokratskim zanosom.

Anica Savić Rebac više nego ikada zaslužuje ponovno čitanje u kojem bi životna priča nužno obuhvatila njena naučna, književna i prevodilačka dostignuća, ono što i danas izaziva novu misao. Možda tek razumevajući njene intelektualne domete, možemo zaista razumeti zašto se ubila.

Literatura

- Fierz, Charles L. 1994. "Philosophical implications of Ernesto Grassi: A new foundation of philosophy?". *Philosophy & Rhetoric* 27 (2): 104–120.
- Jelić, Vojislav i Nenad Ristović, ur. 2017. *Izabrana dela Mirona Flašara*, tom III. Beograd – Novi Sad: Filozofski fakultet – SANU – Matica Srpska.
- Mailloux, Steven. 2012. "Humanist Controversies: The Rhetorical Humanism of Ernesto Grassi and Michael Leff". *Philosophy & Rhetoric* 45 (2): 134–147.
- Rubini, Rocco. 2010. "Ernesto Grassi: Humanismus zwischen Faschismus und Nationalsozialismus". *Intellectual History Review* 20 (4): 538–540.
- Савић Ребац, Аница. 1932. *Прегдѣлайтонска ероѣолоѣија*. Скопље.
- Savić Rebac, Anica. 1955. *Antička estetika i nauka o književnosti: studija o njenom razvoju od početaka do Aristotela*. Beograd: Kultura.
- . 1984. *Predplatonска erotologija*. Uvodna reč Ljiljana Crepajac, uvodna studija Svetlana Slapšak, priredila Darinka Zličić. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- . 1985. *Antička estetika i nauka o književnosti: studija o njenom razvoju od početaka do Aristotela*. Uvodna reč Ljiljana Crepajac, uvodna studija Svetlana Slapšak, priredila Darinka Zličić. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Slapšak, Svetlana. 1986. „Dva ispitivača Luče mikrokozma: Anica Savić Rebac i Miron Flašar”. U *Anica Savić Rebac i Njegoševa Luča mikrokozma*. Prir. Darinka Zličić, 7–21. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- . 2000. "Anica Savić Rebac (1894–1953)". *Gegenworte – Zeitschrift für den Disput über Wissen* 5: 62–65. www.hsozkult.de/journal/id/zeitschriftenausgaben-604.
- . 2016. *Kupusara: Oglеd iz istorijske antropologije hrane i seksualnosti*. Beograd: XX vek.
- Vuletić, Ljiljana. 2002. *Život Anice Savić-Rebac*. Beograd: Jovan.

Svetlana Slapšak

IBAMESC, INSTITUTE FOR BALKAN AND MEDITERRANEAN STUDIES AND CULTURE,
LJUBLJANA, SLOVENIA

Better a Nazi than a Woman: Some Forms of the Deliberate Forgetting of Anica Savić Rebac

In the 1970s, the Belgrade publishing house Srpska Književna Zadruga published *The Theory of the Beautiful in Antiquity* by Ernesto Grassi, an expert on antiquity, a Nazi and the founder, under Hitler's patronage, of the Institute for the Humanities in Berlin in 1942. SKZ paid for the royalties, translation and publishing of an average work, instead of reprinting Anica Savić Rebac's *Ancient Aesthetics and the Science of Literature*, an original work of exceptional epistemological value, with new knowledge and incomparably greater international significance than Grassi's. At the same time, the copyrights belonged to the University Library, and thus to the people. From this illustrative instance, I develop the fate of the reception of a great scholar's position in a small patriarchal space.

Keywords: Anica Savić Rebac (1892–1953), Ernesto Grassi (1902–1991), ancient aesthetics, female academics, marginalisation strategies / repression policies.

Ksenija Atanasijević – autoportret u portretima

Ksenija Atanasijević, prva žena doktor nauka i docent u Kraljevini SHS i eminentan filozof svog doba, bila je izrazito društveno angažovani mislilac, posebno na polju pacifizma, antifašizma, antisemitizma i feminizma. Pored brojnih rasprava o feminizmu, ona je i autorka tekstova o značajnim ženama. Pišući o pesnikinjama i filozofkinjama stare Grčke, ali i o sv. Terezi iz Avile ili Žorž Sandovoj, ispisivala je sopstveno razumevanje značaja naučne i umetničke kreativnosti i emancipacije žena. Izborom različitih ženskih stvaralačkih individualnosti i nadahnutim tumačenjem njihovih dela, karaktera i egzistencija – Ksenija Atanasijević je naslikala sopstveni intelektualni i emotivni portret. Stoga se ovi njeni tekstovi mogu svrstati u žanr (auto)biografije „treperave saosećajnosti“.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, portreti žena, ženska kreativnost, feministička tradicija.

U fokusu našeg razmatranja biće način na koji je Ksenija Atanasijević, pišući o pesnikinjama i filozofkinjama stare Grčke, poput Sapfo, Hipatije, pitagoreičarke Theane, ali i o sv. Terezi iz Avile ili Žorž Sandovoj, ispisivala sopstveno razumevanje značaja ženske naučne i umetničke kreativnosti i emancipacije žena. Istovremeno, samim izborom različitih ženskih stvaralačkih individualnosti, te nadahnutim tumačenjem njihovih dela, karaktera i egzistencija – Ksenija Atanasijević je naslikala intelektualni i emotivni autoportret. Duboko emotivno i intelektualno razumevanje koje prožima njene tekstove o značajnim ženama-stvaraocima prošlih epoha, njihovom suprotstavljanju inferiornoj ulozi koju im je društvo nametalo i njihovim najčešće tragičnim sudbinama, tumačimo kao prepoznavanje izrazitih podudarnosti između ovih izuzetnih stvaralačkih ličnosti i Ksenije Atanasijević, koje ne proizilazi samo iz nesretne okolnosti da se svaka od njih, uključujući i samu autorku *Portreta žena*,¹ imala boriti sa nerazumevanjem i otporom sredine zbog napuštanja patrijarhalne ženske uloge. Izbor žena o kojima će Ksenija Atanasijević pisati, kao i naglašavanje određenih kvaliteta njihovog dela ili njihovih ličnosti, pre bi se mogao nazvati, da upotrebimo Geteov termin,

¹ Ovo izdanje, koje donosi jedanaest tekstova Ksenije Atanasijević, nastalih u periodu od 1923. do 1956. godine, priredila je Ljiljana Vuletić (Atanasijević 2010).

„srodstvom po izboru“. Spoljašnja motivacija da se ženskim stvaralaštvom bavi jasna je već iz teksta Ksenije Atanasijević „Razmatranja o feminizmu“, objavljenog 1932. godine: „A tvorevine genijalnih žena ostaju najnepobitniji protivrazlog svim skeptičkim teorijama o ženi“ (Atanasijević 2008, 31). Međutim, osim motiva da promoviše žensko stvaralaštvo, Ksenija Atanasijević, pominje još jednu, za nju nesumnjivo važnu kategoriju, koju je društvo u kome je živela sputavalo i kažnjavalo, a to je slobodno izražavanje individualnih osećanja i težnji. O ženi Ksenija kaže da je „bila uvek dovoljno nadahnuta da izrazi svoja osećanja, i uvek dovoljno zainteresovana da zadovolji težnje svoga duha“ (Atanasijević 2010, 58).

Posebno nadahnuto i posvećeno pozabaviće se čuvenom pesnikinjom Sapfo sa Lezbosa. „Grčka nije ostala ravnodušna prema pojavi izuzetne pesnikinje“, kaže Ksenija Atanasijević, od ruganja i napada do odbrane, navodeći da ju je srednja antička komedija parodirala, i to u ravno pet komedija, te zaključuje da je neprijateljstvo prema Sapfo poteklo iz predrasuda Atinjana prema ženama. Istovetan je izvor iz koga je poteklo polazno neprijateljstvo srpskih akademskih krugova prema našoj prvoj filozofkinji – skučenost patrijarhalnog duha koji je gajio predrasudu prema ženama kao inferiornim bićima. Dajući svoj prevod Sapfinih pesama, Ksenija Atanasijević komentariše njene stihove u kojima ističe „čisto grčka preimućstva, meru, sklad i ritmičnost“, kao vid ublažavanja odviše jake želje, nasuprot persijskoj ili arapskoj disharmoničnoj i neumerenoj erotici (Atanasijević 2010, 66). Sama filozofkinja je, i prema svedočanstvima svojih savremenika, ali i sudeći na osnovu dnevnčkih zabeleški, bila tiha i povučena osoba, koja se trudila da uspostavi sklad i meru i nije marila za egzaltirano iskazivanje osećanja. Njeni su imperativi bili logika i etika – na više mesta u dnevnčkim zabeleškama ona opisuje sebe kao „logičnu i moralnu ličnost“ (Вулетић 2005). Mera i sklad, obeležje Sapfinih stihova koje posebno vrednuje, bili su i lično vjeruju Ksenije Atanasijević. O sopstvenom ljubavnom životu pak Ksenija Atanasijević nije ostavila puno zapisa. Ipak, sačuvana je zabeleška iz dnevnika sa datumom 21. juni 1939. godine o odnosu sa svojim budućim mužem dr Milanom Markovićem: „Zadovoljna sam današnjom lepotom, nežnostima i ekstazom. Čovek koji ne prođe kroz ljubav ipak nije živio“ (Вулетић 2005, 157). Međutim, i ovaj kratak zapis dovoljan je da otkrije kakvu je vrednost Ksenija Atanasijević davala ljubavi u sopstvenom životu, iako će mnogo slobodnije pisati o tome analizirajući Sapfinu poeziju. Naime, kao vrednu pažnje Ksenija Atanasijević ukazuje na Adisonovu tiradu Sapfi: „Izgleda, kaže on, da se Safina duša sastojala iz ljubavi i poezije. Ona je osećala strast u svoj njenoj toploti, i opisala je u svim njenim manifestacijama [...] Jer Safini stihovi su natopljeni takvom

jednom nežnošću i ekstazom koja omađijava, da bi možda bilo opasno čitati ih“ (Atanasijević 2010, 69). Indikativno je da istovetnu sintagmu – *nežnost i ekstaza*, Ksenija Atanasijević koristi da opiše sopstveni ljubavni odnos – dajući ljubavi ključnu vrednost u individualnom ljudskom životu. Pišući o Sapfo, Ksenija Atanasijević kao da ispisuje priču o sopstvenom životu – i ona je kao Sapfo bila kritikovana, ismevana, prognana iz društva ali, baš kao ni Sapfina poezija i ličnost, nije bila praćena samo kritikama, već i divljenjem: „Maksim Tirus kaže da je bila mala i crnomanjasta, a Ovidije da je bila genialna, ali neugledne spoljašnjosti. Domoharis u ‘Grčkoj Antologiji’ jednom epigramu statui Safinoj govori o njenim sjajnim i umnim očima, a Anakreon pominje njen prijatan glas“ (Atanasijević 2010, 68).

Opis same Ksenije Atanasijević, neobično sličan ovim svedočanstvima o Sapfo, ostavio je nekadašnji Ksenijin učenik Đorđe Vid Tomić: „Žena izuzetne darovitosti i gotovo nepojmljive erudicije, ona je bila neverovatno krhka i fizički skoro eterična. Ličila je više ezoteričnoj vizantijskoj fresci nego stvarnom ljudskom biću, [...], ali toplog ljudskog dodira i dubokih, prodornih i inteligentnih očiju. [...] ona je bila uzor šarmantnog integriteta, skromnosti, iskrenosti, ljubaznosti, pomoći, strpljenja i razumevanja (Булетих 2005, 233).

Prelazeći na portrete grčkih filozofkinja, Ksenija Atanasijević zapaža da je njihova vrednost manja od grčkih pesnikinja, jer ni jedna nije stvorila originalan filozofski sistem. Kao posebno markantne, Atanasijevićeva ističe kiničarku Hiparhiju – zbog praktične primene moralne doktrine, „u čiju je istinu toliko verovala“, i neoplatoničarku Hipatiju, koja je to mesto zaslužila „svojom visokom naučnom i filozofskom erudicijom, uzvišenošću i dostojanstvom svoga karaktera i svojom jezivom i nezasluženom smrću“ (Atanasijević 2010, 72). Iz ovoga se opisa dveju filozofkinja može iščitati okrenutost Ksenije Atanasijević praktičnoj filozofiji. Ali se isto tako ovi iskazi mogu čitati i kao (auto)aksiološki iskaz – jer osobine dveju filozofkinja koje je istakla kao markantne iste su one koje je Ksenija Atanasijević sama posedovala – praktična primena moralne doktrine u koju je verovala, visoka naučna i filozofska erudicija, uzvišenost i dostojanstvo karaktera. Govoreći o Hipatijinom neoplatonizmu, Ksenija Atanasijević ističe dve njene sklonosti – ka egzaktnim naukama i mistično-metafizičkoj spekulaciji. (Atanasijević 2010, 80). O potpunom poklapanju ovih pretpostavljenih osobina Hipatijine filozofije sa misaonim preokupacijama Ksenije Atanasijević govore njeni autopoetički iskazi na početku „Metafizičkih odlomaka“ (*Филозофски фрагменти*, 1929): „Međutim danas je već nemoguće filozofa, kao isušenoga po prevashodstvu, stavljati nasuprot umetnicima.[...] Nama modernima nije potreban usahnuo

logičar, nego filozof-vizionar i propovednik religije“ (Атанасијевић 1929, 9–11 prema Ђурић 2017, 220). Ksenija Atanasijević kaže da je izvesno da je Hipatijina velika politička uloga bila uzrok njene strašne smrti, te navodi Hipatijino tesno prijateljstvo sa prefektom Orestom, koji je bio ogorčeni neprijatelj aleksandrijskog episkopa sv. Kirila, kao verovatni uzrok njenog tragičnog kraja. Tome se može pridružiti „velika odvratnost prema filosofiji i nauci, kojima su se isključivo bavili neznabožci“, a koju su hrišćani gajili. Ne samo sjajna pamet i erudicija, istovremena sklonost ka logici i metafizici, pa i mistici, već i sudar slobodoumnog duha sa totalitarnim ideologijama, ono su što filozofiju Ksenije Atanasijević i njenu ličnu sudbinu povezuje sa velikom Hipatijom. Čak i jedno neobično sudbinsko poklapanje – Ksenija Atanasijević bila je lažno optužena i za nju je tražena smrtna kazna zbog njenog prijateljstva sa istaknutom političkom figurom svog doba – Milanom Grolom (opširnije v. Вулетић 2005).

O pitagoreičarki Theani Ksenija pak piše mnogo uzdržanije, ističući njenu praktičnu mudrost i napredne stavove „kada se izuzmu njeni stavovi o položaju žene u braku, koji se danas više ne mogu održati, a koji dokazuju, koliko je i najrazvijenijim Grkinjama u to daleko doba bilo nemoguće da se odlučno otkinu od tradicije“ [...] (Atanasijević 2010, 134–135), pokazujući, sa jedne strane, svoje poštovanje prema svakom trudu žena da se uzdignu iznad uloge koje im je nametalo društvo, ali bez oduševljenja koje je vidljivo kada piše o ženama sa kojima očigledno deli sličnu osećajnost, karakteristike ličnosti, etičke stavove i intelektualne sklonosti.

Tekst „Sveta Tereza iz Avile“ *kao spisateljka* odiše sasvim drugim senzibilitetom i posebno se ističe među portretima – najpre po neskrivenom divljenju sa kojim piše o sv. Terezi. Potom, karakteristično je to što je reč o ženi koja ne spada ni u kategoriju filozofkinja ni pesnikinja, već u svetice – te je ono što je čini značajnom spoj lične egzistencije sa načelima u koje je verovala i njihova potpuna saglasnost i prožimanje. Ističući genijalnost svetice, ali i neposrednost, nadahnuće i ozarenost, što su sve svojstva koja se mogu pripisati i samoj Kseniji Atanasijević, te „utančana raščlanjivanja lične svesti i podsvesti“, naša filozofkinja posebnu pažnju obraća na to da sv. Tereza „korenito dodiruje pitanje što muči mističare i filozofe: kako ceniti život gde se sve okreće u vrtlogu večite promene“ (Atanasijević 2010, 137). Isto ovo pitanje mučilo je i Kseniju Atanasijević – pitanje o smislu i vrednosti ljudske egzistencije i njemu je posvećivala i svoje filozofske fragmente i predavanja i angažovane tekstove. Ovo aksiološko pitanje u presudnoj je vezi sa etičkim – sa pitanjem dobra i zla i načinom na koji oni određuju smisao ljudskog života, pitanjem kome je Ksenija Atanasijević bila strastveno posvećena. Ksenija

Atanasijević, primećuje da „svetica dobro vidi da čovekova priroda naginje više zlu nego dobru“, citirajući je: „Otrovna bića zatruju sve čega se taknu, a i mi to isto činimo“ (Atanasijević 2010, 138). Isti ovaj iskaz o zlu skrivenom u bližnjima, na osnovu sopstvenog iskustva mogla je da napiše i sama Ksenija Atanasijević – zapravo, i napisala ga je, u sažeto bolnom uzviku: „Radikalno je otklonjena mogućnost da budemo bezbrižni: naši bližnji su oko nas“ (Atanasijević 2011, 86). Upravo tu vrstu sažete iskustvene istine u iskazivanju, kojoj je sama bila sklona, Ksenija Atanasijević prepoznaje u delu sv. Tereze: „Osnove svetičine mudrosti o svetu i životu izražavaju sažeti stavovi, nepobitno urezani najvišim iskustvom i istinitošću“ (Atanasijević 2010, 138). O svetici će Ksenija Atanasijević primetiti da je, pored mističnih utonuća, iz mnogobrojnih Pisama, progovarala „poslovna žena koja ume da vodi stvari i da uvek sebi osigura konačnu pobedu“. Odsudni voluntarizam sv. Tereze, njen stav da se „uvek nalazimo u sred borbi“, neprekidan posvećen rad, duhovne su karakteristike same Ksenije Atanasijević – njen aktivizam na planu feminizma i pacifizma, njeno neprekidno bavljenje aktuelnim temama u društveno angažovanim tekstovima, paralelno sa njenom gotovo asketskom posvećenošću filozofskom delu i neprekidnom radu, čak i onda kada je bila osuđena na neku vrstu društvenog izgnanstva, svojevrstni su svetački podvig, ali jedne drugačije vrste vere – filozofske vere ili vere u presudan zadatak filozofa da se odupiru zlu i neprekidnim prosvetljavanjem pripremaju „revoluciju dobra“, jedinu u koju je Ksenija Atanasijević verovala. Segmenti ličnosti, života i dela žena koje će naša filozofkinja podrobnije i sa većom posvećenošću i oduševljenjem analizirati, nesumnjivo su bili usmeravani njenim duboko ličnim afinitetima, crtama njenog sopstvenog karaktera, interesovanjima i stremljenjima. Ipak, to ne umanjuje objektivnost njenih opisa i zapažanja, već samo produbljuje razumevanje ovih znamenitih ličnosti. Dok, na primer, o sklonosti ka iznošenju intimnih stvari, ekscentričnostima i ljubavnim aferama Žorž Sand piše bez previše naklonosti, Ksenija Atanasijević ima ne skrivene simpatije za njen slobodouman duh koga ni skučenost ni mržnja sredine nisu mogli sputati. Sa mnogo više topline Ksenija Atanasijević opisuje njene pozne godine, ističući da je tada „temperament Sandove postao [...] skladan“. Crte karaktera zrele Žorž Sand – „čednost u govoru“, „snažnu, neprobojnu individualnost“, čvrstinu volje koja je bila „kao zid od čelika“, neukrotiv nagon za slobodom i užasavanje od nasilja „ma sa koje strane dolazilo“ (Atanasijević 2010, 152), dobrota i sposobnost da teši ljude – korespondiraju sa karakterom Ksenije Atanasijević i sa njenim životnim uverenjima i ponašanjem (v. Вулетић 2005). Portreti žena koje su – svaka u svom dobu i na svoj način – izražavale svoju kreativnost, intelektualnost i individualnost

могу се можда најбоље описати синтагмом коју је Ксенија Атанасијевић употребила да оцени биографију Достојевског француског писца Андреа Левансона. Филозофинја саосећање „подвлачи као жанровско одређење дела“ – те каже да то „није романирана биографија, него је трептаво саосећање“ (Ђурић 2017, 248, 249). *Fragments treptavog saosećanja* било би управо најпрецизније жанровско одређење Ксенијиних *Portreta žena*, а емпатија основа целокупног њеног опуса и истовремено највиша вредност живота: „Утврдили смо да вредност живота може да се подигне само [...] развијањем трпљивости и саосећања према другима” (Атанасијевић 1968, 37). Апсолутно поштовање за другог, саздано на препознавању себе у другима, али и разумевању идентитета као алтеритета, одлике су филозофије Ксеније Атанасијевић које су је некада чинила авангардном, а данас тако актуелном. Њени *Portreti žena* сведоче нам да то није био само теоријски став – саосећање и разумевање била су суштинска својства њене личности. Ксенија Атанасијевић, сасвим сагласно речима „Говорити о самом себи значи не бити ‘ја сам’“ (Тодоров 1998, 38) – најпотпуније је проговорила о себи пишући о другима.

Literatura

- Атанасијевић, Ксенија. 1929. *Филозофски фрајменџи* 1. Београд: Геца Кон.
- . 1968. *Смисао и вредности еџисџенџије. Аксиолошка размаџфрања*. Београд: Издање ауторке.
- Атанасијевић, Ксенија. 2008. *Етика феминизма*. Приредила Лјилјана Вулеџић. Огледи 11. Београд: Хелсинџки одбор за џудска права.
- . 2010. *Portreti žena*. Приредила Лјилјана Вулеџић. Београд: Плави јахаџ group.
- . 2011. *Етика брабности*. Приредила Лјилјана Вулеџић. Београд: *Жене у срном: Реконструкџија* *Женски фонд: Центар за женске студије*.
- Ђурић, Владимир З. 2017. „Стваралаштво српских списатељица прве половине XX века у контексту француске књижевности и културе“. Докторска дисертација, Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Тодоров, Светан. 1998. *Poetika*. Београд: Плато.
- Вулеџић, Љиљана. 2005. *Живойџи и мисао Ксеније Аџтанасијевић*. Београд: Издање ауторке.

Ivana Bašić

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA, BELGRADE

Ksenija Atanasijević – Self-Portrait in Portraits

Ksenija Atanasijević (1894–1981), the first female Doctor of Philosophy and Assistant Professor in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, an eminent philosopher of her time, was contemporaneously a highly socially engaged thinker, especially in the fields of pacifism, anti-fascism, anti-Semitism and feminism. In addition to numerous discussions on feminism, Atanasijević authored texts on significant female historical figures – from philosophers and writers to rulers and saints. The focus of the paper is on how Atanasijević, writing about the poets and philosophers of ancient Greece, but also about Saint Teresa of Ávila or George Sand, wrote her own understanding of the importance of women's scholarly and artistic creativity and the emancipation of women. At the same time – through her choice of different women's creative individualities, and by the inspired interpretation of their works, characters and existences – Atanasijević painted her own intellectual and emotional portrait.

Keywords: Ksenija Atanasijević, portraits of women, women's creativity, feminist tradition.

Ivana Pantelić

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU, BEOGRAD

Dragomir Bondžić

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU, BEOGRAD

Život i rad Smilje Kostić-Joksić (1895–1981) profesorke Medicinskog fakulteta u Beogradu

U radu se analiziraju životni put i naučna karijera Smilje Kostić-Joksić (1895–1981), lekarke i profesorke Medicinskog fakulteta u Beogradu. Osim naučnog, stručnog i pedagoškog delovanja na fakultetu i zdravstvenim ustanovama, bavila se i društvenim radom, promovisanjem medicinskih znanja, prevencije zdravlja i higijene u širokoj javnosti, posebno među ženama i decom. U ovom tekstu se život i rad Smilje Kostić-Joksić posmatraju i predstavljaju u širem društvenom, političkom i kulturnom kontekstu, u okvirima Srbije i Jugoslavije u prvoj polovini 20. veka, a posebno u kontekstu razvoja i rada Medicinskog fakulteta i Univerziteta u Beogradu, polne strukture nastavno-naučnog osoblja i, posebno, u kontekstu ideološko-političkih okolnosti koje su dovele do njenog uklanjanja sa fakulteta i Univerziteta.

Ključne reči: dr Smilja Kostić-Joksić (1895–1981), žene, obrazovanje, univerzitet, emancipacija.

Roditi se u 19. veku, kao žensko, i biti studentkinja početkom 20. veka veoma je jasno određivalo jak duh, izdržljiv karakter i vrednoću osobe. Simbolizovalo je pionirske napore i borbu mladih žena, koje su odlučile da se upuste u, tada za njih sasvim nov, prostor javnog delovanja i da iskoriste mogućnosti da, po prvi put u istoriji obrazovanja, steknu fakultetske diplome. Mogućnost studiranja dobile su premijerno 1863. godine kada je Univerzitet u Cirihu otvorio prostor za upis studentkinja. Prve su, i to upravo na studije medicine, počele da dolaze Ruskinje, a zatim i devojke iz čitave Evrope. Jedna od njih bila je i prva srpska lekarka, Draga Ljočić. Do kraja veka studentkinje su činile petinu od ukupnog broja studenata (Božinović 1996, 17). Ubrzo su i drugi evropski univerziteti počeli da prihvataju i upisuju studentkinje. Tako su u Britaniji 1869. godine na Univerzitetu u Edinburgu, započele studije medicine prve, buduće, lekarke.

Svetozar Marković 15. marta 1870. piše tekst „Da li je žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom“, koji započinje rečima „12. februara 1870

godine dobila je gospođica Jelisaveta Morgan, Engleskinja, od Ciriškog univerziteta diplomu za doktora medicine, hirurgije i babičluka“ (Марковић 1946, 8). A zaključuje:

Žene se nisu slučajno bacile u prvi mah na medicinu, već je to učinjeno usled zrelog razmišljanja. Medicinska nauka je jedna od najopširnijih i najtežih nauka a u isto doba njena je primena zanat, koji daje leba i nezavisnost. Žena-doktor pokazuje u isto vreme, da je sposobna za nauku kao i čovek i postaje materijalno nezavisna. Osim toga medicinska praksa je takva struka, gde će žena pre ili posle održati savršenu pobjedu nad čovekom. U ophođenju sa bolesnicima treba još nežnosti, osetljivosti, pažnje, u čemu se čovek nikada ne može meriti sa ženom. Zato su u primitivnom društvu lekari većinom žene, kao što je kod nas Srba i dan danas (Марковић 1946, 25).

Naša junakinja, lekarka, pedijatrica Smilja Kostić-Joksić, upravo je jedna od pionirki obrazovne emancipacije posmatrano i iz šire evropske i naravno uže, lokalne perspektive. Rođena je 30. decembra 1895. godine u Beogradu, gde je pohađala osnovnu i srednju školu i položila ispit zrelosti 1913. godine. Studije medicine započela je u Lozani školske 1915/16. godine, a nastavila u Monpeljeu i Strazburu gde je 1921. odbranila doktorsku tezu i stekla titulu doktor medicine (Бонџић 2011a, 299). Njeno školovanje, s obzirom na činjenicu da se dešavalo tokom veoma turbulentnih, ratnih godina, nije išlo lako, niti se odvijalo kontinuirano. Prekida je, naravno, bilo, i to za vreme Balkanskih ratova 1912/13. godine, kada je dobrovoljno, u Vojnoj bolnici u Beogradu, a početkom Prvog svetskog rata u Kragujevcu, kao bolničarka, bila učesnica ratova i za taj hrabar i duboko human čin odlikovana je Krstom milosrđa i Bronzanom medaljom srpskog Crvenog krsta za hrabrost. Tokom studija medicine 1919. godine u ruskoj crkvi u Nici, venčala se sa kolegom, takođe studentom medicine i višegodišnjim partnerom, Aleksandrom Kostićem (Костић 2004, 30).

Po završetku studija, Smilja Joksić još kratko vreme boravi u Francuskoj, gde u Strazburu postaje asistentkinja na Dečjoj klinici. Međutim, već naredne godine, napušta Strazbur i, zajedno sa suprugom i kolegom Aleksandrom Kostićem, vraća se u Beograd, iz koga se nikada više nije selila uprkos kompleksnim i jakim životnim izazovima. Po dolasku u Beograd nastavlja tek započetu lekarsku karijeru, ali u Histološkom institutu medicinskog fakulteta, na mestu ukaznog asistenta.¹ Histologija je bila oblast interesovanja i

¹ Ukazni asistent je onaj kome su ministar prosvete i kralj potpisali ukaz o postavljenju. Isto to je i razvrstani asistent. Neukazni je onaj kojeg su izabrali fakultetski i univerzitetski organi, radi, prima platu, ali još nije ukazom potvrđen od nadležnih organa – nije razvrstan po pravilima birokratije. Postojali su i volonteri koje je birao fakultet, ali bez ikakvih

specijalizacija njenog supruga, što nas navodi na zaključak da je Smilja, u prvim godinama karijere u Beogradu, ipak bila primorana ili je sama izabrala da svoj profesionalni angažman uklapa i usklađuje u odnosu na suprugova interesovanja. No, ona se veoma kratko zadržala na toj poziciji i već 1924. godine postavljena je za lekarku asistentkinju novoosnovane Dečje klinike u Beogradu, a 1925. na mesto ukaznog asistenta i šeficu prvog dečjeg dispanzera u Beogradu, koji je ona osnovala pri Dečjoj klinici. Na osnovu svega navedenog jasno je da je izabrana i željena, izvrsna karijera dečje lekarke Smilje Kostić-Joksić započela upravo te 1924. godine. Od 1927. degradirana je i prebačena na volontersko asistentsko mesto, a 1934. vraćena je na položaj ukaznog asistenta (Медицински факултет 1935, 30, 92–97; Савићевић 2003, 285). Bila je prva lekarka izabrana u zvanje asistentkinje na Medicinskom fakultetu u Beogradu, a 1939. kao prva žena izabrana je i za docentkinju za Pedijatriju na istom (Medicinskom) fakultetu (Универзитет у Београду 1940, 68). Drugi svetski rat dočekala je u statusu docentkinje, što je pre nje pošlo za rukom jedino Kseniji Atanasijević na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U tom neposrednom predratnom periodu, Smilja je bila jedina docentkinja na Beogradskom univerzitetu, zapravo bila je jedina docentkinja u čitavoj Kraljevini Jugoslaviji, pošto na univerzitetima u Zagrebu i Ljubljani nije bilo žena u zvanju docenta, a naravno nije ih bilo ni u zvanjima višim od docentskog, tako da je ona u tom momentu bila žena sa najvišim akademskim statusom u čitavoj zemlji.

Smilja Joksić-Kostić bila je svestrana ličnost, žena sa različitim interesovanjima, bila je i javno angažovana kroz članstvo i rad u Udruženju univerzitetski obrazovanih žena i Društvu žena lekara. Budući da je bila veoma obrazovana i govorila nemački i francuski jezik, u istraživanjima, nastavi i praksi primenjivala je savremene svetske metode. Srčano, iskreno i nesebično zalagala se za iskorenjivanje tuberkuloze primenom BSŽ vakcine u čemu je bila uvažavana i poznata u svetskim stručnim okvirima. Sa diplomom francuskog univerziteta, svakako, neupitno je bila jednako stručna kao njene kolege. Karijera Smilje Kostić-Joksić, tačnije uspon i napredovanje u karijeri, uprkos tome nisu išli linearno i kontinuirano, što nam navedeni podaci jasno govore. Međutim, još interesantnije i slikovitije, ovu našu tezu možemo objasniti i

primanja i obaveza države; dnevničari koji su radili za dnevnice – slično kao danas po ugovoru o delu; pripravnici, koji su bili tek svršeni studenti i primali su neku manju naknadu; i na kraju, profesori srednjih škola dodeljeni na rad na fakultetu, koji su radili u školama ali pomagali profesorima u nastavi na fakultetu. Ukaz je mogao da se dobije samo ako to mesto postoji u sistematizaciji i ima sredstava u budžetu, pa se na to prilično čekalo. Formalno i stvarno, ukazni su bili državni službenici, koji su imali najveću sigurnost i platu.

potkrepiti jednostavnim poređenjem karijera supružnika Joksić Kostić. Smilja i Aleksandar stekli su iste, 1921. godine, identičan stepen obrazovanja i istu diplomu, doktor medicine, na istom univerzitetu u Strazburu. Kako u Biografskom rečniku Matice srpske u biografiji doktora Aleksandra Kostića stoji:

Januara 1922. je došao u Beograd ponevši najneophodnije histološke preparate i u skromnim uslovima započeo predavanja i vežbe iz histologije i opremanje i rad Instituta. Maja 1922. je izabran za docenta, a maja 1924. za vanrednog profesora. Pri Histološkom institutu je 1924. osnovao Terminološki seminar i Fotofilmsku laboratoriju i sudelovao u izgradnji nove zgrade Instituta koja je završena 1927. Za redovnog profesora je izabran januara 1936. i obavljao je dužnost dekana fakulteta od 1936. do 1939. Kao dekan je inicirao osnivanje farmaceutskog odseka na Medicinskom fakultetu i samostalnog Veterinarskog fakulteta i predavao na njima (Бонџић 2011b, 261–262).

Lekarki sa doktorskom diplomom francuskog univerziteta trebalo je sedamnaest godina marljivog, stručnog, požrtvovanog rada da u akademskoj karijeri napreduje do mesta docentkinje, dok je lekaru bilo potrebno četrnaest godina da prođe i pređe čitav profesionalni put i ostvari najviši stepen zvanja redovnog profesora, postane i dekan fakulteta i na taj način, svakako zaslužen, dobije gotovo apsolutnu potvrdu ispravnosti profesionalnog rada i požrtvovanja. Tokom tih, profesionalno iscrpljujućih, godina, oni su postali i roditelji dvoje dece (Костић 2004, 38, 49). To je svakako moralo biti veće angažovanje za Smilju, bar u vreme trudnoće, ali uvidom u njenu bibliografiju i radni kontinuitet, čini se da je ona bila veoma uspešna u svim životnim ulogama i da nijedan segment svog života nije zapostavljala na uštrb drugih. Tako marljiva i predana dečija lekarka ipak nije, prema mišljenju i vrednovanju svojih muških kolega, bila dovoljno uspešna i profesionalna da za gotovo dvadeset godina akademske službe zasluži da ponese titulu profesorke univerziteta. To, po mišljenju kolega, nije zasluživala nijedna žena zaposlena u rangu nastavnog osoblja na univerzitetima u Kraljevini Jugoslaviji.

Ogromnu većinu zaposlenih na Beogradskom univerzitetu činili su muškarci. Tokom čitavog međuratnog perioda među profesorima nije bilo nijedne žene. Prva docentkinja pojavljuje se školske 1923/24. godine.² Nešto više žena bilo je među asistentima – 1919. jedna, dok ih je najviše bilo školske 1934/35. – dvadeset i dve, da bi se taj broj ubrzo prepolovio 1937/38. na jedanaest asistentkinja (Bondžić 2004, 32). Pred sam rat na Beogradskom univerzitetu bilo je ukupno četrdeset šest žena, samo jedna docentkinja, dve

² Reč je o već pomenutoj dr Kseniji Atanasijević i Filozofskom fakultetu u Beogradu.

lektorke, dvadeset sedam asistentkinja, ali uglavnom nerazvrstane-nestalne i šesnaest žena u tehničkim službama. Na Filozofskom fakultetu bilo ih je dvanaest, na Medicinskom dvadeset devet, ali samo jedna docentkinja i dve razvrstane asistentkinje. Na Veterinarskom fakultetu je bilo četiri, na Tehničkom jedna žena. Na Pravnom, Bogoslovskom, Poljoprivrednom, Pravnom u Subotici, kao i na Filozofskom fakultetu u Skoplju, nije bila nijedna žena u nastavnom i pomoćnom nastavnom osoblju. Treba napomenuti da je školske 1939/40. u letnjem semestru na Beogradskom univerzitetu bio 9.631 student, od toga 2.353 studentkinje ili 24,4%. Na Medicinskom fakultetu studentkinje su činile 31,6% na Pravnom 22,2%, dok je najviše devojaka pohađalo Filozofski fakultet – čak 62,8% (Универзитет у Београду 1940, 1–231; Bondžić 2004, 37–38).

Rat, po svojoj suštini vanredno, iznuđeno stanje, pokazao je Smilji Kostić-Joksić svoje najgore lice. Stariji sin Ivan gine u borbama kao pripadnik Ravnogorskog pokreta. Ona je već na početku rata uklonjena iz službe da bi ubrzo bila vraćena, prvo bez prinadležnosti, a kasnije, 1943. vraća se na mesto docenta (Костић 2004, 56–57). Po završetku rata, izabrana je 1948. godine za vanrednu profesorku na Katedri pedijatrije i postavljena je za šeficu glavnog odeljenja Dečje klinike u Beogradu (Бонџић 2011a, 300). Međutim, njeni ideološko-politički stavovi nikako se nisu uklapali u novo vreme i novo društvo. Od strane komunističkih vlasti trpela je stalne kritike i pritiske. U Arhivu Srbije u Fondu Ministarstva prosvete postoje dosijei profesora, gde u opisu Smilje Kostić-Joksić 1949. stoji sledeća karakteristika:

mlađi sin joj je kao član organizacije Draže Mihajlovića bio osuđen na 3 godine, zatvoren ali je pušten posle izdržane jedne godine. Posle oslobođenja ne angažuje se ni u jednoj masovnoj organizaciji, po svim pitanjima ima kritizerski stav, svaku priliku tumači neprijateljski, na Fakultetskom savetu uvek glasa na strani reakcije, dobar stručnjak govori francuski i nemački i prati razvoj svoje struke, bavila se dečijom tuberkulozom, publikovala u našim i francuskim časopisima, dobar predavač i dobro priprema vežbe, ima dobar stav prema lekarima koji su kod nje na radu, taktična, i maksimalno se trudi da ih što više uzdigne, pružajući svakodnevno pomoć, ne žaleći ni truda ni vremena. Isti stav ima i prema studentima i nižem osoblju. Mnogo pažnje poklanja kliničkom radu oko bolesnika, inače u nauci trudi se da svakom prilikom istakne zapadnjačku nauku i kulturu. Nije posećivala kurs dijalektičkog materijalizma niti se trudi da što iz ove oblasti čita niti da je primenjuje u nauci. Ima veliku privatnu praksu (AS, MPS, f. XXVI, 63).

Posle koordinisane političke kampanje partijske i studentske organizacije tokom 1953/54. moralno-politički je diskreditovana i 1. juna 1954.

penzionisana, odnosno udaljena sa fakulteta zajedno sa još nekoliko profesora. Dve godine ranije, marta 1952, s fakulteta je bio udaljen i njen suprug Aleksandar Kostić (AS, MVŠ, f. 28; Бонџић 2007, 119).

Nakon povlačenja iz javnog života ona se potpuno koncentriše na privatnu sferu. Sa profesijom je ostala povezana isključivo preko supruga, tako što mu je pomagala u radu na izdavanju raznih publikacija iz medicine (Костић 2004, 129–139). Tokom uspešne karijere, pored zalaganja u nastavi pedijatrije, radila je i kao glavni lekar ambulante Dečje klinike i lekar u savetovalištu za odojčad, gde je upućivala majke u način nege i ishrane novorođenčadi. U naučno-istraživačkom radu primenjivala je metode savremene medicine, objavila je preko 120 radova na srpskom i francuskom jeziku u domaćim i stranim stručnim časopisima, među kojima i veći broj popularnih pedijatrijskih članaka, a bavila se i prevodjenjem stručne literature. Pored oboljenja srca i krvnih sudova, primene antibiotika i poremećaja metabolizma i ishrane kod dece, posebnu pažnju posvetila je proučavanju dečije tuberkuloze i ispitivanju zaštitnog dejstva BSŽ vakcine, o čemu je napisala preko 40 radova. Njeni rezultati, koji su pokazivali praktičnu vrednost i neškodljivost ove tada često osporavane vakcine, ocenjeni su u Pasterovom institutu i Dečjim klinikama u Parizu i Stokholmu kao značajan naučni doprinos, za koji je odlikovana francuskim ordenom Legije časti 1952. godine. Bila je članica Pedijatrijskog društva u Parizu, počasna članica Udruženja pneumofiziologa Jugoslavije, Srpsko lekarsko društvo joj je dodelilo zahvalnicu za veliku aktivnost, a Medicinski fakultet Zlatnu plaketu za naročite zasluge za rad i razvoj fakulteta (Тасовац, Николић и Шљапић 1981, 1688–1690; Савићевић 2003, 285–286; Марковић 1999, 239–242). Sa suprugom Aleksandrom, pored sina Ivana-Vanje (1924–1943), imala je i sina Vojislava-Vokija (1931–2010), poznatog kompozitora. Umrula je 5. juna 1981. u Beogradu. Sahranjena je u Aleji zaslužnih građana, gde su kasnije sahranjeni i njeni suprug i sin. Na sednici Saveta Medicinskog fakulteta januara 2001. godine, moralno je rehabilitovana, sa ostalim profesorima koji su posle rata uklonjeni sa fakulteta (Medicinski fakultet, Pravna služba 2001; Павловић 2001, 13; Бонџић 2007, 119).

Patrijarhalni kontinuitet konstantno ponavlja jasna i rigidna ograničenja, ali neretko proizvodi i nova, čak delujući dosledno, bez obzira na ideološki kontekst trenutka, deluje zapravo kao nad-ideologija, integrativna vrednost koja miri i povezuje kapitalizam, komunizam, rojaliste, republikance... Tako je od prve srpske lekarke Drage Ljočić, koja tokom čitavog radnog veka u Srbiji nije uspela da napreduje od mesta, a i plate, lekarskog pomoćnika, iako je imala diplomu ciriškog univerziteta i položene ispite koje su od nje

vlasti u Srbiji zahtevale da polaže nakon stečene diplome. Sve to nije bilo dovoljno da Dragi Ljočić bude omogućeno da se bavi pozivom za koji se i školovala i da za to bude adekvatno plaćena (Пантелић, Милинковић и Шкодрић 2013, 11–17).

Nekoliko decenija kasnije jedna od njenih koleginica i naslednica u emancipatorskoj borbi, Smilja Joksić-Kostić takođe ne uspeva da dobije puno uvažavanje i društveno priznanje za svoj profesionalni rad. Emancipatorske matrice su ipak pomerene za koji stepen više u odnosu na početak 20. veka, ali svakako ne dovoljno da bi ženama omogućile jednaku i fer borbu po istim profesionalnim pravilima i vrednostima koji su važili za njihove kolege. Posleratni period donosi nam potpuno novo vreme, novo društvo koje teži ka jednakosti svih, naročito ka emancipaciji potlačenih. Na Medicinskom fakultetu, u posleratnom periodu, ostvarena je zamisao Svetozara Markovića, tako što je ubrzo po oslobođenju na njemu bio najveći broj žena među zaposlenima na čitavom Beogradskom univerzitetu. Tada su izabrane i prve vanredne profesorke. Smilja Kostić-Joksić bila je i tu pionirka, kao prva među njima, međutim, ubrzo je izgubila ovo mesto i društveni status kao osoba sklona jakoj kritici nove vlasti i svega što je ona simbolizovala. Već u narednoj deceniji upravo na Medicinskom fakultetu u Beogradu izabrana je i prva dekanica Julijana Bogičević.

Novo vreme gradilo je novog, socijalističkog čoveka, a Smilja Kostić-Joksić se nikako nije uklapala, niti je želela da se uklopi u neke od novih ideoloških matrica i vrednosti koje su one sa sobom nosile. Poslednjih tridesetak godina života provela je u jednoj vrsti izolacije od javnog života, u *sopstvenoj sobi* koju je sada umesto za svoja istraživanja i radove koristila za pomoć suprugu u ostvarivanju njegovih novih istraživačkih poduhvata. Bila je skrajnuta i zaboravljena od nove javnosti, a sećanje na nju nije zabeležio čak ni njen sin Vojislav-Voki Kostić koji je odlučno vodio bitku da se istina o stradanju njegovog oca sazna i zauvek ostane zabeležena. Napisao je i 2004. godine objavio knjigu čiji je naslov *Život sa neprebolnim bolom u duši (Prof. dr Aleksandar Đ. Kostić 1893–1983)*. U knjizi, kroz mnoštvo fotografija i dokumenata, čitaoc detaljno upućuje u profesionalni, ali delimično i privatni život svoga oca, sa posebnim akcentom na posleratni period njegovog života. Međutim, o majci ne govori gotovo ništa, osim ukoliko je neophodno da oslika i pojasni neki segment očevog života. Ona je objektivizovana i služi isključivo kao korektiv u naraciji. Da je Voki Kostić odlučio da ovu knjigu posveti svojim roditeljima, a ne samo ocu, danas bismo možda imali saznanja kako je izgledalo biti gimnazijalka u Beogradu početkom 20. veka, kako su se studentkinje snalazile u okruženju koje je bilo pretežno muško, kako i kojim

metodama su lečena deca u dvadesetim i tridesetim godinama 20. veka, na kakve je sve prepreke njegova majka nailazila dok se herojski borila da se iskoreni tuberkuloza i dok je kao lekarka, sa verovatno manjim simboličkim autoritetom nego što su ga imale njene kolege lekari, ubeđivala roditelje svojih pacijenata u apsolutnu bezbednost i efikasnost BSŽ vakcine. Kakav je i koliki „neprebolni bol u duši“ kada majka izgubi sina, a čitav život posveti borbi za srećnije i lepše detinjstvo sve dece. Mnogo toga još smo mogli saznati, i Smilja Kostić-Joksić je mogla već biti uvrštena u naše kolektivno sećanje, što je nesporno svojim životom i zaslužila. Naša je odgovornost, kao naučnica i naučnika, da istražujemo, govorimo, pišemo o doktorki Smilji Kostić-Joksić i svim drugim hrabrim i snažnim ženama koje su svojim primerima i borbama prkosile patrijarhatu i pokazale, olakšale i otvorile puteve našim borbama.

Izvori

- Архив Србије, Министарство просвете Србије, ф. XXVI, 63 досије.
 Архив Србије, Универзитет у Београду, ф. III, 106, досије.
 Архив Србије, Медицинска велика школа, ф. 28, Извештај Медицинске велике школе за 1953/54. годину; ф. 29, пов. бр. 2, 5. март 1954; ф. 33, бр. 5402, 1. јун 1954.
 Медицински факултет у Београду, Правна служба. 2001. Документација о рехабилитацији професора.
 Универзитет у Београду. 1924. *Прејлед предавања за зимски семестар 1924/25. школске године.*
 Универзитет у Београду. 1934. *Прејлед предавања за зимски семестар 1934/35. школске године.*
 Универзитет у Београду. 1940. *Прејлед предавања за зимски семестар 1940/41. школске године.*
 Универзитет у Београду. 1948. *Прејлед предавања за лејњи семестар 1947/48. школске године.*
Полијтика, 13. октобар 1939: 11 (Биографија).
Полијтика, 9. јун 1981: 14 (In memoіam, проф. др Боривој Тасовац).
Полијтика, 7. јун 1981: 26 (Читуља).
Полијтика, 11. јун 1981: 26.

Literatura

- 50 година Медицинској факултету Универзитета у Београду, 1920–1970.* 1970. Београд: Медицински факултет.

- Bondžić, Dragomir. 2004. *Beogradski univerzitet 1944–1952*. Beograd: Институт за савремену историју.
- . 2007. „Комунистичка власт и наставници Медицинског факултета у Београду 1945–1955“. *Историја медицине, фармације и народне медицине. Зборник радова са XV научној скупи одржаној 24–25. маја 2006. у Зајечару*. Београд – Зајечар: Институт за савремену историју – Историјски архив Тимочка крајина Зајечар.
- . 2011a. „Костић-Јоксић, Смиља“. *Српски биографски речник*, том 5. Нови Сад: Матица српска
- . 2011b. „Костић Александар“. *Српски биографски речник*, том 5. Нови Сад: Матица српска.
- Војиновић, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta – Žene u crnom.
- Костић, Војислав, А. 2004. *Живој са нејредолним болом у души (Проф. др Александар Ђ. Костић 1893–1983)*. Београд: Драганић.
- Марковић, Светозар. 1946. *Је ли жена сисодна да буде равнојравна са човеком; Ослобођење женскиња*. Београд: Главни одбор АФЖ Србије.
- Марковић, Жика. 1999. „Докторка Смиља“. *Знаменије жене Србије 2*. Трстеник: Графичко издавачко предузеће Љубостиња.
- Медицински факултет Универзитета у Београду 1920–1935*. 1935. Београд: Медицински факултет.
- Пантелић, Ивана, Јелена Милинковић и Љубинка Шкодрић. 2013. *Двадесет жена које су обележиле 20. век у Србији*. Београд: Нин.
- Павловић, Будимир. 2001. *Предлој моралне рехабилитације професора и другој наставној особља Медицинској факултету који су из политичких разлога удаљени 1944–1954*. Излагање на седници наставно научног већа Медицинског факултета у Београду 24. јануара 2001. Пројекат Растко, Библиотека српске културе, Историја медицине. <https://www.rastko.rs/rastko/delo/12401>
- . 2001. „Великани иза зида ћутања“. *Политика*, 16. фебруар.
- Савићевић, Милорад. 2003. *Професори Медицинској факултету у Београду*. Београд: Медицински факултет.
- , прир. 1999. *Професори Медицинској факултету у Београду у сећању генерације студената уписане 1946. године*. Београд: Медицински факултет.
- Тасовац, Боривоје, Паскал Николић и Жива Шљапић. 1981. „Проф. Др Смиља Јоксић Костић, 30. децембар 1895 – 5. јун 1981“. *Српски архив за целокупно лекарство* 109 (12): 1687-1690.

Ivana Pantelić

INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY, BELGRADE

Dragomir Bondžić

INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY, BELGRADE

The Life and Work of Smilja Kostić-Joksić (1895–1981) Professor at the Faculty of Medicine in Belgrade

The paper analyses the life and scientific career of Smilja Kostić-Joksić, professor at the Faculty of Medicine University of Belgrade. Born in 1895 in Belgrade, where she attended grammar school, she participated in the Balkan Wars and the First World War as a nurse. She completed her medical studies in France in 1921, where she began her career at the Children's Clinic in Strasbourg. However, in 1922 she returned to Belgrade, where she worked at the newly established Faculty of Medicine, first as a teaching assistant, and then, from 1939, as an assistant professor of pediatrics – the first female assistant professor at this institution. She was elected associate professor in 1948 and confirmed in 1950. Due to her “ideological and political inadequacy”, she was expelled from the school in 1954. She worked at the Children's Clinic, practised pediatrics, established an infant counselling centre, and published several monographs and more than 120 scientific and professional papers. In particular, she was concerned with childhood tuberculosis and the protective effects of the BCG vaccine, the safety of which she proved. For scientific results she was awarded the French Order of the Légion d'honneur. In addition to scientific, professional and pedagogical work at the school and health institutions, she was also involved in social work, advancing medical knowledge, promoting health and hygiene among the general public, especially among women and children. The work and life of Smilja Kostić-Joksić are viewed and presented in a broader social, political and cultural context, within the framework of Serbia and Yugoslavia in the first half of the 20th century, and especially in the context of the development and operation of the Faculty of Medicine and the University of Belgrade, their teaching staff, and ideological and political circumstances that led to her expulsion from the Faculty and University. She died in Belgrade in 1981. She was married to Aleksandar Kostić, who had also been a student in France, a prominent scientist, physician and professor at the Faculty of Medicine in Belgrade, who was similarly expelled from teaching in 1952 because of his “ideological and political inadequacy”.

In the course of the research we use documents contained in the fonds of the Archives of Serbia and the Archives of Yugoslavia.

Keywords: Dr. Smilja Kostić-Joksić (1895–1981), women, education, university, emancipation.

Margareta Bašaragin

UDRUŽENJE ŽENSKÉ STUDIJE I ISTRAŽIVANJA, NOVI SAD, SRBIJA

Draga Gajić

UDRUŽENJE ZA KULTURU, AFIRMACIJU I SAVJETOVANJE KAS BANJA LUKA, BANJA LUKA, BIH

Dr Margita Hercl (1900–1942): antifašistkinja i lekarka¹

U radu istražujemo životnu priču antifašistkinje i pedijatrice dr Margite Hercl, s ciljem da se oživi sećanje na nju u rodnom gradu – Subotici, kao i u Banjaluci, u kojoj je profesionalno radila, te da se na taj način, posredstvom aktivizma žena, poveže region. Kombinujemo metod životne priče sa sećanjima drugih osoba i sačuvanom dokumentacijom u dva grada.

Ključne reči: dr Margita Hercl, medicina, Ženski pokret, NOB, antifašizam, aktivizam.

Uvod: fenomen znamenitosti

Rad na prikupljanju i publikovanju biografija znamenitih žena već je dao rezultate u Srbiji i regionu, posebno na području Vojvodine.² Veliki doprinos tom poslu dalo je udruženje Ženske studije i istraživanja, u okviru dva dugoročno osmišljena projekta (1997): *Životne priče žena iz Vojvodine* i *Znamenite žene Novog Sada*. Ženske studije, u saradnji sa Futura publikacijama, objavljuju postepeno knjige o ženama iz različitih nacionalnih zajednica u Vojvodini, a u više navrata i o Jevrejka (Stojaković 1999; Savić 2000, 2001, 2006; Almuli 2005; Jankov 2006; Тишма 2012).

Posebno naglašavamo da do sada izostaju na jednom mestu sakupljene biografije znamenitih Subotičanki, a u okviru toga znamenitih Jevrejki. Nastojeći da skrenemo pažnju na žene iz ove nacionalne zajednice sa severa Voj-

¹ Zahvaljujemo se profesorici Svenki Savić na sugestijama za prethodnu verziju ovoga rada, i Stevanu Mačkoviću i Dejanu Mrkiću iz Istorijskog arhiva u Subotici na podršci u prikupljanju grade.

² Pregled ove vrste literature za Srbiju, BiH i Crnu Goru u periodu 1999–2014. može se videti u Dabižinović 2018, 308. Tu se mogu naći biografske odrednice za preko 1000 znamenitih žena iz različitih oblasti delovanja.

vodine, koje su dale svoj doprinos u prošlosti, a daju ga i danas, pišemo i o Margiti Hercl.

Polazimo od pitanja: šta jednu ženu čini znamenitom? Ozbiljniji teorijski pristup fenomenu znamenitosti u literaturi danas izostaje. Svenka Savić pod odrednicom „znamenita (poznata, izuzetna) osoba“ podrazumeva:

osobu koja je dala poseban doprinos društvu, [...], a kojoj država daje posebnu zahvalnost: štampanje tekstova i knjiga, davanje imena ulicama, trgovima, podizanjem spomenika, štampanje likova na poštanskim markama, ili novčanicama (Savić 2018).

Nadalje, ističe da je za društvenu afirmaciju znamenitih osoba važno odgovoriti na pitanja:

1. Zašto posebno govorimo o znamenitim ženama (a ne o znamenitim muškarcima)?

Odgovor su do sada dale feministički orijentisane istraživačice koje se bave pitanjima ženskog nasleđa i nasleđa žena. Ono što uvek ističu jeste da živimo u patrijarhalno uređenom društvu u kome se žene i njihovi doprinosi marginalizuju, manje vrednuju, a same žene čine nevidljivim u svim oblastima života i delovanja.

2. Na osnovu kojih kriterija su žene dobile mogućnost da budu proglašene znamenitim?

2.1. Po kojim kriterijumima žene dobiju vidljivost, na primer na poštanskim markama Srbije?

Istraživanja o načinu odabira i prikazivanja znamenitih žena na poštanskim markama u Srbiji (Bašaragin i Savić 2020) ukazuju da se pri vrednovanju jedne ženske osobe kao znamenite rod i nacija presecaju, ali i da je odnos rod – ideologija i nacionalna politika države međusobno zavisna i to u institucionalnom miljeu.

2.2. Znamenitost važi i kao osnovni kriterij da se neka osoba uvrsti u enciklopediju.

Belić (2018) konstatuje implicitnu i eksplicitnu diskriminaciju pri odabiru osoba za enciklopedijske odrednice, naročito prema znamenitim ženama u odnosu na muškarce.³ Rod kao komponenta identiteta i kao jedan od kriterija vrednovanja znamenitosti neke osobe nikad ne stoji izolovano, već

³ Rezultati istraživanja na korpusu od odrednica u postojećim enciklopedijama na slovo A i B u periodu 90 godina (od 1925. do 2014.) pokazuju da su žene u enciklopedijama manje zastupljene, a da su oblasti delovanja uvrštenih žena prevashodno „umetnost“ i „obrazovanje“.

u sadejstvu i međuzavisnosti sa drugim komponentama identiteta: rasom i klasom, ali i nacijom, veroispovesti i sl. (Bašaragin 2019, 9–10).

Cilj i metodologija istraživanja

Cilj rada je da učinimo dostupnim javnosti doprinose znamenite žene dr Margite Hercl sa namerom da se oni zabeleže, vrednuju i počnu da žive u kolektivnom znanju nas, savremenica danas. U radu istražujemo životnu priču lekarke antifašistkinje dr Margite Hercl s ciljem da o njoj otpočne sećanje u rodnom gradu – u Subotici, kao i u Banjaluci u kojoj je profesionalno radila, te da na taj način povežemo region kroz aktivizam žena (čiji broj nije mali).

Kombinujemo metod životne priče (Savić i dr. 2007), sa sećanjima drugih osoba i sačuvanom dokumentacijom u dva grada. Dr Margita Hercl (1900–1941) bila je jevrejskog porekla, inovativna u svojoj lekarskoj praksi, aktivistkinja ženskog pokreta, antifašistkinja, učesnica NOB-a.

Jevrejska porodica Margite Hercl u Subotici početkom 20. veka

Margita Hercl (Herczl Margit) rođena je 22. februara 1900. godine u Subotici kao prvo dete (od ukupno troje). Tada je Subotica bila slobodan kraljevski grad u sastavu Austrougarske monarhije, te je službeni jezik bio mađarski.⁴ Multietnička i multikonfesionalna sredina u kojoj je odrastala zasigurno je uticala na formiranje njenog identiteta, naročito implicitni antisemitizam kojem je bila izložena. U vreme kada Margita Hercl treba da studira, tačnije po završetku Prvog svetskog rata (1919), Subotica ulazi u sastav Kraljevine Jugoslavije u vreme kada su se promenile i društveno-političke okolnosti svakodnevnog života, koje se tiču zvaničnog stava prema je-

⁴ Prema popisu stanovništva iz 1910. godine u Subotici je živelo 92232 osobe. Podatke o etničkom sastavu Kraljevine Ugarske tog vremena danas neki istraživači smatraju delimično netačnim, jer se nisu vršili po maternjem jeziku, nacionalnoj ili verskoj pripadnosti, nego po „jeziku koji je obično u upotrebi“ (Jelić 1987, 39, fusnota). Zato se govori o jezičkom sastavu stanovništva tog perioda, pa se mađarskim jezikom služilo 54626 (58,75%), bunjevačkim 33208 (35,14%), srpskim 3371 (3,71%) (Dubajić 1966, 8), nemačkim 1913 (2,02%), slovačkim 100, vlaškim (rumunskim) 60, hrvatskim 39, rusinskim 7 osoba (Györe i Pfeiffer 2017, 103).

vrejskom življu i njegovog prava,⁵ kao i „novog“ jezika u zvaničnoj upotrebi – srpskohrvatskog.⁶

Matični list dr Hercl, koji je na mađarskom jeziku (IAS F.478), otkriva nam da je rođena pre podne oko 10 časova od majke Arabele Ajhner (Eichner Arabella)⁷ i oca Vilmoša (ili Vilima) Hercla (Herczl Vilmos), sa prebivalištem na adresi Bajski put 598, 5. kvart. Tu dolazimo i do podatka da je veroispovest majke, oca i deteta jevrejska (mađ. *izraelita*). O majci su ostali podaci samo iz matičnog lista: bila je domaćica, tada stara 23 godine. Otac joj je bio po zanimanju trgovac kolonijalnom robom (mađ. *szatócs*). Posedovao je prodavnicu špeceraja na adresi Vilsonova 8 (Petrović 1928, 144).⁸ Kasnije se ova porodica obogaćuje sa još dva deteta: Ruža (rođ. 14.08.1904, IAS F 228) i Mihajlo (Mihalj) (rođ. 4.06.1907, IAS F 228).

Školovanje po austrougarskom sistemu osnovnog školstva

Arhivska građa koja bi sadržala podatke o osnovnoj školi Margite Hercl danas ne postoji. Subotički istorijski arhiv poseduje doduše fond „Zbirka matičnih knjiga osnovnih škola u Subotici 1871–1969“, na srpskom i mađarskom jeziku, ali su ove knjige fragmentarno sačuvane (Segedinčev i Veljanović 2012, 77). Ostala je zabeleška u svedočanstvu prvog razreda Državne ženske građanske škole (mađ. *Magyar királyi állami polgári leány iskola*) da je prethodno završila 4. razred Ženske praktične škole pri školi za školovanje učitelja.

⁵ Prema autorkama Viličić i dr. (2015, 31–32) u Kraljevini Jugoslaviji su subotički Jevreji kao nacionalna i verska manjina uživali sva građanska prava, a bavili su se advokaturom, novinarstvom, učestvovali u radu trgovačke komore, sindikatima, umetničkom i kulturnom životu. Do tada su se smatrali Mađarima jevrejske veroispovesti i imali ograničena građanska prava (naročito u pogledu zanimanja).

⁶ Jevreji su na ovim prostorima od početka bili višejezični: između sebe su govorili jidiš, za verske potrebe koristili su hebrejski, a rabini su još prevodili na nemački jezik svoje govore i verske tekstove. Upotrebu nemačkog jezika su vremenom potisnuli mađarski i srpskohrvatski jezik (Jelić 1987, 22).

⁷ Na mađarskom govornom području su žene sklapanjem braka gubile svoje lično ime i prezime i preuzimale suprugovo na koje se dodavao pilepak *né*. Tako se majka Margite Hercl prezivala Herczl Vilmosné. Sve do sedamdesetih godina prošlog veka ovo je bila obavezna praksa i zakonska regulativa (Kegyes 2008, 80–81).

⁸ Danas ova zgrada više ne postoji, ulica je preimenovana u Beogradski put, a u pitanju je glavni put kroz sam centar grada, u blizini zgrade današnjih *Subotičkih novina*.

Državnu žensku građansku školu Margita pohađa 1910–1914. godine (a škola je osnovana 1875).⁹ Svedočanstva (IAS F.47) završenih razreda pokazuju da je nastava bila na mađarskom jeziku, da je Margiti za maternji jezik upisan upravo taj jezik (mađarski), da je u školi izučavala nemački jezik i da je bila veoma dobra učenica. Osim računa, geometrije, aritmetike, zemljopisa, krasnopisa, Margita je učila pevanje, slikanje, crtanje i ručni rad. Srpskohrvatski je naučila u svakodnevnoj komunikaciji.¹⁰ Dr Margita Hercl je od najranijih dana, dakle, raspolagala raznovrsnim inventarom znanja i veština (narочito jezičkih) koji je oblikovao njen osećaj za drugost i za one koji/e imaju manje društvene moći. Nesumnjivo je bila izložena i antisemitizmu.

Za kasnije školovanje do odlaska na fakultet u Beč nedostaje arhivska građa u rodnoj Subotici. S obzirom da je ovu školu završila sa 14 godina, morala se školovati dalje, jer je to bio preduslov za studije medicine.

Iz dosijea dr Margite Hercl (ARS BL, ZDIL) saznajemo da je studirala na Medicinskom fakultetu u Beču i da je 19.10.1928. položila specijalizaciju za dečije bolesti (Belić 2018, 53). Po završetku studija vraća se u Suboticu gde radi na mestu šefice Dečije poliklinike (Gajić 2017, 81). To je Odeljenje za dečije bolesti pri Besplatnoj državnoj ambulanti, na adresi Harambašićeva 2 (Petrović 1928, 53). Lekarski poziv je u svim zemljama Evrope bio prvi dostupan Jevrejima (Jelić 1987, 24), a u Subotici je između dva svetska rata „lekarski stalež bio deo malobrojne intelektualne elite“ (Mačković 2000).

Rad i aktivizam u Banjaluci

Samo dve godine nakon završetka specijalizacije, tačnije 31. maja 1930. godine, dr Hercl napušta Suboticu i nastavlja doktorsku karijeru u Banjaluci (Belić 1918, 53), a da ne znamo pravi razlog ovog premeštanja. Tu polaže i Državni stručni ispit pri Kraljevskoj Bačkoj upravi pred stručnom komisijom (Gajić 2017, 81).

⁹ „sa ciljem da se ženskoj omladini pruži savremenije obrazovanje [...] posebno na polju kulture a time je postignut cilj da žene budu samostalne i osposobljene za rad, podizanje i vaspitanje novog građanskog naraštaja odnosno građanske omladine“ (Segedinčev i Veljanović 2012, 81–82).

¹⁰ Prema gradskom popisu iz 1919. g. koji sprovodi nova lokalna vlast, dolazi do promene u etničkom sastavu Subotice: broj Bunjevaca je porastao gotovo duplo (196%), kao i Srba (249%), dok se veoma smanjio broj Mađara (samo 28% od prethodno popisanih) i Nemaca (222%). Nasuprot tome je broj Jevreja pokazao minimalno opadanje – 246 popisanih ili 9% (Mačković 2019).

Lekarski posao obavlja u Higijenskom zavodu u Banjaluci. Dr Vujičić, starešina dr Hercl, ocenio ju je ocenom vrlo dobar i smatrao da je marljiva, pouzdana i da uspešno obavlja svoje dužnosti. Tokom lekarske karijere nalažila se na rukovodećim funkcijama u Dečijoj poliklinici Higijenskog zavoda, a kasnije i u Odeljenju za zaštitu majke i deteta. Istovremeno radi u oporavilištu na Ozrenu (Gajić 2017, 81).

Dr Hercl je značajna za razvoj medicine i lekarske prakse u Banjaluci, jer je bila među prvim lekarima/kama koji/e su otvorili/e svoju privatnu ordinaciju u gradu na Vrbasu. Iako je bila specijalistkinja za dečije bolesti, u svojoj ordinaciji je pružala i uslugu umetnog sunčanja sa kvarc lampom, što je tada bilo novina za Banjaluku. Aktivno je učestvovala u radu Lekarske komore u Banjaluci, odnosno Lekarske komore Vrbasko-banovine (Стојнић и Стошић 2017, 182).

Od posebnog je značaja njen aktivizam u banjalučkom Ženskom pokretu: pri osnivanju 1. septembra 1935. godine izabrana je za jednu od članica Upravnog odbora.¹¹ Devojke i žene tog vremena u Ženski pokret dovodi svest o neravnopravnosti i ekonomskoj diskriminaciji pošto nisu dobijale istu platu kao muškarci, posebno ako su u braku (Kovačević 1985, 271). Ženskom pokretu se priključuju brojne mlade intelektualke, radnice, devojke iz uglednih porodica, pa čak i devojke koje su nosile zar (Kovačević 1985, 286). Učiteljice su bile među najbrojnijim članicama, naročito nakon usvajanja amandmana na Zakon o osnovnim školama (1937), po kome su mogle da ostanu u službi jedino ukoliko se venčaju sa učiteljima (Kovačević 1985, 271). Banjalučki Ženski pokret drži brojne kurseve i predavanja, od kojih su posebno značajni oni za opismenjavanje žena, kursevi daktilografije, stenografije, krojenja i šivenja kojima stiču osnovno znanje za započinjanje samostalne profesije.

Dr Hercl se angažuje i u Crvenom krstu, tačnije u Sekciji podmlatka Vrbaskog banovinskog odbora Društva Crvenog krsta.¹² Sekcija od 1933. godine organizuje proslavu Dana majki, u okviru koje je i svečana akademija u Banskome dvoru posvećena ulozi majke u društvu. Na jednoj od svečanih akademija dr Hercl drži govor i tada ističe značaj majki i proslave Dana majki (Лазаревић-Ковачевић 2014, 288).

¹¹ Za predsednicu Mesne organizacije Ženskog pokreta u Banjaluci izabrana je supruga sudije Ladića, za sekretaricu Bosa Ljuboja, a u upravu su izabrane Ruža Oljača, Marina Popović (predsednica Nadzornog odbora), Beba Mandrović Birger, Eva Šmit, Katica Sarafin i Anka Popović (Ljuboja 1985, 247).

¹² Podmladak Crvenog krsta bila je humanitarna organizacija, koja je imala za cilj da pruži pomoć siromašnim učenicima i učenicama (npr. obrocima u narodnoj kuhinji).

Pod pokroviteljstvom Crvenog krsta dr Hercl vodi kurs za buduće majke u prostorijama banjalučke gimnazije, tokom marta i aprila u školskoj 1939/40. godini (Вујић и Зељковић 1996, 91–92).

Spoj ženskog aktivizma i lekarske prakse dr Hercl proširuje i antifašističkim delovanjem – postaje partizanka decembra 1941. godine. Napuštanje Banjaluke pravda navodnim odlaskom na dopust u Zagreb. Dana 14. januara 1942. otpuštena je iz službe (*Narodne novine* 1942). Župska redarstvena oblast u Banjaluci raspisuje za njom poternicu 14. februara 1942. godine (AVI160–43 i 160–46). Upravitelj Župske redarstvene oblasti u Banjaluci dr Ivo Groms 20. jula 1942. upućuje Zaštitnom redarstvu Banjaluka (taj. broj 1.619/42) popis građana Banjaluke koji su se odmetnuli u šumu. Na popisu je bila i Margita.

Dr Danica Perović¹³ u članku „Razvoj sanitetske službe u Centralnoj Bosni 1941–1944. godine“ podelila je sećanje na dr Hercl:

Ona je bila mađarska Jevrejka, prva od lekara koji su pošli u borbu 1941. godine iz Banjaluke. Postavljena je na dužnost upravnika Odredske bolnice u Čemernici. Čemernica je nepristupačna, visoka i hladna planina u uglu između Ugra i Vrbasa, zimi zavejana visokim snegom, puna vukova i medveda (Perović 1977, 260).

Opisala je dr Hercl na sledeći način:

Upravnik bolnice dr Hercl bila je mirna i tiha, radila je samo u bolnici. Na teren je retko izlazila. Prema ranjenicima bila je pažljiva, često je pitala dokle će ovo trajati, kada će se rat svršiti i kada ćemo se osloboditi. Ona je podučavala u zavijanju i njezi ranjenika (Perović 1977, 261).

U januaru 1942. g. četnička vojska napada bolnicu u kojoj je dr Hercl radila. Ginu skoro svi/e ranjenici/e i bolesnici/e i deo bolničkog osoblja – među njima i doktorka Margita Hercl.

Danas se ime dr Margite Hercl nalazi uklesano na spomen ploči Vojnomedicinske akademije u Beogradu (Стојнић и Стошић 2017, 183).

Zaključak

Životna priča dr Margite Hercl, lekarke jevrejskog porekla, antifašistkinje i ženske aktivistkinje, nije poznata javnosti. Svako sećanje na nju i u rod-

¹³ Dr Danica Perović (1907–1956) primljena je 1935. za banovinsku doktorsku pripravnicu u Banjaluci. Pristupila je Narodnooslobodilačkom pokretu 1941. godine. Organizovala je sanitet operativne zone Bosanske Krajine, te je bila upravnica bolnice XI divizije Narodnooslobodilačke vojske (Gajić 2017, 118–119).

nom gradu Subotici i u Banjaluci izostaje. Ovaj rad deo je naše inicijative da učinimo dostupnim javnosti doprinose znamenite žene dr Margite Hercl sa namerom da se oni zabeleže, vrednuju i počnu da žive u kolektivnom znanju nas savremenica danas.

Istraživanje njenih podataka zahteva specifičan pristup, ako imamo u vidu da su podaci na dva jezika (mađarskom i srpskom), rasuti u dva grada (danas u dve države), a da je dokumentacija puna praznina. Zato rekonstrukcija života antifašistkinja koje su bile časne i vredne u svojim profesijama znatno obogaćuje naše saznanje.

Arhivska građa

ARSBL, kopija, MNO, FNRJ, VII, Arhiva neprijateljskih jedinica, 9/3–311, K165 i 41/1–2,

K164.

Arhiv Vojnoistorijskog instituta, 160–43 i 160–46 ARS BL, SDIL, Dosije dr Margite Hercl (br. 74).

IAS F. 478 Zbirka državnih matičnih knjiga, knjiga 25.

IAS F. 47 Državna ženska građanska škola /Magyar királyi állami polgári leány iskola, knjige 38–41.

IAC F. 228 Pravni fakultet F: 228.179 1447 Dosije studenta Hercl Mihajla sa fotografijom.

Narodne novine. 1942. Broj 72.

Literatura

Almuli, Jaša. 2005. *Jevrejke govore*. Beograd: Signature.

Bašaragin, Margareta. 2019. *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za štampanje doktorskih disertacija – VANU.

Bašaragin, Margareta i Svenka Savić. 2020. "Gender and Ideology: Women on Postage Stamps in Serbia: 2006–2018". *Теме 44* (у штампии).

Belić, Uglješa. 2018. *Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: ideologizacija i interkulturalnost*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za štampanje doktorskih disertacija, VANU.

Dabižinović, Ervina. 2018. „Diskursi o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815–2015)“. Doktorska disertacija, Centar za rodne studije, ACIMSI, Univerzitet u Novom Sadu.

- Dubajić, Milan. 1966. *Radnički pokret u Subotici od kraja 1918–1921 godine*. Subotica: Gradski muzej.
- Gajić, Draga. 2017. *Rodne studije, oral history i briga za kontinuitet sjećanja na živote i stvaralaštvo žena Banjaluke*. Banjaluka: Grafid.
- Györe, Zoltán & Attila Pfeiffer. 2017. „Основне демографске одлике Угарске према попису становништва из 1910. године“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 42 (2): 89–116.
- Jankov, Edita. 2006. *Jevrejke: Životne priče žena iz Vojvodine*. Novi Sad: Ženska sekcija Jevrejske opštine.
- Jelić, Dušan. 1987. „Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada“. Tematski broj *Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji subotičkih Jevreja*, ur. Lavoslav Kadelburg. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 5: 1–184.
- . 1994. „Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada“. *Rukovet* (4–5): 2–76.
- Kegyés, Erika. 2008. „Sexusgrammatik und Gendersemantik. Ausdrucksformen im Ungarischen“. In *Genderbilder aus Ungarn. Erlebnisse der ungarischen Genderforschung*, Hrsg. Erika Kegyés, 73–90. Habmurg: Verlag Dr. Kovacs.
- Kovačević, Dušanka. 1985. „Banjalučka gimnazija 1933–1937. godine“. U *Banjaluka u radničkom pokretu u NOB – Zbornik sjećanja II*, prir. Milan Vukmanović, 261–288. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci.
- Лазаревић-Ковачевић, Надежда. 2014. *К’о леиу сан – Златно гоба ірађанске Бањалуке 1929–1941*. Бањалука: Бесједа.
- Ljuboja, Bosa. 1985. „Ženski pokret u Banjaluci“. U *Banjaluka u radničkom pokretu u NOB – Zbornik sjećanja II*, prir. Milan Vukmanović, 247–248. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci.
- Mačković, Stevan. 2019. „Subotica – stanovništvo 1910. i 1919. godine“. Blog Zapisi iz palanke. <https://stevanmackovic.wordpress.com/subotica-stanovnistvo-1900-i-1919-godine/>.
- . 2000. „Znameniti subotički lekari između dva rata (1918–1941) angažovani u drugim javnim delatnostima“. *Сімо іодина ог ірвої научної сасіянкка лекара и ірирогословаца 1899–1999. Век научних ірреінућа*, 125–139. Суботица: Завод за заштиту здравља. <https://suistorija.wordpress.com/suboticki-lekari-između-dva-rata-1918-1941-angazovani-u-u-drugim-javnim-delatnostima/>.
- Perović, dr Danica. 1977. „Razvoj sanitetske službe u centralnoj Bosni 1941–1944“. U *Žene Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945 godine – Sjećanje učesnika*, prir. Rasim Hurem, 260–268. Sarajevo: Svjetlost.
- Petrović, Kosta. 1928. *Subotica i kupalište Palić*. Subotica: gradska štamparija Subotica.
- Savić, Svenka. 2000. *Veri Šozberger u spomen*. Novi Sad: Futura publikacije.

- . 2018. „Znamenite srpske žene“. Predavanje održano 24. jula 2018. na Filozofskom fakultetu, UNS, Novi Sad, na Letnjoj školi srpskog jezika, 30. jul – 5. avgust 2018.
- Savić, Svenka, ur. 2001. *Vojvodanke (1917–1931): životne priče*. Novi Sad: Futura publikacije.
- , ur. 2006. *Women's Identities in Vojvodina: 1920–1930*. Futura publikacije, Novi Sad.
- , ur. 2007. *Životne priče žena u Vojvodini: Hrvatice, Bunjevke, Šokice (1919–1955)*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
- Segedinčev, Tatjana i Zoran Veljanović, prir. 2012. *Vodič kroz arhivske fondove Istorijskog arhiva Subotica XVIII/1*. Subotica: Istorijski arhiv Subotica.
- Stojaković, Gordana. 1999. *Znamenite žene Novog Sada*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Стојнић, Бојан и Верица Стошић. 2017. *Бањалучки лекари у Краљевини Југославији*. Бањалука: Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске.
- Тишма, Андреј. 2012. *Истиница прича. Сећање баке Александра Тишме*. Нови Сад: Академска књига.
- Viličić, Sonja, Dragana Stojanović, Đenka Mihajlović i Vera Mevorah. 2015. *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre holokausta. Priručnik za nastavnike i nastavnice*. Beograd: Savez jevrejskih opština.
- Вујић, Милутин и Никола Зељковић. 1996. *Сто година Бањалучке гимназије 1895–1995*. Бањалука: Гимназија.

Margareta Bašaragin

WOMEN'S STUDIES AND RESEARCH, NOVI SAD, SRBIJA

Draga Gajić

KAS – ASSOCIATION FOR CULTURE, AFFIRMATION AND COUNSELING, BANJA LUKA,
BOSNIA AND HERZEGOVINA

Dr Margita Hercl (1900–1942): Antifascist and Paediatrician

Margita Hercl was born in Subotica at the beginning of the 20th century (22 February 1900) in a well-to-do, multi-lingual, Jewish family: besides Hungarian and Serbian she spoke German and French by the time she went to study medicine in Vienna. After completing her studies and passing the Professional Paediatrics exam (1928), she worked first as an apprentice in Subotica, later becoming head of the Children's Polyclinic in 1932. From 1936 she continued her professional career in the Institute of Hygiene in Banja Luka, and opened a private practice there in 1938. She was active in the Banja Luka Women's Movement from its inception (September 1, 1935) and initiated various social activities related to her chosen profession, and also to issues of women's equality. In December 1941, she became involved in the national liberation struggle: she was head of the Čemernica Detachment Hospital, where she died in a Chetnik attack in 1942. In this paper, we explore the life story of the antifascist Dr Margita Hercl, with the aim of reviving her memory in her hometown of Subotica, as well as in Banja Luka, where she worked professionally, thus connecting the region through women's activism (which is considerable). We combine a biographical method with other people's memories and documentation preserved in the two cities.

Keywords: Dr Margita Hercl, medicine, Women's Movement, National Liberation Struggle (NOB), antifascism, activism.

Gordana Stojaković

NEZAVISNA ISTRAŽIVAČICA, NOVI SAD

Palimpsest o Ani*

Rad govori o životu i radu lekarke i naučnice (bakteriološkinje i farmakološkinje), a zatim i folkloristkinje, prevoditeljke i publicistkinje dr Ane Cimer (Arad, 1906 – Novi Sad, 1967) koja pripada trima kulturama: mađarskoj, srpskoj i rumunskoj. Rekonstrukcija njenog života zahteva dugotrajan istraživački rad sa arhivskim i drugim raspoloživim dokumentima, u kome ipak ostaju mnoge praznine. Rad koji sledi biće nastavak istraživanja koje sam započela u okviru Ženskih studija i istraživanja u Novom Sadu devedesetih godina prošlog veka.

Ključne reči: Ana Cimer, Ана Грец, Czimmer Anna, dr G. Czimmer Anna, Gresz Bélané, Gresz Cz. Anna.

U ovom radu ću pokušati da predstavim podatke o profesionalnom angažmanu i životnom usudu lekarke i naučnice (bakteriološkinje i farmakološkinje), a zatim i folkloristkinje, prevoditeljke i publicistkinje dr Ane Cimer (Arad, 1906 – Novi Sad, 1967) koja pripada trima kulturama: mađarskoj, srpskoj i rumunskoj. Od svih ličnih podataka o njoj najstalniji je u vezi sa njenim ličnim imenom – Ana. Hronološki uprošćeno, radi se o dr Ani (Anna), rođenoj Cimer (Czimmer), udatoj Gres (Gresz), udovici Bele Gresa (özv. dr Gresz Bélané), sahranjenoj kao supruga Bele Gresa¹ (Gresz Bélané). Između jednostavnosti ovih podataka nalazi se nekoliko varijacija prezimena koje je u različitim periodima života Ana upisivala, koji nagoveštavaju, a nekad i jasno svedoče, o njenom plodnom radu i tragičnom usudu. Postoji stanoviti nedostatak podataka o njenom životu i radu, uzrokovan i činjenicom da je izuzetno zanimljiva prepiska (uključujući fotografije i mnoge druge važne dokumente) po njenoj izričitoj želji spaljena. Rad koji sledi biće nastavak istraživanja koje sam započela u okviru Ženskih studija i istraživanja u Novom Sadu devedesetih godina prošlog veka. Kratka biografija dr Ane Cimer, koju sam objavila u knjizi *Znamenite žene Novog Sada* oslanjala se

* Zahvaljujem Lidiji Dmitrijev, Tamašu Fišeru i dr Vesni Tumbas Šaponjac za pomoć koju su mi pružili tokom izrade ovog rada.

¹ I u tradiciji srpske zajednice u Vojvodini tokom 19. i na početku 20. veka postojala je praksa pokrivanja imena udate žene imenom muža čak i kada se radilo o ženama koje su imale priznato delo u javnosti: Milica Jaše Tomić, Savka dra Jovana Subotića... (prim.aut.).

na intimno i sentimentalno sećanje Janoša Hercega, kratki biografski zapis Zoltana Kalapiša² i svedočenje osoba koje su bile uz dr Anu Cimer do njene smrti. U ovom radu ću pokušati da iznesem nove činjenice o njenom životu, uz saznanje da pišem o ženi koja nije želela da ostavi mnogo tragova o sebi.

Identitet(i)

I u Aradu,³ gde je Ana Cimer rođena, transilvanizam⁴ je uključivao višezjezičnost i povezivanje, stvarajući posebnu, zajedničku kulturnu svest kojoj je, kao dete iz mešovitog braka i znalac više jezika, pripadala. Transilvanija⁵ će po okončanju I svetskog rata takođe pripasti Kraljevini Rumuniji, ipak kao deo identiteta snažno će živeti u svesti naročito onih Mađara koji su kao reka izbeglica došli u zemlju maticu. Posle uspešno okončane mature u Aradu 1925. godine⁶ i Ana Cimer je bila deo tog talasa ljudi koji su napustili zavičaj. Izabrala je studije na Medicinskom fakultetu u Segedinu gde je 1931. diplomirala kao prva žena sa diplomom lekara (Kalapis 2002, 177). Odluka da studira na Kraljevskom mađarskom univerzitetu Franc Jozef u Segedinu možda nije bila slučajna, jer je i ta ugledna naučna institucija bila izmeštena iz Erdelja, kao i većina tadašnjih studenata.⁷ Univerzitet je bio osnovan

² Prvi je književnik i književni kritičar i lično je poznao Anu, drugi je hroničar mađarske zajednice u Vojvodini.

³ Prema Trianonskom sporazumu kojim je 1920. formalno okončan I svetski rat Arad, grad u Banatu sa snažnom mađarskom zajednicom, pripao je Kraljevini Rumuniji (prim. aut.).

⁴ „[...] To je neki izum narodnosti, kao što je kod nas bio transilvanizam. Treći, odnosno poseban razvojni put manjina. Mi smo se u Aradu isto tako oduševljavali za transilvansko zajedništvo, misleći da i mi pripadamo tamo, kao da nismo živeli u Banatu, kao pravi Sekelji. Rekli smo da je rumunska kultura isto tako uticala na nas kao i mađarska. Pa je stoga i ona naša. Nije ni bilo nikakvih problema dok smo besedili o ovoj intelektualnoj mešavini. Naljutili su se na nas tu i tamo kad se ispostavilo da ne spadamo ni na jednu stranu. Jer to se krilo u programu [...]“ (Херцег 1984, 748).

⁵ Karpatski deo savremene Rumunije, Rumuni zovu Transilvania, a Mađari – Erdely (Erdély). Oblast je do završetka I svetskog rata bila deo habzburške Ugarske, a zatim novostvorene Kraljevine Rumunije (prim. aut.).

⁶ Архив Војводине Нови Сад. Ф. 190. Секретаријат за персоналну службу Главног извршног одбора Народне Скупштине Аутономне Покрајине Војводине Нови Сад (1945–1954). Кутија 96. Анкетни лист за лекаре и апотекаре – Dr. Gres/Mikloša/Anna (1948) (AV SZPS GIO NSAPV).

⁷ Te prve godine većina studenata medicine i farmacije poticala je iz Transilvanije. I profesor Albert Sent-Đerdi, koji je 1928. zvanično postavljen za šefa Odseka medicinske

1872. u Koložvaru (današnjem Klužu), a 1921. „privremeno je premešten u Segedin“ (Szabó i Zallár 1993, 11). Gubitak Transilvanije u državno-administrativnom smislu, gde je mađarski etnički korpus bio snažan, doprineo je da mnogi, a među njima sasvim sigurno i dr Ana Cimer, postanu hroničari ličnih i kolektivnih narativa o svakodnevnom životu Mađara, kako u Transilvaniji, tako i na drugim prostorima na kojima su živeli van matične zemlje. Biti izbeglica u matici, ili pripadnik manjinske zajednice u novom političkom sistemu, uvek nosi izazove i potrebe reinterpreteriranja ili novog načina konstruisanja grupnog ili manjinskog identiteta. Lični identitetski kod dr Ane Cimer formirao se na tlu mnogonacionalnih predela Panonske nizije i erdeljskog basena kao sistem u kome su mađarski jezik, književnost i tradicija bili njegova ključna obeležja.

Sačuvati znanje o sopstvenim precima, samim tim i o sebi, za dr Anu Cimer je najpre bilo pitanje očuvanja narodnog jezika i tradicije kao dragocenih delova nacionalnog identiteta i kulture, ali i spremnost na podršku mađarskoj Narodnoj seljačkoj stranci (Херцег 1984, 744; Kalapis 2002, 177). Njeni prvi radovi⁸ u vezi sa podacima o načinima narodnog lečenja u oblastima Tisantul (Tiszántúl)⁹ i Kalotaseg (Kalotaszeg)¹⁰ ili onih koje su pamtile stare žene bile su deo sećanja i kulturne reprezentacije. Izvor te potrebe identifikovao je Zoltan Kalapiš (Kalapis Zoltán) koji je kratak biografski zapis o Ani započeo činjenicom da je iznad radnje njenog oca Mikloša u Aradu visila tabla sa oznakom za berberina i felčera¹¹ (Kalapis 2002, 177–178). Metode narodnog lečenja, koje je delom mogla da vidi i u porodičnoj kući, biće predmet njenog interesovanja i to u vreme intenzivne naučno-istraživačke karijere, ali i dve decenije kasnije, kada će pored žive prevodilačke i publicističke aktivnosti, kojom će dopunjavati vrlo skromne prihode, dr Ana Cimer 1951. napisati rad „Adatok Kupuszina néprajzához“ („Podaci o etnologiji Kupusine“) koji će posthumno biti objavljen u tri broja časopisa *Híd (Most)*.¹²

hemije je takođe bio poreklom vezan za Transilvaniju. Profesor Albert Sent-Đerđi nije odmah stupio na dužnost već je zatražio odlaganje da bi završio započete istraživačke projekte u Kembridžu (Szabó i Zallár 1993, 12–13).

⁸ Greszné Czimmer 1937; Czimmer 1944a; Czimmer 1944b; G. Czimmer 1944.

⁹ Oblast u Mađarskoj između Tise i granice sa Rumunijom (prim. aut.).

¹⁰ Region u Transilvaniji u kome je snažna mađarska zajednica, Rumuni zovu Țara Călatei (prim. aut.).

¹¹ Izraz potiče od nemačkog Feldscher (lekarski pomoćnik, najčešće vojni) u ovom slučaju u značenju vidar (ranar) koji uz to vadi zube (prim. aut.).

¹² Videti u literaturi: G. Czimmer, Anna. 1988a; 1988b; 1988c. Pored toga objavila je još jedan tekst o ženama u Kupusini. Videti: G. Czimmer 1956.

Ova ozbiljna etnološka studija donosi podatke o ženskoj nošnji, običajima, proslavama, tradicionalnim jelima, gajenju dece i drugim elementima narodnog života Mađara u vojvođanskom selu Kupusina. Sasvim je u pravu Janoš Herceg (Herceg János) kada je napisao da je dr Ana Cimer „pored svetlosti Evrope“, čiji je deo, obrazovanjem i kulturom, bila, „znala da upali i bliskija svetla prigušenog sjaja, u kojima se otkrivaju dubine narodne sudbine, kao kad čovek gleda u bunar u kojem blista srebrni mesečev srp“ (Херцег 1984, 757). Etnološki zapisi, posebno ovaj poslednji, uz njen prevodilački i publicistički rad uvrstiče je u *Istoriju književnosti jugoslovenskih Mađara* Imrea Bori-ja i *Jugoslovenski mađarski književni leksikon* Lasla Gerolda (Bori 2007, 302; Gerold 2001, 43).

Jermensko poreklo majke, najvernijeg životnog saputnika, biće važan deo njenog identiteta. O tome svedoči i interesantan novinski tekst „Örmények nyomában“ („Na tragu Jermena“)¹³ gde je zapisala podatke o novosadskim Jermenima, njihovom poreklu, prezimenima, seobama i usudu (G. Czimmer 1963a). Tu saznajemo podatak da je devojačko prezime majke Isekuc/Išekuc (Issekutz) i da su članovi ove porodice u Novi Sad došli iz Erdelja, ali i da su neki ponemčili to prezime, kao što je zapisano na velelepnom nadgrobnom spomeniku na novosadskom Rimokatoličkom groblju u Futoškoj ulici.

Dr Ana Cimer je pored nemačkog govorila srpski jezik, „čitala tekstove na rumunskom, francuskom, nemačkom, srpskom i ruskom, prevodila sa francuskog i rumunskog jezika“ (AV SZPS GIO NSAPV). Francuski jezik i kultura trajno su ostali njena uteha i прибежиште, ali i predeli i ljudi koje je znala. Kako Janoš Herceg beleži, za nju je Provansa bila vrednija i interesantnija za jednog pisca nego Rivijera, Draginjan vredan hodočašća, jer je tu Šandor Kišfaludi (Kisfaludy Sándor) čitao Petrarku... Eks an Provans Zole i Sezana, Arl i Avinjon sa svim znamenitostima, bili su po Aninom mišljenju obavezna geografija jednog pisca. Rumunska književnost „od Mihajla Benuca¹⁴ do Sandoveanua¹⁵ i nazad“ i savremena književnost vojvođanskih Rumuna bili su predmet njenog kritičkog i prevodilačkog interesovanja (Херцег 1984,

¹³ U istom tekstu dr Ana Cimer daje podatke o prezimenima mnogih novosadskih porodica, uključujući i srpske, za koje je smatrala da potiču od jermenskih, te tako posredno upućuje na činjenicu o jednom od uzroka tihog nestajanja Jermena. Zapisala je i jedan kuriozitet u vezi sa novosadskim jermenskim hramom, koga na žalost nema, a to je da se na jednom od vitraža nalazila predstava Sv. Grigorija Prosvetitelja, zaštitnika Jermena iza koga su se dizali snežni vrhovi Ararata (G. Czimmer 1963a).

¹⁴ Mihai Benuc, rumunski pesnik (prim.aut.).

¹⁵ Mihail Sandoveanu, rumunski pisac i političar (prim.aut.).

743). Zna se da je početkom 1945. u Pešti u krugu istomišljenika Narodne seljačke stranke govorila o predstavnicima jugoslovenske književnosti, o Ivi Andriću, Miroslavu Krleži i dugima.

Dr Ana Cimer je bila poznavalac mađarske, francuske i rumunske književnosti, a pratila je i dešavanja unutar savremene srpske književne produkcije. Pored prevoda sa francuskog i rumunskog jezika, pisala je i novinsku kritiku književne produkcije štampane na mađarskom, francuskom i rumunskom jeziku sa ciljem da preporuča, kako nova, tako i već ranije objavljena dela. Zna se da je sa francuskog jezika prevela novele Marsela Emea i Sent Egziperija (*Mali princ*).¹⁶ Često je pisala o književnosti Albera Kamija (Albert Camus), Marsela Emea (Marcel Aymé), ali i o Henrijumu Tomasu (Henry Thomas), spisateljici i slikarki bez ruku i stopala Deniz Legri (Denise Legrix), švajcarskoj spisateljici Klaris Fransijon (Clarisse Francillon), pesniku Afrike Leopoldu Sengoru (Léopold Senghor), ponešto o uticaju Kjerkegora (Søren Kierkegaard) i Sartra (Jean-Paul Sartre) na francusku omladinu, Lajošu Zilahiju (Lajos Zilahy), švajcarsko-francuskom pesniku i pripovedaču Blezu Sandraru (Blaise Cendrars), Direnmatu (Friedrich Dürrenmatt), rumunskom književniku Marinu Predi (Marin Preda) i dr.¹⁷ Može se reći da je sredinom 20. veka bila deo književnog života Vojvodine, neposredno preko objavljenih prevoda, kritičkih i polemičkih tekstova, posredno preko neformalnog književnog salona koji je postojao u njenom stanu i prepiske sa mnogim mađarskim književnicima.

Srpski jezik biće za nju neka vrsta konačnice, jezik zemlje u kojoj će ostati trajno: „Sad kad već znam da sam ovamo došla i da umrem, a ne samo da živim primila sam jugoslovensko državljanstvo. Da me zemlja ne izbaci kao stranca“ (Херцег 1984, 743). U polemičkom članku u vezi sa mišljenjem čitalaca o časopisu *Híd*,¹⁸ opservirala je sopstveni položaj u Vojvodini, ali i to koliko ju je lekarski poziv određivao u odnosu na druge:

¹⁶ Prevod na mađarski jezik *Malog princa* koji je uradila dr Ana Cimer nije štampan (Херцег 1984, 759).

¹⁷ Izbor je dat na osnovu tekstova i prevoda dr Ane Cimer u periodu 1962–1964. u Kilátó-u, nedeljnom dodatku dnevnog lista *Magyar Szó* koji se bavio temama iz književnosti i kulture i mesečniku *Híd* posvećenom društvenim temama kao i onima iz kulture i izdavaštva u periodu 1952–1962. Ona je takođe objavljivala i u nedeljnicima *7 Nap i Dolgozók* i u omladinskom časopisu *Ifjúszág* (prim. aut.).

¹⁸ Radi se o polemici vođenoj u periodu januar – mart 1954. u, i o časopisu *Híd* (*Most*), koja je prvobitno započeta u nedeljniku *Dolgozók* (*Radnici*). Videti tekstove: G. dr Czimmer Anna “Az olvasó jogán. Hullámok a Híd körül”, Szirmai Károly “Hozzászólás dr Czimmer Anna ’Híd’ cikkéhez” i G. dr Czimmer Anna “Utóhullámok a HÍD körül” (prim. aut.).

Iz sukoba je proizašlo i to kako ja – jedna vojvođanska lekarka – celu stvar posmatram iz daleka i spolja. Ovde stvarno moram da korigujem nešto, jer u prvom javljanju sam zaboravila da saopštim da nisam Vojvođanka. Pre šest godina došla sam ovde da lovim bacile i od tada sam imala mogućnost da pratim vojvođanski literarni život i upoznam jugoslovensku literaturu. Dakle, moj stav nije isti, niti može da bude isti sa vojvođanskim gledištem. Pa ipak se ne osećam strancem, već nekako tako kao kad neko uđe u neku sobu, a oseća drugačiji vazduh od onih koji u njoj sede. I moje zanimanje daje neko specijalno stanovište i znam da se na lekaru uvek oseća neki miris koji on sam ne oseća [...]”¹⁹ (G. Dr. Czimmer 1954, 164).

Dr Ana Cimer nije imala decu. Pokušaj da usvoji dečaka, tada već srednjoškolca, i da mu prenese deo svog ogromnog znanja o književnosti, slikarstvu, muzici nije uspeo. Bila je udata za Belu Gresa (Gresz Béla) sa kojim je delila i profesionalni put sve do njegove rane smrti. Mnogi njeni tekstovi u potpisu imaju i „ono slovo“ G za koje je rekla: „Lepo bih vas zamolila da mi ne uskraćujete ono slovo G koje stoji ispred mog imena. Doktorsku titulu možete slobodno izostaviti, ali ovo slovo ne. Ovim usamljenim slovom klanjam se uspomeni na jednu veliku ljubav“ (Херцег 1984, 745).

Istraživački rad

Univerzitet u Segedinu je početkom tridesetih, dolaskom Alberta Sent-Đerđija²⁰ postao mnogo više od obrazovne ustanove koja je studentima pružala teorijsku i praktičnu nastavu. Ova obrazovna institucija je postala i naučno-istraživački centar za prirodne nauke koji je dolaskom, već tada cenjenog naučnika, neposrednog učesnika pionirskih otkrića na planu biohe-

¹⁹ “Kiderült a vitából az is, hogy én – egy vajdasági orvosnő – valahonnan messziről és kívülről szemlélem az egész dolgot. Hát itt tényleg korrigálnom kell valamit, mivel első felszólalásomban elfelejtettem előrebocsátani, hogy nem vagyok vajdasági. Hat évvel ezelőtt szegődtem ide bacillusvadásznak és azóta van alkalmam figyelemmel kísérni a vajdasági irodalmi életet, és ismerkedni a jugoszláv irodalommal. Szemléletem ezért nem azonos, és nem is lehet azonos a vajdasági szemlélettel. Mindemellett nem érzem magam kívülállónak, hanem csak olyasvalahogyan, mint amikor valaki benyit egy szobába és kissé más milyennek érzi a levegőt, mint azok, akik benne ülnek. Foglalkozásom is bizonyos speciális szemléletet kölcsönöz és tudom, hogy az orvoson mindig érezhető valami szag, amit ő maga nem érez” (G. Dr. Czimmer 1954, 164).

²⁰ Albert Szent-Györgyi von Nagyrápolt, dobitnik Nobelove nagrade za fiziologiju / medicinu 1937, bio je na Univerzitetu u Segedinu na mestu šefa Departmana za farmaceutsku hemiju (1930), a zatim istovremeno Departmana za organsku hemiju od 1935. godine (Szabó i Zallár 1993, 23).

mije i farmakologije, postala rasadnik novih otkrića. U Segedinu je profesor Sent-Đerđi nastavio istraživanja o biološkoj oksidaciji i funkciji mišića, a ohrabreni njegovim radom eksperimentalnom naukom bavili su se mnogi profesori²¹ i asistenti (Szabó i Zallár 1993, 21).

Tridesete godine 20. veka u Segedinu, Debrecinu i Budimpešti bile su najplodniji period istraživačkog rada dr Ane Cimer. Postoje tvrdnje da je jedno vreme delovala kao asistentkinja Alberta Sent-Đerđija,²² a prema naučno-istraživačkim radovima koje je objavila sasvim sigurno je bila deo one naučne elite koju je nadahnuo i vodio slavni naučnik (Kalapis 2002, 177; Херцег 1984, 743; Gerold 2001, 43).

Naučne i stručne radove, a neposredno je navela 17, objavljivala je tokom rada na Teoretskom institutu u Segedinu, ali i Farmakološkom institutu u Debrecinu, Bakteriološkom institutu u Segedinu i Državnom higijenskom zavodu u Budimpešti (AV SZPS GIO NSAPV).²³ Podatke o njenom istraživačkom radu na Farmakološkom institutu u Debrecinu nalazimo u *Izveštaju Mađarskog instituta za biološka istraživanja za 1938*. U odeljku „U Institutu su radili“²⁴ nalazimo podatak da se dr G. Czimmer Anna, univerzitetski asistent u Debrecinu, na Farmakološkom institutu bavila antocijanskim bojama.²⁵

Danas je u elektronskoj arhivi *Naunyn-Schmiedeberg's Archives of Pharmacology*²⁶ – časopisa Nemačkog društva za eksperimentalnu farmakologi-

²¹ Tako su se istraživanjima na planu interne medicine bavili profesori Ištvan Rusnjak (Rusznayák István) i Bela Purjes (Purjesz Béla), a mehanizmima hemoterapeutskih efekata profesori Mikloš Jančo (Jancsó Miklós) i Đerd Ivanović (Ivánovics György). Iz *Izveštaja Mađarskog instituta za biološka istraživanja za 1938*, saznajemo da se eksperimentisalo i u Budimpešti, Debrecinu i drugim mestima. Videti: *A Magyar Biológiai Kutatóintézet 1938. évi jelentése*. 1939, 5–7.

²² Univezitetu u Segedinu i Medicinskom fakultetu Albert Sent-Đerđi (Albert Szent-Györgyi Medical University) u Segedinu uputila sam odvojene upite putem elektronske pošte sa molbom da potvde ovu tvrdnju konkretnim podacima u vezi saradnje Ane Cimer i Alberta Sent-Đerđija. Upite sam poslala 13. i 28. novembra 2019, ali odgovor nisam dobila (prim. aut.).

²³ U Anketnom listu za lekare Ana Cimer je navela da joj je specijalnost priznata od strane „Zemaljske“ (Nacionalne) ispitne komisije za osposobljenje stručnih lekara u Debrecinu 9. V 1938. (AV SZPS GIO NSAPV).

²⁴ „Az Intézetben dolgoztak“, *A Magyar Biológiai Kutatóintézet 1938. évi jelentése*, 5.

²⁵ „Anthocyanfestékkal vizsgálatok“, *A Magyar Biológiai ...*, 5. Anthocyanin /Antocijan/- pigmenti crveno do plave boje koji se nalaze u mnogim biljkama, voću i povrću. Antocijani i antocijanidini su metabolički produkti flavanona. Antocijani su glikozidi antocijanidina, flavonoida (Tumbas 2010, 26).

²⁶ Springer Link. <https://link.springer.com/journal/210>.

ju i toksikologiju moguće naći nekoliko njenih samostalnih radova ili onih objavljenih u koautorstvu,²⁷ najčešće sa prof. dr Andreasom Jeneiem (Andreas v. Jeney), direktorom Farmakološkog instituta Mađarskog Kraljevskog Univerziteta Tisa Istvan u Debrecinu. Radi se o rezultatima istraživanja o uticaju kvercitrina i kvercetina na neoštećeno i otrovano srce žabe (1936), delovanju flavona na izolovano srce, krvni pritisak i periferni vaskularni sistem sisara (1937), farmakološkim eksperimentima sa pelargonidinom (1937), delovanju gvanidina²⁸ i njegovih derivata na krvne sudove žabe (1935/36), delovanju kvercitrina na sadržaj krvi u trbušnim organima (1938), delovanju ramnetina i hesperidina na žablje srce i korelaciji između strukture i delovanja flavona i flavonskih supstanci (1938).

Ako bismo sažeto predstavili suštinu navedenih opita onda bismo morali da počemo od flavonoida²⁹ – biljnih pigmenta koji predstavljaju najveću grupu polifenolnih jedinjenja. Flavonoidi su podeljeni u 12 grupa (flavoni, izo-flavoni, flavanoni, flavonoli, flavanoli, flavani, katehini, antocijanidini, leukoantocijanidin, halkoni, dihidrohalkoni i auron). U prirodi su najrasprostranjeniji flavoni i flavonoli (kvercetin, ramnetin). Tu su i antocijani (pelargonin), kvercitrin koji se formira iz kvercetina, hesperidin – derivat flavonona eriodiktiola (eriodictyol). Zajednička karakteristika svih navedenih flavonoida je sposobnost antioksidativne³⁰ zaštite organizma (neutralisanje slobodnih radikala), te uticaj na sprečavanje ili usporavanje mnogih procesa koji dovode do različitih bolesti.

Istraživanja koja su tridesetih godina 20. veka rađena na mađarskim univerzitetima (ali ne samo tamo) spadala su u pionirske faze naučnih otkrića antioksidativnih procesa i supstanci. Najpoznatija su ona vezana za rad Alberta Sent-Đerđija koji je tada konstatovao antioksidativnu funkciju askorbinske kiseline za koju je utvrdio da je „identična sa C vitaminom“ i za

²⁷ Videti <https://link.springer.com/search?query=Anna+Czimmer>. Koautorski rad Méhes es Czimmer 1935/36 može se naći na http://real-j.mtak.hu/8301/1/MTA_TihanyiBiologiaiKutIntEvkonyve_08.pdf

²⁸ Gvanidin, iminourea, iminokarbamid je sastojak urina i produkt metabolizma. Videti odrednicu u mrežnom izdanju *Hrvatske enciklopedije*: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23911>.

²⁹ Objašnjenja koja slede u vezi sa ovde navedenim farmakološkim istraživanjima rađena su na osnovu doktorata Tumbas 2010, 24–32.

³⁰ Procesom oksidacije u ćelijama se neprekidno dobija energija. Problem nastaje kada slobodni radikali, kojima nedostaje najmanje jedan elektron, nisu neutralisani antioksidantima. Tada dolazi do nekontrolisanih hemijskih reakcija koje mogu da oštete ćelijsku strukturu, zidove krvnih sudova čak i DNK u ćelijskom jezgri (Tumbas 2010, 4–9).

njegova istraživanja o biološkoj oksidaciji koja su dovela do otkrića flavina i vitamina P (Szabó i Zallár 1993, 25).³¹

Danas je dobro poznata antioksidativna funkcija flavonoida na zdravlje ljudi (pozitivan uticaj na kardiovaskularna oboljenja, kancerogene i mutagene promene) što je našlo široku primenu u farmakologiji i proizvodnji hrane. Pionirska istraživanja na Univerzitetu u Segedinu, Debrecinu i Budimpešti tridesetih godina 20. veka u vezi sa pozitivnim uticajem flavonoida koja su iznedrila mnoge važne naučne istine utiču i na naše živote danas. Deo tih izvanrednih napora delo je i mladih istraživača i istraživačica među kojima je bila i dr Ana Cimer.

Životne okolnosti dr Anu Cimer udaljile su od naučne laboratorije, ali ne i od praćenja novih naučnih doprinosa na planu medicine, biohemije i farmakologije. To dokazuje i interesantan tekst "Táv-interjú Szentgyörgyi Alberttel – A rákgyógyítás új lehetőségéről" („Daljinski intervju sa Albertom Sent-Đerđijem – O novim mogućnostima lečenja raka“) koji je potpisala, a objavio *Magyar Szó* (G. Czimmer 1963b). Tekst u formi intervjuja objavljen je na osnovu prepiske,³² o kojoj se ništa ne kaže, kao i na osnovu objavljenog naučnog rada u vezi sa novim mogućnostima lečenja raka i retin/promin studije koju je postavio Albert Sent-Đerđi. Izvesno je da je pratila rad Alberta Sent-Đerđija, a ostaće samo usmeno predanje da je među njenom spaljenom prepiskom bila i ona sa velikim naučnikom.

Novi Sad / Újvidék

Nejasno je kada je tačno došla u Novi Sad. Janoš Herceg je napisao da je to bilo 1941, da je zatim „posle tri godine morala da se vrati u Mađarsku, ostavljajući stan, knjige i nameštaj majci, koja je zadržala rumunsko državljanstvo, pa je tako mogla da ostane tu“ (Херцег 1984, 743).³³ Zoltan Kalapiš piše da je 1943, zajedno sa suprugom Belom Gresom bila postavljena na mesto laboratorijskog lekara u novosadskoj bolnici (Kalapis 2002, 177).

³¹ Videti i: The Nobel Prize. Albert Sent Györgyi. <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1937/szent-gyorgyi/biographical/>.

³² “[...] Most egy levélváltás és megjelent tudományos közleményének megküldött külön lenyomata alapján jelenthetjük kísérletei további eredményeit az alábbi táv-interjú formájában” (G. Czimmer 1963b).

³³ Ana Cimer je 1944. privremeno izbegla iz Jugoslavije, ali je ubrzo ponovo došla natrag.

U Istorijskom arhivu Grada Novog Sada³⁴ nisam pronašla podatke o radu lekarke Ane Cimer (Ane Gres) u Novom Sadu 1942/1943.

U Anketnom listu za lekare i apotekare Gres Mikloša Anna, 1948. na pitanje o dotadašnjim dužnostima u toku prakse, napisala je da se nalazila „na dužnosti lekara u Segedinu, Koložvaru, Debrecenu, Pešti, Kaloči i sada u Novom Sadu“, a o važnim poslovima koje je obavljala kao „stručnjak rukovodilac, saradnik, specijalista“ i koliko dugo, napisala je da je bila „rukovodilac bakteriološke stanice u Koložvaru i u Novom Sadu svega 4 godine, a kao specijalista na odeljenju 4 g.“ (AV SZPS GIO NSAPV). Na pitanje o službi u Vojsci Kraljevine Jugoslavije, okupatorskoj³⁵ i savezničkoj vojsci odgovorila je negativno, a o službi u Jugoslovenskoj Armiji pozitivno, i navela da je to bilo u periodu od 26. 01. 1945. do 28. 06. 1945. (AV SZPS GIO NSAPV). Pretpostavila sam da je njeno angažovanje bilo u vezi sa potrebama novoosnovane Vojne stanice za transfuziju, pri Glavnoj pokrajinskog bolnici u Novom Sadu. Ali, na upit Vojnom arhivu u Beogradu u vezi sa angažovanjem dr Ane Cimer, ili dr Ane Gres /Anna Czimmer, Anna Gresz, Czimmmer Anna G, otac Mikloš/ i okolnostima njenog angažovanja u navedenom periodu 1945. odgovorili su da ne poseduju „traženu dokumentaciju“.³⁶

U Anketnom listu za lekare i apotekare Ana Gres je napisala da se u januaru 1948. vratila u Novi Sad i to „na traženje Ministarstva rada FNJR“ kao „strani stručnjak“ – ugovorna lekarica specijalistkinja dijagnostičkog laboratorija i bakteriološkinja i to na poziciji „šefa Dijagnostičkog laboratorija Gr. poliklinike“ u Novom Sadu (AV SZPS GIO NSAPV). Iz istog izvora saznajemo da je u Novom Sadu te 1948. živela sa majkom u iznajmljenom stanu od 30 m² bez kupatila u Stanojevićevoj 3, na Telepu, da joj je osnovna plata bila 8500 dinara, lični dodatak 1000 dinara, da nije imala sporedne dužnosti, niti privatnu praksu, da je imala R-1 potrošačku kartu i da je zdrava.

Okolnosti pod kojima je „Ап Ана Грес“³⁷ (kako je potpisala Anketni list za lekare i apotekare), angažovana 1948. pokušala sam da odgonetnem

³⁴ Istorijski arhiv Grada Novog Sada. F.259 Gradsko načelstvo Slobodnog Kraljevskog Grada Novog Sada 1941–1944. Predmeti: 19842/43 (kutija 233), 24094/43 (kutija 235), 27631/43 (kutija 236), kutija 313/44 – Lekarska zvanja.

³⁵ U Anketnom listu za lekare i apotekare Ana Gres je navela da niko od članova uže porodice nije bio u službi u neprijateljskoj vojsci, državnom aparatu ili organizaciji (AV SZPS GIO NSAPV).

³⁶ Vojni arhiv u Beogradu e-mail poruka Gordani Stojaković 7. novembar 2019.

³⁷ Potpis ćirilicom i navođenje samo muževljevo prezimena po mom sudu nisu bili ništa drugo do poštovanje pravila pisanja imena u srpskom jeziku (ime, pa prezime) kao i tada dominantnih društvenih normi da žena udajom najčešće preuzima prezime supruga (prim. aut.).

kroz građu Arhiva Vojvodine. Rezultat te potrage je samo, napred obilatocitiran, Anketni list za lekare i apotekare za koji je lično dala podatke 1948.³⁸

Zna se da je u toku lekarske karijere bila na čelu bakteriološkog odeljenja u bolnicama za tuberkulozu u Novom Sadu³⁹ i Sremskoj Kamenici, sve do trenutka kada ju je teška bolest sasvim paralisala.⁴⁰ Janoš Herceg o tome svedoči: „Kada je, početkom pedesetih godina, odjednom i neočekivano ostala paralizovana, neko vreme su još svakog jutra slali kola po nju i dve medicinske sestre su je na nosilima odnosile do njenog mikroskopa. Posle je nekoliko meseci provela u Kamenici, delom kao bolesnik, delom kao šef bakteriološkog odeljenja“ (Херцег 1984, 743). O težini bolesti zapisao je i ovo: „[...] već je dugo bila ležala, telo joj je bilo puno otvorenih rana, jer je pored kile gornje trbušne opne, konačno dospela u krevet“ (Херцег 1984, 745), užasne bolove pokušala je da ublaži presnom hranom (Херцег 1984, 745) „živela [je] i dalje na bundevinim semenkama i jevtinom voću“ (Херцег 1984, 757). Zoltan Kalapiš je njenu iznenadnu i ozbiljnu bolest povezao sa upotrebom hemikalija koje je u radu koristila (Kalapis 2002, 177). Negovala ju je majka kojoj je takođe bila potrebna zdravstvena nega. Zbog neadekvatno regulisanog staža, izostavljanjem nekoliko godina rada u Mađarskoj i Rumuniji, dr Ana Cimer je imala malu penziju i nije mogla da plati pomoć za sebe i majku. Na majčinu sahranu nije mogla da ode. Janoš Herceg je zabeležio da je majčina smrt, ma koliko bila potresna, za nju bilo i „veliko olakšanje, pošto je na tako malom prostoru bilo previše bede i patnje“ (Херцег 1984, 758).

Teško bolesna i usamljena umrla je u 61. godini. Vest o tome objavio je *Magyar Szó* 13. maja 1967. godine.⁴¹ Sahranjena je na Rimokatoličkom

³⁸ O dr Ani Cimer ili dr Ani Gres, osim Anketnog lista za lekare i apotekare (1948) nisam našla druge podatke u obimnoj građi Arhiva Vojvodine koju sam navela u izvorima (prim.aut.).

³⁹ Tokom prvog istraživanja o dr Ani Cimer 1999. otišla sam u novosadsku Bolnicu u Majevičkoj ulici (danas je to Dispanzer za plućne bolesti) i zamolila lekare koje sam tada zatekla da mi pomognu informacijama ili možda kolektivnim fotografijama na kojima je moguće da se sačuvao njen lik. I pored velike zainteresovanosti i želje da pomognu nisam našla osobu koja je poznavala dr Anu Cimer (prim.aut.).

⁴⁰ Bolest je dr Anu Cimer zatekla u drugom stanu, ovog puta u centru Novog Sada. Ali, Novi Sad se ubrzano gradilo. Zgrada nove Skupštine Grada zaklonila je njen jedini vidik, a sa srušenom Jermenskom crkvom ugašen je i deo njenog identiteta. Jermenska crkva u Novom Sadu podignuta je sredinom 18. veka, a posle rušenja u Buni 1849. ponovo je izgrađena u drugoj polovini 19. veka, a sasvim srušena 1963. (prim.aut.).

⁴¹ U čitulji je pisalo „Özv. dr. Gresz Béláné, dr. Czimmer Anna“ a tražeći njeno grobno mesto našla sam je kao Gresz Béláné (supruga Bele Gresa) (prim. aut.).

groblju u Futoškoj ulici u Novom Sadu. Njen grob, skromna humka⁴² sa drvenim krstom, na kome je pisalo GRESZ Cz. Anna, danas se više ne može pronaći.

Epilog: da li je sopstvena soba dovoljna

Traganje za činjenicama o dr Ani Cimer ostaje i nadalje nedovršen proces. Kao da se otima, odbija da izroni iz naslaga decenija uokvirenih bliskom geografijom: Arad, Segedin, Debrecin, Budimpešta, Kaloča, Koložvar i Novi Sad. Iz perspektive iz koje pokušavam da rekonstruišem zapis na palimpsestu sa njenim imenom najjasniji je period od njenog drugog dolaska u Novi Sad do smrti, naročito onaj deo u kome je, prikovana za krevet, bila deo vojvođanske književne i publicističke produkcije na mađarskom jeziku. Pa čak i tada ostaje samo u naznakama njena komunikacija sa političkim istomišljenicima u Mađarskoj, o čemu je nagovestio Janoš Herceg.

Nedostaju i detaljni podaci o njenom profesionalnom radu u Vojvodini, osim usmeno prenošenih činjenice da je do krajnih granica izdržljivosti bila uz mikroskop u bolnicama za tuberkulozne. U Arhivu Vojvodine nisam našla podatke o lekarki Ani Gres (Cimer) i to u spisima o Pokrajinskoj bolnici za tuberkulozu u Novom Sadu (1949), anketnim listovima za lekare, apoteke i niže medicinsko osoblje (1949–1951) i personalnim dokumentima (1945–1957), a u Istorijskom arhivu grada Novog Sada podatke o razlozima koji govore da je dr Gresz Czimmer Anna (dr Gresz Béláné) za vreme II svetskog rata izvesno vreme bila lekar u Novom Sadu. Po svemu sudeći od 1941. životni put naučnice dr Ane Cimer uključuje dve dramatične transformacije: lekarsku praksu u provinciji i publicističku aktivnost na manjinskom jeziku, obe ispod radara budnosti političke i naučne javnosti. Ova pažljiva suzdržanost unutar novosadske svakodnevice pred kraj života kulminirala je zahtevom Ane Cimer da se njena privatna dokumentacija, koja se jednim delom ticala političkog i naučnog života, pred njom spali, što je i učinjeno.

I kada bi se u opus dr Ane Cimer računala samo profesionalna i publicistička delatnost iz novosadskog perioda, o njoj bi se moglo pisati kao o intelektualci evropskog kulturnog kruga, okrenutoj najpre mađarskoj knji-

⁴² Pre desetak godina, dok je njena humka bila vidljiva, pisala sam Zavodu za zaštitu spomenika kulture grada Novog Sada u vezi sa stavljanjem pod zaštitu ovog grobnog mesta i čak sa njihovim predstavnikom i novinarom lokalnog radija obišla grob dr Ane Cimer. Moja inicijativa je bila bez uspeha. Kada sam pre par meseci ponovo obišla taj deo Rimokatoličkog groblja u Futoškoj ulici nisam mogla da pronađem njenu humku (prim.aut.).

ževnosti i tradiciji. Ali, u njenom opusu postoji desetogodišnji period naučno-istraživačkog rada koji nije bio pokriven imenom muža,⁴³ niti umešan u anonimnost grupe istraživača/istraživačica na čijim je leđima počivao uspeh vodećeg naučnika.

Tvrđnju da je delovala kao asistentkinja slavnog naučnika Alberta Sent-Đerdija pokrepljuje do sada identifikovan korpus njenih objavljenih istraživačkih radova koji su tih tridesetih godina 20. veka bili deo uzbudljivih, svetski važnih otkrića. Od sedam do sada identifikovanih naučno-istraživačkih radova, dva su isključivo njen doprinos nauci, a ostali su koautorski radovi. Da bi se dao valjan sud u vezi sa dometima istraživačko-naučnog rada dr Ane Cimer potrebno je najpre identifikovati i ostalih deset radova. Ono što sada može da se konstatuje je da je pripadala grupi istraživača/istraživačica kojima je bio otvoren prostor vodećih naučno-istraživačkih i obrazovnih institucija u Mađarskoj u vreme kada je to bio naučni prostor svetskog značaja: Teoretski institut u Segedinu, Farmakološki institut u Debrecinu, Bakteriološki institut u Segedinu i Državni higijenski zavodu u Budimpešti. Ovome treba dodati i podatak, koji je navela u Anketnom listu za lekare i apotekare da je rukovodila bakteriološkim stanicama u Koložvaru i Novom Sadu.

Drugi svetski rat prekinuo je naučno-istraživački rad dr Ane Cimer. Izvesno je da su joj se tokom rata, a i posle njega, ponovile seobe u neizvesnost i konačno novo iskustvo manjine u državi čije će državljanstvo primiti. Sastavni deo njenog profesionalnog iskustva u novoj državi biće prestanak naučno-istraživačkog rada i izostanak mogućnosti za rad u vodećim institucijama u Novom Sadu koje su mogle da zadovolje njene naučne sposobnosti, kao što su Institut za medicinska istraživanja i Državni higijenski zavod. Nisam našla podatke o tome kada je dr Ana Cimer dobila jugoslovensko državljanstvo i koliko je trajao proces formalne naturalizacije. No, sudeći po njenom javnom, publicističkom radu čini se da je iz njenih poruka isijavalo osećanje da je sa pozicija društvene margine bilo lakše očuvati sećanje na

⁴³ U periodu najintenzivnijeg eksperimentalnog rada dr Ana Cimer je bila udata za kolegu dr Gres Belu za koga Zoltan Kalapiš nagoveštava da je bio deo tog istraživačkog korpusa mladih istraživača. Ipak, njegovo ime za sada nisam pronašla u korpusu koautora među kojima je bila i dr Ana Cimer. Takođe, među 65 istraživača i istraživačica različitih struka i položaja unutar istraživačkog korpusa koji su identifikovani u *Izveštaju Mađarskog instituta za biološka istraživanja za 1938.* jedanaest je žena među kojima je i dr G. Ana Cimer. Na toj listi njeno ime nije pokriveno imenom muža kao što je slučaj sa dr Bruckner Győzőné (žena Bruckner Đezea), već se samo nalazi ono slovo G, koje je deo njene privatnosti i ne spada u tada uobičajeni obrazac identifikacije udatih žena u mađarskom društvu (*A Magyar Biológiai Kutatóintézet 1938. évi jelentése*, 5).

prošlost. Sećanje na prošlost i smisao života su povezani pojmovi. Na kraju i sama je postala sopstveno sećanje.

Sećanje na dr Anu Cimer je fragmentarno, samim tim netačno, jer ovlaš prelazi preko njenog desetogodišnjeg naučno-istraživačkog rada u koji je ušla i opstala koristeći znanje, sposobnost i lično ime i prezime. Njena kob su bili rat, seobe i bolest. A naš usud je zaborav, jer elita koja kroji zvanično kulturno pamćenje ima tu moć da poništi sve uspehe koje je dr Ana Cimer sopstvenim radom tokom naučnog života postigla. Konačno, i nemogućnost da se danas prepozna njena humka svedoči da je tako.

Izvori

Архив Војводине Нови Сад.

Ф. 190. Секретаријат за персоналну службу Главног извршног одбора Народне Скупштине Аутономне Покрајине Војводине Нови Сад (1945–1954). Кутија 96. Анкетни лист за лекаре и апотекаре – Dr. Gres/Mikloša/Anna (1948) (AV SZPS GIO NSAPV).

Ф. 190. Секретаријат за персоналну службу Главног извршног одбора Народне Скупштине Аутономне Покрајине Војводине (1945–1954): кутија 1 и 1/а;

Ф. 192. Савет за народно здравље Извршног већа Народне Скупштине Аутономне Покрајине Војводине (1945–1952 и 1956–1965): књиге 41 и 57, кутије 58, 218, 239 и 232;

Ф. 212. Покрајински завод за здравствену заштиту (1928–1941 и 1945–1962): кутије 27 и 28;

Ф. 227. Институт за медицинска истраживања Н. Сад (1946–1972): кутија 15.

Istorijski arhiv Grada Novog Sada.

F. 259 Gradsko načelstvo Slobodnog Kraljevskog Grada Novog Sada 1941–1944. Predmeti: 19842/43 (kutija 233), 24094/43 (kutija 235), 27631/43 (kutija 236), kutija 313/44 – Lekarska zvanja.

Literatura

A Magyar Biológiai Kutatóintézet 1938. évi jelentése. 1939. Tihany: Az Intézet Kiadása.

Bori, Imre. 2007. *A jugoszláviai magyar irodalom története.* Újvidék: Forum.

Czimmer, Anna. 1944a. *Adatok a Tiszántúl népies orvoslásához.* Debrecen: Városi Nyomda.

———. 1944b. *A denaturált szesz fogyasztásának népegészségügyi jelentősége.* Budapest: Stádium Nyomda.

- Czimmer, Dr. Anna, G. 1954. "Utóhullámok a Híd körül". *Híd* 3: 164–165.
- G. Czimmer, Anna. 1944. *Orvosi vonatkozású néprajzi adatok a Kalotaszegről*. Kolozsvár: Minerva Nyomda.
- . 1956. "Asszonyi dolgok Kupuszinán". *Híd* 3: 241–245
- . 1963a. "Novi Sad múltjaból. Örmények nyomában". *Magyar Szó*, Klátó, 17. november.
- . 1963b. "Táv-interjú Szentgyörgyi Alberttel – A rákgyógyítás új lehetőségéről". *Magyar Szó*, Klátó, 8. december.
- . 1988a. "Adatok Kupuszina néprajzához". *Híd* 4: 512–52.
- . 1988b. "Adatok Kupuszina néprajzához". *Híd* 9: 1112–1142.
- . 1988c. "Adatok Kupuszina néprajzához". *Híd* 10: 2073–2089.
- Gerold, László. 2001. *Jugoszláviai Magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Greszné Czimmer, Anna. 1937. "Régi magyar asszonyok gyógyításairól". *Magyar Női Szemle* 1–12: 213.
- „gvanidin“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23911>.
- Херцер, Јанош. 1984. „Ана Цимер“. *Летопис Маџице српске* 433 (5): 742–760.
- Kalapis, Zoltán. 2002. "Czimmer Anna". *Életrajzi kalauz – Ezer magyar biográfia a délszláv országokból I*, 177–178. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Méhes, Gyula és Anna Czimmer. 1935/36. "A guanidin és származékainak hatása a béka ereire". *A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái* VIII, 345–352. http://real-j.mtak.hu/8301/1/MTA_TihanyiBiologiaiKutIntEvkonyve_08.pdf
- The Nobel Prize. Albert Sent Györgyi. <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1937/szent-gyorgyi/biographical/>
- Springer Link. "Anna Czimmer". <https://link.springer.com/search?query=Anna+Czimmer>.
- Springer Link. "Naunyn-Schmiedeberg's Archives of Pharmacology". <https://link.springer.com/journal/210>.
- Stojaković, Gordana. 2001. „Ana Cimer (Anna Czimmer) (1906–1967)“. U *Znamenite žene Novog Sada I*. ur. Gordana Stojaković, 221–223. Novi Sad: Futura publikacije.
- Стојаковић, Гордана. 2009. „Цимер Г. Ана“. У *Енциклопедија Новог Сада*, књ. 30, ур. Душан Попов, 285–286. Нови Сад: Новосадски клуб.
- Szabó, Tibor and Andor Zallár. 1993. *Albert Szent Györgyi and Szeged*. Szeged: Szeged Press.
- Tumbas, Vesna. 2010. „Antiradikalska i antiproliferativna aktivnost ekstrakta odabranih biljaka iz familija Rosaceae i Ericaceae“. Doktorska teza. Novi Sad: Tehnološki fakultet Univerziteta u Novom Sadu. <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/10004/Disertacija17738.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Gordana Stojaković

INDEPENDENT RESEARCHER, NOVI SAD

Palimpsest on Ana

In this paper, I will attempt to investigate the data on the life and work of physician and scientist (bacteriologist and pharmacologist), Ana Cimer (Arad, 1906 – Novi Sad, 1967), who belonged to three cultures: Hungarian, Serbian, and Romanian. Of all the personal information about her, the most consistent is her given name – Ana. Chronologically simplified, she was Dr Ana (Anna), born Cimer (Czimmer), as a married woman Gres (Gresz), widow of Béla Gresz, buried as Gresz Belané. Among these simplifications are several variations of the surnames as Ana wrote them at different times in her life, which hint at, and sometimes clearly testify to, her fruitful work and tragic fate. There is a certain lack of information about her life and work, due to the fact that an extremely interesting correspondence (including photographs and many other important documents) was burned at Ana's explicit wish.

It is unclear exactly when she came to Novi Sad. Written records so far show that the Yugoslav Army hired Dr Ana Gres from January to June 1945, probably for the needs of the newly established Military Transfusion Station, at the Main Provincial Hospital in Novi Sad, which ceased operations after the end of hostilities. There is further written evidence that in January 1948 she returned to Novi Sad at the request of the Ministry of Labour of the FPRY as a foreign expert. From then until the time when serious illness confined her to bed, she would head the bacteriology ward at the tuberculosis hospitals in Venac and Novi Sad.

In Arad, where she was born, Transylvanianism involved multilingualism and connectedness, creating a special, shared cultural awareness to which Ana Cimer, as the child of a mixed marriage and a connoisseur of multiple languages, belonged. As Dr Ana Cimer, she worked in Szeged (where she had successfully completed her medical studies in 1931) as a part of the team of Albert Szent-Györgyi von Nagyrápolt, the winner of the 1937 Nobel Prize for Medicine. There, she was part of the elite from Erdelj (Transylvania) who, after the breakup of the Austro-Hungarian Empire (Kingdom of Hungary), sought their place in the mother country – the Kingdom of Hungary. The 1930s were the most prolific period of Ana Cimer's research work. She published scientific and professional papers in professional journals during her work at the Debrecen Pharmacological Institute, the Szeged Bacteriological Institute (The Szeged Theoretical Institute) and the Budapest State Hygiene Institute.

Anna Cimer was a noted expert in Romanian literature (from Benuce to Sadoveanu), and is known to have translated novels by Marcel Aymé and Saint-Exupéry (*The Little Prince*) from French. In addition, she worked directly (through articles in *Lumina* and *Hid* magazines) and indirectly (through an informal literary salon in her apartment and correspondence with many Hungarian writers) in the

field of literary creativity in the mid-20th century in Hungarian, Serbian and Romanian.

Severely ill and lonely, she died at the age of 61. She was buried in the Old Catholic Cemetery in Novi Sad, although her grave, a humble mound with a wooden cross, is nowhere to be found today. This paper aims to preserve the memory of Dr Ana Cimer Gres.

Keywords: Ana Cimer, Ана Грес, Czimmer Anna, dr G. Czimmer Anna, Gresz Bélané, Gresz Cz. Anna.

Marica Radojčić: naučnica i umetnica

U oblasti medijske umetničke prakse u Srbiji značajna je uloga žena, naročito u domenu video i digitalne umetnosti, međutim, njihova vidljivost i valorizacija u stručnoj i široj javnosti još uvek je izazov za nova istraživanja. U ovom radu istaknuta je značajna edukativna i umetnička aktivnost Marice Radojčić, intermedijalne umetnice, naučnice i profesorke. Naglašena je slojevitost i fluidnost njenog profesionalnog identiteta kroz naučni i profesorski rad, kao i paralelni razvoj sopstvene interdisciplinarnog umetničke prakse. Cilj rada je da se na primeru profesije „između“ nauke i umetnosti ukaže na važnost prožimanja više disciplina, kao neodvojivih delova jedinstvenog procesa kreativnosti, potrebnog i neophodnog za dalji razvoj.

Ključne reči: prof. dr Marica Radojčić (1943–2018), nauka, umetnost, matematika, digitalna umetnost, interdisciplinarnost, žene.

Uvod

Matematičarka i multimedijalna vizuelna umetnica Marica Radojčić (Novi Karlovci, 1943 – Beograd, 2018) tokom akademske i umetničke karijere aktivno je povezivala umetnost i nauku kroz interdisciplinarni pristup, kako bi pokazala neodvojivost kreativnog procesa u svakoj od ove dve delatnosti. Od kraja 1960-ih godina zaposlena je na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na kojem je pre toga diplomirala, završila postdiplomske i doktorske studije matematike. Usavršavala se u Nemačkoj i SAD, kao dobitnica Fulbrajtove stipendije. Bila je gostujuća profesorica i istraživačica na mnogim internacionalnim univerzitetima (Bon, Hamburg, Moskva, Berkli, Stanford, Njujork, i dr.). Pokrenula je seminar za primenjenu matematiku i matematičku lingvistiku, te osnovala Matematičku umetničku radionicu na Matematičkom fakultetu.

U svojim umetničkim eksperimentima primenjivala je istovremeno znanja iz domena prirodnih nauka, naročito matematičke lingvistike, logike i algebre, negujući filozofski i metafizički diskurs. Specifični interdisciplinarno-eksperimentalni umetnički pristup započela je još od ranih 80-ih godina, kada je njen alternativni metod naišao na nerazumevanje u umetničkoj inte-

lektualnoj sredini Srbije, te je autorka uspeh doživela izlaganjem na inostranoj umetničkoj sceni, prvenstveno u Americi, a zatim i u Evropi. Razvila je specifičnu multimedijalnu umetničku praksu, zasnovanu na eksperimentima u slikarstvu, medijskim instalacijama, prostornim ambijentima i digitalnim animacijama. Učestvovala je u osnivanju interdisciplinarnih studija Univerziteta umetnosti u Beogradu, Grupe za digitalnu umetnost – prvog programa za digitalnu umetnost kod nas, na kojem je predavala. Nakon razočarenja u efikasnost akademskog i institucionalnog sistema, osnovala je nezavisno udruženje *Umetnost i nauka* (UMNA) kroz koje je samostalno nastavila inovativnu aktivnost u zemlji i inostranstvu. Posle velike samostalne izložbe u Galeriji Matice srpske u Novom Sadu, ovoj instituciji ostavila je značajan deo svog umetničkog opusa, što je bila osnova da se formira i njen legat. Bila je članica ULUSA i međunarodnog udruženja IKG (*Internationales Künstler Gremium*) čiji je osnivač čuveni nemački konceptualni umetnik i profesor Jozef Bojs.

Počeci umetničke prakse

Počeci njenog umetničkog rada vezani su za rani ciklus *Rupe na belom* (1982) u kojem koristi tehniku koja se zasniva na bušenju papira i kartona iglama i ekserima različitih debljina, kontinuirano, nalik bodu (kodu) koji se ponavljao. Udubljenja i ispupčenja prevazilazila su medij slikarstva i prelazila u skulpturu vodeći dijalog sa prostorom, na taj način težeći spajanju više umetničkih medija.

Osim mašinskog koda, jezik je činio drugi važan interdisciplinarni element profesionalne prakse Marice Radojčić. Tokom rada na Matematičkom fakultetu usmerila se na istraživanje matematičke lingvistike kao i softvera za automatsku obradu tekstualnih podataka na jezicima jugoslovenskih naroda (1985–89) te je rukovođila jugoslovensko-američkim projektom u Njujorku.¹ Kreira SRB, softver za generisanje odlomka srpskog jezika, ARITY PROLOG (1990).²

¹ Saradničke institucije su bile: Kurant Institut – Njujork, Univerzitet Kalifornije – Los Angeles, Prirodno-matematički fakultet – Univerzitet u Beogradu, Prirodoslovni fakultet – Zagrebačko sveučilište. Projekat je finansirala *Fulbrajtova fondacija*.

² U tom softveru imenice su se pojavljivale u odgovarajućim padežima, pridevi su se slagali u rodu i broju sa imenicama, glagoli su bili određeni ne samo svojom dužinom (brojem imeničkih izraza na koje deluju), već i neophodnim padežima koji se zahtevaju za te imeničke izraze. Program je objavljen u *Praškom biltenu za matematičku lingvistiku*.

Istovremeno se u svojoj umetničkoj praksi bavila jezikom kroz projekat *Za Slovom* (1986–1992), prvo u Njujorku, a zatim kroz istoimenu međunarodnu autorsku izložbu u Salonu Muzeja savremene umetnosti u Beogradu (1992). Jezik čini važnu temu njenog rada, kako naučnog, tako i umetničkog. Navodi da značajan deo njenog istraživanja pripada matematičkoj lingvistici i umetnosti. „Zauzeta sam semantičnim slojevima značenja (do sloja vizibilnosti koji se uvek zanemaruje u nauci), tajni jezika koje su duboko obuhvaćene slojevima istorije, korenima prirodnog jezika, posebno korenima slova“ (Kojić Mladenov 2020, 103). U radu *Tajne jezika* (1989) bavi se teorijom slova E (odnosno Ξ), kao i grčkim pismom u obliku trougla koje je vezano za vrata, simboličnu težnju ka transcendentnim i ka prelasku postojećih granica. „Tokom izlaganja u Njujorku to je bio veoma zapažen rad. Vreme izrade vezuje se za dramatičnu 1989. godinu, kada su počele da se naziru balkanske tragedije, najpre samo putem izgovorenih reči. Umetnica je dalekom metaforom upozorila na važnost i opasnost svake tako izgovorene reči: i reči ubijaju, zar ne?“ (Subotić 2009, 19–20).

Naučni i edukativni rad

Matematička umetnička radionica – Matematički fakultet, Univerzitet u Beogradu

Marica Radojčić je tokom rada na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu smatrala važnim mogućnost unapređenja načina rada sa studentima i studentkinjama kroz povezivanje matematike i umetnosti. Želela je da pozitivno iskustvo, koje je imala ukrštajući svoju umetničku praksu i edukativni rad, prenese drugima uz saznanja koja je u tom pravcu imala iz sveta. Bila je podstaknuta razvojem hardvera, softvera i interneta koji su uticali na inovacije u polju umetnosti, naročito digitalne umetnosti. Pojava prvih programa za 2D i 3D animaciju omogućila je kretanje digitalne slike, što ju je navelo da početkom 1990-tih počne da stvara svoje rane animacije koje su bile jednostavne, ali su omogućavale kretanje apstraktnih formi i tekstova. Ovim eksperimentima postala je jedna od prvih umetnica koja je kod nas otpočela sa istraživanjem u polju digitalne animacije.

U to vreme kompjuterska animacija bila je nova oblast u umetnosti, još uvek nezastupljena na izložbama i stručnim publikacijama. Njen početak vezan je više za komercijalnu upotrebu u industriji, filmskoj i pop kulturi. Sastojao se od modelovanja objekta (slike) koji ima formu prostornog poligonog mrežnog omotača kojem se može dodati odgovarajuća tekstura. Sma-

trala je da je ovakav način umetničkog rada zavisao od matematike, od mreže linija smeštenih u koordinatnom sistemu. Istovremeno, prema njenim rečima, „nije postojala nijedna univerzitetska ustanova u Srbiji na kojoj se predavalo o kompjuterskoj animaciji, a kamoli da se nešto istraživalo u toj oblasti“ (Kojić Mladenov 2020, 136). Nakon mnogih aktivnosti, uspeła je da osnuje Matematičko umetničku radionicu pri Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, koja je bila aktivna tokom 1990-ih godina i okupljala studente i asistente ne samo matematike, već i drugih nauka i umetnosti. Krajnji cilj je bio da se snimaju naučni filmovi koji bi imali visoku umetničku vrednost. Naglasak je bio na istraživanju, na stvaralaštvu i posebno na eksperimentu, kako vizuelnom tako zvučnom i naučnom.

Kad danas razmišljam o svemu tome jasno mi je da je ideja bila potpuno utopijska, da ne kažem suluda, za ono vreme potpunog haosa, inflacije koja se merila brojnim nulama, vreme zahuktanog nacionalizma i mržnje, raspada zemlje i ratnih sukoba (Kojić Mladenov 2020, 138).

Vremenom je izgubila potpuno podršku kolega, nakon čega je razočarana otputovala u Njujork zbog svoje samostalne izložbe, tamo se teško razbolela, a po povratku u Beograd i operisala. U međuvremenu, za vreme NATO bombardovanja u prostor Radionice useljava se Generalštab. Umetnica potpuno napušta Radionicu i posvećuje se sopstvenim istraživanjima.

Sa sličnim situacijama susreću se inovatori i inovatorke u drugim profesijama, što je uočljivo i u životnim pričama profesorki Novosadskog univerziteta. „Danas mi je jasno, zahvaljujući upućivanju i u feminističku i rodnu literaturu, da je opšte mesto u akademskoj zajednici da kada žene nešto pokrenu i to se pokaže ispravno i funkcionalno, onda se muški lobi pobrine da joj to oduzme i sebi pripíše“ (Savić 2015, 339).

Podaci o ovoj Radionici ne pojavljuju se na internetu, po rečima umetnice o tome nema informacija u stručnim tekstovima, sama je često odbijala da o tome govori u medijima, tako da su saznanja o njenim naporima bila moguća jedino kroz direktan razgovor sa autorkom.

Posle teške bolesti i operacije raka na debelom crevu koristi nekoliko snimaka napravljenih tokom same operacije u medicinske svrhe i kreira 3D animaciju sopstvene utrobe koja trpi usled promenljivosti vlastitih ćelija kako bi se „na taj način izlečila od traume“ (Kojić Mladenov 2020, 191). Povezujući sopstveni život sa umetnošću, autorka je u radu *Povratak odlaska* (2003) imala potrebu da proces bolesti tela politizuje kroz umetnički koncept, iznese svoju intimu u javnost i kreira poseban virtuelni prostor dostupan posmatračima i interakciji, što je predstavljalo novinu u umetničkoj praksi kod nas.

Grupa za digitalnu umetnost – Interdisciplinarnе studije, Univerzitet umetnosti, Beograd

Ubrzo nakon zatvaranja Radionice, Maricu Radojčić 2000. godine pozivaju sa Univerziteta umetnosti u Beogradu da učestvuje u osnivanju Interdisciplinarnih postdiplomskih studija i da bude zadužena za osnivanje Grupe za digitalnu umetnost.

Imala je mogućnost da sama kreira profil usmerenja i sadržaj nastave. Insistirala je da u program uđe dosta matematike što je smatrala važnim za rad i razumevanje 3D modelovanja i animacije. To je u početku izazvalo otpor kod studenata, koji je vremenom bio prevaziđen uviđanjem koliko su važna ukrštanja umetničkih i naučnih znanja istovremeno, kako bi se došlo do uspešne kreacije i olakšanog rada. Inovacije su dobile podršku gostovanjem značajnih predavača koje je dovodila iz inostranstva, među kojima je bio Ben Edelberg, poznati umetnički direktor i supervizor specijalnih efekata na velikim holivudskim projektima, kao što je *Peti element*.

U početku je bila zadovoljna radom sa prvim generacijama studenata i studentkinja koji su većinom bili već afirmisani i željni novog saznanja, da bi vremenom edukativni rad postao manje inspirativan, a odnos sa kolegama i koleginicama koji je u početku bio dobar promenio se, te je napustila studije iznenada 2005. godine i posvetila se više privatnoj, nezavisnoj praksi.

Istovremeno, mnogi njeni nekadašnji studenti danas čine savremenu umetničku scenu, bave se digitalnom umetnošću, WEB dizajnom, animiranim filmom, filmskim efektima, eksperimentalnim zvukom itd.,³ što ukazuje na veliki potencijal novih kadrova na koje je uticao njen rad, kako u akademskoj, tako i u umetničkoj sferi.

Intermedijska umetnička praksa

Umetničku praksu Marice Radojčić poslednjih godina odlikovali su veoma zahtevni projekti koje je izvodila „na licu mesta“, primenjujući svoje znanje iz domena prirodnih nauka. Prve *in situ* projekte realizovala je u ino-

³ Među postdiplomcima se izdvajaju: Aleksandra Jovanić, Vladan Jeremić, Nataša Teofilović, Anando Nikolić, Katarina Milojević, Nenad Jeremić, Elizabeta Novak, Dragana Marković, Milica Milović, Ignjat Rackov, Uglješa Dapčević, Mirjana Markovska, Karolina Mudrinski i Maja Radulović.

stranstvu: *5 Eggs & Hundred Kilogrammes of Gypsum Dust* (1997)⁴ u Švedskoj, u vagonu voza, zatim kompjutersku instalaciju *States of Inquiry* (1999), u Štark galeriji (Stark Gallery) u Njujorku, nakon čega se, potpuno ovladavši pokretom i prostorom u 3D animaciji, uspešno upustila u realizaciju zahtevnih ambijentalnih instalacija, postavljenih uvek drugačije, neponovljivo, u zavisnosti od karakteristika samog izložbenog prostora, galerijskog, ali i alternativnog i netipičnog, kao što su: Ciglana *Terra Nova 98*, Planetarijum, Kazamati, Javno kupatilo Beograd, Magacin Nolit, Barutana i sl. U svojim audio-vizuelnim ambijentima kombinovala je različite elemente, kao što su: 3D animacije, video projekcije, laserska svetla, grafički prostorni objekti u vidu vertikalnih zastora, zvučni ambijenti i sl.

Takođe, pojedinim projektima pristupala je kao kustoskinja, pozivajući međunarodne umetnike i umetnice – *Brisanje*⁵ (2003, 2004. i 2005), *Osvećliću tamnu stranu Meseca*⁶ (2006) i *Eho*⁷ (2010), a neke je realizovala kroz saradnju sa drugim umetnicama, kao što je performans *Nizanje* (2006) koji je izvela zajedno sa Selenom Savić i *Grananje* (2008) sa Manjom Ristić.

Prepoznatljiva je po umetničkim radovima i ciklusima: *Limes*, *Grananje*, *Na ivici odbijanja*, *Nizanje*, *Zazidiivanje*, *Univerzalne mašine*, *Tačke nagomilavanja* i sl.

Jedan od njenih ključnih koncepata je ideja *limesa* (lat. *limes* – brazda, međa, granica), inače

[...] jedan od osnovnih pojmova u matematičkoj analizi koja koristi ideju granične vrednosti povezane sa teorijom beskonačnih redova i analitičkih funkcija. On je za nju prožet matematikom, filozofijom, metafizikom, ali i ličnim odnosom ka životu, bolesti i smrti – biološkim procesom beskonačne deobe

⁴ Zajednički projekt sa Bendžaminom Edelbergom, Los Anđeles, autorka projekta Marica Radojčić: ambijent u vagonu, zvuk, svetlosni efekti, performans, projekcije.

⁵ *Brisanje*, Međunarodni kulturni centar, Muzej 25. maj, Ciglana *Terra Nova 98*, Planetarijum, Beograd. Dugoročni međunarodni interaktivni i interdisciplinarni projekt koji se sastojao od segmenata: izložbe, koncerti, performansi, prezentacije, diskusije, ambijenti, projekcije, zvučni i svetlosni efekti, akcije, produkcija.

⁶ *Osvećliću tamnu stranu Meseca*, Javno kupatilo Beograd, Magacin Nolit, Muzej Nikole Tesle, Skupština grada Beograda. Međunarodni interdisciplinarni projekat u okviru proslave 150 godina od rođenja Nikole Tesle, organizovan u spomen na rano preminulu direktorku Muzeja Nikole Tesle, Mariju Macu Šešić. Sastojao se od segmenata: izložbe, koncerti, performansi, prezentacije, diskusije, projekcije, zvučni i svetlosni efekti, produkcija, organizacija, izgradnja Teslinog kalema – donacija Muzeju Nikole Tesle u Beogradu.

⁷ *Eho*, Vojni muzej, Kazamati, Planetarijum, Beograd. Srpsko-švajcarski eksperimentalni projekt koji se sastojao od segmenata: koncerti, performansi, instalacije, video projekcije, kompjuterske animacije, svetlosni efekti, munje sa Teslinog kalema.

ćelija, nalik fraktalnom procesu beskonačnog matematičkog nagomilavanja, koje iscrpljuje organizam do potpunog kolapsa i smrti, odnosno, do beskrajno velikog *limesa* (Kojić Mladenov 2013, 2).

Teme limesa, grananja i beskonačnosti, povezane sa prirodom, prostorom ravnice i mestom odrastanja umetnice, drvetom kod Noama Čomskog ili mitovima i religijom... u njenim ambijentalnim postavkama ukrštali su se probijajući granična područja različitih disciplina.

Zaključak

Kao profesorka i umetnica Marica Radojčić bila je prepoznata u inostranstvu i tamo prenosila stečeno znanje, a sa druge strane, istovremeno je donosila nove informacije svojim studentima u Srbiji. Ta razmena je bila presudna u obrazovanju novih kadrova na fakultetima na kojima je predavala, kao i za unapređenje rada novim metodama i znanjima. Tokom svog profesionalnog rada pokušavala je da balansira između dva pola svoga poziva, naučnog i umetničkog, i načina bavljenja interdisciplinarnom teorijom i praksom. Govorila je koliko je naporno i odgovorno raditi u obrazovnoj instituciji, te kako je teško pronaći vreme za istovremena umetnička istraživanja. Shvatala je značaj generacijskog i kadrovskog kontinuiteta. Okupljala je oko sebe talentovane studente/kinje, koji/koje su preuzeli vremenom razvoj i inovacije nadalje, što govori o generacijskom povezivanju.

Doprinos Marice Radojčić zaslužuje da bude vidljiviji u javnom kulturnom prostoru, te se čini važnim da se uspostavi sistem čuvanja ne samo njenih radova, nego i dokumentacije o njoj i to u okviru novih medija, budući da su podaci koji su rasuti po različitim izvorima i privatnim kolekcijama malo dostupni javnosti. Na taj način bi o ovakvim profesionalnim aktivnostima mogao da se podstakne razgovor u javnom medijskom prostoru, u institucijama kulture i obrazovnim institucijama.

Literatura

- Kojić Mladenov, Sanja. 2013. *Marica Radojčić: Limes* [katalog izložbe]. Novi Sad: Galerija ogranka SANU.
- . 2020. *Skok i zaron: diskursi o rodu u umetnosti: konstrukcija profesionalnog identiteta umetnica u oblasti novih medija u Vojvodini krajem 20. i početkom 21. veka*. Beograd: ProArtOrg.

- Savić, Svenka, ur. 2015. *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: životne priče*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja – Futura publikacije.
- Subotić, Irina. 2009. „Marica Radojčić – stvaralaštvo između umetnosti i nauke“. U *Poklon-zbirka Marice Radojčić*, prir. Branka Kulić, 3–50. Novi Sad: Galerija Matice Srpske.

Sanja Kojić Mladenov

MUSEUM OF CONTEMPORARY ART OF VOJVODINA, NOVI SAD

Marica Radojčić: Scientist and Artist

Throughout her academic and artistic career, mathematician and multimedia visual artist Professor Marica Radojčić (Novi Karlovci, 1943 – Belgrade, 2018) actively linked art and science through an interdisciplinary approach, striving to demonstrate the inseparability of the creative process in each of these two fields. From the late 1960s she was employed by the Faculty of Mathematics of the University of Belgrade, where she had graduated and completed her postgraduate and doctoral studies. She studied in Germany and in the USA as a Fulbright scholar. She was a visiting professor and researcher at many international universities (Bonn, Hamburg, Moscow, Berkeley, Stanford, New York, ...). She started a seminar on applied mathematics and mathematical linguistics, and established a Mathematical Art Workshop at the Faculty of Mathematics.

In her artistic experiments, she simultaneously applied knowledge in the field of natural sciences, especially mathematical linguistics, logic and algebra, fostering philosophical and metaphysical discourse. Her specific interdisciplinary-experimental artistic approach began in the early 80s, when her alternative method was misunderstood in the artistic intellectual environment of Serbia, and she achieved success by exhibiting on the foreign art scene, primarily in America and then in Europe.

She developed a specific multimedia artistic practice, based on experiments in painting, media installations, spatial environments and digital animations. She participated in the founding of Interdisciplinary Studies at the University of the Arts in Belgrade, the Digital Arts Group – the first digital art programme in our country – on which she also taught. Disappointed by the inefficiency of the academic and institutional systems, she founded the independent Arts and Sciences Association (UMNA), continuing her own innovative activity at home and abroad. After a large solo exhibition at the Matica Srpska Gallery in Novi Sad, she left a significant part of her artistic oeuvre to this institution, which was to become the basis for her legacy.

The aim of this paper is, by using the example of Marica Radojčić's profession "between" science and art, to draw attention to the importance of the permeation of science and art as inseparable parts in a unique process of creativity, where both are necessary and essential. In doing so, I point to the contribution she made in these fields, intertwining their mutual knowledge, methods and approaches, analysing the (non-)acceptance and (in)visibility of her work by the expert audience.

Keywords: Professor Marica Radojčić (1943–2018), science, art, mathematics, digital art, interdisciplinarity, women.

Mileva Filipović – začetnica rodnog diskursa u Crnoj Gori

Cilj mi je da ovim radom akademskoj zajednici u regionu predstavim život i rad Mileve Filipović (1938) prve akademkinje koja u naučni diskurs i istraživanja u Crnoj Gori uvodi rodni aspekt i tako skrenem pažnju na njen rad koji nije dovoljno vidljiv stručnoj i široj javnosti. Dva su stvaralačka perioda Mileve Filipović: u 20. vijeku, kada formira naučnu karijeru i istovremeno svoj društveni angažman i u 21. vijeku, kada uspostavlja gotovo cjelovit okvir za pitanja roda i rodnih studija i prevodi za izdavačku kuću CID iz Podgorice stvarajući tako stručnu publiku i podršku naučnicama u Crnoj Gori i regionu.

Ključne reči: Crna Gora, Mileva Filipović, rodni diskurs, prevođenje.

Mileva Filipović,¹ doktorka političkih nauka, redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta Crne Gore u penziji, rođena je u Spužu 1938. godine. Završila je sociologiju 1973, magistrirala 1976, a doktorirala 1983. godine na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Zaposlena je na Pravnom fakultetu u Titogradu od 1974. godine, kao docentkinja, vanredna (1995) a potom redovna profesorka (1998–2003). Tokom rada na doktorskoj disertaciji boravila je u Parizu, na École normale supérieure (ENS) kod Luja Altisera (Louis Althusser), kao stipendistkinja francuske Vlade. Članica je Odbora za pravne i političke nauke i Odbora za filozofiju i sociologiju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti (CANU). Pored političke sociologije, epistemologije i strukturalizma, njeno polje naučnog interesovanja obuhvataju studije roda. Objavila je više knjiga i udžbenika: *Radnička klasa i oslobođenje žene* (1979), *Istorijski materijalizam i strukturalizam u sociološkoj misli* (1984), *Uvod u opštu sociologiju* (1998, 2002, 2012), *Društvena moć žena u Crnoj Gori* (2003). Bila je urednica na projektu Crnogorske akademije nauka i umjetnosti *Enciklopedija Crne Gore*, u tematskoj oblasti *Društveno-državno uređenje – Pravo. Sociologija*.

Značajan dio njenog profesionalnog identiteta predstavlja prevođenje sa francuskog na srpski jezik. Prevođenje publikacija o ženama i za žene, jed-

¹ Biografija i biogram Mileve Filipović sastavni su dio odbranjene doktorske teze *Diskursi o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815–2015)*, dr Ervine Dabižinović.

no je od važnih doprinosa Mileve Filipović, čiji primjer treba afirmisati među čitalačkom publikom kada govorimo o naučnicama. Ta stvaralačka faza počinje 2001. godine, od kada saraduje sa Centrom za izdavačku djelatnost Podgorica (CID). Od 2003. godine urednica je biblioteke Femina (CID), kojom afirmiše feminističku literaturu. Prevela je djela francuskih autora: *Osnovi sociologije* Anri Mandraa (2001), *Vladavina muškaraca* Pjera Burdijea (2001), *Imoralizam: sumrak morala? / Sumrak vrijednosti?* Rejmona Budona (2005), *Svijet žena*, Alena Turena (2011), *Žene između pola i roda* Silvine Agacinski (2015), *Kraj društava* Alena Turena (2018). Dobitnica je Nagrade oslobođenja Titograda za nauku 1980. godine.

Naučno polje djelovanja Mileve Filipović obuhvataju teme iz strukturalizma i epistemologije, međutim nama je interesantnija njena istraživačka akcija kojom skreće pažnju na značaj da se u naučno polje uvedu istraživanja o ženama i asimetričnom odnosu među rodovima. Njena teorijska osnova za razumijevanje složene mreže odnosa među rodovima je teorija simboličke moći Pjera Burdijea. Burdije je postojeću asimetriju odnosa sa nejednakom količinom društvene moći žena odnosno muškaraca objašnjavao pojmovima habitusa i simboličkog nasilja. Habitus definiše kao „sistem trajnih i prenosivih dispozicija koje pojedinci utjelovljuju u toku svog života“ (Burdije 2001, 57). Radi se o društvenoj prirodi žene koja se predstavlja kao prirodna. Ženin habitus je konstituisan kao opozit muškom. Tako je muško/pravo/jako itd., dok je žensko/krivo/slabo itd. Ta početna pretpostavka čini sve razlike apsolutnim, prirodnim i vanvremenskim. Muška vladavina se kreće u tim kategorijama i predstavlja simboličku moć.

Mileva Filipović će u svom razumijevanju simboličke moći uočiti da ta moć ima svoj legitimitet koji se poziva na prirodu žene i čini suštinu njenog rodnog habitusa. Upravo zbog toga ona će je posmatrati kao rodno specifičnu moć koja se prema njenim riječima nalazi svuda, a reprodukuje kroz interakciju i institucije tako da je: „rodni habitus djelujuće prisustvo prošlosti čiji je proizvod. On funkcioniše kao materijalizacija kolektivne memorije. Habitus je proizvod istorije i proizvođač individualnih i kolektivnih praksi saglasno shemama mišljenja koje je istorija stvorila“ (Filipović 2003, 19). Moć koju Filipović istražuje analizom konteksta, proizilazi iz rodnog habitusa muškarca, a replicira se u procesima dugog trajanja. Ta moć je institucionalizovana u jeziku, u vrijednostima, normama u našim svakodnevnim praksama. Njen opstanak repliciraju centri moći koji proizvode rodne odnose: porodica, škola, država, crkva. Zbog toga tvrdi da se do promjene ne može procesom demistifikacije svijesti žena ili dosadašnjim feminističkim, društvenim i ekonomskim intervencijama jer:

muška moć je utjelovljena u naše istorijsko nesvjesno u obliku struktura dugog trajanja koji se ne mogu ukinuti prostim naporom volje i osvješćenosti... Teorija moći ujedinjuje muškarce i žene u reprodukovanju rodnih habitusa: žene saučestvuju u reprodukciji simboličke moći koju podnose, kao i muškarci koji je vrše. Prekid odnosa saučesništva vladajućih i potčinjenih nije moguć bez promjene društvenih uslova proizvodnje habitusa (Filipović 2003, 18).

Kako se odnosi moći nalaze svuda, Mileva Filipović će na početku novog milenijuma realizovati istraživanje društvene moći žena u podsystemima međuzavisnosti: političkom, pravnom, obrazovnom, sa ciljem da ukaže na uzroke odsustva i udaljenosti žena od centara moći i formira dobru osnovu za kasnija istraživanja rodnosti. Za ovaj rad su nam posebno važni rezultati njenog istraživanja institucionalne moći, naročito u oblasti obrazovanja, kako bismo uočili da li postoji pomak ka boljoj uključenosti žena u rad na univerzitetu, s obzirom da je došlo do izmjene državnog i društvenog sistema koji se obavezao na sprovođenja politike rodne ravnopravnosti na svim nivoima. Prema podacima iz 1997. godine, ukupan broj redovnih profesorki na Univerzitetu Crne Gore je bio 8,5% što je potvrdilo njenu hipotezu o postojanju staklenog plafona za žene s obzirom da ih je na najnižem rangu (asistentkinja-pripravnica) bilo 66,66% (Filipović 2003, 116). Uporedni rezultati nakon 22 godine² pokazuju da je ukupan broj redovnih profesorki 37%, što pokazuje rast učešća žena na najvišem nivou profesorskog tijela. Podaci dalje pokazuju da su danas neke naučne discipline postale pristupačnije za žene – primjer prirodnih nauka sa 48% redovnih profesorki ili metalurških nauka sa 60% redovnih profesorki. Brojke su u porastu i u medicinskim naukama gdje je 50% redovnih profesorki što pokazuje paritet, na Filološkom fakultetu 70% gdje je dominantno veći broj žena, kao i na umetničkim akademijama (slikarstvo i dramske umjetnosti) gdje je broj žena u zvanju redovnih profesorki veći ili izjednačen. U dva instituta koja Crna Gora ima angažovano je 41% naučnica u Istorijskom institutu, dok ih je 76% u Institutu za biologiju mora. Prema podacima iz Izvještaja o statistici istraživanja i razvoja za 2017. godinu koje je pripremila Ministarstvo za nauku Crne Gore, istraživačica je 49,8 % što ukazuje na paritetan broj žena i muškaraca. Žena u procentima u prirodnim naukama ima 50%, što je iznenađujuće. Jednako toliko ih je u društvenim i humanističkim naukama. Prednjače u medicinskim naukama kako pokazuje 68%, dok ih je u poljoprivredno-proizvodnim 55%. Naj-

² Za potrebe rada prikupila sam podatke o rodnoj strukturi u visokoškolskim ustanovama Univerziteta i dva instituta Crne Gore.

manje ih je u tehničko-tehnološkim naukama – 38%. Međutim, za sada nema istraživanja što je proizvelo ovaj rast i da li postoji veza sa pravnim, ekonomskim i institucionalnim intervencijama?

Porast žena na nivou profesorskog tjela ne prati porast prisustva naučnica u akademijama nauka, kao mjestima najviše koncentracije moći u nauci. Udaljenost ili isključenost žena sa mjesta najveće akademske moći pokazuju rezultati kojima je Filipović utvrdila da je 2003. godine od 40 članova CANU – 25 redovnih i 15 vanrednih – bila samo jedna žena (2,5%) (Filipović 2003, 117). Prisustvo žena u CANU za trinaest godina povećano je na 4,2% (2016. godine, od ukupno 71 člana CANU, 3 su žene) dok u organu upravljanja, Predsjedništvu Akademije nema nijedne (Dabižinović 2018). Uočava se da propustljivost žena u Akademiju nauka pokazuje jednak nivo isključivanja, kao što je slučaj i u većini oblasti u kojim se odražava rodni disbalans, ali sličnosti postoje i u ostalim sredinama u regiji. Na važeće diskriminatorne prakse ukazuje sledeći primer:

[...] u ogranku SANU (formirana u Novom Sadu 1979) nakon trideset godina postojanja, od ukupnog članstva (21), samo su 3 akademkinje (Mileva Prvanović, Olga Hadžić, Jasmina Grković Mejdžor) i ni jedna nije članica upravnog tela (predsedništva). U VANU (formirana u Novom Sadu 2003), nakon više od decenije postojanja u predsedništvu su svi muškarci (5), svi redovni (11), inostrani (4), počasnici članovi (4) i sekretari dvaju odeljenja (2) su muškarci, a među dopisnim članovima od ukupno 10, samo su 2 akademkinje (prof. dr Lidija Cvetičanin, tehničke nauke i prof. dr Slobodanka Latinović, medicina) (Savić, 2015, 14).³

Isključenost žena, utvrđenu u Crnoj Gori i u Vojvodini, prati isključenost različitosti po rasi, klasi, nacionalnosti i seksualnoj orijentaciji (Savić 2015, 8). Podaci se slažu po sličnosti u jednoj i drugoj sredini i na području upotrebe rodno osjetljivog jezika (ROJ). Naime, prema utvrđenom stanju, CANU ne upotrebljava ROJ, uprkos važećem Zakonu o rodnoj ravnopravnosti kojim se, u članu 13a, propisuje da su subjekti „dužni da u svom radu koriste rodno osjetljiv jezik“ (Službeni list, br. 35/2015), a zakonodavac je odredio kaznu za nepoštovanje propisa. U Vojvodini, SANU i VANU dosledno upotrebljava muški rod za žene i muškarce (Savić 2015, 15). Ono po čemu se razlikuju ove dvije sredine jeste to da u Vojvodini postoji ozbiljan

³ Situacija se ipak donekle mjenja, pa je danas (2020) prof. dr Livija Cvetičanin predsednica VANU, dok je prof. dr Slobodanka Latinović članica predsedništva. Videti sajt VANU <http://vanu.org.rs/>

broj naučnica koje svojim naučnim radom i metodologijom dokazuju patrijarhalno ustrojstvo nauke i naučnih institucija, koje su zatvorene za žene.

Originalnost i empirijska validnost istraživanja Mileve Filipović, upotreba modernih naučnih dostignuća, kao i ukupan doprinos razvoju naučne misli kod nas, ostali su bez potvrde sa najvišeg mjesta. Tokom 2015. godine je predložena za izbor u CANU. Ta kandidatura potvrdila je njene naučne i stručne rezultate u stvaranju akademskog znanja u Crnoj Gori. Iako je predložena, nije izabrana. Razlozi zbog kojih nije izabrana ostaju nepoznati javnosti. Međutim, kriterijumi izbora u institucije najviše naučne moći svjedoče da se radi o društvenim konstruktima u službi potvrđivanja patrijarhalnih vrijednosti (Blagojević 2008), što pokazuje primjer prof. dr Mileve Filipović. Tim činom poslat je signal koji djeluje demotivišuće u ukupnoj populaciji naučnica u Crnoj Gori i šalje jasnu poruku da se one „koriste kao neka vrsta sekundarne radne snage“, a sa druge strane „žene se istiskuju sa mesta ili ne propuštaju u one oblasti u kojima postoje visoke plate i visoko vrednovanje“ (zaključci Marine Blagojević, nav. prema Savić 2015, 12).

Profesionalni i naučni odgovor Mileve Filipović na nejednaku količinu moći žena u društvu – da mora doći do trajnih promjena u uslovim za proizvodnju habitusa – rezultirao je afirmacijom akademskog postdiplomske programa *Žene i pravo* na Pravnom fakultetu u Podgorici „koji bi uticao na promjenu procesa proizvodnje znanja, otvorio proces institucionalizacije ženskih studija na Univerzitetu Crne Gore i proces harmonizacije sa evropskim prostorom obrazovanja“ (Filipović 2006). Početni korak ka institucionalizaciji programa na Univerzitetu bio je njen predlog da se u obrazovni program uvede izborni predmet *Sociologija žena*, na Pravnom fakultetu. Predlog je prihvaćen na Katedri za sociologiju, ali nije usvojen na Nastavno-naučnom vijeću „iz proceduralnih razloga“ (Filipović u Zolak i Kukić 2004, 170). Nije odustala, tako da ubrzo predlaže studijski program za postdiplomske studije roda *Žene i pravo*⁴ na Pravnom fakultetu u Podgorici. U zahtjevu za početnu akreditaciju programa na sledeći način argumentuje njegovu osnovanost:

Društvene nauke ne mogu više izbjegavati ovu problematiku. Njeno uključivanje u problemsko polje društvenih nauka izazvalo je preispitivanje nekih temeljnih naučnih principa epistemologije, naročito društvenih nauka. Uspostavilo se, ne samo, da je univerzalizam jedan prikriveni partikularizam (ne odnosi se na pola ljudskog roda) već da uključivanje ove problematike u to

⁴ Program su činili predmeti: Feministička epistemologija; Sociologija porodice i porodičnog prava; Metodologija naučnog istraživanja; Sociologija roda; Žene i pravo.

naučno polje dovodi do preispitivanja svih osnovnih postulata pozitivizma i disciplinarnu podjelu nauke.⁵

Predlog je usvojen u redovnoj proceduru, na Senatu fakulteta, međutim nije zaživio, jer nije bilo zainteresovanih kandidata/kinja.

Ako se može reći da je Crna Gora kasnila za regionom kada je pitanje istraživanja društvene moći žena postalo značajno, to se ne može reći za Milevu Filipović koja je teme roda uvela u svoj naučno-istraživački angažman i otvorila potpuno novo naučno polje interesovanja. Izučavanjem društvene moći žena učinila je javnom činjenicu da postoji odsustvo i udaljenost žena u političkoj, ekonomskoj, obrazovanoj sferi. Strpljivo i uporno je ukazivala na značaj istraživanja uzroka takvog stanja, predloživši moguće kolektivne akcije. Zbog toga je nama koji prepoznajemo važnost njenog naučnog naslijeđa, njen inaguralni primjer od izuzetne važnosti u daljem afirmisanju tema koje se tiču žena u Crnoj Gori, na svim nivoima.

Literatura

- Agacinski, Silviana. 2015. *Žene između pola i roda. Biblioteka Femina*. Podgorica – Zagreb: CID – Politička kultura.
- Belić, Uglješa. 2018. *Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: ideologija i interkulturalnost*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija – VANU.
- Blagojević, Marina. 2008. „Naučna izvrsnost na poluperiferiji: hijerarhije, isključivanje i moguća feministička strategija za proizvodnju znanja“. *Rod i nauka. Zbornik radova sa konferencije. Sarajevo 4. i 5. septembar 2008*. Urednici Jasminka Babić-Avdispahić, Jasna Bahčić-Muftić i Ugo Vlasisavljević, 19–39. Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu.
- Budon, Rejmon. 2005. *Imoralizam: sumrak morala?: sumrak vrijednosti?* Biblioteka Politea. Podgorica: CID.
- Burdije, Pjer. 2001. *Vladavina muškaraca*. Biblioteka Femina. Podgorica: CID
- Dabižinović, Ervina. 2018. „Diskursi o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815–2015)“. Doktorska disertacija, Univerzitet Novi Sad.
- Filipović, Mileva. 2003. *Društvena moć žena u Crnoj Gori*. Biblioteka Femina. Podgorica: CID.

⁵ Navodi preuzeti iz Zahtjeva za početnu akreditaciju studijskog programa za ustanove visokog obrazovanja u Republici Crnoj Gori. Dokument sam dobila od prof. Filipović, a nalazi se u mom ličnom arhivu.

- . 2006. „Nauka i žene“. *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka CANU* 17: 117–130.
- Mandra, Anri. 2001. *Osnovi sociologije*. Biblioteka Universitas. Podgorica: CID – Univerzitet Crne Gore.
- Savić, Svenka. 2015. *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: životne priče*. Novi Sad: Futura publikacije – Ženske studije i istraživanja.
- Turen, Alen. 2011. *Svijet žena*. Bibiloteka Femina. Podgorica: CID.
- . 2018. *Kraj društava*. Biblioteka Universitas. Podgorica: CID.
- Zolak, Trivo i Olivera Kukić. 2004. *Čudesna moć žene. Uspješne žene Crne Gore 2*. Bar: izdanje autora.

Ervina Dabižinović

ANIMA CENTRE FOR WOMEN'S AND PEACE EDUCATION, KOTOR, MONTENEGRO

Mileva Filipović: the Initiator of Gender Discours in Montenegro

The aim of this paper is to present the life and work of Mileva Filipović (1938) to the academic community in the region. The first female academician, Filipović founded the academic postgraduate programme Women and Law, at the Faculty of Law in Podgorica, which introduced the gender aspect into academic discourse and research in Montenegro.

There are two creative periods in Mileva Filipović's career: in the SFR Yugoslavia in the 20th century, when she built an academic career along with her social engagement; in the 21st century when she established an almost complete framework for questions of gender and gender studies. In addition to creating a gender studies curriculum, since 2000 she has undertaken intensive editorial work within the *Femina* imprint of the CID publishing house in Podgorica, where she has published her translation of the French author Pierre Bourdieu's *Masculine Domination* (2001), and books by Alain Touraine (*The Women's World* [*Le Monde des Femmes*], 2011) and Sylviane Agacinski (*Woman Between Sex and Gender* [*Femmes entre sexe et genre*], 2015), as well as her research results in *The Social Power of Women in Montenegro* (2003). By doing so, she is gradually forming her readers' opinion on gender and gender studies in the 21st century in Montenegro and the region. Translating literature about women and for women is one of the important contributions to be made for readers in this region when talking about female academics.

By researching the position and role of women in Montenegrin society, Mileva Filipović has opened up the topic of the exclusion of women from academia and from the networks of academic institutions. The originality and empirical validity of her research, the use of modern academic achievements, as well as the overall contribution to the development of academic thought in our country, remains unacknowledged by the highest academic institution – although nominated to join the Montenegrin Academy of Sciences and Arts, she was not elected. The message sent by this act is demotivating to the entire population of female academics in Montenegro.

Keywords: Montenegro, Mileva Filipović, gender studies, translation.

Između Lete i Mnemosine: slučaj jedne (ne)zaboravljene vizantološkinje

Vizantologija, kao oblast istraživanja sa dugom tradicijom na Beogradskom univerzitetu, gotovo je uvek u javnosti (ali i u akademskim krugovima) predstavljena posredstvom delatnosti nekolicine naučnika – Dragutina Anastasijevića, Georgija Ostrogorskog, Božidara Ferjančića, Ivana Đurića i Ljubomira Maksimovića. Među istaknutim vizantolozima, ipak, krije se i jedna izuzetna vizantološkinja-klasičarka, koja je svojim predanim višedecenijskim radom i velikim veštinama, heurističkim talentom i ogromnim poznavanjem grčkog jezika zadužila generacije budućih vizantološkinja i vizantologa, a koja sve više ostaje u senci, bez obzira na svoj naučni opus. Ninoslava Radošević (1943–2007) je bila poznata i u svetskim vizantološkim krugovima, a njen „tih odlazak“, kako je to opisano u uvodu 45. toma *Zbornika radova vizantološkog instituta*, ne bi trebalo da bude pretočen i u njen „tihan opstanak“, odnosno siguran zaborav u istoriji srpske vizantologije. Ovo izlaganje će biti posvećeno životu i delu Ninoslave Radošević, sa posebnim naglaskom na rodni aspekt zaborava naučnika u istoriji srpske nauke.

Ključne reči: Ninoslava Radošević (1943–2007), vizantologija, klasične nauke, naučnice.

U uvodnom poglavlju studije *Ženske ikone antičkog sveta*, Svetlana Slapšak postavlja jedno važno pitanje: kako smrtnica može ući u mit, odnosno kako se žena može upisati u patrijarhalni „mit“, mit o velikanima i mit o herojima?¹ Nadovezujući se na ovo problemsko pitanje kome je Slapšak iznašla virtuožno rešenje u svojoj studiji, postavljam pitanje kako je moguće ženama u nauci da se upišu u mit naučnih velikana, kada je sama gestacija bilo kog mita pohranjena u utrobi muškog diskursa? Ispravno je postaviti i pitanje šta to „upisivanje“ žene u (muški) diskurs podrazumeva i da li je ono neophodno? Konstrukcija, perpetuacija i diseminacija diskursa o naučnim velikanima i autoritetima naučnih oblasti, omogućava stvaranje jedne homogene istorijske istine o razvoju nauke u kojoj dominantnu i istaknutu ulogu i dalje imaju muškarci. Na taj način se moć akumulira u rukama novih epigona, i tako prenosi iz generacije u generaciju, jer se „glas“ ne dodeljuje onima

¹ Za početne reference videti Slapšak 2005.

koji su odabrani da budu ostavljeni na saznojnoj i istorijskoj margini.² Kada o velikim ženama piše žena, to dobija pomalo (ili pak prilično?) pežorativni odraz identitetske politike zasnovane na rodnom diskursu, često ostajući na marginama zvaničnog diskursa. S druge strane, kada o velikim ženama pišu muškarci, onda njih nekako nesvesno počinjemo da percipiramo kao odista velike, kao heroine koje su upisane u muški mit, koje su postale deo i muškog diskursa, tog apsolutnog hegemonu naše svakodnevice.

Jedan od prvih pokazatelja stepena marginalizacije žena u društvenim naukama, ili pak njihovog „ispisivanja“ iz mita o velikanima bio je trenutak odabira teme izlaganja. U okviru srpske vizantologije, među najzvučnijim imenima, nisam mogla da pronađem nijednu ženu. Razlog tome nije da vizantološkinja nije bilo, već da se o njima gotovo uopšte nije govorilo.

Prvo sam donela odluku da pišem o „trima velikim klasičarkama“, profesorkama Beogradskog univerziteta, Filozofskog fakulteta, Odeljenja za klasične nauke, Anici Savić Rebac (1892–1953), Radmili Šalabalić (1927–2011) i Ninoslavi Radošević (1943–2007), ali sam, listajući štampu, naišla na ne tako davnu monografiju posvećenu Anici Savić Rebac, novinske članke, kao i tekstove na društvenim mrežama posvećene njenom životu i delu (Vuletić 2002). Takođe, kada je reč o Radmili Šalabalić naišla sam na novinski članak, ali i na izvanrednu studiju o prevodilačkom umeću Cice Šalabalić, koje je „odlučno uticalo na generacije novih prevodilaca“.³ U razgovoru sa mladim klasičarima koji su diplomirali u periodu 2012–2013, saznala sam da se Anica Savić Rebac ponekad i spomene, da se o Radmili Šalabalić govori, ali da za Ninoslavu Radošević nisu čuli. Bio je to dovoljno jak razlog da ovaj rad posvetim sećanju na Ninoslavu Radošević, klasičarku po formaciji, a po tematici svojih prevoda i istraživačkoj oblasti, vizantološkinju. S obzirom na to da sećanje na nju ne cirkuliše u krugovima novih generacija klasičara, zadatak je da ovo sećanje nastavi da kruži među generacijama novih vizantologa i vizantološkinja.

Želela bih da sećanje na Ninoslavu Radošević započnem na nekonvencionalan način, ne od njenog životnog puta i kratke biografije, već od utiska koji je njen pedagoški rad ostavio na njene studente. Naime, u poslednjem obraćanju Ninoslavi Radošević, njen nekadašnji student, Dejan Dželebdžić se prisetio da je profesorka „često čitala njegove seminarske radove, iako formalno nije bila mentor i strpljivo ispravljala početničke greške“ (Целебдић 2008, 17). Naizgled ne tako značajna referenca za potrebe održavanja jednog kulta velikana, pogađa u samu suštinu profesorske etike i njenu porodnjnost. Danas je, nažalost, prilična retkost da se uopšte čitaju seminarski ra-

² O vezi između moći, znanja i istine videti Foucault 1980, 109–133.

³ Videti raspravu Todorović 2014. Novinski članak o Radmili Šalabalić izašao je u *Danas-u*: Pakiž 2012.

dovi, da studenti dobijaju mogućnost da uvide svoje greške, da ih isprave i da unaprede svoj rad. Profesura je samo još jedna relaciona kategorija, koja gubi svoje značenje udaljavanjem od studenata i simboličkim napuštanjem ili odustajanjem od učionice.

Veoma se često previđa ova važna dimenzija u pedagoškom radu, koju su svi ljudi koji su poznavali Ninoslavu Radošević i radili sa njom isticali kao jednu od njenih najvećih vrlina. Gledano sa stanovišta rodnog diskursa, nije uopšte neočekivano što se daleki, autoritarni, nezainteresovani i često nipo-daštavajući odnos prema studentima uglavnom podrazumeva kao tipično muški profesorski etos. One žene koje se zaogrcu identičnim etosom perpetuiraju patrijarhat na isti način, upravo zbog činjenice da vlada sveopšti stav da je ljudskost i prisnost u odnosu, ali i uopšte afirmacija studentskih potreba kao ključnih u radu u visokoškolskim ustanovama, vid tipično ženskog pristupa, koji ne omogućava izgradnju čvrstog i jakog autoriteta, a sledstveno tome preti i urušavanju autoriteta same institucije. Međutim, iz svedočenja profesora Aleksandra Popovića o pedagoškom radu Ninoslave Radošević dobijamo upravo pozitivan primer jednog afirmativnog pristupa kako nauci tako i studentima. On odgovara i epistemologiji Radmile Šalabalić, čije su česte uzrečice bile „Budi blag prema slabijima (položajem ili snagama). Primeni svoju pamet u odnosu na jače“ (Pakiž 2012).

Aleksandar Popović je istakao da je Ninoslava Radošević bila „pri-lično neformalnog, neprotokolarnog i opuštenog ponašanja“ i da je „takav odnos imala i prema studentima, kojima nije ulivala poštovanje svojim nadređenim položajem nastavnika čiji se autoritet ne sme dovesti u pitanje, ili svojom strogošću, već svojim znanjem, toplinom u odnosu i ljudskim kvalitetima koje studenti nepogrešivo oseće, a što je važna pretpostavka da bi im se ulila ljubav prema nekom predmetu. Nina je u tome u potpunosti uspela“ (Поповић 2008, 16).

Kada je reč o predmetu koji je vodila na Katedri za klasične nauke – Vizantijska filologija bio je predmet koji je, prema rečima A. Popovića, nakon smrti Mirona Flašara „uživao tretman marginalnog predmeta“, koji se tolerisao kao jedna „nebitna grana klasičnih nauka“,⁴ a koji je Ninoslava Radošević

⁴ U svetskoj vizantologiji se već nekoliko decenija vodi borba oko afirmativnog stava prema vizantijskog književnosti, nakon što je britanska škola predvođena Sirilom Mangom unizila njenu vrednost 70-ih godina 20. veka predstavljajući je kao kompilatorsku, repetitivnu i neinovativnu. Vizantijska književnost i vizantijska filologija su počev od 2000. godine tek počele da dobijaju svoje zasluženno formativno mesto u kreiranju korpusa znanja klasične učenosti koja je od doba Prosvetiteljstva skoro u potpunosti bila privatizovana u rukama britanske imperijalne elite, kao deo kolonijalnog diskursa u kome je sve vizantijsko potisnuto na diskurzivne i naučne margine i na prostor Orijenta.

dovela do preporoda i do ogromnog rasta njegove popularnosti među studentima (Поповић 2008, 15).

Izuzetan talenat, velika erudicija i odgovornost u radu Ninoslave Radošević bili su kvaliteti koje je visoko cenio akademik Miron Flašar, koji je kao jedan od svojih poslednjih saveta pred odlazak u penziju dao A. Popoviću kao šefu katedre da se izbori sa birokratijom na svaki način i ne dozvoli da Odeljenje za klasične nauke izgubi Ninoslavu Radošević. Međutim, prema rečima A. Popovića „i posle 15 godina upornih natezanja birokratija je dobila bitku i Ninoslava Radošević je iz formalnih razloga dve godine pre svoje smrti izgubila pravo da predaje na Fakultetu“ (Поповић 2008, 16).

Radni vek prof. Ninoslave Radošević bio je podeljen između Vizantološkog Instituta SANU i Filozofskog fakulteta u Beogradu (na kojima je bila zaposlena počev od 1966. godine, odnosno od 1990. godine). U okviru svoje akademske karijere u Vizantološkom institutu učestvovala je u izradi 4. toma i rukovodila izradom 6. toma najvećeg zajedničkog istraživačkog poduhvata u srpskoj vizantologiji, edicije „Vizantijskih izvora za istoriju naroda Jugoslavije“. Tom velikom naučnom poduhvatu je dala, prema rečima prof. Radivoja Radića „neizmeran doprinos svojim predanim i mukotrpnim heurističkim radom i ogromnim znanjem grčke filologije“ (Радић 2008, 11–12). Za tom 4. Ninoslava Radošević je prevodila izvode iz tekstova Jovana Kinama i Nikite Honijata, među kojima Honijat spada u jezički i stilski najzahtevnije grčke tekstove.

Naučna interesovanja Ninoslave Radošević su bila dosta raznolika, od vizantijske kozmologije do epideiktiske retorike i epistolografije, hronološki obuhvatajući gotovo sve periode hiljadugodišnje vizantijske istorije, a književno gotovo sve žanrove vizantijske književnosti.⁵

Istraživačka karijera Ninoslave Radošević se odvijala kako u Jugoslaviji tako i u inostranstvu, gde je u nekoliko navrata boravila na istraživačkim usavršavanjima u Grčkoj, Londonu i Birminghamu, a u četiri navrata u Parizu u Centru za istoriju i civilizaciju Vizantije na Collège de France (Радић 2008, 11–12).

Naučni opus Ninoslave Radošević je, u duhu stare škole Katedre za klasične nauke izuzetan i unikatan. Njena doktorska teza „Šestodnev Georgija Piside i njegov slovenski prevod“ predstavlja vrhunski domet naučnog sinkretizma klasične filologije, hrišćanske kozmologije i istorije, uz istraživanje samog pisca, stilskih i strukturalnih osobenosti teksta, odnosa Vizantinaca prema antičkoj knjizi (pitanja i dalje aktuelnog i gorućeg u svetskoj vizantologiji), kao i komparativnu analizu slovenskog prevoda ovog ključnog kozmološkog teksta i time doprinoseći neizmerno polju slavistike.

⁵ Za bibliografiju Ninoslave Radošević videti Целебдић 2008.

Svi njeni radovi iz oblasti vizantijske retorike i književnosti predstavlja-ju nezaobilazne tačke za mlade istraživače u polju vizantologije, koji prvenstveno moraju da savladaju osnove poetike vizantijskih tekstova da bi uopšte bili u mogućnosti da valjano kontekstualizuju istorijske procese. Za mlade istraživače novih generacija neki od ključnih zbornika su *Retorika u Vizantiji* (Jeffreys 2003) i *Istorija kao književnost* (Macrides 2011), koji predstavljaju skup radova eminentnih svetskih vizantologa u prvoj deceniji 21. veka. Njih smo čitali sa velikom radoznalošću, pitajući se zašto je polje srpske vizantologije u oblasti vizantijske filologije i književnosti stalo posle svetske slave Georgija Ostrogorskog i zašto su vizantijska retorika i književnost odjednom postale nezanimljive istraživačima na ovim prostorima. To je, nažalost, bila samo moja neobaveštenost o radu Ninoslave Radošević, koja je često bila spominjana kao „vrstan stručnjak“ u svom polju, ali o kome nisam uspevala da nađem nikakve detaljnije podatke. I tako je njen akademski rad iz perioda 1980-ih i 1990-ih pa sve do njene smrti 2007. godine, a koji je bio vrlo savremen i aktuelan u odnosu na svetsku vizantologiju, ostao skrajnut u kovitlacu novih nacionalnih tema i istraživačkih paradigmi koje su služile jednoj izmenjenoj turbulentnoj epohi 1990-ih godina u srpskoj akademskoj sredini.⁶

U spomenima i sećanjima na velike vizantologe koji su obeležili ili i dalje beleže istoriju rada Vizantološkog instituta, ističu se tri imena: Georgija Ostrogorskog, Božidara Ferjančića i Ljubomira Maksimovića.⁷ Njih, pored velikih istraživanja ili predvodništva naučnih projekata u oblasti vizantologije, objedinjuje i činjenica da su takođe zauzimali i rukovodeće pozicije, kako na Filozofskom fakultetu tako i u Vizantološkom institutu SANU. S druge strane, iako spomen Ninoslave Radošević nije sasvim izuzet iz sećanja na rad Vizantološkog instituta, on ostaje na margini, bez detaljnijih uvida u njen naučni i akademski doprinos.⁸ Postavlja se pitanje da li je za kolektivno sećanje ipak neophodna rukovodeća pozicija, određena titula, upravljачka funk-

⁶ Profesori na Katedri za istoriju Vizantije, prof. dr Vlada Stanković i prof. dr Radivoj Radić su često govorili o nepravedno potisnutoj i izuzetnoj Ninoslavi Radošević.

⁷ Geogrije Ostrogorski (1902–1976) je svakako svojom svetskom slavom zadužio srpsku vizantologiju i utro istraživački put generacijama koje su usledile. Osim toga, G. Ostrogorski je i osnivač Vizantološkog instituta SANU, koji je osnovan marta 1948. godine. Božidar Ferjančić (1929–1998) je stekao slavu u domaćoj vizantologiji zahvaljujući opsežnim istraživanjima iz oblasti srpsko-vizantijskih odnosa, što predstavlja jedan od fokusa naučne delatnosti Vizantološkog instituta SANU, dok je Ljubomir Maksimović aktuelni direktor Vizantološkog instituta i potpredsednik SANU-a. Podaci su dostupni na sajtu Vizantološkog instituta (pregledan 20. februara 2020).

⁸ Reklo bi se da se barem zbog rukovodeće pozicije na jednom tomu edicije VIINJ, koja se često navodi i kao „kapitalna edicija“, Ninoslavi mogla dodeliti dužna akademska po-

cija? U oblasti vizantologije, do sada su sve te pozicije zauzimali isključivo muškarci, a sama reč vizantološkinja predstavlja rodno senzitivnu alternativu koja se nameće kao svojevrsni oksimoron.

Ninoslava Radošević je gotovo uvek definisana kao klasičarka, iako je domen njenih istraživanja bila Vizantija, a njen predmet Vizantijska filologija, te ostaje otvoreno pitanje da li su ove terminološke finese deo jednog dubljeg epistemološkog problema u kome diskursom znanja i dominantnih narativa i nazovi muških disciplina i dalje dominiraju muškarci? Jedna od takvih „muških disciplina“, i dalje vrlo konzervativna, jeste upravo vizantologija, i to ne samo u Srbiji, već i u svetu.⁹

Jedan važan osvrt Radivoja Radića sa komemorativnog skupa Ninoslavi Radošević urezuje mi se u pamćenje i zaogrće velom neprijatne tišine njen celokupni opus: „Izvanredno klasično obrazovanje, pogotovo sjajno poznavanje grčkog jezika, kao i naročita upućenost u bogoslovska pitanja, činili su profil stručnjaka kakvih u našoj naučnoj sredini gotovo da i nije bilo. Otuda je neka istraživanja, na primer ona koja se odnose na vizantijske izvore okrenute našoj srednjovekovnoj istoriji samo ona mogla valjano da obavi. I, posebno želim da naglasim, utisak je da je pripadala naučnicima koji su više uvaženi u inostranstvu nego kod nas“ (Радић 2008, 12).

Osim ove opservacije profesora Radivoja Radića, nemam dovoljno podataka o inostranoj glasovitosti Ninoslave Radošević, ali ipak čvrsto verujem da ova nenametljiva kritika srpske naučne sredine sažima vrlo slikovito mesto žena u nauci u Srbiji, koje svoju naučnu karijeru grade prvenstveno u inostranstvu, a istraživačku glasovitost dostižu u krugovima izvan granica Srbije.

Nisam sigurna da li me utisak vara, odnosno da li su žene u srpskom društvu osuđene tek na posthumno priznanje, ali su članci napisani povodom smrti spomenutih naučnica ili povodom sećanja na njih vrlo precizni u detaljnim pohvalama njihovih dostignuća, o kojima znam iz ličnog iskustva, i koja su izgleda osuđena na postojanje isključivo u okvirima usmene tradicije kroz neformalne razgovore o velikim prethodnicima u našem polju.

čast. Međutim, Ninoslava je, vrlo slično fenomenu nepravедno potisnute supruge Georgija Ostrogorskog, Fanule Papazoglu, takođe ostala na marginama sećanja.

⁹ Konzervativizam vizantologije je adresirao Entoni Kaldelis i kritikovao u svojoj nedavnoj, i rekla bih, potencijalno kontroverznoj studiji u pogledu nezadovoljstva koje će izazvati u „ortodoksnim“ krugovima Beča i Oksforda, kao i među zapadnim medievistima – videti Kaldellis 2019. Kada je reč o rodnoj teoriji u okvirima vizantologije i konzervativizmu discipline u pogledu istraživačkih tema, svoje mišljenje je dao u prikazu nedavne izvanredne studije Stivena Smita o čitanju epohe cara Justinijana kroz ljubavne i erotske epigrame intelektualnog kruga oko Agatije (Smith 2019). Videti Kaldellis 2020.

Tri posmrtna besede za Ninoslavu Radošević su, primećujem, sastavile njene muške kolege i prijatelji, što predstavlja jednu vrlo simboličnu vezu sa svetom antičke Grčke u kojoj je posmrtna beseda kao žanr, *epitaphios logos*, bila rodno isključiva i u domenu muškog diskursa, nastala kao odgovor na moć koju su žene imale u domenu pogrebnog rituala. Ovaj kratki osvrt na antiku naravno ne upućuje na nekakav predumišljajni odabir muških govornika na komemoraciji, ali svakako čitateljki upoznatij sa tradicijama antičkog sveta, simbolično reflektuje porodnjenost diskursa zvaničnih ceremonija, koji vrlo često u akademskim krugovima isključuju žene. U atinskom polisu je ženski glas, koji se u javnosti mogao čuti samo na groblju, predstavljao pretnju polisima, odnosno kontroli politike koju je polis vodio (v. Stevanović 2009, 165). Da li ženski glas na jedan simboličan način predstavlja i pretnju patrijarhalno ustrojenoj akademiji i njenim neporoznim hijerarhijskim strukturama?

Kada je reč o većitoj borbi između dva principa – Lete – zaborava i Mnemosine – pamćenja, grčki i vizantijski pisci su stvarali istorije upravo da bi priče dostojne pamćenja otrgli iz ruku Lete. Bili su vrlo svesni činjenice da pisana reč umnogome doprinosi pobedi Mnemosine. Kada je reč o posthumnom pamćenju Ninoslave Radošević, moram da istaknem nekoliko mojih ličnih opservacija. Istina, o njoj sam slušala isključivo u neformalnim razgovorima sa svojim profesorima kada se govorilo o velikim poznavaocima grčkog jezika. Ali, van polja neformalnog diskursa, Ninoslavin rad polako preuzima Letu, jer njeni radovi nisu na spiskovima literature za studente istorije ili klasičnih nauka. Osim toga, zaostavština Ninoslave Radošević broji dragocene rukopise koji će možda jednog dana biti publikovani. U svetskoj vizantologiji, postoji tradicija izdanja kumulativnog rada odabranih naučnika pod nazivom *Variorum* – u kome se sabiraju ključni radovi obično prema tematskom principu, jer često rasutost radova po različitim časopisima i zbornicima, pogotovu starijih istraživača, pre postojanja sajta Academia.edu i onlajn pristupa elektronskim izdanjima časopisa onemogućava jednostavan pregled životnog dela istraživača.¹⁰ Tako je svega tri godine nakon smrti najveće svetske vizantološkinje Angeliki Laiju (1941–2008), izašlo ponovljeno izdanje njenih ključnih radova iz oblasti Ženskih studija, porodice i društva u Vizantiji, koji svedoče o njenoj izuzetnosti u domenima društvene i ekonomske istorije (Laiou 2011). Posle više od jedne decenije nakon smrti Ninoslave Radošević (1943–2007), srpska, a ni svetska nauka nije dobila kumulativni

¹⁰ Često su to posthumna izdanja, ali ne nužno. Kod izuzetnih naučnika, još tokom njihovog života se objavljuje kumulativni rad. Takav primer su publikovani radovi Angeliki Laiju (Laiou 1992) i Džudit Herin (Herrin 2013).

pregled njenih radova, iako je Dejan Dželebdžić istakao barem dva neobjavljena rada koja zaslužuju da budu što pre objavljena, jer jedan, na kome je radila mnogo godina „sadrži obilje podataka za istoriju vizantijske, pre svega dvorske umetnosti i umetnosti vezane za vizantijsku vladarsku ideologiju“, dok drugi donosi važne podatke o odnosima Bugarske i Srbije u 11. i 12. veku (Целебџић 2008, 19). Možda čak ni ovih 12 godina koje su protekle od smrti Ninoslave Radošević ne treba da uzbuđuju previše u sredini koja je iznedrila kumulativni zbornik radova Mirona Flašara nakon dve decenije od njegove smrti (v. Јелић i dr. 2017). Više svakako zabrinjava činjenica da mlade generacije klasičara niko ne obaveštava o životu i delu Ninoslave Radošević, čak iako je omiljeni i „nesumnjivo najsvestraniji srpski klasični filolog“, Miron Flašar, njen mentor i učitelj, smatrao da je njeno mesto nesumnjivo na Odeljenju za klasične nauke.

Generacija, koja je upisala Klasične studije svega dve godine nakon smrti Ninoslave Radošević (a četiri godine nakon njenog odlaska sa Katedre), u potpunosti je neobaveštena o njenom životu i delu, kao i o njenom radu na samom matičnom odeljenju, što može biti indikativno sa stanovišta problematike roda, jer je takođe i akademsko sećanje na Anicu Savić Rebac prilično maglovito. I moram priznati da sam i ja sama otvorila radove Ninoslave Radošević tek onog dana kada sam počela da razmišljam o naučnicama u polju vizantologije. Ali isto tako, u pretragama njene citiranosti, naišla sam na važan osvrt profesorke Filozofskog fakulteta Jelene Erdeljan o jednom radu Ninoslave Radošević (1986) koji definiše kao studiju od izuzetnog značaja „a study of seminal importance“. ¹¹ Dodala bih da je i njen kumulativan rad bio nesumnjivo opus od izuzetnog naučnog značaja.

Svakako je sigurno da se živo sećanje na nju i dalje čuva u Vizantološkom institutu SANU kao o rukovoditeljki jednog dela ključnog projekta Instituta. Upravo u izdanju Vizantološkog instituta očekujem pojavu jednog kumulativnog zbornika radova Ninoslave Radošević kao zahvalnost za ogroman trud i rad u četrdeset godina dugoj karijeri, kao i za nesebičnu intelektualnu i prijateljsku pomoć.

I na samom kraju, kada je reč o slučaju Ninoslave Radošević u okviru vizantologije, neizostavan je zaključak da se njen rad nepravedno izgubio na razmeđu dve discipline – klasične filologije i istorije – dve poddiscipline klasične i vizantijske filologije i dve institucije – Vizantološkog instituta SANU i Odeljenja za klasične nauke Filozofskog fakulteta u Beogradu, u okviru kojih je provela 40 odnosno 15 godina svog radnog staža. Kao klasičarke po for-

¹¹ Za širu problematiku u kontekstu novih istraživanja koja je sprovela prof. Jelena Erdeljan videti njenu knjigu Erdeljan 2017.

maciji, a vizantološkinje po odabiru istraživačkih tema, sećanje na Ninoslavu Radošević je osuđeno na večiti međuprostor, onaj rodni „in-betweeness“, toliko karakterističan za žene, za polje nejasnog, nedefinisanog, neuhvatljivog, nerazumljivog, iz ugla muškaraca, za većitog *Drugog*. Čini mi se da je upravo težnja za pojašnjavanjem tog njenog *in-betweeness* bila usmerena na pružanje nekakvog racionalnog, objektivnog i ne rodno obojenog objašnjenja za prepuštanje zaboravu tako uspešne naučnice, nastavnice i rukovoditeljke, koja je bila u stanju da poveže više disciplina, filozofskih škola i epistemoloških sistema. Ta interdisciplinarnost koja se u muškom diskursu predstavlja kao pohvalna „disciplinarna i tematska raznolikost“, osudila je izgleda samo Ninoslavu Radošević na zaborav u okvirima vizantologije. O statusu žene-naučnice u okviru srpske vizantologije moći ćemo ponovo da razgovaramo onda kada reč vizantološkinja više ne bude oksimoron.

Literatura

- Целебцић, Дејан. 2008. „Са комеморативног скупа Нинослави Радошевић (1943–2007), Филозофски факултет у Београду“. *Зборник Рагова византолошкој инститиуији* 45: 17–19.
- . 2008. „Библиографија Нинославе Радошевић“. *Зборник рагова Византолошкој инститиуији* 45: 21–25
- Erdeljan, Jelena. 2017. *Chosen Places: Constructing New Jerusalem in Slavia Orthodoxa*. Leiden: Brill Publishing.
- Foucault, Michael. 1980. *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Ed. by Colin Gordon. New York: Pantheon Books.
- Herrin, Judith. 2013. *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium*. Princeton University Press.
- Jeffreys, Elizabeth, ed. 2003. *Rhetoric in Byzantium*. Ashgate Publishing.
- Јелић, Војислав, Александар Лома и Ненад Ристовић (прир). 2017. *Изабрана дела Мирона Флашара I–III*. Нови Сад – Београд: Матица Српска – Филозофски факултет у Београду.
- Kaldellis, Anthony. 2019. *Byzantium Unbound*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- . 2020. Review of the *Greek Epigram and Byzantine Culture. Gender, Desire, and Denial in the Age of Justinian*, by Stephen D. Smith. *Classical Philology* 115(3): 601–605.
- Laiou, Angeliki E. 1992. *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*. *Collected Studies* vol. 370. Variorum – Ashgate Publishing.

- . 2011. *Women, Family and Society in Byzantium*. Farnham: Ashgate Variorum.
- Macrides, Ruth ed. 2011. *History as Literature in Byzantium*. Ashgate Publishing.
- Pakiž, Marijanca. 2012. „Lakoća prevođenja Radmile Šalabalić“. *Danas*, 17. februar.
- Поповић, Александар. 2008. „Са комеморативног скупа Нинослави Радошевић (1943–2007), Филозофски факултет у Београду“. *Зборник радова визанџолошкој инсџиџиуџа* 45: 15–17.
- Радић, Радивој. 2008. „Са комеморативног скупа Нинослави Радошевић (1943–2007), Филозофски факултет у Београду“. *Зборник радова Визанџолошкој инсџиџиуџа* 45: 11–15.
- Radošević, Ninoslava. 1986. “Laudes Serbiae: The Life of Despot Stephan Lazarević by Constantine the Philosopher”. *ZRVI* 24/25: 445–451.
- Slapšak, Svetlana. 2005. *Ženske ikone antičkog sveta*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Smith, Steven. 2019. *Greek Epigram and Byzantine Culture. Gender, Desire, and Denial in the Age of Justinian*. Cambridge University Press.
- Stevanović, Lada. 2009. *Laughing at the Funeral: Gender and Anthropology in the Greek Funerary Rites*. Belgrade: Etnografski institut SANU.
- Todorović, Darko. 2014. “Radmila Šalabalić and Petronius”. *Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik* 62/2: 317–362.
- Vuletić, Ljiljana. 2002. *Život Anice Savić-Rebac*. Beograd: izdanje autorke.

Larisa Orlov Vilimonović

FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF BELGRADE

Between Leto and Mnemosyne: One (Un)Forgotten Woman Byzantologist

Byzantology, as a field of research with a long tradition at the University of Belgrade, has almost always been presented to the public (but also academically) through the activities of a several male scholars – Dragutin Anastasijević, Georgije Ostrogorski, Božidar Ferjančić, Ivan Đurić and Ljubomir Maksimović. One prominent Byzantologist, however, is an exceptional female Byzantine classicist who has endowed generations of future Byzanthologists with her decades of dedicated work and great skills, heuristic talent and immense knowledge of Greek, who increasingly remains in the shadows, regardless of her academic oeuvre. Ninoslava Radošević (1943–2007) was also a world-renowned Byzantologist, and her “departure in silence”, as described in the introduction of the 45th volume of the journal *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, should not be translated into her “survival in silence”, or sure oblivion in the history of Serbian Byzantology. This paper is dedicated to the life and work of Ninoslava Radošević, with particular emphasis on the gender aspect of the forgetting of scholars in the history of Serbian academia.

Keywords: Ninoslava Radošević (1943–2007), Byzantology, classical studies, female scholars.

Selena Rakočević

FAKULTET MUZIČKE UMETNOSTI, UNIVERZITET UMETNOSTI U BEOGRADU

Mladena Prelić

ETNOGRAFSKI INSTITUT SANU, BEOGRAD

Sestre Janković: pionirski rad na polju etnokoreologije

Iako po obrazovanju profesorke jugoslovenske književnosti, Ljubica i Danica S. Janković gotovo ceo profesionalni život posvetile su sakupljanju i proučavanju tradicionalnih plesova, odnosno narodnih igara, kako su one nazivale predmet svoga rada, i utemeljenju etnokoreologije kao samosvojne naučne discipline u Srbiji. Posvećeno beleženje tradicionalnih plesova odnosno dugogodišnji zajednički terenski rad iznedrio je ogromnu građu koja je većim delom objavljena i analizirana u mnoštvu naučnih radova i kapitalnoj ediciji pod nazivom *Narodne igre*. Prvih osam knjiga iz ove edicije štampano je u periodu od 1934. do 1964. godine, dok je deveta knjiga posthumno objavljena 2016. godine. Ljubica i Danica Janković mogu se smatrati začetnicama ne samo etnokoreologije, već i etnomuzikologije u Srbiji.

Ključne reči: Ljubica S. Janković (1894–1974), Danica S. Janković (1898–1960), etnokoreologija, tradicionalni ples.

U radu želimo da podsetimo na dve naučnice koje su život posvetile istraživanju tradicionalnog plesa i na njihov pionirski rad na zasnivanju etnokoreologije kao naučne discipline u Srbiji, ali i izvan nacionalnih granica – na sestre Ljubicu i Danicu S. Janković.¹

Iz biografija sestara Janković: porodično okruženje, obrazovanje i intelektualno sazrevanje

Kada se govori ne samo o radu već i o životu Ljubice i Danice Janković, mora se imati u vidu da su sve do Daničine prerane smrti one bile najbližije

¹ Rad se delimično zasniva na građi Narodne biblioteke Srbije, koja se čuva u ovoj ustanovi u okviru Legata Ljubice i Danice Janković. Legat još uvek nije otvoren za publiku, niti je građa u potpunosti signirana. Na njegovoj obradi, zajedno sa saradnicima iz Odeljenja posebnih fondova NBS, kojim rukovodi Maša Miloradović, rade i autorke ovog teksta. Podaci koje ovde navodimo prethodno su već objavljivani u našim radovima (videti literaturu).

saradnice, i da su delile i naučne poduhvate i svakodnevni život. Zajedno su odrastale i formirale se, kao osobe, intelektualke i naučnice. Najveći deo njihovog rada je koautorski. Tako su zapamćene, i tako se najčešće pominju – kao *sestre Janković*.

Ljubica Janković rodila se 14/26. juna 1894. godine u Aleksincu, a Danica 7/19. maja 1898. u Podrinjskoj Lešnici. Njihov otac Stanislav bio je službenik Ministarstva pošta, pa se stoga porodica u početku selila, pre nego što se nastanila u Beogradu. Draginja-Draga, rođena Đorđević, majka sestara Janković, bila je domaćica, ali je imala i neke književne pokušaje.² Za odrastanje, obrazovanje i usmerenje sestara Janković, međutim, svakako je od najveće važnosti bilo prisustvo u porodičnom krugu njihovih ujaka, rođene braće majke Drage – Tihomira (1868–1944) i Vladimira (1869–1938) R. Đorđevića. Prvi je bio etnolog i profesor univerziteta, jedan od utemeljivača etnologije kao nauke u Srbiji, član Srpske kraljevske akademije, a drugi kompozitor, muzički pedagog i melograf (Прелић 2014b, 19).

Odgajane u intelektualnoj atmosferi i podržavane i podsticane od svoje porodice, pogotovo od svojih ujaka koji su im predstavljali intelektualne uzore, Ljubica i Danica Janković stekle su temeljno i kompleksno obrazovanje. Posle završene osnovne škole i gimnazije u Beogradu, diplomirale su jezike i književnost na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Obe sestre su znale engleski i francuski, a Ljubica je odlično poznavala slovenački jezik i književnost. Sa slovenačkog je prevodila, a objavila je i jednu veliku studiju o slovenačkoj književnosti. Tokom studija je učila i starogrčki i novogrčki. Danica je posle diplomiranja usavršavala engleski jezik i književnost u Londonu i na Oksfordu. Po sticanju diplome 1920. godine, Ljubica najpre 1920/1921. radi kao suplent u Četvrtoj muškoj, a od 1921. do 1939. kao profesor u Drugoj ženskoj gimnaziji. Kada je položila profesorski ispit, provela je školsku 1922/1923. godinu na usavršavanju u Beču, Berlinu,³ Londonu i Parizu. Po povratku sa Oksforda, 1924. godine, Danica je najpre prihvatila posao profesora u Tetovu (danas Severna Makedonija), zatim od 1926. u Ženskoj učiteljskoj školi u Beogradu, da bi od 1931. do 1951, kada je penzionisana, radila u Univerzitetskoj biblioteci. Ljubica je od 1939. do penzionisanja 1951. godine radila u Etnografskom muzeju u Beogradu, najpre na čelu Odseka narodnih igara, a zatim Odeljenja za narodnu duhovnu kulturu. Sestre Janković su bile spoljne saradnice Etnografskog instituta SAN(U) od njegovog osnivanja 1947. godine (Прелић 2014b, 19–20).

² Draga Janković je objavila jednu pripovetku pod naslovom „Deca“ (Janković 1928).

³ Na osnovu ovih podataka može se pretpostaviti da je Ljubica govorila i nemački jezik.

Pored redovnog školovanja, sestre Janković učile su i muziku, obe su svirale violinu, klavir i gitaru, a Danica je svirala i čelo. Danica je i slikala, a obe sestre bile su pasionirane ljubiteljke pozorišta (Прелић 2014b, 20). I pored brojnih talenata i širokih intelektualnih interesovanja i znanja, od ranih 1930-ih godina, najpre Ljubica, a zatim i Danica okreću se potpuno etnokoreologiji.⁴ Godine 1934. izlazi prva knjiga njihovog zajedničkog kapitalnog dela u devet tomova, *Narodne igre* (Janković i Janković 1934). Time je markiran početak njihovog dugogodišnjeg organizovanog, kontinuiranog i metodološki utemeljenog istraživanja tradicionalnih plesova u Srbiji.

Etnokoreološki rad

Istraživački i naučni rad sestara Janković na polju etnokoreologije zasnovan je na sistematskom beleženju tradicionalnih plesova, razvijanju sistema njihovog zapisivanja, osmišljavanju metode analize, sistematizacije i klasifikacije, i na kontinuiranom promišljanju aspekata njihovog teoretskog tumačenja. Zbog konzistentnosti i doslednosti naučne misli, kao i ogromnog znanja o tradicionalnim plesovima, baziranog na neposrednom terenskom radu i kinetičkom/vizuelnom doživljaju izvođenja istaknutih pojedinaca, kako bi one to formulisale – narodnih igrača, sestre Ljubica i Danica Janković imale su izuzetan uticaj na sve kasnije istraživače tradicionalnih plesova u Srbiji sve do današnjih dana.⁵

Mada su se intenzivno i metodološki utemeljeno bavile proučavanjem tradicionalnih plesova još od ranih 1930-ih godina, oblast istraživanja i teoretskog promišljanja sestara Janković kao samosvojna naučna disciplina prepoznata je, a potom i imenovana kao *etnokoreologija* tek tridesetak godina docnije. Zanimljivo je primetiti da se najstariji poznati primer upotrebe ovog termina uopšte vezuje za Danicu Janković i pismo upućeno engleskoj istraživačici Mod Karpeles 1958. godine. U njemu Danica piše da ona i njena sestra etnokoreologiju i etnomuzikologiju smatraju dvema različitim, mada povezanim naučnim granama (Dunin 2014, 203–204). Izbor u SANU, pet godina docnije, Ljubica je iskoristila da promoviše ove nazive. U pristupnoj besedi pod nazivom „Etnomuzikologija i etnokoreologija“ definisala je ove „sestrinske“ oblasti – etnomuzikologiju kao nauku o narodnoj muzici,

⁴ Danica je nastavila da se bavi prevodenjem sa engleskog i francuskog. Prevela je, na primer, roman *Gordost i predrasuda* Džejn Ostin (1953).

⁵ O zasnivanju i naučnom utemeljenju etnokoreologije, pionirskom poslu koji su obavljale Ljubica i Danica Janković, videti opširnije u: Rakočević 2014a.

a etnokoreologiju kao nauku o narodnoj igri (Janković 1964). Ljubica je u svojim zrelim radovima napisanim u poslednje dve decenije života, ovu bazičnu definiciju značajno proširila u konceptualnom smislu, razvijajući dalje epistemološke i metodološke osnove etnokoreologije (npr. Јанковић 1974).

Sakupljanje plesova sestre Janković bazirale su na brižljivo isplaniranim kontinuiranim terenskim istraživanjima, koja su sprovodile od sredine 1920-ih do sredine 1950-ih godina širom Srbije i bivše Jugoslavije (prvenstveno današnje Severne Makedonije, a u manjoj meri Dalmacije, Slavonije i Bosne i Hercegovine). Sva istraživačka putovanja, pa i objavljivanje prve četiri knjige, sestre Janković su finansirale same.⁶ Pored intervjua kao osnovne metode sticanja znanja o plesovima iz određenog geografskog područja, njihova terenska istraživanja su uključivala vizuelno posmatranje, verbalni opis pokreta, notiranje muzičke komponente plesa i fotografisanje. U svrhu beleženja plesova, razvile su sistem notacije, koji je, prema njihovom stanovištu, bio najadekvatniji za područje Balkana. U prve četiri knjige iz edicije *Narodne igre* osmislile su specifičnu terminologiju za različite vrste koraka i plesnih motiva na srpskom jeziku. Njihova notacija bazirana je većinom na svedenim verbalnim opisima koji su dopunjeni određenim grafičkim znacima. Svaka plesna notacija sadržala je „obrazac“ i „analizu“, od kojih je ova druga bila organizovana prema muzičkim taktovima. Osim u prvoj knjizi, za koju su melodije plesova objavljene naknadno, sestre Janković su u svim ostalim knjigama objavile i osnovne melodijske linije muzike za ples. S obzirom na to da su davale detaljne komparativne komentare o muzičkoj tradiciji određenih geografskih oblasti, i iscrpnu deskripciju načina korišćenja narodnih muzičkih instrumenata, kao i da su beležile ko su najznačajniji muzičari u određenom regionu, Ljubica i Danica Janković se s pravom mogu smatrati i utemeljivačima etnomuzikologije u Srbiji (Ракочевић 2014b, 31–32).

Pored kapitalnog dela *Narodne igre* I–IX i nekoliko monografija, sestre Janković su napisale više radova o specifičnim aspektima narodnih plesova koje su uvrstile u svoje knjige, ali i u druge publikacije. Plesove su razmatrale komparativno u odnosu na njihovo rasprostiranje i uzajamne uticaje. Tragajući za najadekvatnijim hipotezama o genezi pojedinih obrazaca koraka i plesnih formacija, a u skladu sa vremenom svog naučnog delovanja, koje pripada sferi evropske folkloristike prve polovine 20. veka, posezale su za evolucionističkim interpretacijama kako bi osvetlile univerzalne aspekte plesnog nasleđa. U tom smislu, konceptualizovale su simetrične i asimetrične „tipove narodnih igara“ (Јанковић и Јанковић 1949), a posebnu publikaciju

⁶ I same sestre Janković na primer, navode skromna lična sredstva kao jednu od teškoća svojih istraživanja (Јанковић и Јанковић 1934, 7).

posvetile su razmatranju „ostataka orskih obreda i komponenata igre“, odnosno ritualnim plesovima (Јанковић и Јанковић 1957). Pored toga, bile su okupirane i osmišljavanjem strategije za plansko „čuvanje narodnih igara“ kroz aktivnosti različitih javnih društava i udruženja i ukazivanje na neophodnost njihovog uključivanja u obrazovni sistem. Predlažući plan i program za „učenje narodnih igara“ u okviru sedmogodišnjeg osnovnog obrazovanja, sestre Јanković su postavile osnove metodike nastave tradicionalnog plesa u Srbiji.⁷ Među njihovim teorijskim tekstovima možda su metodološki najviše elaborirani radovi posvećeni definisanju koncepta plesnog stila izvođenja (Јанковић и Јанковић 1949; Јанковић и Јанковић 1953–1954). Njihova terminološka rešenja u verbalnim opisima mnogih regionalnih plesnih stilova prihvatili su gotovo svi kasniji istraživači. Posebno mesto u njihovom teoretsko-analitičkom etnokoreološkom diskursu predstavlja i usredsređenje na odgonetanje pravilnosti u suodnosu kinetičke i muzičke komponente plesa, za koju su verovalе da može biti matematički izražena (Јанковић 1968; Јанковић 1975).

Može se reći da je naučni rad sestara Јanković već za života bio primećen i priznat – nagrađivane su u više navrata: bile su među prvim dobitnicima Sedmojulske nagrade, kojom su odlikovane 1949. godine, bile su počasni članovi udruženja folklorista Srbije i članovi Međunarodnog saveta za narodnu muziku (International Folk Music Council/ International Council for Traditional Music – ICTM). Priznanje najvišeg nacionalnog ranga Ljubica Јanković dobila je 1963. godine, kada je izabrana u članstvo Srpske akademije nauka i umetnosti, najpre kao dopisni, a 1974. godine i kao redovni član ove institucije.⁸ Ipak, zbog godina i bolesti relativno malo je učestvovala u radu Akademije, odnosno njenog Odeljenja za društvene nauke, o čemu svedoči njena prepiska. Do danas je jedini akademik u Srbiji iz redova etnokoreologa i jedina žena-član Odeljenja društvenih nauka SANU.

Poslednje godine i zaostavština sestara Јanković

Poslednje godine života sestre Јanković provele su povučeno, zbog već ozbiljno narušenog zdravlja, kao i zbog želje da što više zaokruže svoj naučni rad. Danica Јanković umrla je 18. aprila 1960. godine. Nedugo zatim, umrla

⁷ Ovaj plan predložile su u drugoj knjizi *Narodnih igara*, u Programskom delu (Јанковић и Јанковић 1937, 11–33).

⁸ Videti ličnu stranu Ljubice Јanković na sajtu SANU <https://www.sanu.ac.rs/clan/jankovic-ljubica/>

su i njihovi roditelji, otac 1962, a majka 1963. godine. Ljubica je poslednjih deset godina života provela bolesna i sama. Umrula je 3. maja 1974. godine. Koliko je bilo moguće, posvetila se i sređivanju zaostavštine svoje porodice, koju je testamentom zaveštala Narodnoj biblioteci Srbije. Ta zaostavština nalazi se danas u Odeljenju posebnih fondova NBS, pod nazivom Legat Ljubice i Danice Janković. Sadrži knjige, rukopise, prepisku, fotografije i umetničke radove i smatra se jednim od najkompleksnijih i najznačajnijih legata u ovoj ustanovi (o Legatu videti Прелић 2014; Прелић 2014a).

Prepiska koja se čuva u ovom legatu svedoči, između ostalog, o razgranatom društvenom životu sestara Janković, o vezama sa intelektualcima sličnih interesovanja, etnomuzikolozima, etnokoreolozima, ne samo Beograda, Srbije i Jugoslavije, već i sveta, poput pomenute Mod Karpeles (Maud Karpeles) i Barbare Latimer Krejder (Barbara Lattimer Crader), sa kojima ih često vezuju i lična prijateljstva. Među poznanicima, intelektualnim sagovornicima i prijateljima u Beogradu su i Isidora Sekulić, Maga Magazinović, Vida Ružić (kasnije Crnjanski), Milorad Panić Surep i mnogi drugi. Među osobama profesionalno i privatno bliskim sestrama Janković bile su i njihove mlađe saradnice, koje su nastavile etnokoreološki rad u Srbiji, Olivera Mladenović i Milica Ilijin (Прелић 2014b, 20–21).

Sestre Janković, a naročito Ljubica, imale su ogroman uticaj na mlađe generacije istraživača: Milicu Ilijin, Oliveru Mladenović, Slobodana Zečevića i Oliveru Vasić. Osnovni stavovi o potrebi sakupljanja i očuvanja tradicionalnih plesova, terminološka naučna određenja, teoretska polazišta o načinima tipologizacije i genealoškom razvrstavanju obrazaca koraka, kao i semantici pokreta, uobličavali su etnokoreološku misao u Srbiji, ali i šire od njenih granica, ne samo u vreme njihovog delovanja, već i punih četrdeset godina nakon Ljubičine smrti.

Komentar

Primer sestara Janković može da se sagleda kao priča o relativno neometanom uspehu dve žene koje su život posvetile nauci. U izvesnom smislu taj primer je drugačiji od mnogih o kojima smo slušali na konferenciji *Naučnice u društvu* ili o kojima imamo saznanja – i možda stoga zahteva pojašnjenje. Kao jedan od mogućih razloga zašto se sestre Janković tokom života nisu suočavale sa toliko prepreka, tako karakterističnih za biografije žena koje ne biraju utabane staze, jeste prisustvo u pozadini njihovih ujaka, Vladimira, a posebno Tihomira Đorđevića, etabliranih, dobro pozicioniranih muških

figura, koje su svakako mogle da predstavljaju oslonac i zaštitnike svojih sestričina u njihovom javnom i profesionalnom životu. Porodice Đorđević i Janković, iako veoma ugledne, ipak nisu predstavljale idealnu građansku porodicu po shvatanju tadašnjeg društva – ujaci su po sopstvenom izboru ostali neoženjeni, a porodica je podržavala sestre Janković u nekonvencionalnim izborima životnog puta. Drugi razlog njihovog relativno neometanog rada je možda bio taj što ni samo područje kojem su se sestre Janković posvetile nije predstavljalo izrazito područje (muške) moći. Ono je lako moglo biti marginalizovano i minimizovano stavom – „to je samo igra“ – a taj marginalni položaj im je ostavljao slobodu. Najzad, iako način razmišljanja i istraživanja sestara Janković nije bio konzervativan, polje njihovog naučnog rada („narodna igra“) i nastojanje da se ona očuva, uklapalo se u relativno tradicionalno shvatanje nacionalne kulture na fonu romantizma – i same sestre Janković odgajane su u nacionalnom duhu – pa ni to nije moralo izazivati odijum onih delova šireg okruženja koji su bili pretežno konzervativno i patrijarhalno nastrojeni. Sve te okolnosti omogućavale su da se sestre Janković relativno neometano čitavog života bave etnokoreološkom naukom i da se, uzimajući u obzir priznanja koja su dobijale, nađu tamo gde se druge žene sličnih sposobnosti možda nisu mogle naći. Iako one svoj naučni uspeh nedvosmisleno i pre svega duguju svojim talentima, obrazovanju, samosvesti i posvećenosti, paradoksalno ga u jednoj meri možda duguju i latentno prisutnim patrijarhalnim obrascima. Ali, i pored toga što su sestre Janković tokom života sticajem okolnosti izbegle nipodaštavanje i omalovažavanje kakvo je često pratilo žene njihove generacije koje su izlazile iz tradicijom određenih uloga – Ljubica je, stara i bolesna na kraju života i sama, mada ne u profesionalnom domenu, doživela nepoštovanje, pa i jedan oblik nasilja.

Bazu života i rada sestara Janković predstavljala je njihova porodična kuća u Podrinjskoj ulici broj 4 (danas ulica Radivoja Koraća), koja je šezdesetih godina stavljena pod zaštitu države kao spomenik kulture na inicijativu Milorada Panića Surepa,⁹ a Ljubica Janković planirala je da se ta kuća pretvori u neku vrstu memorijalnog muzeja posvećenog članovima porodice Đorđević i Janković, pod nazivom *Dom sestara Janković*. Uprkos tome, kao i upornim Ljubičiniim nastojanjima da do toga ne dođe, na zahtev opštine, zaštićeni status ove kuće je ukinut, a sama kuća srušena 1971. godine, jer su opštinarci na tom mestu predvideli izgradnju višespratnice. Ljubica je prethodno, krajem 1970. godine, sa zaostavštinom porodica Đorđević i Janković

⁹ Milorad Panić Surep (1912–1968) bio je pesnik, kulturni delatnik i dugogodišnji direktor Narodne biblioteke Srbije.

prinudno preseljena u mali stan u ulici Svetog Save 26, u kome je provela svoje poslednje godine (Прелић 2014б, 21).

Kuća svakako nije bila predviđena za rušenje, i zatim srušena zato ili samo zato što je njena vlasnica bila stara i sama ženska osoba, ali kroz beleške koje je Ljubica ostavila o ovom događaju, provejava osećaj bespomoćnosti osobe koja je, iako je u naučnim krugovima svakako i dalje bila cenjena, izvan njih percipirana kao laka žrtva, upravo zbog tih svojstava. Takav odnos prema naučnici, koja, ostarela i bolesna, u očima jednog dela svog okruženja – u ovom slučaju oličenog u lokalnoj vlasti – lako može da bude viktimizirana kada na svojoj strani, prema njihovoj percepciji, (više) nema simboličku (mušku) moć koja bi je štitila, svedoči o žilavosti patrijarhalnog nasleđa, ali takođe i o širem problemu jedne sredine koja se vrlo često poziva na tradiciju, a još češće se ponaša po principu diskontinuiteta.

Izvori

Legat Ljubice i Danice Janković, Odeljenje posebnih fondova Narodne biblioteke Srbije.

Literatura

Dunin, Elsie Ivancich. 2014. "Emergence of Ethnochoreology Internationally: The Janković Sisters, Maud Karpeles, and Gertrude Kurath". *Muzikologija* 17: 197–217.

Јанковић, Драга. 1928. *Деца*. Београд: С. Б. Цвијановић.

Јанковић, Љубица С. 1964. „Етномузикологија и етнокорологија: осврт на дефиниције, назив, методе, везе и односе“. У *Споменица у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности*. Посебна издања САНУ 377, Споменица 26, ур. Милан Бартош, 85–92. Београд: Српска академија наука и уметности.

———. 1968. *Проблем и теорија појединачне аритмичности у ритмичности целине извођења орске игре и мелодије*. Српски етнографски зборник, САНУ, Одељење друштвених наука 82. Расправе и грађа 6. Београд: Српска академија наука и уметности.

———. 1974. „Комплексне методе етнокорологије“. У *Симпозијум о методологији етнолошких наука*. Научни скупови, Одељење друштвених наука САНУ 2, ур. Душан Недељковић, 215–226. Београд: Српска академија наука и уметности.

- . 2016. „Нека етнокорееолошка питања“. У *Народне иџре* IX, Љубица и Даница С. Јанковић, 19–29. Београд: Народна библиотека Србије.
- Janković, Ljubica S. 1975. “The system of the sisters Ljubica and Danica Janković for the recording, description and analysis of folk dances”. *Ethnomusicology* 19(1): 31–46.
- Јанковић, Љубица С. и Даница С. Јанковић. 1934. *Народне иџре* I. Београд: ауторско издање.
- . 1937. *Народне иџре* II. Београд: ауторско издање.
- . 1949. „Стилови наших народних игара“. У *Народне иџре* V, Љубица и Даница С. Јанковић, 53–63. Београд: Просвета.
- . 1953–1954. „Стилови и технике српских традиционалних играча“. *Гласник Еџноџрафскоџ инсџтџиџуџта САН* 2–3: 593–597.
- . 1957. *Прилоџ иџроучавању осџтаџаџа орсџких обредних иџра у Јуџославију*. Посебна издања САН 271, Етноџрафски институт 8. Београд: Српска академија наука.
- Остин, Џејн. 1953. *Горџосџ и иџреграсуда*. Прев. Даница С. Јанковић. Београд: Рад.
- Прелић, Младена. 2014а. „Легат сестара Јанковић у Народној библиотеци Србије“. *Muzikologija* 17: 273–285.
- . 2014б. „Сестре Љубица и Даница Јанковић: породично, приватно, лично“. У *Сесџре Јанковић и народна иџра. Каџилоџ изложбе Леџаџа Љубице и Данице Јанковић. 80 џодина еџнокорееолоџије у Србију*. Аутори изложбе и каталога Велибор Прелић, Младена Прелић и Селена Ракочевић, 18–21. Београд: Народна библиотека Србије.
- Прелић, Велибор. 2014. „Легат Љубице и Данице Јанковић у Народној библиотеци Србије“. У *Сесџре Јанковић и народна иџра. Каџилоџ изложбе Леџаџа Љубице и Данице Јанковић. 80 џодина еџнокорееолоџије у Србију*. Аутори изложбе и каталога Велибор Прелић, Младена Прелић и Селена Ракочевић, 6–11. Београд: Народна библиотека Србије.
- Rakočević, Selena. 2014а. „Contribution of Ljubica and Danica Janković to Establishment of Ethnochoreology in Serbia as an Academic Scholarly Discipline”. *Muzikologija* 17: 219–244.
- Ракочевић, Селена. 2014б. „Етнокорееолошка делатност Љубице и Данице Јанковић“. У *Сесџре Јанковић и народна иџра. Каџилоџ изложбе Леџаџа Љубице и Данице Јанковић. 80 џодина еџнокорееолоџије у Србију*. Аутори изложбе и каталога Велибор Прелић, Младена Прелић и Селена Ракочевић, 30–33. Београд: Народна библиотека Србије.

Selena Rakočević

FACULTY OF MUSIC, UNIVERSITY OF ARTS IN BELGRADE

Mladena Prelić

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA, BELGRADE

The Janković Sisters: Pioneering Work in the Field of Ethnochoreology

Although educated as professors of Yugoslav literature, the sisters Ljubica (Aleksinac, 14/26 June 1894 – Belgrade, 3 May 1974) and Danica S. Janković (Podrinjska Lešnica, 7/19 May 1898 – Belgrade, 18 April 1960) devoted almost the entirety of their professional lives to collecting and studying traditional dances, or folk dances, as they called their subject, and to establishing ethno-choreology as a distinct academic discipline in Serbia. The many years over which the Janković sisters collaborated in field work, beginning in 1934, have produced a wealth of material, mainly from Serbia and Northern Macedonia, which has for the most part been published in a multitude of scholarly works and in a nine-volume capital edition called *Folk Dances*. The first eight books from this edition were printed in the period from 1934 to 1964, while the ninth book was published posthumously in 2016. Ljubica and Danica Janković can be considered the founders not only of ethnochoreology, but also of ethnomusicology in Serbia.

The life story of the Janković sisters can be seen as a story of scientific success and recognition of two talented, educated and dedicated women, despite their still relatively traditional, patriarchal environment. In the final comments, however, we point out the possibility that more or less hidden patriarchal patterns also marked their life path.

Keywords: Ljubica S. Janković (1894–1974), Danica S. Janković (1898–1960), ethnochoreology, traditional dance.

Biti žensko u srpskoj tradicionalnoj i savremenoj kulturi: etnografski rad Miroslave Malešević kroz prizmu rodnog pitanja

Iako je danas rodno pitanje jedna od glavnih istraživačkih tema savremene etnologije i antropologije, ono je u domaćem kontekstu dugo vremena bilo u senci. Jedna od utemeljiteljki sistematskog i doslednog zanimanja za rodnu problematiku na domaćem terenu jeste antropološkinja–etnološkinja Miroslava Malešević, čije je interesovanje za pitanje roda i naročito žena, bilo permanentno. U ovom radu predstavicu autorkin naučni i etnografski rad zasnovan na čitanju dve monografije – *Didara* i *Žensko*, skrećući pri tome pažnju na sveukupni doprinos nauci koji joj možemo pripisati.

Ključne reči: Miroslava Malešević, rod, žene, nauka, etnografija, feminizam.

Uvod: u klupku feminizma, roda i antropologije

Od početka akademskog raspravljanja o feminizmu i rodu, antropologija je neizostavno upletena u rodnu problematiku. Donoseći etnografski terenski materijal „iz daleka“, ona je otvorila prostor za predstavljanje i tumačenje drugosti, sa krajnjim ciljem razumevanja i prihvatanja različitosti, postajući značajna i za razvoj feminističke teorije i prakse. Sudelovanjem u dekonstruisanju pretpostavki biološkog determinizma ponuđenih od strane sociobiologa i akcentovanjem kulturoloških aspekata uslovljenosti roda, koje otpočinje sa pojavom Margaret Mid i dela *Sazrevanje na Samoi* 1928. godine, a intenzivira se tokom takozvanog drugog talasa feminizma šezdesetih godina 20. veka, postavljeni su temelji na kojima se obrazuje antropologija žene, a potom i ženske studije iz kojih će se kasnije razviti i studije roda (Malešević 2017, 303–304). Ipak, iako je etnografija ukazivala na postojanje drugačijih kulturnih obrazaca u odnosu na one androkratske, zapadnocivilizacijske modele, i bila podsticajna za feminističku borbu i razvoj ideja, treba imati u vidu da je u naučnim izveštajima ženska perspektiva najčešće i dalje izostajala. Evidentno je da ženski glasovi nisu bili dovoljno zastupljeni, te da je uloga žena u društvu zanemarivana, baš kao i u istoriji, na šta je ukazivala

i Margaret Mid, podsećajući da je za stvarnu, a ne promenu na deklarativnom nivou potrebna sveukupna promena odnosa prema ženama u društvu, pa time i u nauci (Malešević 2017, 303).

Premda je na osnovu prethodno rečenog jasno da danas nastojimo da pratimo anglosaksonsku antropologiju i prisvajamo njenu evolutivnu i intelektualnu istoriju, intelektualnoj tradiciji u kojoj je srpska etnologija nastala i operisala do osamdesetih godina 20. veka, uveliko je izmicala feministička i ženska perspektiva. Razvijana pod uticajem empirizama bez dovoljno teorijske utemeljenosti, u maniru svojstvenom istočnoevropskim etnologijama, ona se temeljila na proučavanju tradicionalne i nacionalne kulture, sve dok se krajem prošlog veka etnološkinje i etnolozi, približavajući se idejama anglosaksonske sociokulturne antropologije nisu okrenuli antropologiji kakvu danas poznajemo.¹ Time su otvoreni novi tereni i nove teme među kojima je aktuelizovano i rodno pitanje, a jedna od pionirki sistematskog i doslednog istraživanja rodne problematike iz antropološke perspektive na domaćem terenu jeste etnološkinja–antropološkinja Miroslava Malešević. Sagledavajući etnografsku građu o ženskoj perspektivi svakodnevice, konstrukciji roda i rodnih odnosa u tradicionalnom i savremenom kontekstu, u selu i gradu, i među različitim kategorijama žena, kao i teorijske i metodološke inovacije u proučavanju roda u domaćoj nauci, ovim izlaganjem nastojaću da predstavim autorkin rad u kontekstu, rekonstruišući tako i put proučavanja roda na našim prostorima sa posebnim fokusom na antropologiju. Osim čitanja primarnih izvora – monografije *Didara* i zbirke tekstova *Žensko*, u ovom radu koristiću se onlajn prepiskom koju sam vodila sa Miroslavom Malešević,² kao i pregledima koje su o njenom radu pisale Ildiko Erdei, Lidija Radulović i Svetlana Slapšak.

Istorija proučavanja žena u domaćoj nauci kroz jednu ličnu istoriju

Iako je od nastanka feminističkog pokreta u 19. veku i ženskog delovanja u okvirima tri talasa feminizma izboren veliki opseg (ne)formalnih prava,

¹ Promene u domaćoj nauci koje se dešavaju krajem 20. veka oličene su u promeni naziva Odeljenja 1990. godine, kada je dopunjeno rečju antropologija (Kovačević 2015), jasno upućujući u kom će se pravcu razvijati disciplina u narednom periodu.

² Veliku zahvalnost iskazujem Miroslavi Malešević na vremenu izdvojenom za razgovor, ali i na dragocenoj onlajn prepisci i priložima bez kojih bi znatno teže bilo rekonstruisati put proučavanja roda na domaćem terenu.

napori žena za uspostavljanjem ravnopravnog položaja u društvu traju, održavajući ovo pitanje uvek aktuelnim. Označene kao drugi pol, žene su kroz istoriju najčešće bile lišene učesća u javnom i političkom životu, istovremeno ostajući skrajnute iz glavnih tokova nauke i kao *one koje istražuju/pišu*, i kao *one o kojima se piše*. O ženama u nauci i nauci o ženama, te njihovim zanezarenim dostignućima i doprinosima, intenzivnije se počelo govoriti tokom drugog talasa feminizma šezdesetih godina, a antropologija je bila prirodni saveznik u ovoj borbi, doprinoseći kontinuiranom promišljanju roda do danas.

Kada je u pitanju domaći kontekst, autorka čije je zanimanje za pitanje roda, i naročito žena, bilo permanentno jeste Miroslava Malešević, o čemu govore njena biografija i bibliografija. Kako u prepisci navodi, interesovanje za pitanje žena, kao lično pitanje, javilo se vrlo rano, u srednjoj školi, iz sudaranja sa pravilima dominantno patrijarhalnog i seksističkog sveta i osvetljavanja nesrazmere između onoga što je u društvu proklamovano i onoga što se u realnosti manifestovalo – nasleđenog patrijarhata i vrednosti koje je socijalističko društvo donosilo. Pokušaji da se u tom svetu snađe, da razume i napravi sopstvene izbore rezultirali su izgradnjom kritičkog odnosa prema onome što se u to vreme nudilo kao primerena i poželjna ženska uloga, prema položaju žena u društvu i javnom životu, ali i u privatnom, u sferi porodice ili kućnog rada. Ovaj intuitivni feminizam, kao sintagma kojom bih opisala njeno razmišljanje i delovanje,³ sazrevao je tokom srednjoškolskih i ranih studentskih dana do, po njenim rečima, ključnog događaja na studijama 1978. godine – međunarodne konferencije „Drug-ca Žena. Žensko pitanje – novi pristup“ održane u Beogradu, u SKC-u.⁴

Opisana kao prvo feminističko okupljanje u jednoj socijalističkoj zemlji, konferencija je osim jugoslovenskih feministkinja okupila brojne naučnice, književnice i teoretičarke iz zapadnih zemalja, a na skupu se raspravljalo o položaju žena u različitim političkim sistemima, podređenosti žena kroz istoriju patrijarhalne civilizacije, o potrebi razgradnje patrijarhalnih stereotipa u kulturi, kao i o specifičnosti jugoslovenskog konteksta. Iako je skup naišao na

³ Kao jedno od sećanja na studentski period Miroslava Malešević navodi ideju koju je razmatrala sa drugaricama o akciji noćnog razbijanja kioska po gradu i cepanja časopisa poput zagrebačkog *Starta*, čije su naslovnice sa figurama nagih ženskih tela percipirane kao objektivizujuće, a koji je, paradoksalno, objavljivao i tekstove feminističkih autorki poput Slavenke Drakulić i Vesne Kesić. Ipak, ovaj vid naivnog mladalačkog protesta protiv eksploatacije ženskog tela nikada nije sproveden u delo.

⁴ <https://www.arhivaskc.org.rs/hronografije-programa/velike-manifestacije/5840-drug-ca-zena-zensko-pitanje-novi-pristup-27-30-oktobar-1978.html>

različite reakcije, poput osuda političkih organizacija i javnosti, sa argumentacijom da jugoslovenske žene imaju punu ravnopravnost i da je postavljanje posebnih ženskih pitanja strano socijalističkom društvu, Miroslava Malešević ističe da je sa velikom radoznalošću pratila sve što se tih dana dešavalo, te da je dragoceno iskustvo konferencije bilo to što je shvatila da deli pogled na svet i vrednosti koje su na ovom skupu afirmisane, kao i da antropologija kao disciplina nudi velike mogućnosti za istraživanje ženske problematike, što se na studijama etnologije nije posebno razmatralo u tom trenutku. Tako je ova konferencija bila prvi korak ka njenom profesionalnom opredeljenju.

Kao odjeke konferencije „Drug-ca Žena“ moguće je markirati nekoliko značajnih događaja u cilju ulaska feminističke teorije i ženske perspektive u domaću nauku tokom osamdesetih godina. To su osnivanje sekcije Žena i društvo koju je pokrenulo Sociološko društvo Hrvatske u Zagrebu (1979), ali i SKC u Beogradu;⁵ izrada bibliografije radova o ženskom pitanju *Gledišta o slobodi žene* koju je priredio Nebojša Popov (1981);⁶ kao i pojavljivanje skoro kanonskog zbornika tekstova *Antropologija žene* (1983) koji su priredile Žarana Papić i Lydia Sklevicky. U tom talasu preveden je i *Drugi pol* (1982) Simon de Bovoar, te tako feminističke ideje lagano prodiru u domaće akademske krugove, što posledično dovodi do pojave feminističke produkcije na domaćoj naučnoj sceni. Iako su tragovi feminističke misli postojali na katedri za Sociologiju, gde su osnovane postdiplomske interdisciplinarnе studije antropologije, gde je Žarana Papić bila angažovana kao asistentkinja, prva organizovana mreža je prema rečima Miroslave Malešević nastala tek osnivanjem Centra za ženske studije (kasnije studije roda) početkom devedesetih godina 20. veka u Beogradu, dok su do tada na prostoru Srbije postojale samo pojedinačne istraživačke inicijative.

Sinhrono sa ovim dešavanjima, u vreme kada i Miroslava Malešević počinje da piše svoj magistarski rad na temu ritualizacije socijalnog razvoja seoske žene, na domaćoj etnološkoj sceni dolazi do proboja savremenijih perspektiva i tema. Ostajući u kontekstu studija etnologije, ona podseća da je situacija tih sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka bila znatno drugačija nego danas. Danas na Odeljenju postoji barem tri predmeta kojima je rodno pitanje u fokusu – Antropologija roda i srodstva i Nacionalna etnologija/antropologija – Telo i identitet koje predaje Zorica Ivanović, kao i predmet Lidije Radulović – Nacionalna etnologija/antropologija – Religija i rod, dok se

⁵ Miroslava Malešević je upravo jedan od svojih prvih radova – „Porodični i rituali oko prve menstruacije“ – izložila na tribini u SKC-u 1981. godine.

⁶ Bibliografija je izrađena pri Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, ali nije objavljena (vidi: Murati i Topolčić 1997: 128).

na gotovo svim drugim predmetima indirektno dotiče pitanja roda. Ključni period ka ovoj novoj normalnosti, u kojoj istražuju i pišu savremene generacije, bile su osamdesete godine prošlog veka kada je grupa mladih profesora i saradnika na Odeljenju krenula putem modernizacije domaće nauke koja je u to vreme bila u raskoraku sa svetom.⁷ Ovaj iskorak iz tradicije ogledao se pre svega u primeni novih teorijskih i metodoloških okvira, stvarajući podelu na staru i novu školu etnologije (Malešević 2014, 30), ali i okretanju izučavanjima pojava iz urbanog života. U tom kontekstu i Miroslava Malešević pronalazi mesta za svoja interesovanja i pisanje o ženskom pitanju, nastojeći da *razume* i da *dâ tumačenja* uzroka ženske društvene podređenosti, ne zadržavajući se samo na pukoj deskripciji, koja je bila glavno obeležje (do)tadašnje etnološke nauke. Ovim pitanjima predano će se baviti do početka novog milenijuma kada njena interesovanja počinju da zaokupljaju druge teme.⁸

Žensko kao istraživački problem u domaćoj etnologiji i antropologiji

Kao jedna od istraživačica-pionirki u polju feminizma i roda kod nas, Miroslava Malešević je uživala kolegijalnu podršku za teme kojima se bavila, uprkos inovativnom teorijsko-metodološkom opredeljenju, i bavljenju rod-nim pitanjem koje nije bilo uobičajen predmet razmatranja u domaćoj nauci tog vremena. Zahvaljujući razumevanju i poverenju koje je sticala i među svojim sagovornicama tokom terenskog rada, a koje su pripadale najrazličitijim uzrasnim, obrazovnim, religijskim ili profesionalnim kategorijama, priložila je bogat etnografski opus koji se odnosi na žensko i rodno pitanje, sabran u tri monografije. To su objavljena magistarska teza *Ritualizacija socijalnog razvoja žene – Tradicionalno selo zapadne Srbije* (1986), potom *Didara – životna priča jedne Prizrenke* (2004), kao i *Žensko – etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji* (2007). Svaku od ovih knjiga moguće je sagledati iz više uglova, jer na svojstven način doprinose bavljenju ženskim pitanjem u domaćem kontekstu, prikazujući širinu i raznorodnost primera, pojava i iskustava sa kojima se autorka susretala, ali i različita teorijska i metodološka oruđa kojima se koristila tokom istraživanja, analize i interpretacije prikupljene etnografske građe. Tako

⁷ Među njima, Miroslava Malešević posebno izdvaja Mirjanu Prošić-Dvornić, Dušana Bandića i Ivana Kovačevića kao nosioce ovog procesa.

⁸ Nakon 2000. godine, kao posledice dešavanja tokom poslednje decenije 20. veka na ovim prostorima, Miroslavu Malešević naročito zanimaju teme iz političke antropologije (vidi: Malešević 2011).

je monografija *Didara*, prevedena i na albanski jezik, prepoznatljiva ne samo po sadržaju – zabeleženoj priči o ženi albanske nacionalnosti koja skidanjem feredže i odlukom da se obrazuje, a potom sklopi mešoviti brak i razvije političku karijeru – već i po načinu na koji je priča ispričana i pretočena u tekst. Istupanjem iz stereotipnih prikaza žene i uvođenjem životne priče kao forme koja nije bila uobičajena u domaćoj akademskoj produkciji, kroz jednu ličnu istoriju, dat je prikaz modernizacijskog modela socijalističke žene, a onda i potpuni krah ideje o jugoslovenskom zajedništvu i suživotu etničkih i kulturnih različitosti, razbijanjem te države. Pripovedanjem u prvom licu, kroz sve životne dobi i faze života, kroz Didarinu priču spoznajemo sudar tradicionalne i moderne socijalističke kulture, te položaj žene u socijalističkom društvu i posle njega, rušeći brojne mitove o tom periodu, što primećuje i Slapšak (Slapšak 2004, 208). U pogledu metodološkog postupka, Miroslava Malešević ovom knjigom doprinosi zaokretu ka viđenju istorije (i) iz ženskog ugla, koje se u historiografiji označava kao okretanje od *njegove priče* (*his story – history*), uobičajenih slika sveta iz muške perspektive, ka *njenoj priči* (*her story*), odnosno priči iz ženskog ugla (Ердеи 2005, 421). Time se umnogome obogaćuje sveopšte viđenje sveta, tradicionalno sagledano pre svega iz muške vizure.

Premda je *Didarin* značaj višestruk, istraživački rad Miroslave Malešević u sferi roda najbolje može približiti i ilustrovati zbirka eseja *Žensko*. U ovoj monografiji-zbirci okupljeni su tekstovi objavljeni u relevantnim etnološkim naučnim časopisima počevši od 1987. godine, koji su, prema rečima autorke u uvodnim napomenama knjige „pisani različitim povodima i u različitim periodima“ (Malešević 2007, 5). Podeljena na četiri celine, prva grupa tekstova govori o *istoriji borbe za žensku ravnopravnost* kroz analizu Ženskog pokreta i dana žena – 8. marta, druga celina bavi se *društvenim odnosima i položajem žena u seoskoj sredini*, a ovim radovima se može priključiti i prethodno pomenuta magistarska teza. U okviru ove celine Miroslava Malešević analizira fenomen *revene* kao ženske ritualne prakse, bavi se odnosom svekrve i snahe u svadbenom ritualu, te pitanjem menopauze. Treća celina donosi tekstove o *konstrukciji ženskog identiteta i upotrebi tela u popularnoj kulturi i savremenim medijima* obrađujući lepotne i telesne ideale kroz analizu fenomena dijete, te analizira istrajavanje i afirmisanje patrijarhalnog modela porodice kroz novinske članke u časopisu *Nada*, da bi se u poslednjoj grupi radova posvetila *iskustvu odrastanja devojčica i mladih žena u Beogradu*, identitetu i rodnim ulogama (Malešević 2007, 7). Svaki od eseja u ovoj zbirci uvodi nas u jedan mikroverzum, u specifično vreme i prostor u kojem su žene različitih uzrasta glavne, ali ne i jedine akterke. Iako su žene u fokusu, kroz dinamiku žensko-muških odnosa, autorka verno dočarava njihove različite po-

ložaje i uloge, te prakse bivanja ženom u kulturi eksplicitnog ili implicitnog patrijarhata na prostoru Balkana. Slike koje nam donosi nisu jednostrane, već pokazuju višedimenzionalnost ženskog identiteta u savremenom i tradicionalnom kontekstu, u urbanoj i ruralnoj kulturi, kao i u specifičnoj socijalističkoj modernosti, te stoga Lidija Radulović s pravom primećuje da ova-ko sublimirano istraživačko iskustvo donosi priče o ženama pre nego o ženi (Radulović 2008, 158), postajući značajan doprinos ženskoj istoriji Balkana.

Zaključak

Ideja o radu Miroslave Malešević kao značajnom izvoru ne samo građe koja može poslužiti u istraživanju istorije žena, već i istorije proučavanja žena na našim prostorima (Radulović 2008, 158) inicirala je čitanje njenog istraživačkog rada u kontekstu i ovakav pristup. Sumirajući prethodno rečeno, pre svega, treba izdvojiti zalaganje za uvođenje feminističke, ženske i rodne perspektive u domaću etno/antropologiju. Potom, kroz šaroliku etnografsku građu koju prilaže u svojim radovima, pišući o različitim kategorijama žena i različitim pitanjima i problemima, Miroslava Malešević pruža uvid u mnogostruke slojeve femininosti, stvarajući novo znanje o ženama i prikazujući pluralitete bivanja ženom. Takođe, jednako značajno jeste njeno šire shvaćeno zalaganje za emancipaciju etnologije koje se ogleda kako u izboru tema kojima se bavila, tako i u izboru teorijskog i metodološkog aparata koji je dosledno koristila, čime je postala deo procesa antropologizacije domaće etnologije. Na kraju, ono što ne možemo izostaviti kada je njen rad u pitanju jeste i bogata, živopisna naracija, koja nas podseća na značaj gustog etnografskog pisanja.

Literatura

- De Beauvoir, Simon. 1982. *Drugi pol 1–2*. Beograd: BIGZ.
- Ердеи, Илдико. 2005. „Дидара – прича о ходању ‘изван линија’“. Приказ књиге *Дидара – живојина прича једне Призренке*, Мирославе Малешевић. *Гласник Етнографског института САНУ* 53: 420–423.
- Малешевић, Мирослава. 1986. *Ритуализација социјалног развоја жене: традиционално село зајадне Србије*. Зборник радова Етнографског института САНУ 19. Београд: Етнографски институт САНУ.
- . 2004. *Didara – životna priča jedne Prizrenke*. Beograd: Srpski genealoški centar.

- . 2007. *Žensko – etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- . 2011. *Ima li nacija na planeti Ribok? Ogledi o politikama identiteta*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- . 2014. „Gluvo doba i naša etnologija“. U *Etnos, religija i identitet, zbornik radova sa konferencije u čast profesora Dušana Bandića*, ur. Lidija B. Radulović i Ildiko Erdei, 25–33. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet.
- . 2017. „Пол и род“. У *Мали лексикон српске културе 1. Етнологија и антропологија: 70 изабраних појмова*, ур. едниције Владимир Рогановић, ур. тома Љиљана Гавриловић, 303–307. Београд: ЈП Службени гласник – Етнографски институт САНУ.
- Mead, Margaret. 1928. *Coming of age in Samoa*. New York: Morrow.
- Murati, Tomislav i Davor Topolčić. 1997. „Položaj žene u društvu: odabrana bibliografija (1974–1994)“. *Društvena istraživanja* 6 (1): 127–161.
- Papić, Žarana i Lydia Sklevicky (ur). 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.
- Radulović, Lidija. 2008. „Žensko – mapiranje od tradicijskog do modernog patrijarhata“. Prikaz knjige *Žensko – etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*, Miroslave Malešević. *Antropologija* 5: 158–163.
- Slapšak, Svetlana. 2004. „Didara: oslobađajuća antropologija“. Prikaz knjige *Didara – Životna priča jedne Prizrenke*, Miroslave Malešević. *ProFemina* 35–36: 207–208.

Sonja Radivojević

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA, BELGRADE

Being Female in Traditional and Contemporary Serbian Culture: The Ethnographic Work of Miroslava Malešević through the Prism of the Gender Issue

Although, from the birth of the feminist movement and women's activities within the so-called first wave feminism of the 19th century, through the second-wave feminism that emerged in the 1960s, to contemporary third wave feminism, a large range of (in)formal rights have been gained, women's efforts to establish a level playing field in society continue, keeping this issue current. Labeled the second sex, women throughout history have been deprived of participation in social and political life, while remaining cut off from the mainstream of academia, both as researchers and writers, and as those written about. Women in academia, and the academics of women, and their unknown achievements, began to be heard during the second wave feminism, and anthropology, as a discipline that traditionally gives a voice to otherness, was a natural ally in this struggle, contributing to the continual rethinking of gender. Although today the gender issue is one of the main investigative themes of modern ethnology and anthropology, it has been in the shadow for a long time in the domestic context. One of the founders of a systematic and consistent interest in gender issues in Serbia is the ethnologist-anthropologist Miroslava Malešević, who has maintained a permanent interest in gender, and especially women. Considering the importance, quality and quantity of not only ethnographic material concerning women's perspectives on everyday life, the construction of gender and gender relations in the traditional and contemporary context, in the village and the city and among different categories of women, but also the theoretical and methodological importance for a wider range of domestic social sciences and humanities, I present in this paper the author's scholarly and ethnographic work based on a reading of two monographs – *Didara* and *Female* – while drawing attention to the overall contribution to science that can be attributed to it.

Keywords: Miroslava Malešević, gender, women, humanities, ethnography, feminism.

VI

ZAVRŠNI OSVRT

Biti žena u nauci – naučnica: problemi i perspektive. O projektu Etnografskog instituta SANU pod pokroviteljstvom Uneska

Zašto je važno govoriti, pamtiti, evocirati i ispunjavati saznajne praznine o naučnicama? Ova i druga pitanja su tema projekta Etnografskog instituta SANU u okviru Uneskovog Programa participacije 2018/2019. pod nazivom *Položaj naučnica u društvu i na tržištu rada u Srbiji / The Status of Women Scholars and Scientists in the Labour Market and Society in Serbia*. U radu se daje pregled, iznose problemi i tendencije proistekle iz ovog Projekta.

Ključne reči: projekat, naučnice, položaj, Unesko, Srbija, problemi.

Doprinosi žena u nauci jesu ogromni, znanja o njima su oskudna, a njihovi statusi ukazuju na ambivalentnost između deklarativnih i realnih pozicija u društvu. U protokolima se obično naglašava da je položaj i uloga naučnica od vitalnog značaja u domenu rodne ravnopravnosti i društvenog razvoja na nivou međunarodno dogovorenih ciljeva, a što je u skladu sa programom Ujedinjenih nacija i Agendom za održivi razvoj do 2030. godine. Međutim, samo 30% svih zemalja ima raspoložive podatke o nacionalnom udelu istraživačica u postizanju pariteta (2016). Prema statistici UN, 30% svetskih istraživača su žene, mnoge su postigle vrhunске rezultate, stekle visoka naučna zvanja, pa i pored toga postoji rodni jaz, kada je reč o naučnom vrednovanju u okviru još uvek dominantne moći muške hegemonije. Kako se naglašava u dokumentima Uneska, nije postignut rodni paritet u pogledu istraživača i istraživačica, a vertikalna i horizontalna segregacija ukazuju na prepreke.¹ Naučnice „žive s preprekama“, što usporava, ponekad i koči isticanje njihovih stvarnih vrednosti. Ta uporna nevidljivost traži postojanu vidljivost od izjava do stvarnih namera. Generalna skupština Ujedinjenih nacija 2015. godine proglasila je 11. februar Danom žena i devojaka u nauci,² sa ciljem da se naučnicama omogući pun i ravnopravan pristup kako bi se pove-

¹ U zvaničnoj terminologiji koristi se i metafora stakleni plafon (*glass ceiling*), kojim se označavaju nevidljive prepreke proistekle iz struktura moći, gde su naučnice još uvek nedovoljno isticane.

² <https://en.unesco.org/commemorations/womenandgirlscienceday>

čalo njihovo prisustvo u svim domenima nauke, društva i na tržištu rada. Kodeksi, protokoli i proklamovane mogućnosti o rodnoj ravnopravnosti često jesu paravan iza koga se još uvek sučeljava podvojenost naučnice u institucionalnom formatu i njene stvarne ličnosti.

U Srbiji je u poslednjih trideset godina porastao broj žena zaposlenih u naučnim institucijama. Uz to, broj upisanih studentkinja na Univerzitet u Beogradu poslednjih deset godina udvostručio se, što odslikava i svetske trendove, pa ipak akademska karijera za žene i dalje nije prestižno zanimanje,³ posebno kada se zna da postoji razlika u visini novčanih prihoda (*gender pay gap*) i drugih nadoknada. Žene su danas prisutne u visokoobrazovnim i naučnim institucijama, što bi podrazumevalo da se njihov društveni i ekonomski status vrednuje na ravnopravan način. Podaci Republičkog zavoda za statistiku pokazuju da je zastupljenost naučnica u Srbiji oko 51%.⁴ S druge strane, njihov status zavisi od mnogih problema koji predstavljaju realno stanje društvenih, ekonomskih, političkih prilika u Srbiji, posebno nepodaštavanog položaja nauke u društvu.⁵ Na prvi pogled statistika ohrabruje, ali svakodnevica naučnica obeshrabruje i pokreće mnoga pitanja koja traže odgovore i promene. Žene – naučnice su postigle status priznavanja i jednakosti, ali one su još uvek protagonistkinje permanentne borbe za osvajanje već osvojenih prostora (Popović 2012, 162). Izložene su sistemskoj inhibiciji, što podrazumeva izraziti napor da savladaju otpor koji je postojao u njihovom društvenom okruženju, kao i prevazilaženja sopstvene marginalnosti „oslobađanjem“ od društvenog konstrukta rodnosti (Blagojević 2015, 220). Rodna ravnopravnost naučnica u Srbiji proizilazila je i proizilazi iz istorijskih okolnosti koje su se zasnivale na patrijarhalnim načelima, odolevanju stereotipa okoštalih tradicija, mizoginiji, diskriminaciji i uvek iznova dokazivanju oličenom u sintagmi ja-žena-naučnica-ovde-sad-nekad. Da, to je hrabro probijanje da budu vidljive, pravedno zastupljene kroz kulturu pamćenja, da budu nagrađivane, ne samo naučno nego i društveno priznate. Njihova moć znanja i dostignuća je neosporna, pa ipak malo se zna, govori, pamti i piše.

³ Prema podacima Uneska, na primer, manje se objavljuju publikacije žena u nauci, one su manje plaćene za svoja istraživanja i ne napreduju u karijeri koliko muškarci. <https://news.un.org/en/story/2020/02/1057111>

⁴ O tome zapravo ne postoje precizni statistički podaci, jer se posebno izdvajaju kategorije istraživača i profesora univerziteta. “University of Belgrade, ranked third, with 53.5% share of women’s authorship in the total number of published” (Leiden Ranking for 2019), <https://www.leidenranking.com/ranking/2019/list>

⁵ Najviše nedoumica stvaraju velika obećanja državne administracije i realno stanje položaja naučnika u Srbiji, odnosno neizvesnosti njihovih egzistencija. <https://www.nature.com/articles/d41586-018-07872-2>

Žene u nauci su važne društvene akterke, što podrazumeva da one istupaju sa svojim stavovima, vrednostima i pogledima na svet. Mnoge od njih smelo i kritički daju doprinos društvu, bore se za ljudska prava, protiv totalitarnih, autokratskih režima, diktatura i nacionalističkih ideologija, jasno ukazujući na opasne i destabilizujuće procese. Pored toga, same metodologije istraživanja žena u različitim društvenim i humanističkim disciplinama, posebno feminističke teorije, podstiču prepoznavanje i prevazilaženje konzervativnih pogleda, kanona i falogocentričnih epistemologija, koji su naročito nosioci naučnih ograničenja, sputavanja za iskorak ka dostignućima i novim saznanjima.⁶ Mnoge od njih glasno zastupaju principe akademske i naučne čestitosti, odgovornosti i nepristajanja na nepravde.

Kakva je primenjivost zakona i odredbi u praksi održivosti rodne ravnopravnosti i promovisanosti značaja žena u nauci? Da li pozicioniranje i vrednost doprinosa naučnica zavisi od standardnih profila, favorizovanja kvota ili epistemičkih različitosti? Da li je važno govoriti o problemima sa kojima se naučnice suočavaju posebno u domenu naučnih politika, evaluacija i na naučnom tržištu? Kakva su njihova životna iskustva, inkluzivna svojstva naspram projektovanih stereotipa i predrasuda? Da li je važno govoriti, pamtiti, evocirati i ispunjavati saznajne praznine o naučnicama, koje zaista treba da budu uzor, putokaz u širenju znanja, moralnih vrednosti i hrabrih aktivnosti kao dobrobiti za rod, nauku i društvo? Kako osnažiti, ohrabriti svaku želju, motiv, pregalaštvo mladih naučnica? Koliko poštovati one koje su u svom dugogodišnjem radu dale veliki doprinos, a na zalasku karijere bivale zaboravljene?

Ovo su pitanja koja su saradnice Etnografskog instituta SANU podstakla da osmisle i pokrenu projekat u okviru Uneskovog Programa participacije 2018/2019. pod nazivom *Položaj naučnica u društvu i na tržištu rada u Srbiji / The Status of Women Scholars and Scientists in the Labour Market and Society in Serbia*. Projekat je realizovan uz podršku Srpske akademije nauka i umetnosti, na čemu se posebno zahvaljujemo njenom predsedniku, akademiku Vladimiru S. Kostiću, kao i upravniku poslova, dr Bojanu Bugarčiću. Komisija Republike Srbije za saradnju sa Uneskom takođe je dala podršku predlogu projekta. Projekat je odobren, a za nas koje smo bile uključene u njegovu realizaciju predstavljalo je izazov da se u relativno kratkom periodu⁷ (maj 2019 – februar 2020) organizuju naučni seminar, naučna konferencija (sa propratnim događajima: dokumentarni film i izložba), a tokom 2020.

⁶ Lada Stevanović, iz pledoajea za Seminar.

⁷ Projekat je od strane Uneska odobren u maju mesecu 2019. godine i nakon finansijske procedure započet u novembru mesecu 2019. godine.

godine pripremi publikacija – zbornik radova i temat *Nauka i rod: sinhrono i dijahrono perspektive*, koji je objavljen u drugoj svesci *Glasnika Etnografskog instituta SANU* u 2020. Tokom tog perioda okupile su se saradnice, profesorke, istraživačice, koje su predano pomogle i podržale ovaj značajan projekat: Svenka Savić, Dragana Popović, Svetlana Slapšak, Dubravka Đurić, Daša Duhaček, Zorica Ivanović, Ivana Pantelić, Miroslava Malešević, Jelena Đorđević, Ljubinka Trgovčević. One su svojim dugotrajnim radom i delima doprinele podizanju svesti o značaju žena u društvu i rodnoj ravnopravnosti. Tako je Projekat od samog početka dao polet i pokretačku energiju u okupljanju istraživačica, profesorki, doktorantkinja i studentkinja.

Seminar

U okviru Projekta održan je postdiplomski seminar „Naučnice za naučnice – metodologije feminističkih istraživanja“, 29. novembra 2019. godine u konferencijskoj sali Etnografskog instituta SANU. Seminarom je rukovodila Lada Stevanović. Seminar je bio namenjen polaznicama i polaznicima doktorskih studija, a njih 17 učestvovalo je u ovom programu. Podsticajna predavanja organizovana su u četiri sesije koje su održale: Svenka Savić, Ivana Pantelić, Dubravka Đurić i Lada Stevanović. Predavanja su imala za cilj da podstaknu interesovanje za različite metodologije u prepoznavanju rodnihih tema, rodnihih aspekata istraživačkih fenomena i problema. Kako je naglasila Lada Stevanović u pledoajeu: „U predavanjima su predstavljena sopstvena istraživačka, teorijska i metodološka iskustva predavačica, koja omogućavaju mapiranje različitih feminističkih epistemologija, od kojih mnoge dele autorefleksivnost i interdisciplinarnost“. Seminar je podstakao polaznice na razmišljanja o sopstvenoj poziciji u akademskom okruženju i na diskusiju o problemima sa kojima se suočavaju. Okupljanje i upoznavanje mladihi doktorantkinja, uspostavljanje dijaloga, razmena iskustava bili su dobar stimulan za solidarnost, bliskost, samopouzdanje, zblizavanje u prepoznavajućim željama i problemima. Kako su učesnice videle doprinos seminara? Za predavačice ovaj seminar bio je otvoreni forum dobrihi namera da se prenesu znanja, pokažu interesovanja u obogaćivanju percepcija i interaktivne komunikacije. Za učesnice seminara, mlade doktorantkinje, seminar je bio inspirativan i koristan za obogaćivanje znanja, idejni podstrek za samostalna istraživanja, za upoznavanje sa različitim metodologijama i istraživanjima rodnihih tema, za nova saznanja i perspektive o ženama u nauci i umetnosti. Nakon Seminara, doktorantkinje su se uključile u svoju matičnu akademsku sredinu sa name-

rom da kolegama i koleginicama prenesu saznanja sa Seminara, te na taj način motivišu i afirmišu akademsko napredovanje i opredeljenje za naučni rad.

Konferencija

Naučna konferencija „Naučnice u društvu“ održana je od 11. do 13. februara 2020. godine u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti. Otvaranje Konferencije održano je 11. februara u Svečanoj sali Srpske akademije nauka i umetnosti, obeležavajući time Internacionalni dan žena i devojaka u nauci pod pokroviteljstvom Uneska. Bio je to i izuzetan dan, jer je došlo blizu 100 naučnica iz zemlje i inostranstva u Srpsku akademiju nauka i umetnosti, okupljenih u zajedničkoj misiji – biti vidljive i prisutne. Došle su sa beogradskog i novosadskog univerziteta, iz naučnih instituta, sa prestižnih univerziteta i naučnih institucija iz Slovenije, Poljske, Bugarske, Austrije, SAD, Švedske, Crne Gore, Bosne i Hercegovine. Konferenciju su otvorile prof. dr Ivanka Popović, rektorka Univerziteta u Beogradu, prof. dr Tanja Veličković Ćirković, dopisni član SANU i Brankica Janković, poverenica za zaštitu ravnopravnosti, a učestvovalo je oko sedamdeset naučnica sa izlaganjima, predavanjima, predsedavanjima, diskusijama i izveštavanjem.⁸ Pored učesnica svakodnevno su bili prisutni zainteresovani članovi akademske zajednice, posebno sa fakulteta i instituta. Rad Konferencije odvijao se u okviru plenarnih predavanja (Dragana Popović, Dubravka Đurić, Svetlana Slapšak) i sesija. Panel „Naučnice u/o društvu“ fokusiran je na otvaranje pitanja o (polu)perifernosti naučnica, neravnoteži u raspodeli akademskih moći, medijskoj trivijalizaciji, umrežavanju, ejdžizmu, intersekciji roda i nacionalnosti. „Naučne discipline i rodna ravnopravnost“ naziv je sesije u kojoj su bile predstavljene discipline – medicinska nauka, biomedicina, fizika, astrofizika, nauka o književnosti, etnologija, antropologija, pravna nauka, lingvistika, matematika, veterinarska medicina, istorija i tehničke nauke. Sesija „Regionalne i globalne paralele“ otvorila je pitanja i probleme naučnica koje su govorile o svojim naučnim iskustvima i strategijama na nivou naučnih politika država u kojima žive i rade. Izlaganja u okviru sesije „Feminističko znanje i obrazovanje kroz istoriju“ predstavljala su mapiranje različitih feminističkih epistemologija, analize ženskih istorija obrazovanja, razvoja ženske književnosti, umetnosti i kulture,

⁸ Zahvaljujemo na saradnji mlađim saradnicama iz Etnografskog instituta SANU i sa fakulteta: Sonji Radivojević, Sonji Žakuli, Biljani Anđelković, Ivani Ralović, Danijeli Mitrović, Ivani Dejanović, Teodori Jovanović, Tijani Hajduković, Marini Mandić, Bojani Bogdanović.

ženske štampe. „Biti naučnica – interpretacije“ je poslednja sesija u okviru koje su predstavljena istorijska nasleđa, životne priče istaknutih žena u nauci, njihov značaj u različitim naučno razvojnim etapama i društveno-političkim sistemima.⁹

Bogat sadržaj izlaganja zasnivao se na savremenim i raznovrsnim teorijsko-metodološkim pristupima, rezultatima empirijskih istraživanja, kritičkim interpretacijama, kontekstualnim analizama. Sadržaj Konferencije zasnovan je na širem akademskom kontekstu u osvetljavanju problema ne po sebi, nego zadirući u društvene, ekonomske i političke turbulencije, prelo-me, krize, rizike sa kojima je svet nauke / naučnica duboko isprepletan. U ta tri dana bilo je nenametljive glasnosti, prisnosti, inventivnosti, razumevanja i uzajamnosti; bilo je dubokog poštovanja i govora o svojim profesorkama i koleginicama kao prenositeljicama znanja i naučničkog iskustva. Svetlana Slapšak je, povodom održavanja Konferencije, napisala:

Našle su se zajedno bar četiri generacije naučnica, koje su se međusobno upoznavale, prepoznavale, istraživale, ocenjivale. Kolektivno sećanje se u ludom ritmu obnavljalo, raslo, discipline su se povezivale [...]. Objavljivanje zbornika označice istorijski izlazak iz mašine za potiskivanje i zataškavanje, i za to su tri razloga: masovnost i motivacija, istraživanja prošlosti naučnica, sasvim izuzetan priliv mlade generacije, izvrsno školovanje naučnica, koje neće da se prilagode i zaborave svoje prethodnice, i otvorenost starijih, koje su ih jedva i konačno dočekale (Slapšak 2020).

Konferenciju su pratila dva događaja: film i izložba. Dokumentarni film *Naučnice u društvu – značajne, a nevidljive* urađen je u režiji Delimira Babića i po scenariju Miroslave Lukić Krstanović.

Istraživačice, izumiteljke, spisateljice, teoretičarke, aktivistkinje, kritičarke. Priznate, uvažene, ali diskriminisanе, zaboravljene. Nazovimo ih pravim imenom – naučnice. Stigle su do akademskih vrhova, a u društvu su ostale nevidljive, često potisnute, zaboravljene ili omalovažavane, ostavljajući svoja nasleđena znanja u tišini. Da li se zna o njima, piše, seća, uči ili pamti? A išle su i prolaze dugotrajnim putevima upornosti, istrajnosti, odgovorno gradeći svaku stepenicu svojih dostignuća, postajući uzori, boreći se protiv muške dominacije, uvek iznova dokazujući svoje prisustvo u društvu. Bile su žrtve tradicionalističkih skučenosti, sučeljavanja sa trivijalnim modelom žene, ali savremenice ubrzanih planskih emancipacija i slobode delovanja. (Iz scenarija dokumentarnog filma *Naučnice u društvu – značajne, a nevidljive*).

⁹ Većina izlaganja u integralnoj verziji objavljena je u ovom *Zborniku*.

Prezentacija publikacija učesnica skupa predstavljena je u vidu izložbe organizovane u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti tokom konferencije. Izložbu i virtuelnu prezentaciju priredili su Biljana Milenković Vuković i Milan Tomašević. U holu Akademije u vitrinama, izložene su 82 knjige kao svojevrsni omaž autorkama i njihovom naučnom radu. Mogle su se prelistati studije iz astrofizike, časopisi rodnih studija sa feminističkom tematikom, monografije o rodnoj ravnopravnosti, zbornici radova, udžbenici i dr. A da se sve to ne bi završilo kao efemerni događaj za kratkoročnu vizuelizaciju, dizajnirana je virtuelna prezentacija na sajtu Etnografskog instituta SANU gde se mogu pratiti naslovi svih izloženih publikacija.

Naučnice u društvu – problemi

U okviru izlaganja i diskusija na konferenciji, istaknuti su mnogi problemi i pokrenuta pitanja, evidentna, ali potisnuta od strane onih društvenih i političkih činilaca, koji obezvređuju i nehajno se odnose prema naučnicama i njihovim često ponižavajućim statusima. To potvrđuju i radovi u ovom *Zborniku*. Navodim naznačene probleme:

Veliki resursi znanja, mala ulaganja i neusaglašene regulative – Naučnice ne predstavljaju samo ljudske resurse znanja, već i potencijale prezentovanja i prenošenja tog znanja. One pružaju svoj puni potencijal, ali postavlja se pitanje koliko je društvo to prepoznalo i omogućilo njihov dostojanstven život. Položaj naučnica je uslovljen državnom politikom prema nauci, za sada budžetska sredstva za nauku iznose 0,40% (2019/2020).¹⁰ Materijalna, finansijska i logistička ulaganja u takve resurse i potencijale nisu dovoljna, pa se postavlja pitanje u kom pravcu treba to poboljšati. To podrazumeva i veću finansijsku podršku, poboljšanje životnog i poslovnog standarda, veća ulaganja u stipendije za naučnički rad u zemlji i inostranstvu, veća ulaganja u prezentacije naučničkog rada (učešće na konferencijama, kongresima, predavanja i dr.) i finansijsku podršku za one naučnice koje odlaze u penziju, ukoliko se zna da je iz godine u godinu sve veća razlika između penzija i plata. Mali je broj fondova i konkursa koji u tome učestvuju (primer konkurs Za žene u nauci u partnerstvu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, kompanije L'Oréal i Uneska – dodeljuje samo tri stipendije i to isključivo iz oblasti prirodno-matematičkih, bioloških i medicinskih nauka), dok se najmanje ulaže u usavršavanje naučnica iz društvenih, istorijskih i huma-

¹⁰ <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20200626-budzetska-izdvajanja-za-nauku-20192020/>

nističkih nauka. Selektivnu prednost u finansiranju projekata najviše imaju oni od nacionalnog značaja u kojima se favorizuje rodna ravnopravnost, dok su sistematska istraživanja koja prepoznaju prisutni rodni jaz i diskriminacije često okarakterisana kao „ženska“, manje važna. Naglašeno je *da postoji neusaglašenost u politici jednakih mogućnosti*. Marijana Pajvančić ističe da je normativni i strateški okvir rodne ravnopravnosti postavljen u Ustavu Srbije, dok politika jednakih mogućnosti nije dosledno operacionalizovana u strategijama i propisima o nauci i istraživanjima, posebno kada se radi o setovima propisa o naučnoj karijeri, napredovanju, rodnom balansu u istraživačkim timovima, upravljačkim i nadzornim telima.

Odsustvo istorijskog nasleđa o znamenitim naučnicama i njihovim dostignućima – Obrazovanje i edukacija su u potpunosti zanemarili poznavanje istorije naučnica koje su dale svoj doprinos (nema ih u školskim udžbenicima, nedovoljno je napisanih publikacija, mnogo je neobrađenih tema, a predavanja na tu temu su retka). Malo se zna i ističe značaj žena pionirki u određenim naučnim disciplinama. U obrazovnim programima primetna je nedovoljna podrška za razvoj znanja i edukaciju o dostignućima naučnica kroz istoriju. Biti naučnica kroz istorijske narative i kulturu sećanja, razbija ma koju istovrsnost, unificiranost i totalitet, ukazujući na autentične i često tegobne puteve u postizanju onoga čemu su težile i želele da ostave u nauci i životu. Njihov značaj nikada nije bio dovoljno istican. Šta i kako se zna o Anici Savić Rebac, Smilji Kostić-Joksić, Kseniji Atanasijević, Mirjani Vukićević Karabin, Milevi Filipović, Marici Radojčić, Margiti Hercl, Ani Cimer, sestrama Janković, Ninoslavi Radošević? Ne samo marginalizovane, one su i omalovažavane i ideološki tumačene.¹¹ Drugi vid istorijskog nasleđa odnosi se na paralele rodni politika u okviru različitih disciplina i diskursa. Stoga je bilo korisno čuti izlaganja koja kroz kritičku prizmu govore o odnosu roda i nauke o književnosti, o istoriji naučnica u prirodnim naukama, o naučnicama u istoriji etnologije i antropologije, vizantologiji. Larisa Orlov Vilimono- vić naglašava da homogenizaciji istorijske nauke više odgovara muška dominacija, „muški etos“, pri čemu se žene često ne uklapaju u tu homogenizaciju.

Nedovoljna vidljivost, podrška i osnaživanje pojedinačnih i zajedničkih poduhvata rodni edukacija i programa – Malo se zna, ali je evidentno da su uz veliki entuzijazam i znanja ostvareni programi rodni studija poslednjih dvadeset godina. Intenzivirani su programi, projekti, konferencije, studije, publikovane monografije, koje ukazuju na značaj nauke u društvu sa aspekta roda. Spomenuću samo neke od značajnih rezultata na polju proučavanja

¹¹ Jedan broj radova u ovom *Zborniku* posvećen je ovim znamenitim naučnicama.

žena u nauci: Centar za ženske studije (Beograd) i Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu dali su neprocenjiv pečat unapređenju rod-
nih studija i uspostavljanju akademskih programa ka afirmaciji i motivaciji
uključivanja studenata i studentkinja. Pokretanje feminističkih biblioteka
(časopisa *Genero*, *ProFemina*, *Ženske studije*, *Knjiženstvo*) postali su neizo-
stavna literatura praćenja problema odnosa nauke i roda. U okviru Projekta
TARGET Univerziteta u Beogradu, 2018. godine donet je Plan za postiza-
nje rodne ravnopravnosti. Ovaj dokument je dao smernice u promovisanju
rodne ravnopravnosti na svim nivoima: antidiskriminacione politike, kodek-
sa profesionalne etike kao garanta funkcionisanja pravno-administrativnog
sistema. Prvi korak bio je prikupljanje i prezentacija podataka o studentskoj
i nastavničkoj populaciji. Ali šta ovde nedostaje? Svi navedeni centri, progra-
mi i projekti nisu imali dovoljno podrške u osnaživanju od strane državnih
institucija, toliko da se njihov opstanak često dovodi u pitanje (Daša Duha-
ček, Svenka Savić).

Nedovoljna povezanost pojedinaca i institucija u naučnoj saradnji – Do
sada se pokazalo da se bavljenje temom naučnica i rodne ravnopravnosti
uglavnom odvijalo u okviru projekata ili samostalnih istraživanja, pri čemu
nije bila uspostavljena dovoljna koordinacija i saradnja kada su u pitanju ra-
znovrnsni naučni angažmani. Tome u prilog ide i činjenica da nije bilo dovolj-
no javnih i naučnih debata na tu temu, koje su najeksplicitniji pokretači ne-
posrednih komunikacija i uvida šta ko radi i koliko je potrebno povezivanje.

O položaju žena u nauci se govori s vremena na vreme – Teme i pitanja
o položaju žena u nauci su i prisutna i neprisutna, ali bez promotera ona su
brzo padala u zaborav. Ovo je naglasila Ivanka Popović, rektorka Univerzi-
teta u Beogradu na otvaranju konferencije. Činjenica je da osim retkih progra-
ma i platformi (TARGET, Univerzitet u Beogradu) nema kontinuiranog
rada i povezivanja naučnica, dobre volje da se uspostave saradnje i pokrenu
neke aktivnosti. Obično se konferencije, skupovi, liste „uspešnih žena“ zavr-
šavaju nekim linkom, zbornikom, da bi potom svaka protagonistkinja otišla
na svoju stranu u samosavladvanju prepreka, svaka učaurena u svom nauč-
nom životu.

Nezastupljenost rodno osetljivih tema u istraživanjima – Nedovoljna je
podrška za rodno osetljive teme i projekte, koji imaju odgovorne ciljeve, što
sve zajedno predstavlja nedovoljno i neadekvatno integrisanje rodne dimen-
zije u naučna istraživanja. Ukoliko postoje projekti (posebno u društvenim
i humanističkim naukama) koji obrađuju rodno osetljive teme, njima se ne
poklanja pažnja i često su marginalizovani. O tome je najviše bilo reči u izla-

ganjima Svenke Savić (Centar za rodne studije u Novom Sadu), Larise Orlov Vilimonović, Ane Kolarić, Katarine Lončarević. Govorilo se i o nevidljivim preprekama kada je na primer reč o odnosu intersekcije roda i nacionalnosti (Karolina Lendak-Kabok).

Strateške prepreke na relaciji privatnog života i javnog delovanja – Postoje strateške prepreke (na relaciji privatnog života i javnog delovanja), koje naučnice sputavaju da se osećaju i deluju ravnopravno u okviru akademske i naučno-istraživačke zajednice (Isidora Jarić, Jelena Čeriman i Irena Fiket).

Trivijalizacija u oblikovanju identiteta naučnica – Prisustvo rodnih predrasuda o ženama u nauci marginalizuje njihov položaj jer se stereotipizacija kreće u pravcu oveštalih obrazaca kao što su patriotizam, patrijarhalnost i vezivanja za tradicionalne uloge žene. U takvoj trivijalizaciji posebno prednjače mediji – „Patriotkinje, domaćice, majke, lepotice [...]“, kako je Sanja Lazarević Radak nazvala svoje izlaganje.

Nevidljivost naučne dijaspore – Postoji delimičan uvid (kvanitativni i kvalitativni) u naučni rad naučnica, posebno njihovog doprinosa u inostranstvu. Oskudna medijska informisanost i akademski uvid u rezultate i dostignuća naučnica u dijaspori dovode i do nedovoljne zainteresovanosti i angažovanosti u pogledu isticanja značaja i poboljšanja položaja naučnica u Srbiji. U javnom sektoru malo se ističu naučnička dostignuća. Tatjana Rosić Ilić naglašava da se o naučnom radu naših ljudi u inostranstvu (dijaspora) često ne zna ništa ili je u domenu medijskog senzacionalizma.

Moć upravljanja na margini – Postoji rodna neuravnoteženost na rukovodećim pozicijama na univerzitetima, u istraživačkim institutima, u različitim komisijama koje evaluiraju naučni rad, te u telima koja donose odluke o raspodeli projektnih sredstava namenjenih naučnim istraživanjima (Maja Živković i Aleksandra Stanković).

Moć znanja i kvote – Rasprava se vodi i oko veće zastupljenosti žena u nauci, što je nesrazmerno sa niskom stopom učešća žena na visokim akademskim i rukovodećim pozicijama. S jedne strane, naučnice i naučnici su stavljeni u ravnopravan položaj u okviru postupaka o načinu vrednovanja i kvantitativnim i kvalitativnom iskazivanju naučno-istraživačkih rezultata. S druge strane, rodna ravnopravnost žena u nauci ne predstavlja isključivo jedinstvo zarad borbe da ih ima više (osvajanje kvota i skorova), već je u pitanju njihova hijerarhijska zastupljenost i moć odlučivanja. Konačno, kvote jesu važne ukoliko nisu instrument u postizanju političkih i ideoloških poena, a što je najvažnije ostaju pojedinačni doprinosi izvan kvota. [...] Kvote se mogu sma-

trati kao mera za istorijski nasledene društvene prepreke koje sprečavaju žene da zauzmu mesta koja zaslužuju (Zorica Mršević 2007, 253).

Ejdžizam, vreme posle – Ne postoji dovoljna briga države i društva za naučnice pred kraj radnog staža u smislu njihovog priznanja i dalje egzistencije. Država, društvo i naučna zajednica ne poklanjaju dovoljno pažnje i brige za naučnice koje odlaze u penziju, kao i mogućnosti njihovog daljeg doprinosa i angažmana. S druge strane, postoji generacijski jaz i nedovoljan kontinuitet u prenošenju znanja (Dragana Popović i Tatjana Rosić Ilić).

Akademizam i aktivizam – Da li je društvo spremno da usvaja mnoge identitete i uloge žena u nauci, odnosno sva pozicioniranja njihovih angažmana, aktivizama i akademizama? Očito nije. To je problem koji naučnice ograničava na standardna naučna delovanja sa distance i s one strane društvene realnosti. Kako Magdalena Sztandara naglašava, to je stalno premeštanje između podrške i unutrašnje kritike, kao pripadanja i distanciranja.

Mogućnosti i inicijative

Izaći iz anonimnosti problema ja – naučnica, a ostajući u *sopstvenoj sobi*, značilo je udružiti inicijative i mogućnosti u pravcu – šta i kako dalje? Završna diskusija sa predlozima i utiscima Konferencije predstavlja početak za sve buduće aktivnosti, empatije, solidarnosti, saradnje i povezivanja, koji bi trebalo da postanu prepoznati među naučnicama i naučnicima kao karika za društveno i akademsko delovanje. Čuli su se i ovi predlozi:

- Rodna ravnopravnost i značaj naučnica treba da postane vidljiva **kroz raznovrsne aktivnosti, javne prezentacije – konferencije, seminare, predavanja** u okviru akademske zajednice, što podrazumeva permanentno skretanje pažnje na značaj žena u nauci i nauke uopšte (Ervin Dabižinović). Pa ipak, ovi događaji treba da izađu iz isključivo međusobne priče naučnica o sebi. Potrebno je obuhvatiti širi dijapazon sagledavanja položaja nauke u društvu (Zorica Ivanović).
- Za podsticaj značaja žena u nauci najvažniji je **obrazovni sistem u nastavnim programima** i izgradnja antidiskriminatornih modela u obrazovanju (Daša Duhaček).
- **Istorijsko nasleđe predstavlja važan potencijal kulture sećanja i saznanja** (arhive, istraživanja, filmska i foto dokumentacija, životne priče i ženski narativi). Korisno je pravljenje baza podataka o brojnim ženama u nauci – kao i različitih datoteka u onlajn bazama (Dragana

Popović). Dobri primeri su *Portal za žensku i rodnu istoriju* (Istorijski institut) koji je osnovala Ana Stolić i projekat *Knjiženstvo* (Biljana Dojčinović).

- Predlog Svenke Savić je da se na osnovu istorijskog koda o znamenitim naučnicama izaberu one koje bi se iz godine u godinu našle na **poštanskim markama**.
- Neophodna je veća zastupljenost i podrška (finansijska i logistička od strane države) za **projekte rodno osetljivih tema** koji su izvan formalizovanih granica u međuprostoru transdisciplinarnosti. Maja Stanovjević je dala predlog da se otvore fondovi za finansiranje raznovrsnih programa za naučnice i o naučnicama.
- Neophodno je podstaći stvaranje platformi, **baze podataka ka pokretanju virtuelnih zajednica** o naučnicama svih disciplina (Tatjana Rosić Ilić). Olga Atanacković je dala dobar primer postojanja virtuelne baze BAZA u okviru katedre za astronomiju.
- Vladana Vukojević je predložila da se organizuju **mentorske grupe (onlajn mentorstvo)** za potrebne konsultacije, odnosno programi kroz koje bi mlade kolegice imale kome da se obrate za naučne savete i pomoć. Daša Duhaček predlaže da mentorski program treba povezati sa planom za rodnu ravnopravnost Univerziteta u Beogradu.
- Aleksandra Pavićević predlaže **udruživanje naučnica različitih disciplina i institucija** kako bi se izbeglo dosadašnje grupisanje, kao na primer onih sa instituta i sa fakulteta ili prirodnih, društvenih i humanističkih nauka.
- **Publikovanje** radova o položaju naučnica treba da postane kontinuirani proces u vidu štampanja ne samo monografija, leksikona, zbornika i postojećih rodno orijentisanih časopisa, već i prodor u časopise koji nisu isključivo rodno orijentisani (primer su temati u *Glasniku Etnografskog instituta SANU* 2019. i 2020. godine, urednici Lada Stevanović, Mladena Prelić, Milan Tomašević).
- **Međunarodna saradnja naučnica** jeste neizostavan vid komunikacije i saradnje, koji mnoge naučnice nikad nisu ni prekidale, posebno na prostoru bivše Jugoslavije, ali za to je potrebna i državna finansijska podrška.
- Predlog Svetlane Slapšak je da se osnuje **Ženska akademija nauka (ŽANA)**, a ime mora imati istorijsku težinu. Predlog je da se artikuliše organizacija koja bi udruživala žene u nauci, a koja bi započela sa javnim

delovanjem i obrazovanjem. To bi bila otvorena akademija i za muškarce. Za početak ništa nije potrebno osim interneta, vremena i rada.

Na kraju ili na početku – ovaj Projekat je okupio veliki broj naučnica, žena u nauci, još jednom započevši i nastavivši njihovu vlastitu i zajedničku borbu u daljem osvajanju ne *osvojenog* nego dostojanstvenog puta u svetu nauke i društva. Potrebno je to samo prepoznati, podržati, pomoći i uspostaviti dugotrajan proces.

Literatura

- Blagojević Hjuson, Marina. 2015. *Sutra je bilo juče: Prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Mršević, Zorica. 2007. *Ka demokratskom društvu: izborni sistem kvota*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Popović, Dragana. 2012. *Žene u nauci: od Arhimeda do Ajnštajna: osvajanje osvojenog*. Beograd: Službeni glasnik.
- Prelić, Mladena, Miroslava Lukić Krstanović i Milan Tomašević. 2020. *Knjiga apstrakata. Naučna konferencija 'Naučnice u društvu'. 11–13. februar 2020. godine*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Prelić, Mladena i Milan Tomašević, ur. 2020. Temat „Naučni rad i rod – sinhrona i dijahrona perspektive“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 68 (2).
- Ristić, Ljiljana. 2012. *Prve hemičarke u Srbiji*. Beograd: Centar za promociju nauke i Srpsko hemijsko društvo.
- Stevanović, Lada, ur. 2019. Temat „Rod i Red. Rodni režim u kulturi – kroz istoriju i danas“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 67 (2).
- Trgovčević, Ljubinka. 2003. *Planirana elita – O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Istorijski institut, posebna izdanja 43. Beograd: Istorijski institut.

Linkovi i portali

- With science 'held back by a gender gap', Guterres calls for more empowerment for women and girls. <https://news.un.org/en/story/2020/02/1057111>
- International Day of Women and Girls in Science. <https://en.unesco.org/commemorations/womenandgirlinscienceday>
- CWTS Leiden Ranking 2019. <https://www.leidenranking.com/ranking/2019/list>
- Serbia is rethinking science – but the reforms could cost hundreds of jobs. <https://www.nature.com/articles/d41586-018-07872-2>

Budžetska izdvajanja za nauku, 2019/2020. <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20200626-budzetska-izdvajanja-za-nauku-20192020/>

Slapšak, Svetlana. 2020. „Žene u Akademiji“. *Peščanik*. <https://pescanik.net/zene-u-akademiji/>

Miroslava Lukić Krstanović

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA, BELGRADE

To be a Woman in Science: Problems and Perspectives. About the Institute of Ethnography Project Supported by UNESCO

Why is it important to talk about, and fill in the knowledge gaps of women scholars and scientists? These and other questions were the theme of the project of the Institute of Ethnography of Serbian Academy of Science and Arts under the auspices of UNESCO Participation Program 2018/2019, entitled *The Status of Women Scholars and Scientists in the Labour Market and Society in Serbia*. The Project consisted of the following programs: a seminar “Women Scholars for women Scholars – Methodologies of Feminist Researches”; “Women Scientists in Society”, a conference with more than 70 participants from Serbia and abroad; exhibition of publications by women scientists and scholars; and a documentary film *Women Scientists and Scholars in Society – Significant but Invisible*. Both the project, and the public debate raised important questions related to the status and position of women scholars and scientists, such as: gender inequity in research funding; deficient knowledge, heritage and social memory of historic women scholars and scientists; lack of information about the importance of women scholars and scientists in a society; trivialisation in the shaping of identity of women in science; absence of gender sensitive topics; invisibility in the country of origin of scientists and scholars who emigrated (especially female); problems of ageism; problems of feminist activism in academia and so on.

Keywords: project, women scientists and scholars, status, UNESCO, Serbia, problems.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

305-055.2(082)
001:929-055.2(082)

НАУЧНА конференција Научнице у друштву (2020 ; Београд)

Naučnice u društvu : radovi sa konferencije održane od 11. do 13. februara 2020. u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu / urednice Lada Stevanović, Mladena Prelić, Miroslava Lukić Krstanović. – Beograd : Etnografski institut SANU, 2020 (Beograd : 4print studio). – 456 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Na spor. nasl. str: Women scholars and scientists in society. – „Zbornik ... predstavlja jedan od rezultata projekta Položaj naučnica u društvu i na tržištu rada u Srbiji Etnografskog instituta SANU. Projekat je podržan u okviru Programa Participacije Uneska 2018–2019.“ —> str. 5. – Radovi na srp. i engl. jeziku. – Tiraž 300. – Str. 11–15: Predgovor / Urednice. – Napomene i bibliografske reference uz radove. – Bibliografija uz svaki rad. – Summaries.

ISBN 978-86-7587-106-4

- a) Жене – Наука – Зборници
- b) Научнице – Дискриминација – Зборници

COBISS.SR-ID 29027849

